

T.C

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

737024

Fatma ŞİMŞEK

137024

İSTANBUL'DA ERMENİ SİYASİ FAALİYETLERİ (1876-1909)

Danışman

Prof.Dr. İsrail KURTCEPHE

Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

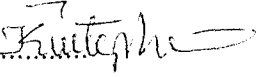
Antalya, 2003

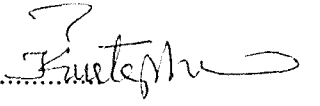
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

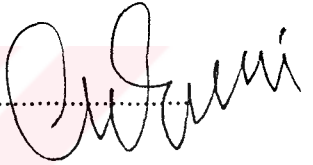
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Bu çalışma jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

İmza

Başkan: ...Prof. Dr. İsrâfil KURTCEPHE

Üye (Danışman): Prof. Dr. İsrâfil KURTCEPHE

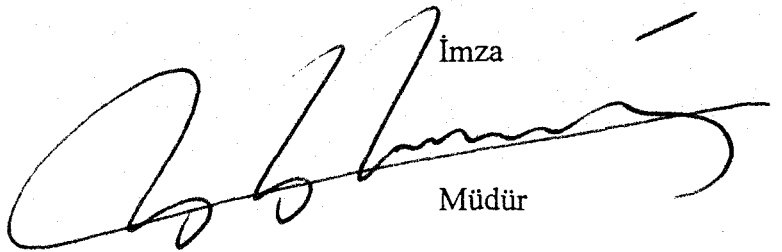
Üye: Yrd. Doç. Dr. Nejdet EKİNCİ

Üye: Yrd. Doç. Dr. Salih TUNÇ

Üye:.....

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

...../...../.....

.....

İmza
Müdür

TC YÜKSEK ÖĞRETİM KURULU
BOKÜ MANTASYON MERKEZİ

İÇİNDEKİLER

TABLolar LİSTESİ.....	IV
KISALTMALAR.....	V
ÖZET.....	VI
SUMMERY.....	VII
ÖNSÖZ.....	VIII

GİRİŞ.....	1
------------	---

1. BÖLÜM

OSMANLI MİLLET SİSTEMİ VE ERMENİLER

1.1. MİLLET SİSTEMİ

1.1.1. Millet Sisteminin Tanımı.....	6
1.1.2. Osmanlı Millet Sisteminin Çözülüşü.....	9

1.2. OSMANLI MİLLET SİSTEMİ İÇİNDE ERMENİLER

1.2.1. Anadolu ve İstanbul'daki Yerleşim Bölgeleri.....	12
1.2.2. Ekonomik ve Sosyal Hayatları.....	13
1.2.3. Ermeni Nüfusu.....	16
1.2.4. Ermeniler ve Eğitim.....	22
1.2.5. Ermeniler ve Basın.....	26

2. BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞU

2.1. BÜYÜK DEVLETLER VE ERMENİLER

2.1.1. Rusya ve Ermeniler.....	31
2.1.2. İngiltere ve Ermeniler.....	37
2.1.3 Fransa ve Ermeniler.....	47
2.1.4. Amerika Birleşik Devletleri ve Ermeniler.....	51
2.1.5. Almanya ve Ermeniler.....	56

2.1. ERMENİLERDE İLK MİLLİYETÇİLİK HAREKETLERİ

2.2.1. Ermeni Milliyetçiliğinin Ortaya Çıkmasında Aydınların Etkisi.....	59
--	----

2.2.2. İlk Ermeni Cemiyetlerinin Oluşumu ve Ermeni Milliyetçiliğine Etkisi.....	61
2.2.3. Ermeni Patrikhanesi'nin Ermeni Milliyetçiliğine Etkisi.....	66
2.3. II. ABDÜLHAMİT VE ERMENİLER.....	75

3. BÖLÜM

İSTANBUL ERMENİ PATRİKHANESİ'NİN VE ERMENİ KOMİTELERİNİN EYLEMLERİ

3.1. İSTANBUL ERMENİ PATRİKHANESİ'NİN EYLEMLERİ

3.1.1. Patrik Hırimyan Dönemi (1869-1873).....	87
3.1.2. Patrik Nerses Dönemi (1874-1884).....	89
3.1.3. Patrik Aşıkyan Dönemi (1888-1894).....	101
3.1.4. Patrik İzmirliyan Dönemi (1894-1896).....	102
3.1.5. Patrik Bartolomeos önemi (1896).....	105
3.1.6. Patrik Ormanyan Dönemi (1896-1908).....	105

3.2. ERMENİ KOMİTELERİNİN İSTANBUL'DAKİ EYLEMLERİ

3.2.1 Hınçak Komitesi (1887).....	106
3.2.1.1. Kumkapı Olayları (15 Temmuz 1890).....	110
3.2.1.2. Aşıkyan'a Suikast (25 Mart 1894).....	119
3.2.1.3. Babıali Gösterileri (30 Eylül 1895).....	120
3.2.2. Taşnak Komitesi (1890).....	132
3.2.2.1. Osmanlı Bankası Baskını (14 Ağustos 1896).....	141
3.2.2.2. Abdülhamit'e Suikast Girişimi (21 Temmuz 1905).....	157

4. BÖLÜM

JÖN TÜRKLER VE ERMENİLER

4.1. I. MEŞRUTİYET MECLİSİ'NDEKİ ERMENİLER.....

170

4.2. İTC VE ERMENİLER ARASINDAKİ İLK İLİŞKİLER.....

172

4.2.1. 1902 Jön Türk Kongresi ve Ermeniler.....175

4.2.2. 1907 Jön Türk Kongresi ve Ermeniler.....177

4.3. İTC VE II. MEŞRUTİYET'İN İLK DÖNEMLERİNDE ERMENİLER.....

180

4.3.1. II. Meşrutiyet Meclisi'nde Ermeniler191

4.3.2. Dahiliye'de Ermeniler.....195

4.3.3.Hariciye'de Ermeniler.....	199
SONUÇ	202
KAYNAKÇA	205
EKLER	222
ÖZGEÇMİŞ	235

TABLolar LİSTESİ

- Tablo 1.1 Osmanlı resmi nüfus istatistiklerine göre Ermeni nüfusu.
- Tablo 1.2 Osmanlı Devleti'nde nüfus dağılımı (1881/1882- 1893).
- Tablo 1.3 Osmanlı Devleti'nde nüfusun cemaatlere göre dağılımı (1894-1897).
- Tablo 1.4 İstanbul nüfusunun dinlere göre dağılımı (1878-1886).
- Tablo 1.5 Patrikhanenin Berlin Konferansı'na verdiği nüfus istatistiği.
- Tablo 1.6 Ermeni Patrikhanesi istatistiklerine göre Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni nüfusu (1878-1882).
- Tablo 1.7 İstanbul'da yayınlanan Ermeni gazeteleri.
- Tablo 4.1 Osmanlı Devleti'nde kamu hizmetinde çalışanların dinsel dağılımları (1800-1908).
- Tablo 4.2 Hariciye'de çalışan Ermenilerin yıllara göre dağılımları (1883-1908).
- Tablo 4.3 İstanbul bazında Hariciye'de çalışanların dinsel dağılımları (1893-1897).

KISALTMALAR

a.g.e	: Adı geçen eser
a.g.m	: Adı geçen makale
a.g.b	: Adı geçen belge
a.b	: Aynı belge
Bkz.	: Bakınız
B.O.A.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
ev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
Ed.	: Editör
İ.Ü	: İstanbul Üniversitesi
İTC	: İttihat ve Terakki Cemiyeti
İTF	: İttihat ve Terakki Fırkası
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MMZC	: Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri
OTAM	: Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vd.	: ve diğerleri
Yay.	: Yayınları

Ö Z E T

“İstanbul’da Ermeni Siyasi Faaliyetleri (1876-1909)” başlığı altında yapmış olduğumuz bu çalışmanın ilk bölümlerinde, Ermenilerin erken dönem tarihleri ve bu bağlamda Ermeni adı, dini, dili ve kültürel durumları hakkında bilgi verilmiştir.

Çalışmamızda ayrıca Anadolu’ya yapılan ilk Türk akınlarıyla birlikte Büyük Selçuklu Devleti ile Anadolu Selçuklu Devleti dönemlerinde Türk-Ermeni ilişkileri, Osmanlı Devleti’nde uygulanan “*millet sistemi*” ve bu sistem içerisinde Ermenilerin sosyal, ekonomik, eğitim, kültürel ve dini hayatlarına değinilmiştir.

Böylece Ermeniler hakkında genel bilgi verildikten sonra, Ermeni sorununun ortaya çıkışı üzerinde durulmuştur. Çalışmamızda görüldüğü gibi Avrupa’daki milliyetçi akımların etkisi, büyük devletlerin Osmanlı Devleti’ndeki çıkar çatışmaları, Patrikhane’nin yönlendirmeleri sonuçta kanlı Ermeni isyanlarının sahnelenmesine neden olmuştur. Bu bağlamda özellikle Osmanlı Devleti 19.yy’da bunalımlı günler yaşarken, Ermeni isyanları ve bu isyanlar sonucunda büyük devletlerin ıslahat talepleri devleti uğraştıracak diğer önemli gelişmeler olmuştur.

Başta Bulgar bağımsızlığının sağlanması olmak üzere Balkanlardaki milliyetçi hareketlerin başarılı olmasında büyük devletlerin önemli rol oynadıklarının farkında olan Ermeniler, aslında Avrupa’nın müdahalesi olmadan ne özerklik ne de bağımsızlık sağlanabileceğini biliyorlardı. Bu nedenle Ermeniler, özellikle İstanbul’da ve Anadolu’nun çeşitli yerlerinde gerçekleştirdikleri isyanlar sonrasında katledildiklerini ileri sürerek amaçlarına ulaşmaya çalışmışlardı. Komiteler, Tabii ki isyanların gerçekleşeceği coğrafyanın büyük devletlerin dikkatini çekmesi bakımından önemli olduğunun farkındaydılar ve bu nedenle İstanbul’da meydana gelecek isyanların ve gösterilerin seslerini duyurabilmelerinde etkili olacağını düşünmekteydiler. Yani Osmanlı Devleti’nin kalbi olan başkent İstanbul’da gerçekleştirilecek eylemlerle hem Osmanlı Devleti’ne büyük bir gözdağı verilecek hem de büyük devletlerin Ermeni sorunu ile ilgili daha sert tepki koymaları sağlanacaktı. Bu nedenle, İstanbul’daki Ermeni eylemleri ile Patrikhanenin Ermeni sorunuyla ilgili faaliyetleri ve Abdülhamit’in gerçekleşen eylemler karşısındaki politikası konumuzun ağırlık noktasını oluşturmuş ve konu ayrıntılarıyla işlenmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızda son olarak II. Meşrutiyet öncesinde ve sonrasında İTC ile Ermeni komitelerinin ilişkileri hakkında bilgi verildikten sonra, 1876-1909 arası dönemlerde devlet

kademelerinde yüksek mevkilere gelen Ermenilerle , I. ile II. Meşrutiyet Meclislerinde önemli görevlerde bulunan Ermenilere de yer verilmiştir.

S U M M A R Y

The first part of this study "Political Movements of Armenians in İstanbul between 1876-1909" covers the origin of the word "Armenia" the early periods of Armenian history, their religion, language and culture.

The paper also discusses the Turkish-Armenian relationships during the State of the Grand Seljuks and Anatolian Seljuk State, the "Milet System" (Nation System) applied by the Ottoman State and the social, economic, educational, cultural and religious life of Armenians.

Following the general information on Armenians, the paper concentrates on the origins of the Armenian problem. As stated in the study, bloody rebellions took place as a result of the influence of nationalist movements in Europe, the conflicts of interest of major powers in Ottoman State and the manipulation of the Patriarchate, while the Ottoman State was witnessing a depressing period, it also had to cope with the demands of major powers for reform after the Armenian rebellions.

Being aware of the fact that major powers played an important role in the success of independence movements in the Balkans, especially in Bulgaria, the Armenians were convinced that neither autonomy nor independence would be possible without the interference of Europe. Therefore, in order to achieve their aim, the Armenians claimed to have been subject to massacre after the rebellions in İstanbul and various parts of Anatolia. Naturally, the geography where the rebellions took place where too much of importance not to attract the attention of major powers. Therefore comities were convinced that rebellion and demonstrations to take place in İstanbul would make their voice heard and their aims. Taking all these facts into consideration, this paper mainly discusses the Armenian movements in İstanbul, the Patriarchate approach to the Armenian problem and Abdulhamid's policies against these movements.

The last part of this paper discusses the Committee of Union and Progress and Armenian committees relations, before and after the "I. Constitutional Monarchy" (I. Meşrutiyet), Armenians who held high official positions in the state between 1876-1909 and Armenians who were selected to high positions in "the 1. sth and 2.nd the Council of Constitutional Monarchy" (I. ve II Meşrutiyet Councils).

Ö N S Ö Z

1876-1909 yıllarında Osmanlı Devleti'ni en çok uğraştıran konuların başında Ermeni sorunu gelmekteydi. Devletin siyasi ve idari yapısıyla diğer azınlıklara oranla daha fazla bütünleşmiş olan Ermenilerde, kültürel uyanış ve Osmanlı Devleti'nde çıkarları olan Avrupalı büyük devletlerin etkisiyle başlayan milliyetçilik, özellikle Patrikhane ile Hınçak ve Taşnak gibi komitelerin etkisiyle belli bir dönemden sonra terör hareketine dönüşecektir. Çünkü bu tarz bir milliyetçilik anlayışı, gelişimini tamamladıktan sonra doğal olarak artık evrensel ve hümanist değil, bölücü ve bencil bir anlayış halini alacaktır. Ancak, cemaat içinde Ermeni komitelerine ve eylemlerine katılmayan hatta komiteciler tarafından bu nedenle öldürülen Ermenilerin sayısının oldukça fazla olması hasebiyle bu durumu Ermeni cemaati için genelleyemeyiz.

Konumuz her ne kadar 1876-1909 yıllarında İstanbul'da gerçekleşen Ermeni olayları olsa da biz tarihsel olayların birden bire başlayıp bitemeyeceği gerçeğinden hareket ederek, çalışmamızın 1. Bölümü'nde Osmanlı Devleti'nin azınlıklara bakış açısı ve bu bakış açısı doğrultusunda Ermenilerin düzen içindeki genel durumunu değerlendirdik. 2. Bölüm'de ise Ermenilerde milliyetçiliğin doğup gelişmesinde öncelikle büyük devletlerin nasıl bir rol oynadıkları ve bunun etkisiyle Ermeni toplumunda oluşmaya başlayan milliyetçilik düşüncesinin gelişimi üzerinde durduk.

3. Bölüm'de ise izlenen politikalar sonucunda Ermeni Patrikhanesi'nin ve başta Hınçak ve Taşnak komiteleri olmak üzere diğer Ermeni komitelerinin Ermeni milliyetçiliğinde ve isyanlarında ne gibi etkilerinin olduğunu inceledik.

4. Bölüm'de ise I. Ve II. Meşrutiyet Meclislerinde ve önemli devlet kademelerinde görev almış Ermenilere değindikten sonra bu süreç içerisinde Jön Türkler ile Ermeni komiteleri arasındaki ilişkiler üzerinde durduk.

Ermeni milliyetçiliği belli bir olgunluğa eriştikten sonra Ermeni komiteleri kendilerine eylem alanı olarak Anadolu'da nüfuslarının çoğunlukta olduğu yerleri seçmişlerdir. Ancak Anadolu'da gerçekleşen bu eylemler, daha çok İstanbul'da şekillenen Ermeni siyasi düşüncesine yeni bir boyut kazandırmıştır. Artık bazı Ermeniler devletin kendileri için ıslahat yapmasını yeterli görürken, bazıları ise nüfus yoğunluğu olarak devletin hiçbir yerinde çoğunlukta olmadıkları halde özerk veya tam bağımsız bir Ermeni devletinden bahsetmekteydi. İşte bu noktada İstanbul oldukça önemli idi. Çünkü Avrupalı devletlerin gözü İstanbul'da idi ve burada yapılacak eylemler aracılığı ile Avrupalı devletlerin Ermeni

sorununa müdahalesi sağlanabilirdi. Bu yüzden, artık İstanbul ya da Anadolu'daki Ermeni eylemlerinin planlandığı bir merkez ya da eylemlerin gerçekleştiği yer olacaktır.

Bazı konular vardır ki üzerine yazılan birkaç satırla anlaşılır ve bir daha tartışma konusu olmaz. Ama bazı konular vardır ki üzerine yazılan her satır yeni bir satırın yazılmasına neden olur. İşte Ermeni sorunu da böyle bir özelliğe sahiptir. Geçmişten günümüze kadar Türkiye'nin karşısına çıkarılan bu sorunun uluslararası platformda tartışılmasında asıl ölçüt siyasi çıkarlar değil; tarihi gerçekler olmalıdır. Biz de çalışmamızda bu ilkedен yola çıkarak sorunun kökenine inmeyi ve günümüzde de gündeme getirilen Ermeni istekleri karşısında tarihi gerçekleri ortaya koymaya çalıştık. Bu yüzden bu konuyu hazırlarken bilgileri mantık süzgecinden geçirip, olanaklar çerçevesinde ana kaynaklardan faydalanarak objektif bir çizgi yakalamaya özen gösterdik.

Son olarak bu konuyu bana uygun gören çalışmam boyunca beni yönlendiren değerli görüşlerinden yararlandığım Danışmanım Prof. Dr. İsrail KURTCEPHE'ye ve Yrd.Doç.Dr. Salih TUNÇ'a teşekkürü bir borç bilirim.

GİRİŞ

Ermenilerin kökenleriyle ilgili olarak değişik görüşler ileri sürülmüştür. Fakat ileri sürülen bu görüşlerin tam olarak bir fikir birliğinde buluşmadığını görüyoruz. Bu konudaki görüşlerin çoğunun hikaye ve efsanelere dayanması ve bu hikaye ve efsanelerde Ermenilerin kökenlerinin dayandırıldığı ırklarla Ermeniler arasında güçlü bir bağ olmaması nedeniyle bilimsel olmaktan uzaktırlar.¹ Bu yüzden Ermenilerin kökenlerini aydınlatacak tarihsel gerçekler henüz tam anlamıyla ortaya çıkarılamamıştır.

Bir kısım tarihçilere göre, Ermeniler Yafes'in oğulları veya torunlarından biri olan ve Nuh tufanından sonra Ararat Dağı civarı ile Mezopotamya'ya yerleşen Hayk'tan gelmişlerdir.² Kimi tarihçiler ise Ermenilerin güneyden inerek Urartu bölgesine yerleşen Haylarla (Hayk), Batıdan Anadolu'ya gelen Armenlerin karışmasından ortaya çıkan bir Hayk-Armen kavmi olduğunu iddia eder.³ Bazı eski Ermeni tarihçileri de (Khorenli Moise) Ermenilerin, Urartular olduğunu ve Ermenistan isminin de Urartu Kralı Aramu'dan geldiğini ileri sürmüşlerdir.⁴

Bu görüşlerin yanında Heredot, Eudoksos, Miletli Hakateos ve Ksesnofon gibi antik çağ tarihçileri Ermenilerin kökeninin Frigyalılar olduğunu iddia ederler.⁵ Ayrıca Şemsettin Sami'nin görüşleri de bu yöndeydi. Ancak Ermenilerin M.Ö VI.yy'da Suriye kuzeyinde ve Kilikya'da yaşayan Hititler olduklarını, bunların da daha sonra kuzeydoğuya göç ederek Aras ırmağı civarındaki Urartuların bölgesinde yerleştiğini savunan görüşler de vardır.⁶

Diğer yandan E. Chanter Ermenileri bazı Kürt kabileleri ve Azerbaycanlılarla ilgili olarak görürken, Ermenileri filoloji bakımından İran gurubundan sayan ve bir çok maddi

¹ Yavuz ERCAN, "Ermeniler ve Ermeni Sorunu", *Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, C. I, S. 37, Ocak-Şubat, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, s.76-77, Bayram KODAMAN, "Ermeni Meselesi (Tarihi ve Siyasi Bir Değerlendirme)", *Ermeni Macerası (Tarihi ve siyasi Bir Değerlendirme)*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Yayın No:12, Isparta, 2001, s.1.

² A. Alper GAZİGİRAY, *Ermeni Terör Örgütlerinin Kaynakları*, Gözen Matbaası, İstanbul, 1982, s.11-13; ERCAN, a.g.m, s.75-76.

³ İhsan SAKARYA, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Genel Kurmay Basımcı, Ankara, 1984, s.3-4, A. Alper GAZİGİRAY, a.g.e, s.11-13.

⁴ Kamuran GÜRÜN, *Ermeni Dosyası*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986, s.19; Gulf BREEZE, "The Armenians", *The Modern Encyclopedia of Religions in Russia and Soviet Union*, (Ed: Paul D. Steeves), C. III, Academic International Press, 1991, s.1, Ermenilerin kökenlerini saptamak için eski Ermeni tarihlerine baktığımızda karşımıza bir takım güçlükler çıkmaktadır. Ermeni tarihlerinin bizzat Ermeniler tarafından yazılmış olması, tıpkı Yahudi tarihlerinde olduğu gibi Ermeni tarihlerini nesnellikten uzaklaştırmıştır. Bu tarihçilik anlayışı, geçmiş zafetlerle süsler ve çelişkili konularda açıklamalardan kaçınmaktadır. Bu anlayışa sahip olan milletler, kendilerinin geçmişte ve günümüzde eşsiz erdemlere sahip olduklarını ve dayanılmaz acılar çektiklerini vurgulamaktadırlar. Ermeni tarih belgelerinde sorunun bir de diğer bir yönü vardır o da Ermeni tarihçilerin devlet ve millet ayrımını yapamamış olmalarıdır. Bkz.; Paul B. HENZE, "The Roots of Armenian Violence, How Far Back Do They Extend?", *International Terrorism (17-18 April 1984)*, Ankara University, 1984, s.2-3.

⁵ GAZİGİRAY, a.g.e, s.18, SAKARYA, a.g.e, s.3.

⁶ SAKARYA, a.g.e, s. 3-4.

unsurdan oluşmuş, karmaşık bir ırk yığını olarak tanımlayan J. Deniker'in yanı sıra Rene Vernont ise Ermenilerin Samiler, Türkler, Kürtler ve Moğollarla karışmış olduklarını ileri sürmektedir.⁷ Robert de Gais, Ermenilerin Orta Asya'dan gelen Aryen boylarıyla, Mezopotamya'dan kuzeye çıkan Samilerin karışımı olduklarını, W.S. Monreo ise Ermenilerin, ırk bakımından İranlı, Beluç ve Çingene kavimleriyle akraba olduklarını, fizik ve ruh bakımından ise Yahudilere çok fazla benzediklerinden Ermenilere "*Hristiyan Yahudiler*" veya "*Vaftiz edilmiş Yahudi*" denildiğini belirtmektedir.⁸

Ermenistan adının bir coğrafi bölge adı olduğu pek çok kaynakta geçmektedir. Tarihte ilk defa Pers İmparatoru II. Dara, M.Ö 518'de Behistun yazıtlarında, Ergani-Elaziz bölgesinde ayaklanan bir kavim olarak Armina ve Arminia'dan bahsetmekteydi. Aramice Yukarı el-Ülke anlamına gelen Arminia, Ermenilerin ilk yaşadıkları bölge idi.⁹ Yani Arminia sözcüğü, bir coğrafi bölgeye verilen isimdir ve Ermeniler de burada yaşayan halktır. Ermenilerin kendileri ve yaşadıkları yer için kullandıkları Hay ve Hayasa sözcükleri ise Hititlerin Ermenilerin yaşadıkları yerlere verdikleri "*Hatio*" sözcüğünden gelme bir kelimedir.¹⁰ Günümüz tarihçilerinin hemen hepsi Heredot'un tarih kitabına ve Darius yazıtlarına dayanarak Ermenilerin, Ermenistan'a M.Ö 515'te geldiklerini kabul etmektedir. Ancak hem Heredot'un kitabında hem de Darius Yazıtlarında geçen Ermeni adının belirli bir ırk yerine belirli bir bölgenin ahalisini belirttiğini düşünebiliriz. Çünkü Heredot, İonyalılar, Lidyalılar, Frigyalılar adlarını ifade ederken milletleri değil de bölge halklarını kastetmekteydi ve Ermenistan, Ermeniler bu bölgeye gelmeden önce bu adı taşımaktaydı. Bu nedenle Ermenilerin M.Ö 515 bölgeye geldiklerini kesin olarak kabul etmek mümkün görünmemektedir.¹¹

Ermeni adının açıklanmasında ki zorluk Ermenistan diye adlandırılan bölgenin kesin sınırlarını çizmek konusunda da karşımıza çıkmaktadır. Ermeniler dahi Ermenistan'ın siyasi ve coğrafi sınırlarını belirleyememekle birlikte Ermeniler tarafından kutsal olarak atfedilen Ağrı Dağı (Ararat), bölgenin en önemli noktası olarak kabul edilmektedir. Ancak son iki yüz yıldır Ermenilerin, Ağrı Dağı merkez olmak üzere Rusya'nın hakimiyetinde olan bölgenin Kuzey-Kuzey doğusuna Rus Ermenistanı, İran hakimiyetinde olan Doğusuna İran Ermenistanı, Osmanlı hakimiyetinde olan Batı bölgesine ise Osmanlı Ermenistanı şeklinde

⁷ GAZİGİRAY, a.g.e, s.13-14.

⁸ SAKARYA, a.g.e, s. 11.

⁹ Gültekin URAL, *Ermeni Dosyası*, Kamer Yayınları, İstanbul, 1998, s.19, GAZİGİRAY, a.g.e, s.18.

¹⁰ SAKARYA, a.g.e, s.3- 4.

¹¹ GÜRÜN, a.g.e, s.20, 26.

ifade etmeleri bir gelenek haline gelmiştir.¹² Ancak Ermeniler tarafından Ermenistan olarak adlandırılan bu bölge tarihin değişik dönemlerinde Roma, Sasani, Bizans, Arap ve Moğol egemenliğine girmiştir.

Büyük oranda İran dili etkisinde kalan Ermeni dili, Hint-Avrupa dil gurubunun önemli bir koluydu.¹³ Ermenice'de İran dilinin yanı sıra, Asur, Part, ve Yunan dillerinin etkisi görülmekle birlikte, ayrıca Arapça, Rumca ve Türkçe sözcükler de kullanılmıştır. M.S. 5. yy'da Saint Mesrob tarafından 38 harfli Ermeni alfabesi oluşturuluncaya kadar, yazıya geçirilemeyen Ermeni dilinin önceki dönemleriyle ilgili elimizde kesin bir bilgi bulunmamaktadır.¹⁴ İncil'in Ermenice'ye çevrilmesiyle ortaya çıkan yazı dilinin de nereden geldiği bilinmemektedir.¹⁵

İlk dönemlerde güneş, ay, ateş ve toprak gibi tabiat öğelerine tapan Ermeniler, M.S IV. yy'da Hıristiyanlığı kabul etmeye başlamışlardı.¹⁶ Hıristiyanlık, 301 yılında Ermenistan'da ve Roma'da serbest olmaya başlayınca Hıristiyanlar kendi ibadethanelerini yapmaya başlamışlardı. Bu dönemde yapılan ilk kiliselerden biri olan Eçmiyazin Ermeni Kilisesi, Ermeniler tarafından bir vizyon eser olarak kabul edildiğinden, Ermenilerin en yüksek dini ve idari merkezidir.¹⁷ Kilise'nin kurucusu olan Gregoir (Kirkor) kilisenin organizasyonunu yaparak çeyrek asır süreyle yönetimini de üstlenmiştir. Bu nedenle Kirkor tüm Ermenilerin ilk katoğikos'u (milletin temsilcisi) ünvanını almış ve yerine geçenler de bağımsızlık ifade eden bu ünvanı kullanmışlardı. Ermeni kilisesi, Bizans kilisesinden ayrıldıktan sonra Ermeni milliyetçiliğinin ve milli birliklerinin merkezi haline gelmişti. Bu durumdan rahatsız olan Bizans İmparatorları ve ruhban sınıfı, Ermeni feodal beylerini ortadan kaldırmaya ve Ermeni kilisesinin otonomisini ortadan kaldıracak önlemler almaya başlamışlardı. Bizans'ın Ermenilere yönelik uyguladığı sert dini ve siyasi politikalar sonucunda ise Bizans Devleti ile Ermenilerin arası açılmış ve bu durum Anadolu'nun Türkleşmesi sürecinde Ermenilerle Türkler arasında bir yakınlaşmaya neden olmuştur.¹⁸

Ermenilerin Türklerle karşılaşmaları, Çağrı Bey zamanında Anadolu'ya yapılan ilk Türk akınlarıyla olmuştur. Bu dönemde Bizans'a bağlı prenslikler halinde olan Ermeniler,

¹² Bayram KODAMAN, "Türk-Ermeni İhtilafının Başlangıcı (1877-1897)", *Ermeni Macerası (Tarihi ve Siyasi Bir Değerlendirme)*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Yayın No: 12, Isparta, 2001, s.35.

¹³ *The Cambridge Encyclopedia*, Third Edition, Cambridge University Press, 1997, s.83.

¹⁴ *The Hutchinson Encyclopedia*, Eleventh Edition, Helicon Publishing, Oxford, 1999, s. 378.

¹⁵ GAZİGİRAY, a.g.e, s.32.

¹⁶ Mehmet ETHEMOĞLU, *Ermeni Terörünün Kısa Tarihi*, Dicle Üniversitesi Yayınları, Diyarbakır. 1987, s.2.

¹⁷ Eçmiyazin, "Tanrı'nın biricik oğlunun indiği yer" anlamına gelmektedir. Bkz; Abdurrahman KÜÇÜK, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ocak Yayınları, Ankara, 1997, s. 140, 175.

¹⁸ GÜRÜN, a.g.e, s.39.

zaman zaman Bizans'a karşı Müslüman beylikleriyle ittifak yapmaktaydı. Bunun üzerine Bizans İmparatoru, II. Basil, Doğu Anadolu'daki bu Ermeni prensliklerini kendine bağlamasının dışında Van gölü civarındaki 40 bin Ermeni'yi de Orta Anadolu'ya sürecektir, böylece Doğu Anadolu'da vasallık da olsa bir Ermeni prensliği kalmayacaktır.¹⁹

Selçukluların Anadolu'yu ele geçirmesiyle birlikte burada yaşayan Ermeniler dahil tüm Hıristiyan azınlıklara hoş görü gösterilmiştir. İlk Türk akımlarıyla birlikte doğal olarak bazı şehirler ve bu şehirlerde yaşayan halklar zarar görmüşlerse de Anadolu'da düzeni sağlayan Selçuklu yönetimi, imar faaliyetlerine başlamış, halkı da dini ve toplumsal yaşantılarında serbest bırakmıştı.²⁰ Hatta denilebilir ki; Selçuklu dönemi öncesinde Ermeniler ve diğer unsurlar, büyük toprak sahipleri emrinde çalışmakta ve köle muamelesine tabi tutulurlarken, uygulanan toprak sistemi sayesinde Selçuklu yönetiminde hem toprak sahibi olmuşlar, hem de hürriyetlerini ele geçirmişlerdi.²¹ Bu yüzden Selçukluların ele geçirdikleri yerlerde, her zaman azınlıkta kalan özellikle Rum ve Ermenilerden oluşan Hıristiyan halk, Anadolu'ya Türklerin yerleşmesiyle Türk hakimiyeti altında yaşamaktan rahatsız olmamış, aksine, sosyal hayatta da Türklerle kaynaşmışlardı. Nitekim şehirlerdeki sanayi ve ticaret, köylerdeki tarım teknikleri gibi konularda Türklerin Ermenilerden bir çok şey aldıklarını söylemek mümkündür.²² Bu yüzden Malazgirt Zaferinden sonra Hıristiyan halkın korkudan yurtlarını terk ettikleri savı doğru değildir.²³ Aksine Türklerin, ticarete uzun bir süreç

¹⁹ Prof. Dr. Ali Sevim-Prof. Dr. Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi*, C. I, TTK, Ankara, 1990, s.28.

²⁰ Hüsamettin YILDIRIM, "Türk-Ermeni İlişkileri Tarihçesi", *Efsane ve Gerçekler, Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara Üniversitesi Araştırma Merkezi, Ankara, 2001, s.14, Ali GÜLER vd., *Her Yönüyle Ermeni Sorunu*, Kara Harp Okulu Basımevi, Ankara, 2001, s.6,12; 1086 yıllarında Anadolu'ya yapılan Türk akınları nedeniyle söz konusu bölgeler büyük tahribata uğramış ve halka ağır vergiler konmuştu. Ani Ermeni başpiskoposu ve beraberindeki heyet vergileri azaltmak ve sayıları dörde çıkan Patriklik nedeniyle ortaya çıkan kargaşalığın önünü almak üzere Melik Şah'dan bazı isteklerde bulunmuştu. Sultan, Ermeni Katogikosluğunun tek bir makamda temsil edilmesini, tüm kilise, manastır ve ruhanilerin vergiden muaf tutulmaları yolunda bir ferman vermekle birlikte kendisini ziyaret eden bu Ermeni heyetinin dönüş yolculuğunda korunmaları için bir de askeri birlik görevlendirmişti. SEVİM, a.g.e, s. 66, Ayrıca Selçuklular bazı bölgelerin yönetimini Ermenilere bırakması ve bu yöntemin sonrasında bölgede kurulacak olan Türk beylikleri ve devletleri zamanında da uygulanması, Anadolu'nun fethedilmesini kolaylaştıran etkenlerden biri olmuştur. Bkz, Azmi SÜSLÜ, "Patrikhane ve Kilisenin Ermeni Teröründeki Yeri", *Uluslararası Terörizm ve Gençlik Sempozyumu Bildirileri (24-26 Nisan 1985)*, Cumhuriyet Üniversitesi, Yayın No: 17, Sivas, 1985, s.71.

²¹ SEVİM, a.g.e, s.77; Zaten Anadolu'ya yapılan ilk Türk akınları sonucunda Türklere karşı herhangi bir düşmanlık duygusu beslemeyen Ermeniler, bu akınları Bizans'ın cezalandırılması olarak değerlendirmekteydiler. Bkz: Erol KÜRKÇÜOĞLU, "Tarihi Süreçte Selçuklu-Ermeni İlişkileri", *Ermeni Araştırmaları Türkiye Kongreleri Bildirileri*, C.I, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Ankara, 2003, s. 337.

²² Mustafa AKDAĞ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi (1243-1453)*, C.I, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, s.10.

²³ Örneğin bu tarihlerde Çukurova'dan Erzurum'a kadar olan yerleri gezen Marco Polo, Seyahatnamesi'nde buralarda Rum ve Ermenilerin kalabalık bir şekilde yaşadıklarını ifade eder. Bkz. AKDAĞ, a.g.e, s:377, Bkz. karşı görüş: Urfalı Mateos ise Vekayinamesi'nde Ermenilerin Türklerle karşılaşmasını büyük bir felaket olarak tanımlar."Sultan Alparslan taşkın bir nehir gibi hareket edip...Mandezgert şehrine hücum etti...Kardeşi Tuğrul'a yapılmış olan tahkirin öcünü almak ve onun öldüğü sırada yapmış olduğu vasiyeti yerine getirmek için şehir halkını kılıçtan geçirdi...O kana susamış bir adamdı. Bütün Hıristiyanlar göz yaşları dökerek Allah'a dua

içerisinde alışabildikleri ve şehirlerin bu fetihlerle canlandığı göz önüne alınırsa, Hıristiyan halkın bu fetihlerden faydalandığını söylemek yanlış olmayacaktır.

XII. yy'da Çukurova'da bir krallık kurmayı başaran Ermenilerle Türkler arasındaki ilişkiler bazen barış bazen de savaş şeklinde sürmekteydi.²⁴ Nitekim zaman zaman Türklere karşı Bizans ile ortak giriştikleri mücadelelerde Ermeniler, I. Haçlı Seferlerinin başarılı olmasında da büyük rol oynamışlardır.²⁵ Buna rağmen Ermeni tarihçi Urfalı Mateos, Vekayinamesi'nde, Selçuklu Sultanı Kılıçarslan'ın ölümünden sonra Hıristiyanların kendisi için büyük bir matem tuttuklarını belirttikten sonra "*...Çünkü o, her bakımdan çok iyi ve tatlı bir zattı.*" demektedir.²⁶ Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere Ermeniler, Anadolu Selçuklu Devleti yönetimini kolaylıkla benimsemişlerdir.

ediyorlar ve kendilerini bu devin elinden kurtarmasını niyaz eyliyorlardı", Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136), (Çev: Hrant D. Andreasyan), TTK, Ankara, 1962, s.138-146.

²⁴ Mehmet ERSAN, "Selçuklu Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri", *Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, C. II, Yeni Türkiye Yayınları, S. 38, Mart-Nisan, Ankara, 2001, s.604;

²⁵ Mehmet ERSAN, "Anadolu'nun Fethi ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin Kuruluş Sürecinde Ermenilerin Türklere Karşı Tutumu", *Ermeni Araştırmaları Türkiye Kongreleri Bildirileri*, C.I, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Ankara, 2003, s. 331.

²⁶ Urfalı Mateos Vekayi-namesi, s.231; Urfalı Mateos'un eserinde Alp Arslan ve Melikşah dönemlerini betimlemesi hakkında daha ayrıntılı bilgi için Bkz. Ahmet TOKSOY, "Ermeni Tarihçi Mateos'ta Alp Arslan ve Melikşah", *Ermeni Araştırmaları Türkiye Kongreleri Bildirileri*, C.I, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Ankara, 2003, s. 344-347.

1. BÖLÜM

OSMANLI MİLLET SİSTEMİ VE ERMENİLER

1.1. OSMANLI MİLLET SİSTEMİ

1.1.1. Millet Sisteminin Tanımı

Farklı din, ırk ve mezheplere mensup toplulukların bir arada yaşadığı Osmanlı Devleti'nde; devletin toplumsal, siyasal ve yönetsel yapısı ırk esasına değil, düşünce ve inanç temeline göre şekillenmişti.¹ Osmanlı Devleti'nin hükmü altındaki Gayrimüslimleri yönettiği temel çatı olarak bilinen bu sisteme millet sistemi denir.² Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'un fethinden sonra buradaki Ortodoks Patrikliği'ni kurmasıyla uygulanmaya başlayan bu sistemde³, toplumsal statüyü ve devlet ile ilişkileri belirleyen temel faktör din veya mezhep idi. Bu anlamda aynı inanca sahip olan halk, sosyal ve yönetsel olduğu kadar aynı zamanda dini bir cemaatti.⁴ Toplum ve devlet için çok önemli olan bu sistemde, bu yüzden birey değil cemaat öncelikliydi. Bu anlayış çerçevesinde Teb'a "*padişaha Allah'ın bir emaneti*" olarak görüldüğü için; padişah, idaresi altındaki topluluklar arasında hiçbir fark gözetmezdi.

Kaynağını İslam hukukundan alan bu anlayışa göre, Osmanlı toplumu genel olarak Müslüman ve Gayrimüslim olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Bütün Müslümanlar bir millet kabul edilirken, Gayrimüslimler de dini cemaatler bakımından "*Ortodoks Milleti*", "*Yahudi Milleti*", "*Ermeni Milleti*" gibi adlar alırlardı.

İmparatorlukta büyük çoğunluğu oluşturan ve "*Millet-i Hakime*" olarak görülen Müslümanlar, siyasi ve sosyal haklar bakımından toplumsal hiyerarşinin en üstünde yer

¹ Bilal ERYILMAZ, "Osmanlılarda Millet Sistemi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, VI, Ağaç Yayınları, İstanbul, 1993, s.225.

² Benjamin BRAUDE, "Foundation Myths of the Millet System", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, I, Holmes & Meier Publishers, inc, New York & London, 1982, s.69; "Millet" İslam'da bir din veya mezhepe bağlı topluluk anlamına gelmekle birlikte Kuran'da "Millet" kelimesi din anlamında kullanılmaktadır. Bkz. Ali GÜLER vd., *Her Yönüyle Ermeni sorunu*, Kara Harp Okulu Basımevi, Ankara, 2001, s.16; Yani millet derken etnik değil de dini açıdan bir araya gelmiş cemaat anlaşılmalıdır. Bkz. Mim Kemal ÖKE, *Ermeni Sorunu*, İz Yayınları, İstanbul, 1996, s.73; İslâmi literatürde, dini, dinsel topluluğu millet belirtir. Bkz. M.O.H. URSINUS, "Millet", *The Encyclopaedia Of İslam*, VII, New York, 1993, s.61

³ Gülnihal BOZKURT, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, T.T.K. Ankara, 1996, s.152; İstanbul'un fethinden sonra Gayrimüslimlere verilen idari ve dini özgürlükler alanı, millet sisteminin özünü oluşturmuştur. Bkz. Turgay UZUN, "Osmanlı Devleti'nde Toplumsal Yapı ve Ermeni Hareketi", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C.III, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2003, s. 67.

⁴ Kemal H. KARPAT, "Millet and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era" *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, I, Holmes & Meier Publishers, inc, New York & London, 1982, s.142.

alırlardı.⁵ Politik ve sosyal alanlarda baskın olduklarından, özel muameleye gerek duymazlardı.⁶ Gayrimüslimlerle karşılaştırıldığında İslami hukuk dışına çıkmamak koşuluyla daha özgür ve toleranslıydılar. Bunun da en açık göstergesi, kural olarak devlet hizmetine alınabilmenin, yani “askeri” sınıfa girmenin ilk koşulunun, Müslüman olmaktan geçmesiydi.⁷

Osmanlı Millet sistemi çerçevesinde Müslümanlar bu şekilde kısaca değerlendirildikten sonra şimdi Gayrimüslimlere geçebiliriz.

Osmanlı Devleti, Hattı hümayunlarında, egemenliğindeki Gayrimüslimleri belirtmek için, “*teba’-i gayrimüslime*”, “*cemaat-ı muhtelif*”, “*millet-i saire*” ve 1876 Kanun-i Esasi’de “*milel-i muhtelif*” terimlerini kullanmıştır.⁸

Kural olarak Müslümanlar, Hristiyanların yaşadıkları bir bölgeyi işgal ettikleri zaman, onlara üç kere İslamiyet’i tebliğ ederler. Tebliği kabul edip Müslüman olanlar, Müslümanların bütün haklarına sahip olurlar. Kabul etmeyenlere ise Müslüman hakimiyetine rıza gösterdikleri bir antlaşma sunulur ki; bu antlaşmaya *Zimmet*⁹, bu antlaşma ile Gayrimüslimlerin kazandıkları statüye de *Zimmi*¹⁰ adı verilir. Bu statüyü kabul eden Gayrimüslimleri belirleyici kriter, ödemek zorunda oldukları özel vergilerdi. Vergilerin en önemlisi cizye vergisidir. Bu vergi kutsal yerlerde ve İstanbul’da oturanlar ile din adamlarından ve yoksullardan alınmamaktaydı.¹¹

Bu yükümlülüklerle karşılık Zimmilerin en önemli hakları inanç, ibadet ve eğitim hürriyetiyle ilgilidir. Osmanlı Devleti’nde her millet inançları doğrultusunda, serbestçe

⁵Mümtaz’er TÜRKÖNE, “Osmanlılarda Islahat ve Tecedüt” **Osmanlı Ansiklopedisi**, Cilt. VI, Ağaç Yayınları, İstanbul, 1993, s.67.

⁶ Svetoslav STEFANOV, “Millet System in the Ottoman Empire-Example for Oppression or for Tolerance?” **Bulgarian Historical Review-Revue Bulgare d’Historie**, Institute of History, Sofia 1997, s. 139.

⁷ Coşkun ÜÇOK- Ahmet MUMCU, **Türk Hukuk Tarihi**, Savaş Yay., Ankara 1987,s.206.

⁸ ERYILMAZ, a.g.m, s.225.

⁹ Müslüman olmayanların hakları İslam devletiyle yaptıkları iki taraflı bu antlaşmadan doğmaktadır. Gayrimüslimler, İslam devletine sadık kalacakları İslam kanunlarına saygılı olacakları ve İslam aleyhine aykırı hareket etmeyecekleri yolunda söz vermelerine karşılık İslam devleti de onların malları, ırzları, namus ve vicdan özgürlüklerini koruyacağına dair söz vermesiyle Zimmilik hakları doğmuş olur. Eğer Zimmiler, söz verdikleri hususları yerine getirmezlerse Zimmilik haklarını kaybedip (*Huruc-un Ale’s-Sultan*) olurlar ve İslam devleti de onların can, mal, ırz ve vicdan özgürlüğünü koruma görevinden kurtulmuş olurdu. Bkz. A. Alper GAZİGİRAY, **Ermeni Terör Örgütlerinin Kaynakları**, Gözen Matbaası, İstanbul, 1982, s.45.

¹⁰ Zimmi kelime anlamı olarak, himaye hakkı, hak, ahd ve eman gibi anlamlara gelmektedir. Zimmi olanlar, sadece ceza hukuku bakımından İslam ceza hukukuna tabilerdi. Müslüman devletin yönetimini kabul eden ve ehl-i kitap olan gayrimüslimler İslam hukukuna göre “zimmi” statüsüne girmektedirler. Zimmet kurumu, temelde tüm diğer İslam hukuku kavramları gibi Kur’an ve sünnet hükümlerine ve ayrıca ilk halifeler tarafından yapılan zimmet anlaşmalarına dayanılarak düzenlenmiştir. Zimmilere, Müslümanların koruması altında güvence içinde yaşayabilme güvencesi verilmiştir. Din değiştirmeleri konusunda baskı altına alınmadıkları gibi yaşadıkları yerlerde bulunan mabedlerine el sürülmezdi. Bkz. Gülnihal BOZKURT; “İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri”, 9 Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Kudret Ayiter’e Armağan’dan ayrı basım, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1988, s.18-24.

¹¹ BOZKURT, a.g.e, s.23, Gayrimüslimlerden alınan en önemli vergilerden biri de “*Haraç*” idi. Cizye ise, İslam olmayanların güvenliklerinin sağlanması karşılığında alınan bir baş vergisi idi. Muammer SENCER, **Osmanlılarda Din ve Devlet**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1997, s.199-201.

ibadetini ve ayinini yapabiliyordu. Kuran'daki “*dinde zorlama yoktur*” buyruğu çerçevesinde, din konusunda seçim kişinin iradesine bırakılmıştır. Kilise hukuku başta olmak üzere, kendi aralarında özel hukuklarına tabi olup, kendi din ve dilleriyle eğitim yapma, vakıf kurma ve yetimhane açma gibi haklara sahiptirler.¹² Osmanlı yönetimi, toplum üzerindeki yetkilerini kamu hizmetleri, yönetim, maliye, askerlik ve adaletle sınırlandırmıştır.

Zımmiler, cemaatlerle ilgili işlerde tam anlamıyla serbest bırakılmıştır. Nikah akdi-feshi, çeyiz, nafaka, veraset ve vasiyetle ilgili şeylerin yanında, evlenme, doğum ve ölümle ilgili kayıtlar da millet teşkilatı tarafından yürütülüyordu. Kendi aralarındaki uyuşmazlıkları cemaat mahkemelerinde çözümlenmekte serbesttiler. Cemaat mahkemelerinin bu konularda verdikleri kararlar kesindir. Ayrı cemaatten olan kişiler arasındaki anlaşmazlıklar, ilgili cemaat başkanları tarafından çözümlenemezse Şeriat mahkemelerine götürülmekteydi.¹³ Kamu hukuku alanında ise ceza ve vergi hukuku dallarında olduğu gibi İslam hukukuna bağlıydılar.¹⁴ Bunların yanında devlet Müslümanların sahip olduğu eğitim ve öğretim serbestliğini azınlıklara da tanımıştı.¹⁵ Gayrimüslimlerin, ayrıca bazı kısıtlamalar dışında, seyahat hürriyeti, şahsın dokunulmazlığı ve mesken hürriyeti gibi hak ve özgürlükleri de vardır.

Tüm bu hakların yanında Gayrimüslimler, Müslüman mahallelerinde ve Kutsal yerlerde yerleşemezler, şer’i mahkemelerde (Müslümanların taraf olduğu davalarda) şahit olamazlar, Müslümanlara has kıyafetleri giyemezler, ata binip silah taşıyamazlar, evlerini Müslümanlardan yüksek yapamazlar ve açık renge boyayamazlar, dini ibadetlerini Müslümanların gözü önünde icra edemezler, çan çalmazlar, yeni ibadethane açmaları veya eksiklerini tamir etmeleri izne bağlanması gibi bazı denetimler getirmişlerdir.¹⁶

Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti etkili bir şekilde uyguladığı millet sistemi ile Müslümanlar ve Gayrimüslimler arasında hukuki ve dini gerekçelerle bir ayrışma sağlayarak, kendi bünyesinde yaşayan etnik gurupların hüviyetlerini belirlemede ve Gayrimüslimlerin

¹² TÜRKÖNE, a.g.m, s.95; Bkz. Turgay UZUN, “Osmanlı Devleti’nde Milliyetçilik Hareketleri İçerisinde Ermeniler”, *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, s.161; Arshi KHAN, “Osmanlı İmparatorluğu Çok Kültürlülüğün Doğulu Mimarı”, *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, s.376.

¹³ BOZKURT, a.g.e, s.23.

¹⁴ Gülnihal BOZKURT, “Azınlık İmtiyazları-Kapitülasyonlardan Tek Hukuk Sistemine Geçiş, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XIV, S. 40, Ankara, Mart 1998, s.27.

¹⁵ Ersoy TAŞDEMİRCİ, “Osmanlı İmparatorluğunda Azınlık okulları ve yabancı okullar”, *Türk Yurdu*, X, S.35, Temmuz 1990, s.43.

¹⁶ BOZKURT, a.g.e, s.7,8,19; TÜRKÖNE, a.g.m, s.91; Ayrıca millet sistemini, hoşgörü bağlamında değerlendiren Bernard Lewis ise modern demokrasilerde “hoşgörü”nün ayrım yapmamak anlamına geldiğini, bu çerçevede Osmanlı Devleti’nde bir hoşgörü olduğunu iddia etmenin yanlış olduğunu, Gayrimüslimlerin medeni ve toplumsal bakımdan eşit olmadıklarını, eğer hoşgörünün din nedeniyle işkencenin yokluğu şeklinde tanımlanırsa Osmanlı Devleti’nde hoşgörünün mükemmel bir şekilde işlediğini ileri sürmekteydi. Bkz. Bernard LEWIS, (Çev: Metin KIRATLI), *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, T.T.K, Ankara, 2000, s.354.

iktisadi ve politik sisteme katılmalarında büyük kolaylık sağlamıştı.¹⁷ Bu sistemle devlet Gayrimüslim halkın devletle olan ilişkilerini bağlı bulunduğu cemaat lideri (millet lideri) aracılığıyla yürütmüş, böylece cemaat liderleri cemaatlerinin devlete karşı olan yükümlülüklerini yerine getirmelerinde yardımcı olmuşlardır.¹⁸ Bir anlamda milletin liderleri, hükümdarın siyasi kontrolü sağlamalarında birer aracı durumundaydılar.¹⁹

Osmanlı Devleti'ndeki en büyük Gayrimüslim topluluğu Ortodokslar oluşturmaktaydı. Yunanlılar, Bulgarlar, Sırp ve Arnavutlar tek bir dini topluluk altında toplanmıştır. Devlette Ortodokslardan sonra çoğunluk Ermenilerde idi. İmparatorlukta ayrıca Yahudiler, Katolikler ve Protestanlar da önemli bir nüfusa sahiptiler.

1.1.2. Osmanlı Millet Sisteminin Çözülüşü

19. yy.'ın ikinci yarısından itibaren, Avrupa Osmanlı Devleti'ni yakından ilgilendiren olaylara sahne olmaktadır. Bunlar Liberalizm, Sosyalizm ve demokrasi mücadeleleri, ekonomik ve siyasi rekabetler, bilimsel ve düşünsel gelişmelerdir. Bu gelişmelerin dışında kalan ancak bu gelişmelere ayak uydurmaya çalışan Osmanlı Devleti, Avrupa'daki dengelerden ve oluşumlardan yararlanarak varlığını devam ettirmeye çalışmıştır.²⁰ Bu bağlamda 19 yy.'a kadar devam edegelen klasik millet sistemi, dışarıdan gelen baskılar ve içeriden ayrılıkçı eylemler sonucunda azınlıkların idaresiyle ilgili pek çok düzenlemelerin yapılması neticesinde klasik dönemdeki yapısından oldukça farklılaşmıştır.²¹ Klasik millet sisteminde Gayrimüslimler sosyal ve kültürel yönden farklı, ekonomik ve politik yaşantıları yönünden hemen hemen aynı olup, bu özellikleri onların politik ve ekonomik sisteme kolaylıkla entegrasyonlarını sağlıyordu. Bu nedenle Osmanlı millet sistemi, cemaatlara ve alt kültürel yapılara geniş oranda serbestlik alanı sağlamıştır.²² Ancak Fransız Devrimi ile ortaya çıkan bir toprak parçası ve tek bir hukuk düzenine dayanan milliyetçilik anlayışı, Osmanlı millet sistemi ile uyumsuzlukta idi. Fransız Devrimi ile ortaya çıkan akımların etkisinde kalan Gayrimüslimler, öncelikle milliyetçilik ideolojisini benimsemiş, sonrasında ise Babıali'den

¹⁷ GÜLER vd., a.g.e, s.16.

¹⁸ Şükrü KARATEPE, "Osmanlılarda Devlet Yönetimi" *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.I, Ağaç Yayınları, İstanbul, 1993, s.63.

¹⁹ Bat YE'OR, *The Decline of Eastern Christianity Under Islam: Form Jihad to Dhimmitude: Seventh-Twentieth Century*, London 1996, s.184.

²⁰ Bayram KODAMAN, "II. Abdülhamit Hakkında Bazı Düşünceler", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yılı Özel Sayısı, S. IV, Isparta, 1999, s.25.

²¹ Ali GÜLER, *Türkiye'deki Gayrimüslimler*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1996, s.15.

²² UZUN, "Osmanlı Devleti'nde Milliyetçilik...", s.10.

*“liberal ve demokratik haklar istemeye başlamışlardır.”*²³ Bu hakları milli bir devlet ve milli bağımsızlık taleplerinin gerçekleşmesi amacıyla istemekteydiler.²⁴ Bunun üzerine Osmanlı devlet adamları, milliyetçilik düşüncesinin Osmanlı Devleti’nde yayılmasını önlemek için Gayrimüslimler ile Müslimler arasında eşitlik sağlama yoluna gitmişlerdir. II. Mahmut’un deyişiyle *“Ben tebaanın Müslümanını camiide, Hıristiyanını kilisede, Musevisini de havrada farkedirim. Aralarında başka bir gına fark yoktur. Cümlesi hakkında muhabbet ve adaletim kavidir ve hepsi hakiki evladımdır.”* İşte bu düşünce ile Osmanlı devlet adamları, milliyetçilik akımının önünü kesilebilmesi için yeni bir düşüncenin oluşumuna zemin hazırlamışlardır. Bu düşünce de Tanzimat döneminde Osmanlı aydınlarının geliştirmeye çalıştıkları “Osmanlıcılık” düşüncesi idi.

“Tanzimat dönemi” * başlığı altında zikredilen zaman dilimi, *“Osmanlı Devleti’nin, o zamana kadar dayandığı temel düşüncesinin bir yönüyle yeniden gözden geçirilerek özümlemesi çabasını; diğer yönüyle temel düşüncenin belirleyiciliğini sınırlandırma, zayıf da olsa tecriden devletin yönetiminden tefrik etme arayışını barındıran bir süreç olarak kabul edilebilir.”*²⁵ Tanzimat ile birlikte dini temele dayanan millet sistemi yerine Osmanlıcılık fikri getirilmek istenmiş ve geleneksel millet anlayışı terk edilmeye çalışılmıştı. Artık bundan sonra Gayrimüslimlere tüm devlet memurlukları açılmış, yargı ve başka alanlarda sağlanan imkanlarla gayrimüslimlerin hem iktisadi hem dini hem de sosyal yaşantılarında gelişmeler sağlanmıştı. Zaten askerlikten muaf olmaları bu durumu daha da kolaylaştırmıştı. Tanzimat öncesinde ve sonrasında şeriat kurallarına göre sadece Müslümanların devlet hizmetinde çalışmaları gerektiği konusundaki kurala rağmen Gayrimüslimler, sarayda, parlamentoda, merkezi hükümette, taşra teşkilatlarında büyük görev ve sorumluluklar almaya başlamışlardı.²⁶ Böylece Gayrimüslimlerin İslam Hukukunda siyasal haklardan yoksun bırakılmaları sorunu, ortadan kaldırılmıştı.²⁷

²³ UZUN, “Osmanlı Devleti’nde Toplumsal...”, s. 71; Ayrıca Bkz. UZUN, “Osmanlı Devleti’nde Milliyetçilik...”, s.38.

²⁴ Erdal İLTER, *Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytun İsyanları (1780-1880)*, Ankara, 1998, s.38.

* Tanzimat Dönemi, 1839-1876 arası dönemleri kapsamaktadır.

²⁵ İsmail KILLIOĞLU, “Hukuk Felsefesi Açısından Devlet ve Tanzimat”, *Osmanlı*, C.VII, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul, 1999, s.291.

²⁶ GÜLER vd., a.g.e, s.30.

²⁷ BOZKURT, a.g.e, s.57, Diğer taraftan Bu dönemlerde henüz yeni gelişen ve bir muhalif gurup olan Yeni Osmanlılar, Âli ve Fuad Paşaların Osmanlı Müslümanlarını, büyük devletlere siyasi peşkeş çektiklerini ve devleti mali bakımdan Avrupa’nın esiri durumuna getirdiklerini iddia ederek muhalefetlerini sertleştirmişlerdi. Bkz. Şerif MARDİN, “19. yy’da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. II, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.345.

Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti Tanzimat dönemiyle Zımmet kurumunu ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Tanzimat ve Islahat fermanları ile Meşrutiyet'in ilanı²⁸ zimmilerin siyasal haklarını elde etmeleri, bağımsızlık isteklerini arttırmıştır. Ayrıca Gayrimüslimlerin bağımsızlıklarına kavuşmak için isyan girişimlerinde bulunmaları, yabancı devletlerin müdahalelerini sağlamaları için birer vesile olmuştur. Nitekim ileride de değineceğimiz üzere Islahat fermanından sonra İngiltere, Fransa ve Avusturya devletlerinin ısrarlarıyla, milletlerin yeniden düzenlenmesi için 1862-1865 yılları arası dönemde komisyonlar kurularak Osmanlı yönetimi altındaki tüm milletler için ayrı ayrı nizamnameler düzenlenmiştir.²⁹

Müslüman olmayanlara tanınan dinsel haklardan başka devlet ve toplum hayatının hassas dengesini bozan ve üzerinde durulması gereken diğer bir önemli nokta da; devletin zayıflamaya başlamasıyla birlikte, devlet ile tebaa arasındaki ilişkileri düzenleyen ve bu unsurları birbirlerine kenetleyen adalet ilkesinin devletin çözülmesine paralel olarak bozulmasıydı.³⁰

Sonuç olarak diyebiliriz ki Tanzimat'tan itibaren Gayrimüslimlerin hukuki durumları; İslam hukukuna, İslam hukukunun tanıdığı sınırlar içerisinde kilise hukukuna, kapitülasyonlara, barış antlaşmalarına ve sonradan yapılan reform hareketlerine dayanmaktaydı.³¹ Tüm bu gelişmelerin ışığında artık bu cemaatlerin "...millet olmaktan eksik

²⁸ I. Meşrutiyet'te uyruklara tanınan haklar; "*Tebaa-i Devleti Osmaniye Hukuk-i Umumiyesi*" başlığında toplanmıştır. Tanınan haklar şunlardır:

Mad:8-Osmanlı Devleti uyruğundaki herkes, dini ve mezhebi her ne olursa olsun Osmanlı sayılır,

Mad:17-Osmanlı tebaası, kanun önünde hak ve görev bakımından eşittirler,

Mad:9,10-Osmanlılar, kişi özgürlüğüne ve kişi dokunulmazlığına sahip olup, yasa dışında cezalandırılmazlar,

Mad:22-Konut dokunulmazlığı tanınmıştır,

Mad:24,26-Her türlü eziyet, işkence, müsadere ve angarya yasaktır,

Mad:11-Dinsel özgürlükler tanınmıştır,

Mad:12-Basın kanun dairesinde serbesttir, (Bu madde basın özgürlüğü şeklinde algılanmamalıdır kaldı ki sansür uygulaması söz konusuydu.)

Mad:15,16-Kanun dairesinde genel ve özel öğretim yapma özgürlüğü vardır, ancak okullar devletin denetim ve gözetimi altında kalacaktır,

Mad:18-Devletin resmi dili Türkçe'dir, (Bu madde kapsamında tüm akvamın kendi dillerinde eğitim ve öğretim yapabileceklerini açıkça belirtmekteydi.)

Mad:21-Mal ve mülk güvenliği anayasallaştırılmış, kamu yararı gerektirmedikçe ve parası peşin ödenmedikçe kimsenin malına el konulmaması kararlaştırılmıştır,

Mad:20,25-Vergilerin yasayla konulması ve herkesin gücü nispetinde vergilendirmenin yapılacağı,

Mad:18,19-Türkçe bilmeleri koşuluyla herkesin devlet memurluklarına girebilecekleri bildirilmişti.

Bkz. Bülent TANÖR, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Afa Yayınları, Ankara, 1995, s.111.

²⁹ Cevdet KÜÇÜK, "Osmanlı İmparatorluğu'nda "Millet Sistemi" ve Tanzimat", *Mustafa Reşit Paşa Dönemi ve Semineri*, T.T.K., Ankara, 1985, s.21.

³⁰ Bülent TANÖR, "Anayasal Gelişmelere Toplu bir Bakış", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.11.

³¹ BOZKURT, a.g.e, s.4.

kalan tek tarafları, toprağa dayalı bağımsız egemenliklerinin olmaması ve Osmanlı camiasının özel hukukta yarı (otonom) üyeleri haline gelmeleri idi.”³²

1.2. OSMANLI MİLLET SİSTEMİ İÇİNDE ERMENİLER

1.2.1 Anadolu ve İstanbul'daki Yerleşim Bölgeleri

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun ilk dönemlerinde Anadolu toprakları üzerinde Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler dağınık bir halde yaşamaktaydılar. Bu dönemlerde Ermeni nüfusu olmayan şehir hemen hemen yok gibiydi.³³ Müslüman olan ve olmayan halklar ile karışık halde yaşamlarını kendilerine özgü bir toplumsal yapı içerisinde (geniş bir köylü tabanı, görece gelişkin bir orta sınıf, milli ruhban sınıfı ve soyluluk olmayışı gibi...) sürdüren Ermeniler, toplumsal mozaik bir parçasıydılar.³⁴ Ermeniler özellikle Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Sivas, Adana, Halep, Trabzon, Hüdevandigar, Aydın, Ankara, Kastamonu, Konya ve İzmit'te yerleşik haldeydiler.³⁵ Ermeniler Orta ve Batı Anadolu'da, Rumlardan daha düşük bir nüfus yoğunluğuna sahiptiler. Doğu Anadolu'da en yoğun oldukları Erzurum, Bitlis, Harput, Diyarbakır, Erzincan ve Harran'da ise nüfusları ancak % 39 civarındaydı.³⁶

Ermenilerin İstanbul'a ilk olarak ne zaman ve nasıl geldikleri hakkında kesin bir bilgi yoktur. Genel kanı, Ermenilerin İstanbul'daki mevcudiyetleri, 384'te Ermenistan'ın İran ile Bizans arasında paylaşılmasından sonra mümkün olduğudur. Şehire göç eden ilk kabile ordu mensupları, mimarlar, tüccarlar ve tahsillerini devam ettirenlerden oluşmaktaydı.³⁷ İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmet ise, Ermenileri bölge bölge bir araya getirerek, bir cemaat halinde toplanmalarına izin vermiştir. Özellikle bu dönemde Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'da bir ruhani merkez oluşturabilmek ya da oluşturulan bu piskoposluğun bir anlam taşıması için Ermeni nüfusuna ihtiyaç duymaktaydı. Bu nedenle gerek siyasi ve gerekse iktisadi gerekçelerle İstanbul'a çok sayıda Ermeni yerleştirilmiştir.³⁸ İstanbul'a getirtilen

³² KÜÇÜK, a.g.m, s.21.

³³ Cemal ANADOL, *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası*, Turan Kitapevi, İstanbul, 1982, s.67.

³⁴ Anaide Ter MINASSIAN, (Çev: Mete Tunçay), *Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve sosyalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s.11.

³⁵ Anadolu'daki Ermeni yerleşimleri hakkında daha geniş bilgi için Bkz. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Zekeriya KURŞUN, Seyit Ali KAHRAMAN, Yücel DAĞLI), C. II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, s.11, 57, 197, 101-103, 106, 113, 115, 167, 171-174, 193, 194, 196, 202, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Seyit Ali KAHRAMAN, Yücel DAĞLI), C. III, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 91, 105, 131, 132, 134, 135, 139, 145, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Seyit Ali KAHRAMAN, Yücel DAĞLI), C. IV, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 13, 19, 20, 54, 64, 66, 100, 102, 103, 142, 146, 162, 175, 177, 191, 193, 194, 201, 203, 344; *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Seyit Ali KAHRAMAN, Yücel DAĞLI, İbrahim SEZGİN), C. V, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s.24, 26-28, 51, 147, 153, 187, 195.

³⁶ Enver Ziya KARAL, *Osmanlı Tarihi*, C.VIII, T.T.K, Ankara, 1995, s.127.

³⁷ Kevork PAMUKÇIYAN, *İstanbul Yazıları*, Aras Yayınları, İstanbul, 2002, s.1.

³⁸ Canan SEYFELİ, "İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Kuruluşu", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C.I, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2003, s. 373.

Ermeniler, Kumkapı, Samatya, Yenikapı, Narlıkapı, Edirnekapı ve Balatkapı gibi yerlere yerleştirilmişti. Yavuz Sultan Selim, Çaldıran zaferinden sonra Tebriz'den İstanbul'a bir çok Ermeni sanatçı getirtmişti. Gedik Ahmet Paşa'nın 1475'te Kırım'ı almasından sonra çoğunluğu Katolik mezhebinden olan Ermeniler, İstanbul'a getirilerek Edirnekapı, Balat ve Gedik Ahmet Paşa semtlerine yerleştirilmiş, 1479'da Karaman alındıktan sonra Karaman Ermenileri de, Samatya taraflarında iskan edilmişti. Ankara, Sivas, Tokat, Bayburt ve Adana gibi şehirlerden getirilen Ermeniler İstanbul'un altı ayrı semtlerine yerleştirildikleri için Ermenilere, "Altı Cemaat" de denmekteydi.³⁹ Bu iskanlardan başka, Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler tarihin değişik dönemlerinde İstanbul'a gelerek büyük bir Ermeni cemaatinin oluşmasına neden olacaklardı. Böylece İstanbul'da Ermeniler; artık şehrin yerlisi sayılacaklardı.⁴⁰ 19. yy.'da Ermeniler İstanbul'un iç mahallerinde en çok Kumkapı, Samatya, Yenikapı, Ortaköy, Balat ve Topkapı semtlerinde otururlarken İstanbul'un dış semtlerinde ise Hasköy, Haliç, Beşiktaş semtlerinde ikamet etmekteydiler.⁴¹

1.2.2. Ekonomik ve Sosyal Hayatları

Anadolu'daki köy ve kasabalarda yaşayan Ermeniler daha çok sahip oldukları topraklarda çiftçilik, mahalli endüstri ve küçük ölçekli ticaretle uğraşmaktaydılar. Kentlerde yaşayan Ermeniler ise ticaret, sarraflık, kuyumculuk, bankerlik, müteahhitlik, mültezimlik gibi işlerde çalışmaktaydılar. Dış ticarete Ermenilerin işini kolaylaştıran en önemli nokta iç pazarları iyi tanımaları ile gümrük memurları ve diğer devlet idarecileriyle olumlu ilişkiler kurabilmeleriydi. Böylece yabancı tüccarlarla olan ilişkileri, giderek daha çok yoğunlaşacaktı.⁴² Doğu ve Akdeniz ticaretinde etkin olan Ermeniler, Sivas ve Tokat'ta tarımsal ürünler, Ankara'da koyun yünü ve tiftik, Bursa'da ipek ve tütün ticaretini ellerinde bulundurup, İstanbul, Anadolu, İran ve Asya arasındaki ticaretin de baş mimarlarıydılar. Özellikle Osmanlı Devleti ile İran arasındaki siyasi ve ticari rekabetten faydalanan Ermeniler, tecrübe ve bilgi birikimlerinin yardımıyla ipek yolu ticaretinde oldukça etkin olmuşlardı.⁴³ Osmanlı Devleti'nin ticareti ve sanayii teşvik etmesi, girişimci olan Ermenilere büyük ticari

³⁹ Davut KILIÇ, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara, 2000, s.48.

⁴⁰ a.g.e, s.48.

⁴¹ Yücel ÖZKAYA, "Arşiv Belgelerine Göre XVIII.Yüzyıl ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerin Durumu", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu*, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları: 628, Erzurum, 12-18 Ekim 1984, s.150.

⁴² GÜLER vd., a.g.e, s.48-49.

⁴³ Adnan GÜRBÜZ, "XV.-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Anadolu Toplumunda Gayr-ı Müslimlerin durumu: Amasya Örneği", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. IV, Ege Üniversitesi Basımevi, Bornova-İzmir. 2000, s.87-88.

ve ekonomik imkanlar sağlamıştı.⁴⁴ Ermeniler özellikle İstanbul'da birer ekonomik güç haline gelmişlerdi.⁴⁵ Hatta Artin Bezciyan ve Köceoğlu Agop gibi bazı Ermeniler, devlete kredi açacak kadar zenginleşmişlerdi. Ermeni tüccarlardan bir gurup, devletten yetki alarak "Tahsildarlar Cemiyeti" kurmuş ve vergi toplama yetkisini üzerlerine almışlardı. Bu guruplar, Osmanlı Bankası ve Şirket-i Hayriye hisselerinin birçoğunu da ellerinde bulunduruyorlardı.⁴⁶

Ermeniler zamanla Darphane ve Baruthane hizmetlerinin yanı sıra özellikle iltizam sistemine geçilmesiyle birlikte çeşitli vergilerin iltizamında devlet sarraflığını yürütmeye başlamışlardır. Rum ve Yahudi sarraflar olmasına rağmen bu alanda Ermenilere daha geniş ayrıcalıklar verilmişti. İltizam ihalelerinin çoğunluğunu zengin Ermeniler almaktaydılar.⁴⁷ Ayrıca unutulmaması gereken bir nokta da Osmanlı Devleti'ndeki yüksek düzeydeki Ermeni memurlarının sayısıdır. Böylece diyebiliriz ki, Osmanlı toplumunun refah düzeyi en yüksek kesimlerinden biri haline gelmiş olan Ermeniler, Ekonomik ve siyasal alanda giderek güçlenmiş ve bunun sonucunda ülkeye önemli hizmetlerde bulunarak, soydaşlarının daha fazla sömürülmelerini ve haksızlıklara maruz kalmalarını engellemişlerdir.⁴⁸

Osmanlı Devleti, Ermenilere dini özerklikler sağlayarak bir takım ayrıcalıklar vermiştir. Güvenilen bir unsur olan Ermeniler, devlet yönetiminde saraydan, Osmanlı evlerine kadar her türlü hizmetlerde kullanılmışlardır.⁴⁹ Ermenilerin de bu anlamda Osmanlı siyasi ve toplumsal sistemiyle bütünleşmiştir. Ermenilerin Türkçe isim veya soyadları almaları ile çeşitli devlet memurluklarında çalışan Ermenilerin bir çoğunun Türk olan isimlerinin sonlarına bir takı eklenmekle Ermenice yapılması ve Türkçe'nin Ermeniler üzerindeki büyük etkisi dediklerimizi kanıtlar gibidir.

Ermenilerin diğer Gayrimüslimlere göre sosyal ayrıcalıklara sahip olduklarını gösteren en açık deliller, Osmanlı Devleti'ni ziyaret eden yabancı seyyahlar tarafından dile getirilmekteydi. Örneğin Ünlü seyyah Edmando De Amicis bu durumla ilgili seyahatnamesinde şunları yazmaktadır.

⁴⁴ KHAN, a.g.m, s.373

⁴⁵ Evliya Çelebi, Seyahatnamesi'nin I. Cildinde İstanbul'da 17. yy'da yaşayan Ermenilerin hangi iş kollarında çalıştıklarına dair geniş bilgiler vermektedir. Bkz; *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Yücel DAGLI, Dr. Cevat KAYA) C. I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996, s. 175, 184, 203, 250, 268, 269, 272, 275, 293, 296, 300, 303, 306, 307, 308.

⁴⁶ UZUN, "Osmanlı Devleti'nde milliyetçilik...", s.166.

⁴⁷ Gül AKYILMAZ, "Tanzimat'tan Önce ve Sonra Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü", *Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, C. II, S.38, Mart-Nisan, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, s.680; GÜLER vd., a.g.e, s.38.

⁴⁸ Arşag Alboyacıyan, Türkçe-Ermenice olarak yayınlanan "Agos" gazetesinde çıkan "Tarihin satır Araları" başlıklı yazı dizisinden naklen Ersal YAVI, *Emperyalizm Kısılcında Türkler, Ermeniler, Kürtler (1856-1923)*, Yazıcı Yayınevi, İzmir, 2001, s.308.

⁴⁹ KILIÇ, a.g.e, s.48.

“...ruh ve iman bakımından Hıristiyan, doğuş ve cismaniyet bakımından Asya Müslüman'ı ” olan Ermenileri, Türklerden ayırmak oldukça güçtü. Türk gibi giyinmelerinin yanında özel renklerde olan ve Ermenilerin ayırıcı özelliği olan çuhadan başlıklarını giyinmeyen Ermeniler, ticarete oldukça yetenekliydi. “Macaristan'dan Çin'e kadar her yere sokulmaya ve bilhassa Türklere hoş görünmeye muvaffak olurlar...ne içten ne de dıştan kavgacılıkla, kahramanlıkla bir alakaları yoktur... İstanbul'un Avrupa yakasında yaşayan Ermeniler, mütevazı bir hayat sürmekle birlikte, İstanbul'daki diğer halklardan daha fazla samimi dindarlardı. Fiziki güçleri ve yetenekleri sayesinde İstanbul'da bir çok mimar, mühendis, doktor, zanaatkar ve sanatkarın yanı sıra hamalların büyük çoğunluğunu Ermeniler oluşturmaktaydı...İlk bakışta İstanbul'da bir Ermeni topluluğunun bulunduğunu kimse fark edemez,...yabancı erkeğe Müslüman evi kadar sıkı sıkıya kapanan Ermeni evinin kadınları Türk kadınları gibi giyinirler...”⁵⁰ Yine Ermeni kadınlarının giyimleri itibariyle Türk kadınlarından hiçbir farkları olmadığını belirten Moltke ise eserinde; “...Ermeni kadınları sokağa çıktıkları zaman onların da ancak gözleriyle burunlarının üst tarafı görülüyor.” şeklinde düşüncelerini dile getirmekteydi.⁵¹

Edmundo De Amicis'in yanı sıra ayrıca değişik seyyahların izlenimlerinden, çeşitli milletlerin kıyafetlerinin birbirine karıştığını, Rum ve Ermeni kadınlarının gösterişli elbiselerle dolaştıklarını⁵² ve hatta İstanbul'da Kumkapı civarında Ermeni kadınlarının Müslüman kadınlarla beraber, başları örtülü bir şekilde camiilere Mevlid-i Şerif dinlemeye gittiklerini ve bazılarının da ağladıklarını anlıyoruz.⁵³

Ermenilerin Türklerle bu kadar kaynaşmış olmalarına rağmen süreç içerisinde kendi aralarında böylesi bir durumdan bahsetmek mümkün değildi. Örneğin İstanbul'daki Katolik Ermenilerin, Gregoryan Ermenilerine göre Batı ile daha yakın olmalarından dolayı bunlara “ince-yontulmuş” tabirinin kullanılması, bu iki Ermeni cemaati arasındaki toplumsal hizipleşmenin somut bir göstergesiydi. Bu toplumsal hizipleşmenin ortaya çıkmasında büyük devletlerin misyonerlik faaliyetlerinin büyük etkisi olmuştur. Daha sonra ayrıntılı bir şekilde değineceğimiz üzere, misyonerlik faaliyetleri sonucu Ermeni cemaati arasındaki dini bölünme, doğal olarak aynı zamanda sosyal yaşantılarına da yansımaktaydı.

⁵⁰ Edmundo De AMİCİS, (Çev: Beynun AKYAVAŞ), İstanbul (1874) , T.T.K, Ankara, 1993. s.146-148: Osmanlı döneminde bir Ermeni erkeklerinin giyim-kuşamları için Bkz. EK-I.

⁵¹ Helmuth Von MOLTKE, Moltke'nin Türkiye Mektupları, (Çev. Hayrullah Örs), Remzi Kitapevi, İstanbul, 1995, s.43; Osmanlı döneminde Ermeni kadınlarının giyim kuşamları için Bkz. EK-II ve Ek-III.

⁵² BOZKURT, a.g.e, s.20.

⁵³ GAZİGİRAY, a.g.e, s.57.

1.2.3. Ermeni Nüfusu

Toplumların nüfusları bize o toplumu oluşturan bireylerin miktarı, yaşları, dilleri, dinleri, coğrafi ve ekonomik dağılımları, öğrenim durumları hakkında ayrıntılı bilgiler verebilir. Osmanlı Devleti'nde zaman zaman mahalli anlamda yapılan nüfus sayımları dışında ilk defa kapsamlı olarak nüfus sayımı Tanzimat döneminde yapılmıştı. Ancak bu sayım, doğruları yansıtması açısından yeterli değildir. Kırım savaşından sonra Osmanlı topraklarına başlayan Müslüman göçleri, 1856 Islahat Fermanı ile de cizye yerine askerlik bedelinin uygulanması, 1864 ve 1871 Vilayet Nizamnamelerinin getirdiği yeni idari değişiklikler, ordunun asker, devletin ise vergi ihtiyaçları ve kamu hizmetlerinin sağlıklı şekilde yürütülebilmesi açısından sağlıklı bir nüfus sayımına ihtiyaç duyulmaktaydı. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra ciddi nüfus sayımı çalışmaları başlamıştır.⁵⁴

Ermeni nüfus istatistikleri bakımından diğer kaynaklara göre en sağlıklı olanı Osmanlı nüfus istatistikleri idi. Çünkü Osmanlı Devleti Müslümanlar arasında etnik farklılıkları kabul etmemekteydi ve aynı durum Hıristiyan tebaa için de geçerliydi. Nüfus tespiti, devletin ihtiyacı olan askerin sağlanmasında çok önemliydi. Bu nedenle Müslümanların tuttukları kayıtlar, Müslüman olmayanların tuttukları kayıtlara göre daha sağlıklıydı.⁵⁵ Ancak bu gerçeğe rağmen, Osmanlı Devleti hakkında yazı yazarlar, ya kendileri açısından en güvenilir gördükleri kaynaklara ya da azınlıklar hakkında bir noktayı kanıtlamak istedikleri rakamlara yönelmektedir.⁵⁶

Tablo 1.1 Osmanlı resmi nüfus istatistiklerine göre Ermeni nüfusu⁵⁷

Sayım	Ermeni Nüfusu	%	Toplam Nüfus
1844	2.400.000	6.78	35.350.000
1881/1882	1.001.465	5.75	17.388.604
1894	994.065	3.65	27.208.683
1895	1.031.824	5.50	18.735.218
1896	1.013.680	5.29	19.142.396
1897	1.042.374	5.47	19.050.323
1906/1907	1.173.233	5.61	20.884.630

⁵⁴ GÜLER vd., a.g.e, s.80.

⁵⁵ Justin MCCARTHY, (Çev:İhsan GÜRSOY), *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfusu*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1995, s.8.

⁵⁶ Roderic H. DAVISON, (Çev: Osman AKINHAY), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876)*, Cilt.II, Papirüs Yayınları, İstanbul, 1997, s.201.

⁵⁷ GÜLER vd., a.g.e, s.105.

Tablo 1.2 Osmanlı Devleti'nde nüfus dağılımı (1881/1882-1893)⁵⁸

	TOPLAM NÜFUS (kadın-erkek)	%
Müslümanlar	12.587.137	72.39
Rumlar	2.332.197	
Ermeniler	1.001.465	
Bulgarlar	817.801	
Katolikler	149.786	
Yahudiler	184.006	
Protestanlar	36.238	
Latinler	18.240	
Süryaniler	22.598	
Gayrimüslim Kiptiler	3.153	
Yabancı uyruklular	235.983	
Gayrimüslimler Toplam	4.801.467	27.61
GENEL TOPLAM	17.388.604	100

Tablo 1.3 Osmanlı Devleti'nde nüfusun cemaatlere göre dağılımı (1894-1897)⁵⁹

	1894	1895	1896	1897
Müslümanlar	21.507.304	13.821.250	14.150.023	14.111.960
Rumlar	2.505.782	2.337.343	2.367.826	2.569.794
Ermeniler	994.065	1.031.824	1.013.680	1.042.374
Bulgarlar	819.138	821.246	844.055	830.209
Katolikler	139.765	141.174	212.966	120.479
Yahudiler	184.397	190.983	203.965	215.524
Protestanlar	36.130	42.242	43.033	44.360
Latinler	18.232	21.473	21.692	22.335
Süryaniler	10.618	-	-	-
Gayrimüslim Kiptiler	-	3.923	-	19.550
Yabancı uyruklular	-	239.800	237.517	-
Diğerleri	993.252	43.960	41.640	73.738
GENEL TOPLAM	27.208.683	18.735.218	19.142.396	19.050.323

⁵⁸ a.g.e, s. 88.

⁵⁹ a.g.e, s.89.

Ermenilerin İstanbul'a ne zaman gelip yerleştikleri hakkında açık bir bilgi mevcut değildir. Ancak genellikle Ermenilerin İstanbul'daki varlıkları, 384'te Ermenistan'ın Bizans ve İran arasında paylaşılmasından sonra söz konusu olmaya başlamıştır. İstanbul'a gelen ilk Ermeni kafilesi tüccarlardan ve mimarlardan oluşmaktaydı. Osmanlı döneminde özellikle Fatih Sultan Mehmet'ten sonraki dönemlerde çeşitli yerlerden İstanbul'a çok sayıda Ermeni göçleri olmuş ve İstanbul'daki Ermeni nüfus giderek artmıştır.⁶⁰ Bu durum daha önceden de belirtildiği üzere çeşitli Osmanlı padişahları döneminde özellikle teşvik edilmiştir. İstanbul'a göç eden Ermeniler, genellikle zenaatkar veya sanatkar sınıftandı. Bu nedenle İstanbul'un imar faaliyetlerinde Ermeni mimar ve sanatkarlarının katkısı çoktur. İstanbul'daki Ermeni nüfusu, zaman zaman salgın ve bulaşıcı hastalıklardan dolayı düşme eğilimi göstermişse de aslında İstanbul'da Rumlardan sonra en etkili ikinci azınlık olma durumlarını korumuşlardır.

Tablo 1.4 İstanbul Nüfusunun Dinlere Göre Dağılımı (1878-1886)⁶¹

	1878	1886
Müslüman	203.148	384.836
Rum	96.044	152.741
Ermeni	97.782	149.590
Bulgar	2.521	4.377
Katolik	5.610	6.442
Yahudi	19.223	22.394
Protestan	511	819
Latin	396	1.082
Yabancılar	122.202	129.243

⁶⁰ Kevork PAMUKÇİYAN, "Ermeniler", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt. III, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994, s. 190.

⁶¹ Stanford SHAW, Ezel Kural SHAW, (Çev:Mehmet HARMANCI), **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, C.II, E Yayınları, İstanbul, 1982, s.296.

1897 nüfus sayımına göre Ermenilerin en yoğun yaşadıkları yerler başta İstanbul olmak üzere (158.131), Sivas (123.204), Erzurum (109.818), Bitlis (101.586) ve Ankara (74.031) idi. Ülke içinde Ermenilerin en fazla artış gösterdikleri illerin içinde ise yine İstanbul ilk sıraları almaktaydı. 1885 sayımlarında İstanbul'un 873.565 olan toplam nüfusundan 149.590 kadarı Ermeni idi ve bunun İstanbul nüfusuna oranı % 17.10 idi. Sadrazam Cevat Paşa'dan Mabeyn Başkatibine gönderilen belgede, 1884/1885 nüfus sayımında İstanbul, bilad-ı selase ve nüfus sayımına dahil olan illerde Ermenilerin toplam nüfusu 531.404 erkek, 456.424 kadın olmak üzere 987.828 olarak verilmekteydi.⁶²

Osmanlı Devleti'nin nüfus alanındaki çalışmalarından başka bazı yabancı devletlerin, Ermenilerin ve Patrikhanenin bu alanda bazı çalışmaları ve değerlendirmeleri olmuştur.

Patrikliğin nüfus değerleri, kilise memurlarınca tutulan vaftiz ve ölüm kayıtlarına dayanmaktaydı. Bu kayıtlar, kiliselerde vaftiz edilen, evlenen ve cenaze törenlerindeki tutanaklar ile Patrikliğin kilise vergisi koymak üzere tuttuğu kayıtlardan oluşmaktaydı.⁶³ Patrikliğin altı vilayet dışında vermiş olduğu nüfus bilgileri teferruatlı olmadığı ve Ermeni nüfusunun, cinsiyet ve yaş özellikleri belirtilmediği için Patrikliğin istatistiklerinin Osmanlı nüfus istatistikleriyle karşılaştırılıp, demografik analizleri yapılamamaktadır. Dini otoritelerin Müslüman nüfusu sayma imkanının bulunmaması ve Patrikliğin Osmanlı nüfus istatistiklerini kullanmayı reddetmelerinden dolayı tahmini olarak verilen Müslümanlara ait değerlerin düşük göstermesi, Patrikliğin politik çıkarları gereği idi. Kaldı ki Gregoryan Patrikhanesi, nüfus bilgilerini patrikhane kayıtlarına dayanarak belirlediğini ifade etmişse de bu kaynakları hiçbir zaman açıklamamıştı. Bunun ötesinde Patrikhane nüfus istatistiklerinde Katolik ve Protestan Ermeni nüfusu hakkında da bilgi verilmektedir. Oysa Gregoryan Patrikhanesinin, Katolik ve Protestan olan Ermenilerin nüfuslarını bilmesinin imkanı yoktu.⁶⁴

Patrikliğin 1882 nüfus sayımları oldukça abartılmıştır. Patriklik istatistiklerini ilk olarak yayınlayan Krikor Zohrap, 1882 değerlerinden 1912 değerlerini çıkararak Ermeni ölüm ve göçleriyle ilgili yaklaşık bir sonuca ulaşmaya çalışmıştır. Ancak ölüm ve göç sayılarının eksik tahmini doğal olarak nüfus değerlerini de fazlalaştırmaktaydı.⁶⁵

⁶² GÜLER vd, a.g.e, s. 105-106.

⁶³ MCCARTHY, a.g.e, s.47.

⁶⁴ Cevdet KÜÇÜK, "19. Asırda Anadolu'da Ermeni Nüfusu", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu (Tebliğler ve Panel Konuşmaları)*, 9 Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1983, s.78.

⁶⁵ a.g.m, s.53.

Patrikhane istatistikleri ile Patrikhane'nin istatistiklerini kullanan Ermeni yazarları Ermeni nüfusunu, çoğunlukta gösterme eğilimindedirler.⁶⁶ Ermeni nüfusunun abartılı veya gerçeklerden farklı olarak aktarılmasının bir takım nedenleri vardır. Anadolu ve Balkan yarımadasını gezen gezginlerin, Ermenilerin Anadolu'nun her tarafına eşit şekilde dağıldıkları yolunda yanlış bir izlenim edinmeleri, askerlik ve vergi gibi uygulamalardan dolayı nüfusu olduğundan az gösterme eğilimleri, İslamların geçimlerini sağlamak için köylerden şehirlere göç ederek memuriyete girmeleri ve Ermenistan'da bulunan bazı İslamların bir kısmının Ermeni soyundan olmaları gibi nedenler bunlardan sadece bir kaçıdır.⁶⁷

Tablo 1.5 Patrikhane'nin Berlin Konferansı'na verdiği nüfus istatistiği.⁶⁸

	Ermeni	Türk	Kürt	Rum	Asuri	Zaza	Yezidi
Erzurum, Van	1.150.000	400.000	80.000	5.000	14.000	35.000	13.000
Diyarbakır'ın kuzeyi	180.000	130.000	40.000	-	8.000	2.000	2.000
Genel toplam	1.330.000	530.000	120.000	5.000	22.000	37.000	15.000

Sadece Erzurum, Van ve Diyarbakır'ın güneyi için Ermeni nüfusunun miktarını 1.330.000 olarak gösteren Patrikhane, Anadolu'daki toplam Ermeni nüfusu için de 3 milyon rakamını vermektedir. Ancak Patrikhane, sonradan bunu 1.780.000'e kadar indirmişti.

⁶⁶ Yavuz ERCAN, "Ermenilerin Maskesi Düşüyor", Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, s.90.

⁶⁷ Esat URAS, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge Yayınları, İstanbul, 1987, s.234.

⁶⁸ a.g.e, s. 231.

Tablo 1.6 Ermeni Patrikhane'si istatistiklerine göre Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni nüfusu (1878,1880, 1881,1882)⁶⁹

Vilayetler	1878	1880	1881	1882
Erzurum	-	111.000	128.478	280.000
Van	1.150.000	-	133.859	400.000
Bitlis	-	252.500	130.460	250.000
Diyarbakır	-	88.000	-	150.000
Elazığ	-	155.000	107.059	270.000
Sivas	-	199.245	243.515	280.000
Toplam	1.330.000	-	-	-
Adana	-	-	-	280.000
Halep	-	-	-	100.000
Trabzon	-	-	-	120.000
Hüdevendigar	-	-	-	60.000
Aydın	-	-	-	50.000
Ankara	-	-	-	-
Kastamonu	-	-	-	-
Konya	-	-	-	120.000
İzmit	-	-	-	65.000
Toplam	1.330.000	-	242.425.000	1.018.000

Avrupalıların Ermeni nüfusuyla ilgili tahminleri; Osmanlı nüfus kayıtlarına, Ermeni resmi görevlilerine veya fertlerine ve kendi konsolos veya görevlilerinin değerlerine dayandığından birbirleriyle çelişmekteydiler. Değişik dönemlerde Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeni nüfusuyla ilgili olarak Avusturyalı F. Von Raden, 1856'da 2.400.000, M. Leart 1882'de 2.660.000, A.B.D elçisi S. Cox, 1880-1886 dönemleri arasında 2.400.000, V. Vardabet 1886'da 1.263.000 Gregoryan Ermeni'nin yaşadığını bildirmekteydiler.⁷⁰

1833'te Amerika'da basılan anonim bir eser olan "*Sketches of Turkey*"de Osmanlı Devleti'nde 120.000'i İstanbul'da olmak üzere iki milyon Ermeni'nin yaşadığı belirtilmekteydi. Haçadur Oskanyan'ın yazdığı "*Sultan and His People*" da üç buçuk milyon, Evangelinos Misailidis'in "*Temaşa-i Dünya*" adlı kitapta, 1870'de 2.325.000 olarak belirtilen

⁶⁹GÜLER vd., a.g.e, s. 99.

⁷⁰ a.g.e. s. 103.

Ermeni nüfusu, 1872'de İstanbul'da yayınlanan "*Pınakan Daretzuytz*" (Tabii Yıllık) salnamesine göre, 2.400.000, 1873'te yine İstanbul'da yayınlanan "*Diezerakan Daretzuytz*" (Cihanşümül Yıllık) da 2.500.000 olarak verilmekteydi.⁷¹ 1897 yılı istatistiklerine göre ise Ermeni nüfusu 2.300.000 idi.⁷²

1.2.4. Ermeniler ve Eğitim

Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'u aldığı anda ilkin Rumlara ve sonrasında Ermenilere ve Yahudilere tanıdığı haklar dahilinde kendi dinlerini, geleneklerini sürdürme ve mahalli idarelerini devam ettirmelerini sağlayan bazı ayrıcalıklar vermişti. O dönemlerde eğitim dinden ayrı düşünülmediği için azınlıklar dinlerinin yanı sıra eğitimlerini de sürdürme ve geliştirme imkanı edinmişlerdir. Azınlık kiliselerinin, eğitim faaliyetlerini üslenmesinin bir diğer nedeni ise kendilerini ayrı bir devlet veya hükümet gibi görmeleri ve kendi cemaatlerinin siyasi, hukuki tüm işlerine bakıyor olmalarıydı.⁷³ Gayrimüslimlere ibadetlerini ve adetlerini sürdürmeleri için verilen fermanlar, eğitim serbestliğinden bahsetmemekle birlikte Gayrimüslimlerin okul açmalarının dayanağı olmuştur.⁷⁴

Islahat Fermanı Türk toplumuna eğitim-öğretim açısından yeni bir şey getirmezken Gayrimüslim unsurlara kültür bağımsızlığı, okul açma ve Türk okullarına giriş hakkı tanımıştır.⁷⁵ Milletlerin sınıfsal yapılarındaki dönüşümler, millet içerisinde güçlenen sınıfların özelliklerine bağlı olarak, değişik sosyal ve ideolojik faaliyetleri doğurmuştu. Bu bağlamda yeni sınıfsal yapıların ve ideolojilerin üretilmesi ihtiyacı, yeni eğitim kurumlarını ortaya çıkarmıştı. Giderek güçlenen Gayrimüslim ticaret burjuvazisi kendi işleri ve cemaatlerine hizmetleri için becerikli kişilere veya bir anlamda öncekinden farklı bürokratik sınıfa ihtiyacı vardı. İşte burada kilise dışında laik eğitim kurumları devreye girmiştir. Artık bundan sonra laik eğitim ile kilise kökenli eğitim çatışması başlamıştır.⁷⁶ Bu çatışmaların önünü almak, Gayrimüslimlerin eğitimlerini düzenlemek ve denetlemek amacıyla ilk olarak 1869'da "*Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*" çıkarılmıştır. 1876 Kanun-i Esasi'de de 15. ve 16.

⁷¹ Kevork PAMUKÇİYAN, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Nüfusu", *Tarih ve Toplum*, Ekim-1995, İstanbul, 1995, s.228.

⁷² a.g.m, s.229.

⁷³ Yahya AKYÜZ, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993'e)*, Kültür Koleji Yayınları, İstanbul, 1994, s.87.

⁷⁴ İlnur Polat HAYDAROĞLU, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ocak Yayınları, Ankara, 1993, s.10.

⁷⁵ Bayram KODAMAN, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, T.T.K, Ankara, 1991, s.15.

⁷⁶ İlhan TEKELİ, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. II, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.457.

maddelerle özel ve genel eğitim imkanları sağlanarak, devletin tüm okullar üzerinde denetleme yetkisinin olduğu belirtilmişti.⁷⁷

Tanzimat döneminde Müslüman ve gayrimüslim okulları birbirlerinden siyasi, dini ve yöntem bakımından büyük farklılıklar arz ettiğinden bu okulların Osmanlı toplum yapısı üzerinde birleştirici olmasından çok ayırıcı ve parçalayıcı unsurlar olduğunu fark eden Abdülhamit, bu nedenle eğitimde merkezîyetçilik ve modernleşme çalışmalarına girişerek azınlık ve yabancı okulları kontrol altına almaya çabalamış, azınlık okulları için müfettişlikler kurmuşsa da zararlı faaliyetlerin önünü alamamıştır.⁷⁸ 1908'den sonra kurulan Maarif Nezareti, tüm Gayrimüslim okulların programlarını, öğretmen seçimlerini denetleme, Türkçe eğitimi mecbur kılma gibi girişimlerde bulunmuşsa da cemaat liderleri, dini imtiyazlarını öne sürerek böylesi bir uygulamaya yanaşmamışlardır. Azınlıklar özellikle mezhebi imtiyazlara ve yabancı kapitülasyonlara dayanarak devletin otorite kurma girişimlerine karşı çıkmışlardır.⁷⁹ Patrikhane ve elçilikler de bu konuda önemli ölçüde devlete baskı yapmışlardır.

Ermeni okullarını inceleyen Azadyan 1790'lara kadar, Osmanlı Devleti'nde okul özelliğini taşıyan herhangi bir Ermeni kuruluşunun olmadığını belirtirken, "*İstanbul Tarihi*" eserinin yazarı olan Yeremiya Çelebi Kömürcüyan ise Kumkapı Ermeni Kilisesi'nin Ermeni kültürünün temeli olduğunu ve Rahip Mateos'un Ermeni gençleri ve çocuklarına dersler verdiğini yazmaktaydı. Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni okullarının sayısının artması ve Ermeni eğitim-öğretim sisteminde yeni bir derecelendirmenin ortaya çıkışı 18. yy. sürecinde mümkün olmuştur.⁸⁰ Bu bağlamda Ermeni okullarının sayısının 1700'lü yılların başlarından itibaren arttığını görmekteyiz. Örneğin 1715'de Patrik Ohannes Golad Surp Karabet Kilisesi yakınlarında papazların eğitimleri amacıyla bir Ermeni okulu açmıştı. Bunun yanında 1706'da Papaz Abraham, Üsküdar Surp Haç Kilisesi yakınlarındaki evinin bir bölümünü okul olarak kullanmaktaydı. 1741-1745 dönemlerinde İstanbul'da Ermeni kız çocukları için açılan bir okulun dışında, ayrıca şahıslar tarafından da 18 Ermeni okulu açılmıştı. Bunlar; Nubar Şahnazaryan Okulu, Berberyan Okulu, Mezburyan Okulu, Sanasaryan Okulu, Metuciyen Okulu, Haygazyan Okulu, Mizicanyan Okulu, Jeran Kevoraç Okulu, Garabetyan Okulu, Migozyan Okulu, Nortibros Okulu, Bezeryan Okulu, Palakaşyan Okulu, Torosyan Okulu, Datyan Okulu, Minasyan okulu, Yeranuhyan Okulu ile Kapamaçtan Okulları idi. 1893'de İspantaryan, 1882'de Askanazyan, Merzubakyan, Aramyen, Sultanyan, Kapamacıyan gibi ilk

⁷⁷ GÜLER vd., a.g.e, s.42.

⁷⁸ a.g.e, s.63-64.

⁷⁹ Hasan Ali KOÇER, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, M.E.B Yayınları, İstanbul, 1991, s.209-210.

⁸⁰ İlhan TEKELİ-Selim İLKİN, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, T.T.K, Ankara, 1993, s.35.

ve orta dereceli okullar açılmışsa da, bunların bir kısmı pek uzun ömürlü olmamıştır.⁸¹ Söz konusu okullar devletin resmi izni olmadan açılan okullardı.

İlk resmi Ermeni okulu 1790'da Şnork Mıgırdıç ve Amira Miricanyan tarafından devletin resmi izni ile Kumkapı'da açılmıştı. Yine Mıgırdıç tarafından Langa'da Surp Lusavoriç ile Balat'da Surp Hreştagabed okulları açıldı. 1823'de Artin Bezciyan tarafından Kumkapı'da Bezciyan Okulu açıldı.⁸² 1840'da Lusavoriç Kız Okulu, 1895'de Beyoğlu'nda açılan sonradan kız öğrencilerin de alınacağı Esayan Okulu gibi okullar açılmıştı. Bu okullarda dini eğitimin yanında öğrencilerin Ermenice'den başka özellikle bir batı dili öğrenmelerine özen gösterilirdi.⁸³

İstanbul'da hızla artan bu Ermeni okullarının masraflarının karşılanması için Patrik, Ermeni ileri gelenleri ve Ermeni esnafı arasında 1831'de yapılan toplantıda alınan kararlar doğrultusunda sarraflar Beyoğlu erkek ve kız okullarının, meyhaneciler Langa'daki okulların, kuyumcular ise Topkapı'daki okulların masraflarını üstlenmişlerdi. Bunun dışında Ermeni okullarıyla ilgili atılan en önemli adımlardan biri de kuşkusuz Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin yürürlüğe girmesiyle Ermeni okulların yönetiminin, özel olarak kurulmuş Maarif Komisyonu'na geçmiş olmasıydı. Bu komisyon Anadolu'daki tüm Ermeni okullarını denetim altına almaya çalışmış ve bunda da başarılı olmuştur. Tüm Ermeni okulları için bir iç nizamname yayınlayan komisyon, Maarif Nezareti'nden aldığı izin ile Ermeni okullarında okutulmak üzere yeni ders kitapları yayınlamıştır.⁸⁴

İstanbul'da giderek çoğalan bu okullardan mezunlar verildikçe bir yüksek okul ihtiyacı duyulmuş ve bu nedenle 13 Eylül 1838'de Üsküdar'da Cemeran Okulu açıldı. Osman Nuri "*Türkiye Maarif Tarihi*" eserinde, Cemeran'ın öğrencilerin yarısını Anadolu'dan gelen Ermenilerin oluşturduklarını belirtmekteydi. Ermeni kaynaklarına göre 1860 öncesinde İstanbul'da 42 Ermeni okulu vardı.⁸⁵ Maarif Komisyonu'nun 1871 tarihli istatistiklerine göre İstanbul'da 18'i erkek, 13'ü kız ve 17'si karma olmak üzere 48 adet Ermeni okulu ve 6.000'e yakın Ermeni öğrenci bulunmaktaydı.⁸⁶ 1900'lerde ise İstanbul'da 40, Anadolu'da 813 tane Ermeni okulu vardı.⁸⁷

⁸¹ Gültekin URAL, *Ermeni Dosyası*, Kamer Yayınları, İstanbul, 1998, s.78-79.

⁸² a.g.e, s.72-74.

⁸³ a.g.e, s.74-76.

⁸⁴ Cemil KOÇAK, "Tanzimat'tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. II, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.488.

⁸⁵ a.g.m, s.75.

⁸⁶ HAYDAROĞLU, a.g.e, s. 174.

⁸⁷ a.g.e, s.174.

Hoyaç Mihaçyal İngerutyun Cemiyeti; 22 Ekim 1853'de Dr. Serviçen, Kaspar Sinapyan, Dr. Paranot feruhan gibi Ermeni ileri gelenler tarafından "*Ermeni Maarif Komisyonu*" kurulmuştu. Komisyon Ermenilik ideolojisi çerçevesinde çalışmış ve yüzlerce okul açmıştır. Komisyonun açtığı bu okullarda Ermeni komitecileri ve yabancı ajanlar tarafından da dersler verilmiştir.⁸⁸ Ermeni eğitimiyle ilgili en önemli kuruluş, Hoyaç Mihaçyal İngerutyun Cemiyeti idi. Araratyan ile Tiroçeser Gilikan Ermeni Maarif cemiyetlerinin 1880'de birleşmeleri sonucunda ortaya çıkan bu cemiyet, Abdülhamit döneminde oldukça pasif bir politika izlemek zorunda kalmıştı.⁸⁹

Azkaniyer H. İngerutyun Cemiyeti; Matmazel Zabel Hancıyan ve arkadaşları tarafından Üsküdar'da 1879'da kuruldu. Anadolu'daki Ermeni kadınlarının kültürlerini yükseltmek amacıyla kurulan bu cemiyet pek etkili olamamıştır.⁹⁰

Dibraçaser Dignanç İngerutyun; 1879'da Ortaköy'de Anadolu'daki Ermeni okullarına öğretmen yetiştirmek için kurulmuştu. 1909'da Kumkapı'ya, I. Dünya Savaşı'ndan sonra ise Fransa'ya taşınmıştı.

Eğitim; Söz konusu okullarda komitecilerin emelleri doğrultusunda hazırlanan kitaplarla gerçekleşiyordu. Bu kitaplar Patrikhane tarafından seçilerek okullarda zorunlu olarak okutuluyordu. Okul müdürlüklerine ve öğretmenliklerine, komite üyeleri ve Rusya'dan gelen isyancılar tercih edilmekteydi. Galata'daki Büyük Ermenistan okulu ile Sanasaryan Okulu bu politikalar dolayısıyla amacından uzaklaşmış, komite eylemlerinin merkezi olmuştu. Okullarda Ermenistan tabloları, Ermeni kahramanlarının resimleri asılmaktaydı. Komitecilerin ihtilal şarkıları okullarda, tiyatrolarda, kulüplerde, kahvehanelerde ve hatta sokaklarda bile açıktan açığa söylenmekteydi. Hatta bu şarkılar plaklara okunarak her yere gönderilmekteydi. Taşkınca bir şekilde kaleme alınmış olan Vartan Mamikanyan'ın piyesi, Beyoğlu ve Üsküdar'da oynanmakta ve her defasında Ermeniler arasında büyük bir coşku yaratmaktaydı.⁹¹

Ermeniler, kendi eğitim kurumlarının dışında 1876'dan itibaren her türlü yabancı okullardan ve devletin açtığı Güzel Sanatlar, Eczacılık ve Galatasaray Sultanisi gibi okullardan en etkili şekilde yararlanmışlardı. Kaldı ki Osmanlı Devleti, 1827'de İstanbul'da Tıp Okulu'nu açmadan önce, Ermenilerin Kuruçeşme'de tıp okulları vardı. Bu okulda eğitim gören Türkler, kendi toplumlarından kopuk, Fransız kültürü hayranı aydınlar olarak yetişirlerken, azınlıklar ise buradan milliyetçilik fikirleri gelişmiş olarak mezun

⁸⁸ URAL, a.g.e, s. 76-77.

⁸⁹ a.g.e, s.77.

⁹⁰ a.g.e, s.78.

⁹¹ a.g.e, s. 93.

olmaktaydılar. Bir süre Galatasaray Sultanisi'nde müdürlük yapmış olan Ali Suavi, 24 Ağustos 1877 tarihli bir belgede, okulda öğrenim gören 377 Müslüman öğrenciden 16 kişinin ücret verdiğini, 94 Ermeni öğrenciden ise hiç birinin ücret vermediğini ve buradan mezun olan Gayrimüslim öğrencilerin devletin aleyhine çalıştığını belirtmekteydi.⁹² Abdülhamit döneminde uygulanan tedbirler ve yenilikler sayesinde ise Galatasaray Sultanisi'nin Osmanlı kimliği ön plana çıkarıldığından azınlıklar, artık bu okulu tercih etmeyecek ve 1877-1909 dönemlerinde Müslüman öğrenci sayısında sürekli bir artış görülecektir.⁹³

Tanzimat ve Islahat Fermanlarından sonra Osmanlı Devleti, kendi eğitim-öğretim teşkilatlarının yanında Batılı devletlere de Hıristiyan azınlıkların eğitimleri için okul açabilmelerine izin vermişti. 1897'de Osmanlı Devleti'ndeki yabancı okulların farklı Ermeni mezheplerine göre dağılımı şu şekildeydi.⁹⁴

Gregoryan Ermeniler	553 iptidaiye	86 rüştiye	14 idadiye
Katolik Ermeniler	49 iptidaiye	20 rüştiye	2 idadiye
Protestan Ermeniler	185 iptidaiye	9 rüştiye	4 idadiye

Görüldüğü gibi, mezhep farkı göz önünde tutulmaksızın Ermeniler için açılan okulların toplam sayısı, 922'e ulaşmaktaydı.

Bu okullarda İngiltere, Amerika, Fransa, Avusturya ve İtalya gibi devletler, Hıristiyan azınlıklara kendi tarih, dil ve edebiyatlarını öğretip, ihtilalci fikirleri de aşılıyarak etkileri altına almaya çalışmışlardı.⁹⁵ Mekhitarist rahiplerce hazırlanan Ermeni tarihi, dili ve dini alandaki yayınlar Osmanlı devletine gizlice sokularak okul çalışanları tarafından Ermenilere dağıtılmıştır.⁹⁶

1.2.5. Ermeniler ve Basın

Osmanlı Devleti'nde ilk matbaa, 1492'de Yahudilerin İspanya'dan Osmanlı Devleti'ne göç etmeleri sonucunda açılmıştı. Bu tarihten sonra açılan matbaalar sayesinde

⁹² GÜLER, a.g.e, s.137.

⁹³ a.g.e, s. 138.

⁹⁴ İstatistik Umumi İdaresi, Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'nin 1313 Senesine Mahsus İstatistik-i Umumiyesi. Alim Matbaası, İstanbul 1316, s.82; Ayrıca yabancı devletler tarafından açılan okulların yıllara göre dağılımı için Bkz. Attila ÇETİN, "Maarif Nazırı Ahmed Zühü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkındaki Raporu", İ.Ü.E.F. Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, S. X-XI, 1982, s. 196.

⁹⁵ Mehmet KANAR, Ermeni Komitelerin Emelleri ve İhtilal Hareketleri (Meşrutiyetten Önce ve Sonra). Der yayınları, İstanbul, 2002, s.60, 70.

⁹⁶ KILIÇ, a.g.e, s. 110; Ermeni okullarında okutulan ders kitapları için Bkz; KANAR, a.g.e. s.60-70.

Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler kendi kültürlerini ve milli benliklerini korumuşlar ve geliştirmişlerdir.

İstanbul'daki ilk Ermeni matbaası, 1567'de kurulmuştur.⁹⁷ 1698'te Venedik'ten bir baskı makinesi ve Ermenice hurufat getirilmişse de bunlar Yeniçeriler tarafından yağmalanmışlardı. 1694'te Krikor Marzıvanetzi'nin kurduğu basımevi, 40 yıl boyunca devam etmişti. 18.yy.'da iki matbaa daha kurulmuştur. İstanbul'da ilk Ermeni okulunu kuran Mıgırdiç Sınorhk Amira Miricanyan, aynı zamanda bir matbaa kurmuştu. 1854'te Hovhannes Çamurcuyan'ın kurduğu matbaada *Masis*, *Zohal* ve *Yerevag* dergilerinin dışında az sayıda kitap da basılmıştır. 1888'de Çamurcuyan'ın ölümüyle matbaası kapatılmıştır. Mıgırdiç Hırımyan tarafından İstanbul'da kurulan matbaada *Ardzvi Vasburagan* (Vasपुरakan Kartalı) adlı dergi yayınlanmış ve sonrasında bu matbaa Van'a taşındığından İstanbul'daki varlığı son bulmuştur. Rupen Kürkcüyan ile matbaa İstanbul'un en ücra köşelerine kadar yayılmıştır. Bundan başka 19. yy.'ın sonlarında diğer önemli basımevleri ise Boğos Kirişçyan, Arakel Nubar Şahnazaryantz, Arşag Hagop Boyacıyan'ın açtıkları basımevleriydi. Bağdatlıyan'ın 1880'de Sultanhamam'da açtığı basımevi, 40'a yakın kitap basmış ve bir harf nedeniyle kapatılmış ve Bağdatlıyan 53 gün hapse mahkum edilmişti. II. Meşrutiyetle affedilen Bağdatlıyan tekrardan basım faaliyetlerine başlamıştır.⁹⁸

19 yy.'da İstanbul'daki Ermeni matbaacılar basın faaliyetleri dışında bir takım sendikal örgütler de kurmuşlardı. İstanbul'da "*Şirket-i Mürettibiye*" (1880), "*Tasarruf Sandığı*", "*Osmanlı Matbaa İşçileri Meslek Birliği*" gibi örgütler kurulmuştu. Bu örgütlerin etkinlikleri giderek artmış ve işçilerle işverenler arasında büyük bir saygınlık kazanmıştır.⁹⁹

19. yy.'da Osmanlı Devleti'nde gelişmeye başlayan basın, Avrupa'daki gelişmelerden farklı olarak, Rum, Ermeni gibi Hristiyan topluluklarda görülen laikleşme hareketleri sonucunda sınıflaşma eğilimlerini güçlendirirken, Müslümanlar arasında ise dini temel alan bir dayanışma bloğu oluşturmuştu. Her yayın organı tuttuğu mezhebi, aşırı şekilde savunmakta, laikleşme ve dini yeremenin rakip mezheplere avantaj sağlayacağını düşünerek, Avrupa'da olduğu gibi dini aşarak ulusçuluğa varmak yerine, dine daha çok sarılarak ulusçuluğu arama eğilimi yaratmıştır.¹⁰⁰ Özellikle Ermeniler, Türk matbaacılığının ve tüm ülke kültürünün gelişmesine de geniş ölçüde katkıda bulunmalarının dışında kurdukları

⁹⁷ Vağarşag SEROPYAN, "Ermeni Basımevleri", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.III, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994, s. 182.

⁹⁸ a.g.m, s. 183.

⁹⁹ Pars TUĞLACI, "Osmanlı Türkiye'sinde Ermeni Matbaacılığı ve Ermenilerin Türk Matbaacılığına Katkısı", *Tarih ve Toplum*, C.15, S.86, Şubat-1991, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s.118.

¹⁰⁰Orhan KOLOĞLU, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.72.

matbaa öğretim kurumları ve dernekleri aracılığıyla yetiştikleri aydın eğitimcilerle kendi aralarında toplumsal ve kültürel ıslahat fikirlerini yayarak Tanzimat olarak adlandırılan devletin yapmaya çalıştığı ıslahat programı için kendilerini hazırlamış, yayınladıkları kitaplar ve basın faaliyetleriyle Osmanlı aydınlarının devrimciliğe yönelik her türlü hareketlerinde etkili olmuşlardı.¹⁰¹

İlk Ermeni gazete, kimilerine göre 1832'de¹⁰², kimilerine göre ise 1859'da¹⁰³ yayınlanmaya başlanmıştır. 1832'yi Ermeni gazeteciliğinin başlangıcı olarak sayanlar, İstanbul'da basılan Takvim-i Vekayi'nin "*Lıro Kir Medzi Derutyanın Osmanyen*" adıyla yayınlanan nüshasını temel alırlar. Ancak söz konusu gazete iki üç yılda bir adının değişmesi, Ermenice sayının tarihinin belirlenmesinde bir takım karışıklıklara neden olmuştur.¹⁰⁴ Örneğin Bu gazetede Kevork Krikoryan, gazetenin haberlerini Ermenice'ye çevirmekteydi ve bu yönüyle ilk Ermeni gazete yazarı olma özelliğini de taşımaktaydı.

İstanbul Ermeni basınında önemli bir yer tutan "*Hayasdan*", Hovhannes Çamurcuyan Der Garabedian Deroyentz ve Mıgırdiç Ağaton yönetiminde yayınlanmaya başlanmıştı. 6 yıl devam eden süreçte iç-dış cemaat haberleri, tarihsel araştırma yazıları, ticari haberler ve ilanlar gibi zengin bir içeriğe sahipti. Adı geçen dergi bir dönem İstanbul Ermeni Patrikhanesinin yayın organı olmuştu.¹⁰⁵

1852'de Garabed Ütücüyan tarafından çıkarılan "*Masis*", 30 yıl boyunca yayınlanmış ve Batı Ermenilerinin fikir hayatlarında son derece önemli bir rol oynamıştır.

Dini bir dergi olan "*Avadaper*" (1855-1915), İstanbul Ermenilerinin ilk mizah dergisi olan "*Meğu*" (Arı), dini ve eğitim konularına eğilen "*Yerevag*", güncel tarih hakkındaki ciddi makaleleri ile "*Jamanak*" (kapanış tarihi olarak 1864, 1868 ve 1896 şeklinde çeşitli rivayetler mevcuttur), 15 günde bir çıkarılan ve sonrasında Protestanlık propagandası yapan "*Püragun*" (1881), aylık bilimsel dergi "*Yergrakund*" (Yerküre-1883), haftalık mizah dergisi "*Labder Tiokinyan*" (Diyojen Lambası-1884), eğitim edebiyat ve bilim dergisi olan "*Hanrakidag*"(1900) gibi yayınlar; Ermenilerin, dönemin İstanbul'unda çok canlı bir yayın hayatları olduklarını göstermekteydi.¹⁰⁶

¹⁰¹ TUĞLACI, a.g.m, s.113, 115.

¹⁰² Vağarşag SEROPYAN, "Ermenice Basın", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.III, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994, s. 188.

¹⁰³ Kamuran GÜRÜN, *Ermeni Dosyası*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986, s. 92.

¹⁰⁴ Kısaca "*Lıro Kir*" olarak bilinen gazete, 13. sayısından itibaren "*Havadis-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*", 1841'de "*Haydarar Kir Lro Osmanian*" (Osmanlı Haberleri Rehberi), 1846'da "*Haydarar Lrakir*" (Rehber Gazete), 1849'da "*Surantak Püzantyan*" (Bizans Habercisi), yine aynı yıl içinde "*Surantak Gostantyan*" (İstanbul Habercisi) gibi değişik adlar almıştır. Bkz. Hıfzı TOPUZ, *Yüz Soruda Türk Basın Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1973, s.86.

¹⁰⁵ SEROPYAN, "Ermenice Bas...", s.188 .

¹⁰⁶ a.g.m, s. 189.

Bu basım faaliyetlerinden başka Ermeni milliyetçiliğini ve bağımsızlığını ilke edinen bazı Ermeni isyan komitelerinin yayınları, Ermeni yayın hayatında önemli yer tutmaktaydılar. Genellikle yurt dışında yayınlanan bu yayınlar, ülkeye girmemeleri için çok sıkı tedbirler alan Osmanlı Hükümetlerine rağmen ülkedeki Ermenileri fikri yönden oldukça etkilemekteydiler.¹⁰⁷

Bu gazete ve dergilerin yanı sıra Ermenilerin diğer bir yayın faaliyeti ise yıllıklardı. Bu yıllıklardan en önemlisi ve en uzun ömürlüsü Yedikule Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi'nin yayınladığı “*Surp Pırgiç Azkayin Hivantanotzi*” idi.¹⁰⁸

Tablo 1.7 İstanbul’da yayınlanan Ermeni gazeteleri¹⁰⁹

Deride-i Şarkıyye	Dikran Civelkiyan Efendi	Ermeni harfleriyle Türkçe	Pazar hariç her gün
Arevlik	Damadyan Efendi	Ermenice	Pazar hariç her gün
Manzum-i Efkar	Panusyan Efendi	Ermeni harfleriyle Türkçe	Haftada üç gün
Masis	Otociyan Efendi	Ermenice	Pazar hariç her gün
Şunç	Elaceciyan Efendi	Ermenice	Haftada bir
Zağrik	Andon Sakayan Efendi	Ermenice	Haftada bir
Devdahir	Mösyö Barnim	Ermenice-Ermeni harfleriyle Türkçe	On beş günde bir
Şurağın	Estpan Otçıyan Efendi	Ermenice	On beş günde bir
Levis	Orhan ve Ertatip Efendi	Ermenice	Haftada iki gün
Mecmua-i İlanat	Pekyan Serayuf Efendi	Ermenice, Rumca, Fransızca ve Türkçe	Haftada bir

Görüldüğü gibi İstanbul, Ermeni basının merkezi olma özelliğini uzun yıllar taşımıştır. Özellikle Ermeni Milleti Nizamnamesi yürürlüğe konduktan sonra Ermenice gazete ve dergilerin sayısı çoğalmıştır. 1567-1923 arası dönemlerde İstanbul’da 131 Ermeni matbaası

¹⁰⁷ Söz konusu komitelerin yayın faaliyetleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. A.Ter Minassian, “1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Toplumunun Rolü”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 186-196.

¹⁰⁸ SEROPYAN, “Ermenice Bas...”, s. 189.

¹⁰⁹ İhsan Sürcüya SİRMA, *II. Abdülhamit’in İslam Birliği Siyaseti*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1994, s. 120.

kurulmuş, 598 civarında dergi ve gazete çıkarılmıştır.¹¹⁰1850'e kadar İstanbul'da basılan Ermenice kitap sayısı 525 idi.¹¹¹

Bu yayınların dışında üzerinde durulması gereken bir diğer önemli olgu da daha çok dinsel ve yardım amaçlarıyla kurulan Ermeni kültür kurumlarıdır. 17. yy. sonlarıyla 18. yy. başlarında görülmeye başlanan ve din, dil, kültür ve sosyal amaçlı kurulan bu kurumların en yoğun olarak çalıştıkları dönem Tanzimat dönemi olmuştur. 19. yy.'ın sonlarında İstanbul'da toplam 688 Ermeni kültür kurumu bulunmaktaydı.¹¹² Osmanlı Hükümeti, 1882'de Ermenilerden tüm kültür kurumlarının adlarını, amaçlarını ve maddi durum raporlarını istemiş, 1895-1908 arası dönemde ise İstanbul'daki tüm kültür kurumlarının varlığına son vermiştir.¹¹³

¹¹⁰ GÜLER, a.g.c, s. 144.

¹¹¹ a.g.e, s. 144.

¹¹² Vağarşag SEROPYAN, "Ermeni Kültür Kurumları", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.III. Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994, s. 184.

¹¹³ a.g.m, s. 184.

2. B Ö L Ü M

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞU

2.1. BÜYÜK DEVLETLER VE ERMENİLER

2.1.1. Rusya ve Ermeniler

Ermenileri isyana en çok teşvik eden devletlerin başında Rusya geliyordu. Osmanlı Ermenileri arasında Batı etkisinin yanı sıra, bir de Rus nüfuzunun oluşmaya başlaması, Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) ile Osmanlı Devleti'nin, Rusya'ya İstanbul'da kilise yapma ve Osmanlı topraklarındaki Hıristiyanlarla ilgilenme hakkını vermesiyle başlamıştır.¹ Rusya ayrıca bu antlaşma ile Osmanlı Devleti'nde hem kendisi hem de istediği yabancıların Rus bayrağı altında serbest ticaret yapma haklarını elde ettiği için, Kırım'da ticareti canlandırmak için bir yandan Batılıları, diğer yandan da Osmanlı tebaası Rum, Yahudi ve Ermenileri yatırım için teşvik etmeye başlamıştır.² Bu yüzden 18. yy.'da I. Petro, Ermenilerden Doğu ticareti için yararlanmayı düşünerek, Ermenileri Rus topraklarına davet etmiş ve kendilerine her türlü imtiyazı vermeye hazır olduğunu bildirmişti.

20 Haziran 1804'te İran ile yaptığı savaş sonrasında Eçmiyazin'e komşu olan Rusya, İran ile imzaladığı 1828 Türkmençayı Antlaşması ile de Ermenilerin en büyük ruhani merkez olarak tanıdıkları Eçmiyazin Katoğikosluğu'nu ele geçirecek ve gönüllü veya zorla 40.000 dolayında Ermeni'yi, Müslümanların yoğun olarak yaşadıkları Erivan bölgesine yerleştirecektir. Böylece, Rusya hem bölgedeki nüfus yapısını kendi lehine değiştirerek Doğu ve Batı Türklüğü arasındaki irtibatı kesecek, hem de Osmanlı tebaası Gregoryan Ermeniler üzerinde nüfuzunu artırmak için Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma imkanına kavuşacaktır.³

¹ Davut KILIÇ, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara, 2000, s.85, Özellikle 1878'lerden itibaren Türk-Rus ilişkilerinin ağırlık noktası Karadeniz ve Boğazlar konusu olmuştur. Rusya tarihi bir misyon olarak addettiği sıcak denizlere açılmak doğrultusunda, Boğazlar statüsünü gerek diplomasi gerekse zora başvurarak değiştirmeyi istiyordu. Osmanlı Devleti ise Rusya'nın bu politikası karşısında izlediği tavır statükoyu korumaya çalışmıştır. Bkz. Yuluğ Tekin KURAT, "1878-1919 Arasında Türk-Rus ilişkilerinin Siyasal Anatomisi", *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl (1491-1992)*, 12-14 Aralık 1992, T.T.K., Ankara, 1992, s.139.

² Ali İhsan BAĞIŞ, "İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun Toprak Bütünlüğü Politikası ve Türk Diplomasinin Çaresizliği", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, T.T.K., Ankara, 15-17 Ekim 1997, s.45.

³ Davut KILIÇ, "Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazin Kilisesinin Rolü (1828-1915)", *Türk Kültürü Dergisi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, S.461, Eylül-2001, Ankara, 2001, s.537; Ayrıca Bkz: Yaşar KOP, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Ermeniler", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C.I, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2003, s.556-557.

1829 Edirne Antlaşması ile Doğu Anadolu'nun bir kısmını eline geçiren Rusya, ordusundaki Ermeni askerlerinin yardımları ile Osmanlı Ermenileri üzerinde siyasi, dini ve askeri ilişkilerini başlatmıştır. Bu tarihten sonra giderek güçlenen bu ilişkiler neticesinde, Rusya elçisi aracılığıyla, Osmanlı Ermenilerine Ortodoks Kilisesi'ne bağlandıkları takdirde her türlü himayeye kavuşacakları yolunda bir beyanname yayınlatarak, Osmanlı Ermenilerini, Eçmiyazın Kilisesi vasıtasıyla nüfuzu altına almaya çalışmıştır. Rusya'nın bu politikası Ermeni toplumunun ruhani liderleri arasında tartışmaya yol açmış, hatta bazı liderler Ermenileri tedbirli olmaya çağırılmışlardır. Örneğin Kazez Artin ve diğer ileri gelen Ermeniler, aralarında yapmış oldukları görüşmelerde;

“Revan (Erivan) eyaleti şimdiye kadar İran Devleti yedinde (elinde) bulunup biz, Eçmiyazın'ı bu tarafa çekiyorduk, şimdi orası bir kuvvetli devletin pençe-i temelliğine geçti. Bundan sonra orası bizi çeker. Bu ise Devlet-i Aliyye'nin Ermeniler hakkında derkar (aşikar) olan emniyet ve itimadına halel getirebilir. Halbuki Devlet-i Aliyye'nin umur-i maliyesi ve bilcümle devlet memurlarınının muameleatı Ermeni sarraflarının elindedir. Bu emniyete halel gelirse, bunca menabi-i servet (zenginlik kaynakları) elimizden gider. Biz bundan sonra Eçmiyazın'den mümkün mertebe kat'ı rişte-i taalluk etmeliyiz (ilişkiyi kesmeliyiz).” şeklinde görüş beyan etmişlerdi.⁴

1838 Ticaret Antlaşmasıyla yabancı tüccarlara tanınan geniş ayrıcalıklar nedeniyle bir çok gayrimüslim tebaa gibi Ermeniler de kendilerini koruyan devletlerin uyruğuna geçmeye başlamıştır. Özellikle Doğu Anadolu'da ticaret ve sanatla uğraşan Ermeniler, Rus uyruğuna geçerek, hem Osmanlı topraklarında yaşamakta, hem de yabancı tüccar muamelesi gördükleri gibi zamanla, önemsiz olaylarda bile Rus elçisine ve konsolosluklarına sığınarak yöneticilere baskı yapılmasına neden olmakta, bunun sonucunda ise bir yandan Ermeni toplumu giderek zenginleşmekte, diğer yandan da Rusya'nın Ermeniler üzerinde nüfuzları artmaktaydı.⁵

Rusya tüm bu gelişmelerin yanında, 1836 tarihinde çıkardığı “*Pologenia*” (Nizamname) ile Ermenilerin iç işlerine, dini ve milli işlerine karışma hakkını elde etmiştir. Ermeni Meclisi'ni bir Rus Bakanı'nın denetimine sokan, Katoğikos'un seçimini hükümete veren ve orada bir Rus yetkilisinin bulunmasını sağlayan bu nizamname ile Rusya, Doğu Anadolu ve Adana çevresindeki Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı kullanmaya çalışmıştır. Bunun için ise en önemli aracı din olmuştur. Bu yüzden Rusya, Hıristiyanlığı öne sürerek Eçmiyazın katoğikosluğu'nu kullanmıştır. Sonuçta bu gelişmeler doğrultusunda, başta Osmanlı sınırları içerisinde bulunan Ermeni kiliselerinde katoğikosların isimleri ayınlar

⁴ Abdurrahman KÜÇÜK, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ocak Yayınları, Ankara, 1997. s.102 .

⁵ KILIÇ, a.g.e, s.87.

sırasında anılmazken, ilk kez 1844'te Patrik Mateos, özellikle Rus elçisinin telkinleri nedeniyle, Katogikos Nerses Aşdarakes'in adını Galata Ermeni kilisesinde zikrederek bunu bir gelenek haline getirmiştir.⁶ Politikasını güçlendirmek isteyen Rusya, aslında böyle davranarak Ermenilerin bağlılık merkezlerini İstanbul Patrikhanesi'nden Eçmiyazın Katogikosluğu'na kaydırarak, Osmanlı Ermenilerini bilinçlendirme politikasını yürütmek istiyordu.⁷ Ancak bu politikadan tüm Ermenilerin memnun olduğu söylenemezdi. Nitekim İstanbul Patrikhanesi'nin Rus siyaseti etkisinde kalan Katogikoslukla birleşmesinden huzursuz olan bazı ileri görüşlü Ermeniler bu yöndeki girişimleri engellemek için çalışmışlardır.⁸

1854-1855 Kırım Savaşı'nda, Rusların Ermenilerle ilişkileri daha da sıklaşmış ve ayrılıkçı hareketler gittikçe hız kazanmıştır. Örneğin Kırım Savaşı'na kadar Çarlık ordularının Anadolu'daki eylemlerini anlatan resmi-askeri yayınlarda Anadolu için "*Türkiye Asyası*" tabiri kullanılırken, bu tarihten sonra "*Ermenistan*" ifadesi kullanılmaya başlanmıştır.⁹

1876'da I. Meşrutiyetin ilan edilmesi ve Osmanlı Ermenilerinin durumlarından hoşnut olmaları, Rusya'yı oldukça rahatsız etmiştir. Bu nedenle harekete geçen Rusya, Balkan devletlerine tanınan hakların Osmanlı Ermenilerine de tanınması için Osmanlı topraklarında bulunan Ermenileri tahrik etmeye başlamıştır. Rusya, Bulgar devleti aracılığıyla Balkanları egemenliği altına almayı ve buradan Akdeniz'e çıkmayı amaçlamaktaydı. Ancak Balkan devletlerinin Rusya'dan kopmaları, Rusya'nın bu amacını başarısızlığa uğratmıştır. Bu nedenle Rusya, Osmanlı Devletini yıpratma politikasını başka bir alana kaydırmış ve Osmanlı Ermenilerine yönelik faaliyetlerini bir kat daha arttırmıştır. Rusya aynı hatayı Anadolu'da da

⁶ Mehmet KANAR, *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri (Meşrutiyetten Önce ve Sonra)*. Der Yayınları, İstanbul, 2002, s.11.

⁷ Mîm Kemal ÖKE, *Ermeni Sorunu*, İz Yayınları, İstanbul, 1996, s.111.

⁸ İstanbul Patrikhanesi'ne bağlı olan kiliselerde Katoğikos'un isminin okunması İstanbul Ermeni Patrikliği'ne bağlı Ermeni ileri gelenlerini ikiye ayırmıştı. Bunlardan bir kısmı Kazez Artin'in önerdiği teklif uyarınca Sis Katoğikosluğu'na bağlanmayı isterlerken, bir kısmı ise Eçmiyazın'e bağlanmayı istemekteydi ki, bu ikinci görüşü Rusya da destekliyordu. Aynı görüşü paylaşan İstanbul Ermeni Patrikliği'nin o bölge Ermenilerince seçilen Nikoğos'un Katoğikosluğunu reddetmesi üzerine İstanbul Patrikliği ile Sis Katoğikosluğunun arası açılmıştır. Bu anlaşmazlıkta Eçmiyazın taraftarlarının galip gelmesi ve Sis'in devreden çıkarılması isteği: Osmanlı Ermenilerini, doğrudan Eçmiyazın'e bağlamayı hedeflemekte ve oranın otoritesini kabule götürmektedir. Çünkü Ermenilerce Miron denilen takdis yağı çıkarma ve Piskopus takdis etme yetkisi sadece Katoğikos'a aittir. Miron yağı ise "birlik" alameti olup bilerek ve isteyerek bu yağı reddetmek isyan etmek ve Kiliseden çıkmak demektir. Böylesi bir manevi baskı altında olan herhangi bir Ermeni'nin Katoğikosluk'tan yana tavır koyacağı açıktır. Diğer Katoğikosluklar devreden çıkarılınca Gregoryan Ermeniler doğrudan Eçmiyazın kontrolüne girmişlerdir. Halbuki o tarihlerde Ermenilerde üç Katoğikosluk makamı vardı ve hepsi de aynı önceme sahiplerdi. Erivan ve çevresinde olan Ermeniler Eçmiyazın'e, Doğudaki Ermeniler Ahtamar'a, Kozan ve çevresindeki Ermeniler Sis Katoğikosluğuna bağlıydılar. Ahtamar 1895'e, Sis 1902'e kadar varlıklarını sürdürmüştü. Bunların çeşitli nedenlerden dolayı devreden çıkarılması Rusya'nın işlini kolaylaştırmış ve Eçmiyazın Katoğikosluğu kanalıyla tüm Ermenileri etkileme imkanına sahip olmuştu. Geniş bilgi için Bkz. A. KÜÇÜK, a.g.e, s.103.

⁹Erdal İLTER, *Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytun İsyanları (1780-1880)*, .Ankara, 1998, s.47.

tekrar edip orada yolunu kesecek bir Ermenistan'ın kurulmasını hiçbir şekilde istememekteydi. Bu durumu Rus Hariciye Nazırı Prens Lobanow'un,¹⁰ "*Biz Garptaki hatamızı Şarkta tekrar etmeyeceğimiz için bir Ermeni Bulgaristan'ı istemeyiz.*" şeklindeki sözleri en iyi bir şekilde açığa vurmaktaydı.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda İstanbul'daki Ermeni aydınları ve Kilise, savaşın ilk dönemlerinde Padişah'a bağlı göründüyseler de savaşın gelişimine bağlı olarak Osmanlı ordusunun Plevne önlerinde yenilmesi ve Rusların Trakya'ya doğru ilerlemesi üzerine, Ermeniler Osmanlı taraftarı politikalarını değiştirerek Rusya tarafını tutmaya başlamışlardır.

Savaşı Rusya'nın kazanması üzerine, özellikle Kafkasya Ermenilerinin Rus ordusuna yadımlarından ve Ermeni generallerinin Rus ordusundaki hizmetlerinden dolayı, bu savaş sonrası imzalanacak olan Ayastefanos Antlaşmasından Ermenilerin beklentileri oldukça artmıştır.

Ayastefanos Antlaşması Rusya'yı temsilen Rus Büyükelçisi Ignatief ve Maslahatgüzar Nilikof ile Osmanlı Devleti'ni temsilen de Sadrazam Ahmet Vefik Paşa ve Safvet Paşa tarafından imzalanmıştır.¹¹ Rusya'yı temsil eden General Ignatief İstanbul Ermenilerini ve idarecilerini çok iyi tanıdığından Ermenileri Rus çıkarları için bir araç olarak kolaylıkla kullanabilmiştir.¹² Sonuçta imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nda Ermenilerle ilgili olarak 16. madde de şunlar denilmekteydi: Ermenistan'da (Doğu Anadolu'da) Rus işgalinde bulunan ve Türkiye'ye geri verilecek olan toprakların Rus askerince boşaltılması, oralarda, iki devletin (Osmanlı Devleti-Rusya) iyi ilişkilerine zararlı karışıklıklara yol açabileceğinden, Babiali, Ermenilerin yaşadıkları vilayetlerde yerel durumun gerektirdiği iyileştirmeleri ve reformları zaman yitirmeden gerçekleştirmeyi ve Kürtler ile Çerkezlerle karşı Ermenilerin güvenliğini sağlamayı üzerine alır.

Ayastefanos Antlaşması'yla bekledikleri gibi bir sonuç elde edemeyen Ermeniler büyük bir hayal kırıklığına uğramıştı. Tüm bunlara rağmen, Ayastefanos Antlaşması hükümleri arasına Ermeni maddesinin konulmasıyla var olmayan bir sorununun yaratılması yolunda ilk adımların atılması anlamına gelmekteydi.¹³ Antlaşmada Ermenilerle ilgili olarak; **Ermenistan** denilen bir yerin var olduğu, bu yerin idaresinin düzeltilmesi gerektiği ve Kürtler ile Çerkeslerin, Ermenilerin güvenliklerini tehdit ettikleri gibi ifadelerin bulunması aslında

¹⁰ KILIÇ, a.g.e, s.228.

¹¹ Gül TOKAY, "Ayastefanos'tan Berlin Antlaşması'na Doğu Sorunu (Mart-Temmuz 1878)", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, T.T.K., Ankara, 15-17 Ekim 1997, s.91.

¹² Levon Panos DABAĞYAN, *Sultan Abdülhamit Han ve Ermeni Meselesi*, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2001, s.99.

¹³ Enver Ziya KARAL, *Osmanlı Tarihi*, C.VIII, T.T.K., Ankara, 1995, s.129.

önemli gelişmelerdi. Diğer yandan Rusya'nın söz konusu yerlerde gerekli ıslahatlar yapılıncaya kadar bu yerleri elinde tutacağını açıkça bildirmesi, bir anlamda Rusya'nın Ermenistan'da istediği yerleri alabilmesi, diğer yerlerde ise ıslahatın uygulanmasını denetlemek adına işgal durumunu devam ettirmesi anlamına gelebilirdi. Yani Ayastefanos antlaşması eğer olduğu gibi kalmış olsaydı, antlaşma Osmanlı Devleti ile Rusya arasında olduğundan, Rusya bölgede daima söz sahibi olacaktı.¹⁴ Bir anlamda Balkanlarda Romanya ve Bulgar devletlerinin kurulmasıyla Boğazları ve İstanbul'u ele geçirme ümitlerini yitiren Rusya, Ayastefanos Antlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum'u alarak Fırat vadisine hakim olabilecek, ayrıca Doğu Anadolu'daki Ermenileri, koruyuculuğunu altına alarak emellerini gerçekleştirebilecekti. Ancak Büyük Devletlerin tepkisi üzerine Ayastefanos Antlaşması yerine imzalanan Berlin Antlaşması Rusya'nın planlarını boşa çıkaracaktı. Ermeni sorununun bu antlaşma ile yeni bir duruma kavuşmasıyla, Osmanlı Devleti aleyhindeki her harekette yer alan Rusya, sınırları içerisinde büyük bir Ermeni nüfusu barındırdığından ve bu Ermenilerin Osmanlı Devleti'ndeki Ermenileri örnek alabileceğinden çekindiğinden, Ermeniler lehine yapılacak bir ıslahata gerçek anlamda taraftar olmamıştır.¹⁵ Bu yüzden bundan sonra İstanbul'da Rus nüfuzu zayıflarken İngiltere nüfuzu gittikçe güçlenmekteydi.¹⁶ Buna rağmen 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra Anadolu'nun kuzey doğusundaki Ermeni halk ile temasa geçen Rusya, ordusundaki Ermeni subaylar ve generaller vasıtasıyla buralardaki Ermenileri devlete karşı kıskırtmaktan da geri kalmamıştır.¹⁷

Çar II. Aleksandr'ın Mart 1881'de bir nihilist tarafından öldürülmesi üzerine, Rusya dış politikasında bir takım köklü değişikliklere gitmiştir. Çar II. Aleksandr'ın öldürülmesiyle yerine geçen ve oldukça despot bir hükümdar olan III. Aleksandr, ne kendi ülkesinde ne de başka bir ülkede ihtilalci hareketleri hoş karşılamadığından, Türkiye Ermenistan'ında bulunan Panslavist politika çerçevesinde çalışan gizli cemiyetleri teşkilatlandıran konsoloslarını geri çekmiş, II. Abdülhamit'e bizzat verdiği teminatta, Osmanlı Devleti'nin antlaşma hükümlerine uyduğu ve savaş tazminatını ödemeye devam ettiği sürece Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmayacağına dair söz vermiştir.¹⁸ Hatta Çar, daha da ileriye giderek, Ermenistan'daki Ermenilerle Osmanlı Ermenileri arasındaki ilişkilere bile olumsuz bakmaya başlamıştı. Artık,

¹⁴ Esat URAS, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1987, s.208.

¹⁵ İhsan SAKARYA, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1984, s.57.

¹⁶ Osman NURİ, *Abdülhamit-i Sani ve Devr-i Saltanatı*, İstanbul, 1327, s.819.

¹⁷ Viyana'da çıkan "Kurerspundensi" (?) gazetesinin 6 Ağustos 1890 tarihli sayısında Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne isyanlar çıkarmak için komiteler gönderdiği, hatta Erzurum olaylarının da bu nedenle çıktığı belirtildikten sonra "Ermenistan'da Efkâr-ı umumiyenin Rus memurları tarafından teşvik olunduğu" bildirilmekteydi. B.O.A, Y.PRK.TKM, 1307.Z.24, D.N:18, G.N: 39.

¹⁸ Joan HASLİP, (Çev: Nusret KURUOĞLU), *Bilinmeyen Taraflarıyla Abdülhamit*, Toker Matbaası, İstanbul, 1964, s.223.

Rusya dışarıda her türlü bağımsızlık hareketlerine karşı olmuş, içeride de Ruslaştırma siyaseti gütmeye başlamıştır. Bu yüzden Rusya, bundan sonra Osmanlı Ermenileriyle ilgilenmekten vazgeçerek bu konuda İngiltere'yi yalnız bırakmıştır. Örneğin, Berlin Antlaşması hükümlerince ön görülen düzenlemelerin yapılması için Çar'a baş vuran bir Ermeni heyetine Çar, "Sizin işleriniz beni ilgilendirmez; İngiltere Hükümeti, çıkarlarınızı korumayı üzerine almıştır. İngiliz Hükümetine baş vurunuz." demektedir.¹⁹

Rus Hariciye Nazırı Giers de, özel bir görev nedeniyle Petersburg'da bulunan Fuad Paşa'ya, Ermeni meselesinde Osmanlı Devletini tam olarak desteklediklerini, Ermeni meselesinin siyasi olmadığını, Osmanlı Devletinin bir iç sorunu olarak algıladıklarını ve bu görüşlerinin de İngiltere'ye bildirildiğini belirterek, aslında Rusya'nın Ermeni sorunu ile ilgili politikasını açığa vurmaktaydı.²⁰

Tüm bu anlattıklarımıza paralel olarak diyebiliriz ki Rusya özellikle, Romanya ve Bulgaristan'ın kurulmasıyla birlikte Rumeli'deki faaliyetlerinden hiçbir fayda sağlamayacağını anladığından, gözünü Anadolu'ya dikmiş ve Osmanlı Hükümeti karşısında Ermenileri tutarak Anadolu'da bir Ermeni sorunu yaratmaya çalışmıştır. Nitekim Sadrazam Kamil Paşa tarafından Harbiye Nezareti'ne gönderilen 16 Safer 206 tarihli tezkirede; Ermeni isyancıları hakkında zabıtaca yapılan soruşturmalarda hemen hemen hepsinin arkasında bir Rus tebaası Ermeni'nin çıktığı, Rus elçiliğinin de buları açıktan açığa desteklemeleri nedeniyle soruşturmaların sonuçsuz kaldığı, isyankar hareketlerin önünün alınmasının ancak bu Ermenilerin sınır dışı edilmeleriyle mümkün olabileceğini, fakat bu durumun Rusya ve Osmanlı Devleti arasında bir anlaşmazlığa neden olabileceği belirtirken²¹ Taşnak yayın organı "Hairenik" de, 28 Haziran 1918 tarihli nüshasında Rusya'nın Ermenileri kışkırtmaları hakkında şunları yazmaktaydı: "Türkiye'deki Ermeniler arasında ihtilalci ruhun uyanması Rus kışkırtmaları sonucudur. Rusya...sınır halklarında her türlü merkezkaç eğilimi teşvik etmiştir."²² Açıkça görüldüğü gibi Rusya ile Ermeni komitecileri arasındaki sıkı ilişkiler olduğunu kanıtlayan belgeler açıktır.²³ Diğer yandan da Rus ticaret sermayesi de, Karadeniz

¹⁹ Belgelerle Ermeni Sorunu, T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1983, s.68.

²⁰ KILIÇ, a.g.e, s.232.

²¹ B.O.A, Yıldız Sadaret Hususi, Dosya No: 20. S. 1308, İç No: 4 229/69; Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. B.O.A, Yıldız Sadaret Hususi, 20-S.1308, İç No: 4 239/69.1, 2.

²² Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu, Dış Politika Enstitüsü, Ankara, 1989, s. 14.

²³ Rus elçisi Giers'in, Taşnak temsilcisi Ermeni Doktor Zavaryan Rusya ile Ermeni komiteler arasındaki sıkı ilişkiler olduğunu kanıtlayan konuşmasında, Rusya'nın Ermenilere büyük yardımlarının olduğunu. Ermenilerin durumlarını zorlayacak bir harekette bulunmamaları gerektiği, Avrupa'ya, Türklerin askeri başarısızlıklarından dolayı fırsat düşkünleri komitecilerden çok Türk idaresini mağdurları olarak kendilerini tanıtmalarını, bu nedenle şu sıralarda en küçük bir isyan hareketinde bulunmamalarını ancak basın yoluyla Türk memurlarından ve Kürtlerden görmüş oldukları haksızlıkları kamuoyuna duyurmalarını istemişti. Bkz. Ottoman Arshives Yıldız

ve boğazları ele geçirmek için “*Hıristiyanları Müslüman Türklerin egemenliğinden kurtarma*” şeklinde görünüşte bir bahane ile Ermenileri etkilemeye çalışmaktaydı.²⁴ Rusya'nın bu politikası kolaylaştıran bir etken de, 19. yy. ortalarında eğitim ve ticaret nedeniyle Avrupa'ya ve Amerika'ya giden ve buradaki milliyetçi hareketler ve gelişmelerle etkilenen Ermeni gençlerin memleketlerine döndükleri zaman, Osmanlı topraklarında bulunan Rus diplomatları bir kurtarıcı olarak görmeye başlamalarıydı. Rusya'nın Ermeni politikasından başlıca üç beklentisi vardı:²⁵

- 1- Osmanlı toplum yapısını bozarak Ermenilerin devlete bağlılıklarını ortadan kaldırmak
- 2- Osmanlı Devleti'nin siyasi ve iktisadi gelişimini engelleyerek başka devletlere bağlılığını artırarak devleti zayıf düşürmek
- 3- Ermenileri Müslümanlarla düşman bir hale getirerek kendi çıkarları için kullanmak

2.1.2. İngiltere ve Ermeniler

İngiltere, Osmanlı Devleti'ne karşı çıkan isyanları, ilk dönemlerde Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünden yana olduğu için desteklememiştir.²⁶ Bu dönemde Türk-İngiliz ilişkilerini belirleyen en önemli unsurlardan biri Rusya olmuştur. Özellikle İngiltere'nin Hindistan'ı ele geçirmesiyle birlikte Rusya'nın Akdeniz'e inme planlarını yaptığı 17. yy.'ın ikinci yarısında İngiltere'nin, sömürge yollarının güvenliği için Rus tehdidi karşısında Osmanlı Devleti'ni desteklemesi, İngiltere için son derece önemliydi.

1870'lerden sonra ise Avrupa'da İtalyan ve Alman birliklerinin tamamlanması ile birlikte, milliyetçilik hareketleri başarılı olmaya ve ses getirmeye başlamıştı. Rusya ise bu durumu kendi lehine çevirerek, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki topraklarında Sırpçılık, Yunancılık, Bulgarçılık ve son olarak da Anadolu topraklarında Ermenicilik hareketlerini destekleyerek Osmanlı Devleti üzerine nüfuzunu artırma politikası gütmekteydi. İngiltere ise bu dönemlerde Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünden yana olduğu için bu milliyetçi hareketler ve gelişmeler karşısında tepkisiz kalmakta ve Osmanlı Devleti'ni destekler bir politika izlemekteydi. Ancak İngiltere daha sonra, Rusya'nın giderek güçlendirdiği ayrılıkçı

Collection the Armenian Question, (Ed. Ertuğrul Zekai ÖKTE), C. I, Tarihi araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezi Kurma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, s.19; İhtilal komitelerinin Rusya'da muhabirleri ve merkezleri bulunmaktaydı. Hatta bu komitelerin yaptıkları eylemler ve cinayetler Mavi Kitap adı altında kayda bile geçirilmekteydi. Bkz. NURİ, a.g.e, s.846.

²⁴ V. Gurko-KRYAJİN, “Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nde Ermeni Sorunu”, *Tarihten Güncelliğe Ermeni Sorunu*, (Tahliller-Belgeler-Kararlar), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2001, s.142.

²⁵ Hayrettin ŞAHİN, *Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı-Ermeni Patrikhanesi Dini İlişkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1996, s.110.

²⁶ Süleyman KOCABAŞ, *Osmanlı İsyânlarında Yabancı Parmağı*, Vatan Yayınları, Kayseri, 1992, s.82.

akımları kendi lehinde kullanmak ve Hindistan yolu üzerinde yeni tampon devletler kurarak Rus tehlikesini ortadan kaldırmak için kendisi için hedef kitle olarak Ermenileri seçmiştir.²⁷ Katoliklerin hamisi Fransa ile Avusturya ve Ortodoksların hamisi Rusya'nın olayları fırsat bilerek hamisi oldukları mezhepleri koruma maksadıyla Osmanlı topraklarında nüfuzlarını arttırmaları, İngiltere'yi harekete geçirmiştir. İngiltere bu yüzden Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyetlerine başlayarak, tıpkı Rusya gibi Anadolu'daki Ermeni azınlığı kullanmaya başlamıştır. Özellikle Protestan misyonerler, İngiliz diplomatların himayesinde faaliyetlerine kolaylıkla devam ederek çok sayıda taraftar toplamışlardır.²⁸ Nihayetinde İngiltere, Protestanlığı yayma yönündeki çalışmaları sonucunda, Fransa'nın ve Rusya'nın Osmanlı Devletindeki faaliyetlerini dengeleyerek, Hindistan'a giden kara ve deniz yollarını güvenlik altına aldığı gibi; İngiltere Hükümeti tarafından yönetilen İngiliz Kilisesi ve Amerikan Protestan cemiyetlerinin Ermenilere yönelik çalışmaları da, eski Ermeni kültürünü geliştirmiş ve Ermeni milliyetçiliğinin oluşmasına katkıda bulunmuştur.²⁹

İngiltere, böylece kendisine Osmanlı iç işlerine müdahale fırsatı verecek bir Protestan mezhebi³⁰ oluşturduktan sonra, Rusya'nın İskenderun ve Basra körfezine çıkmak için Doğu Anadolu'daki Ermenileri kullanması karşısında da, görünürde Osmanlı toprak bütünlüğünü savunan geleneksel politikasından ayrılmamakla birlikte, kendisi için hayati önemi olan Osmanlı topraklarına sahip olmak veya buralarda nüfuzunu kuvvetlendirmek üzere harekete geçmiştir.³¹ Bu yüzden 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonraki gelişmeler İngiltere'yi endişelendirmiştir. Ayastefanos'un 16. maddesiyle ortaya çıkan Rus tehlikesine karşı İngiltere, Osmanlı Devleti'nden yana bir tavır takınarak, İmparatorluğun kendisine gerekli

²⁷ Erdal İLTER, "Ermeni Meselesinin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü", A.Ü Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, S.VI, Ankara, 1995, s.159.

²⁸ 1896'da Gregoryan Ermenilerin yaklaşık % 15'i Protestan mezhebine geçmişti. Bkz: Muammer DEMİREL, "İngiliz Belgelerinde Türkler ve Ermenilerle İlgili Terminoloji", Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri, C.I, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2003, s.94.

²⁹ KILIÇ, a.g.e, s.101,103.

³⁰ 1850'de Protestan Ermeniler, Gregoryan Kilisesinden ayrılmış, Müslüman bir vekil ve ruhani işlerin düzenlenmesi için de bir rahip atanması yoluna gidilmişti. Kırım savaşı sırasında ise bu sisteme son verilmiş ve bağımsız bir vekil atanarak Protestan Ermeni cemaatinin kuruluşu tamamlanmıştır. 1850'de çıkarılan bir fermanla Protestanlara millet reisi seçme hakkı, Ermeni ve Rum Patriklerinin karşı çıkmalarına rağmen tanınmış ve seçilen millet liderine ise "*Millet Vekili*" unvanı verilmişti. Osmanlı Hükümeti, Millet Vekilini sivil yönetici olarak tanımış Kiliseye ise yönetime katılma hakkı vermemişti. Babıali, diğer milletlere verdiği fermanlardan farklı olarak Protestan cemaatine verdiği ferman, imtiyaz ve ayrıcalıkları kapsamadığı için, Protestan Ermenilerini millet statüsüne sokamamıştır.

Protestanların bir millet olarak tanınmamları, büyük devletlere şikayet konusu olmuş ve A. Trotter tarafından yayınlanan bir memorandumda; Protestanların bir dini başkanlarının olmadığı diğer topluluklar kendi Patrikleri aracılığıyla Babıali'ye sorunlarını iletirlerken, Protestanların kendi vekil veya İstanbul'daki temsilcilerine baş vurdukları, bunların ise Patrikler kadar etkili olamadıkları, özellikle Gregoryanlar ve diğer Kiliselerin Protestan propagandasına karşı olduklarını belirtilmişti. Geniş bilgi için bkz. KILIÇ, a.g.e, s.181-182.

³¹ KARAL, a.g.e, C. VIII, s.130.

olan topraklarını ele geçirmek ve İngiliz nüfuzunu artırmak için Berlin Konferansı öncesinde Osmanlı Devleti ile acilen siyasi temaslara geçmiştir.³² İngiltere Hariciye Nazırı Lord Salisbury'e göre; Rusya'nın Kars, Ardahan ve Batum'u alması, geri kalan Doğu Anadolu'daki halk kitleleri üzerinde derin etkiler yaparak, Doğu Anadolu'da Rus nüfuzunu daha da artırabilirdi. Bu yüzden İngiltere, bu tehlikeyi bertaraf etmek için 1880'lerden I. Dünya Savaşı'na kadar bölgede izleyeceği politikaları da önemli bir ölçüde şekillendirecek olan Kıbrıs Antlaşması'nı Osmanlı Devleti ile imzalamıştır. Antlaşmaya göre, eğer Rusya Kars, Ardahan ve Batum'u elinde tutup da, ileride Osmanlı Devletinin Asya'daki topraklarını ele geçirmeye kalkarsa, İngiltere Osmanlı Devletine yardım edecekti. Bunun karşılığında ise Osmanlı Devleti Kıbrıs adasının yönetimini İngiltere'ye bırakacak ve Anadolu'da Hıristiyan ve diğer tebaanın iyi idare edilmesi ve korunması için sonradan İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında kararlaştırılacak ıslahatı uygulayacağına dair söz vermişti. Bu antlaşmaya Namık ve Mütercim Rüşdü Paşalar gibi bazı devlet adamları, Anadolu'da Hıristiyanlar lehine ıslahat vaadinin devletin parçalanması anlamına geleceğini bildirerek karşı çıkmışlardı.³³ Ancak sonuçta imzalan bu antlaşmada geçen Osmanlı Hükümeti'nin ıslahat vaadi, İngiltere'nin Ermeni Sorunu'na karışmasında en önemli hukuki dayanağı olmuştur. Gerçi antlaşmada açıkça Ermeni adı yerine "*Hıristiyan ve sair tebaa*" ifadesi geçse de, Doğu Anadolu'da yaşayan Hıristiyanlar denince Ermeniler anlaşılmaktaydı.³⁴

Bu arada Rusya'nın Ayastefanos Antlaşması ile elde ettiği kazançlar, özellikle İngiltere ve Avusturya başta olmak üzere büyük Avrupa devletlerini rahatsız etmişti. Rusya bunun üzerine, kazançlarının bir savaş ihtimalini doğurabileceğini düşünerek haysiyeti kırılmayacak şekilde bu kazançlarından vazgeçerek, diğer büyük devletlerle Berlin Konferansı'nda anlaşma yoluna gitmiştir.³⁵ Berlin Kongresi'nde bulunan devletlerden Rusya ve İngiltere hariç diğer devletler, Ermeni sorunu ile ilgilenmediklerinden muhtariyet yerine ıslahat konusunda bir görüş birliğine varılmıştı.³⁶ Nitekim Ermeni ıslahatı, antlaşmanın 61. maddesi olarak kabul edilmek zorunda kalmıştır. Bu maddeye göre, Babıali, Ermenilerin yaşadıkları eyaletlerde yerel ihtiyaçların gerektirdiği reformları geciktirmeden yapmayı ve Çerkez ve Kürtlere karşı Ermenilerin huzur ve güvenliğini sağlamayı yükümlenir. Osmanlı bu

³² ŞAHİN, a.g.e, s.105.

³³ Ali Fuad TÜRKELDİ, *Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye*, C. II, T.T.K., Ankara, 1957, s.98.

³⁴ Bilal ŞİMŞİR, *Osmanlı Ermenileri*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1986, s.24.

³⁵ Yuluğ TEKİN KURAT, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği (1877-1880)*, A.Ü Basımevi, Ankara, 1969, s.111.

³⁶ Necla BAŞGÜN, *Abdülhamit'in Cülusundan Zamanımıza Kadar Türk-Ermeni İlişkileri*, Sarı Matbaası, Ankara, 1970, s.32-33.

hususla alınacak önlemleri Büyük devletlere bildirecek, bu devletler de alınan önlemlerin uygulanmasını gözetleyeceklerdir.

Berlin Antlaşması, Osmanlı Ermenileri arasında ateşli bir tartışmayı da beraberinde getirmişti. Bazı Ermeniler, antlaşma için karamsar bir tutum izlemektedirken, bazı Ermeniler ise bu antlaşma ile büyük bir fırsat yakaladıklarını düşünmekteydiler. Karamsar olanlar daha çok Rus yanlısı Ermeniler iken iyimser olanlar ise İngiliz yanlısı olanlardı.

Rus yanlısı ve aşırı uçlarda olan Ermeniler, Balkan Hıristiyanları ile Osmanlı Ermenilerini karşılaştırmaktaydılar. Balkan Hıristiyanları, Berlin Antlaşması ile özerklik ve hatta bağımsızlık kazanmışlardı; bunu da Osmanlı yönetimine karşı silahlı ayaklanmalarla ve Rusya'nın yanında Türklere karşı savaşarak elde etmişlerdi. Ermeniler ise ayaklanmadıkları ve Rusya ile işbirliği yapmadıkları için Berlin'de savunmasız bırakılmışlardı. Osmanlı Ermenileri özerklik ya da bağımsızlık istiyorlarsa, Balkan Hıristiyanlarını örnek alarak silaha sarılmalıydılar. Bunun dışında bir çözüm aramak beyhudeydi. Bu gurup, Ermeni aydınlarını etkilemeye çalışmakta ve aydınlar arasında ihtilal fikirleri yaymaya çalışmaktaydılar.

Rus yanlısı Ermeniler, antlaşmayı çok sert bir dille eleştirirlerken, İngiliz yanlısı Ermeniler ise antlaşmayı göklere çıkarmaktaydılar. İstanbul'da çıkan İngiliz taraftarı Ermeni gazetesi "Lirakir", Berlin Antlaşması'nı Osmanlı Ermenilerine olumlu göstermek için sürekli yayın yapmaktaydı.

Eski Patrik Hrimyan ile Berlin'e gönderilen Nurias Çeras, 1879'da ortak kaleme aldıkları bir broşürde Ermenilere şu şekilde seslenmekteydiler:

"Berlin Kongresi, Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi yerine 61. maddesini koymakla kalmadı; yani maddenin sıra numarasını değiştirmekle yetinmedi. İleride kuracağımız ulusal binanın (Ermeni devletinin) temellerini de attı.

Türk-İngiliz antlaşması (Kıbrıs Antlaşması) da bizim için ayrı bir nimet oldu.

Gerçi Avrupa bize özerklik vermedi, ama bize öyle bir madde bağışladı ki, bu bizi, erişmek için yanıp tutuştığımız amacımıza ulaştıracaktır.

Babiali, Ermenilerin yaşadıkları yerlerde gereken reformları yapmaya söz verdi: Bu reformlar bir gün idari özerkliğe dönüşecektir...

Cesaretimizi yitirmeyelim; bize bahşedilen nimetlerden en büyük yararı sağlamaya çalışalım.

Avrupa elimize silahları verdi; paslanmadan bu silahları kullanalım.

Babiali Ermenistan'da (Doğu Anadolu'da) reform yapmaya söz verdi; bu reformlar gerçekleşmezse eyleme geçmek gerekir.

Babiali, Ermenileri, Kürtlere ve Çerkezlere karşı korumaya söz verdi. Kürtler ve Çerkezler cezalandırılmadan kalırlarsa eyleme geçmek gerekir.

Babiali, gereken reformları yapmaya, Büyük Devletler de bu reformların yapılışını gözetlemeye söz verdiler. Büyük Devletler bu gözetlemeyi yapmazlarsa , ya da yetersiz yaparlarsa eyleme geçmek gerek.

Ulusumuz umutsuzluğa kapılmasın; bir yandan Ermenistan'da , öte yandan da Avrupa'da çalışmak gerek.

Berlin Kongresiyle bir altın madeni elde ettik. Bu maden ocağını işletmek ve altını çıkarmak bize düşer."³⁷

Aslında hem Rus yanlılarının hem de İngiliz yanlılarının ilk amacı, Ermeni özerkliği idi. Ancak bu amaca ulaşmak için yöntemler farklıydı. Rus yanlısı olanlar amaca kestirmeden, ılımlılar ise uzun bir yoldan sonra amaca ulaşmak istiyorlardı. Her iki taraf da Ermenileri kışkırtmaya çalışıyorlardı. Bundan sonra Ermeniler ya militan eylemci ya da silahlı komiteci yapılmaya çalışırken, diğer yandan Ermeni kilisesi ve ihtilalcileri, Berlin Antlaşması'ndan sonra ateşli bir kampanyaya girişmişlerdi. Yabancı elçilikler dilekçe yağmuruna tutulmuş, Avrupa'nın dikkati Ermeniler üzerine çekilmeye çalışılmıştı. Osmanlı yönetiminin dayanılmaz olduğunu, Ermenilerin ancak özerk bir yönetim ile kurtulabileceği ileri sürülmekteydi. Bazen en ufak olaylar bile abartılarak anlatılmakta ve hiç yoktan şikayet edilecek bir şeyler bulunmaktaydı.

Berlin Antlaşması'ndan sonra, İstanbul'da Rus nüfuzu zayıflarken İngiltere nüfuzu ise giderek güçlenmekteydi. Bu dönemde, ayrıca Ermeniler ile İngiltere arasındaki ticarete geliştirilmiş olduğundan, İngiltere'nin Anadolu'daki ticari çıkarları da Ermeniler konusunda izleyeceği politikayı belirlemişti. Doğu Anadolu'daki Ermeni tüccarlara büyük oranda sermaye ve kredi yardımında bulunan İngiltere³⁸ için, eğer Anadolu'da asayiş ve sükunet sağlanırsa, ticaret çok daha kolay bir şekilde yürütülebilirdi.³⁹ Bu yüzden bu dönemde muhafazakarlar, liberallerin aksine Ermenilerin bağımsız bir devlet kurmalarının Osmanlı Devleti'nin yıkılmasını hızlandıracağı ve bununla İngiliz çıkarlarına zararlı olacağı düşüncesi içindeydiler. Salisbury ve hükümeti gerekli ıslahatlar yapılacak olursa, Osmanlı Devleti'nin bir 20-30 yıl daha yaşayacağını, küçük devletlerin kurulması yerine özel ıslahatların yapılmasını çıkarları için daha elverişli olarak bulmaktaydı.⁴⁰ Nitekim Salisbury Lordlar

³⁷ ŞİMŞİR, a.g.e. s.29.

³⁸ Mithat SERTOĞLU, "Türkiye'de Ermeni Meselesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, C. I, S.4, Ocak-1967. Ankara, 1967, s.22.

³⁹ NURİ, a.g.e. s.846.

⁴⁰ KILIÇ, a.g.e. s.280-281.

Kamarasında yaptığı bir konuşmada Osmanlı Devleti'nin ıslahatlar yapmadığı takdirde bitişinin daha fazla geciktirilmeyeceğinin altını çizmekteydi.⁴¹ Görüldüğü gibi İngiltere bir Ermenilerin bağımsızlık hareketlerini önlüyor görünerek Osmanlı Devletiyle dostluğunu sürdürmeye, diğer taraftan da Ermeniler için imtiyazlar kopararak Ermeniler üzerinde nüfuzunu kuvvetlendirmeye çalışmaktaydı. Bu politikasıyla Rusya'nın Ermeniler üzerinde oynamak istediği oyunları bozacağına inanan Salisbury, İstanbul büyükelçisi gibi Türkiye için en iyi politikanın; Hıristiyan azınlıkların buldukları eyaletlerde en mükemmel memurların istihdam edilmesi olarak görüyordu.

İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Layard, Osmanlı Devleti'ne ıslahatlar konusuna önem vermesi gerektiği, aksi takdirde tıpkı Avrupa'da savaşla sonuçlanan Bulgar Meselesi gibi Anadolu'da da bir Ermeni sorununun ortaya çıkabileceği, Avrupalıların müdahalelerine yol açacak bir takım oyunların oynandığı, eğer Berlin ve Kıbrıs Antlaşmaları ile belirlenen ıslahat programı uygulanmazsa Osmanlı Devleti'nin dağılabileceği yolunda telkinlerde bulunmaktaydı. Ermenilerin, İngiltere kendileri desteklemediği takdirde, Türk yönetimi altında kalmaktansa Rusya'yı tercih edeceklerini bildirmeleri üzerine Layard, Londra'nın Ermenilerle ilgilenmelerini istedi. Layard, eğer Osmanlı Ermenileri iyi bir yönetime kavuşursa Türklerle kaynaşıp Rusya'ya sırt çevireceklerini, bunun hem İngiliz hem de Osmanlı çıkarlarına uygun olduğunu düşünmekteydi. Ayrıca, Erzurum İngiliz konsolosunun Layard'a gönderdiği raporlarda Osmanlı Devleti'nin reformlar konusunda büyük adımlar attığı şeklindeki ifadelerine rağmen, Sadrazam ve Hariciye Nazırına yaptığı ihtarlarda, bir yıl geçmesine rağmen reformlar konusunda hiçbir şey yapılmadığını iddia eden Layard, İngiliz taraftarı bir hükümetin kurulmasıyla ancak istediği reformları yaptırabileceğini düşünmekte bu nedenle de Mithat Paşa'yı tekrardan iktidara getirmeyi planlamaktaydı.⁴² Ancak her ne kadar, bir şekilde Ermeni milliyetçiliği oyunu içinde olsa da, Büyükelçi Ermenilere bir özerklik verilmesinden yana değildi. Layard bu düşüncesini şu şekilde açıklamaktaydı; *"Şimdilik kendisini yönetemeyecek durumda olan bir bölgeye özerklik vermek, kaş yaparken göz çıkarmak olur ve İngiliz çıkarlarına ters düşer."*⁴³

İngiltere'nin Ermenilerle olan ilişkilerini, İstanbul'da uzunca bir süre yaşamış olan Gevige Washorn şu şekilde dile getirmektedir; *"Berlin Antlaşmasından sonra Ermenilerin*

⁴¹ Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı, Yayın No:53, Ankara, 2001, s.63.

⁴² Cevdet KÜÇÜK, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, Yayın No: 3201, İstanbul, 1984, s.41,44.

⁴³Bilal ŞİMŞİR, "Osmanlı Ermenileri ve Büyük Devletler", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu (Tebliğler ve Panel Konuşmaları)*, 9 Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1983, s.125.

durumu, bilhassa Anadolu'nun içlerinde, gün geçtikçe kötüleşmeye başlamıştır. Bu durumdan İngiliz politikasının sorumluluğu büyüktür. İngiliz hükümeti Ermenilerin çıkarlarını savunmaya, onlar için ıslahat yaptırmaya başlamış ve Ermenilere muhtar bir Ermeni yurdu kurulacağı vaadinde bulunmuş ve kışkırtmıştır. Bunu kısmen Hıristiyanlık gayretiyle, fakat daha çok kendi çıkarları için özerk bir Ermeni yurdunun Rusya'nın ilerlemesine engel olacağı düşüncesiyle yapmıştır."⁴⁴

İngiltere Hariciye Nazırı Lord Salisbury'nin politikası, Ermeni Sorununu İngiltere tekelinde çözümlenmekti. Ancak Salisbury'nin yerine gelen yeni Hariciye Nazırı Granville, bu konu hakkında diğer devletlerin de İngiltere ile birlikte hareket etmelerini istiyordu. Bu nedenle Paris, Viyana, Petersburg, Berlin ve Roma büyükelçilerine gönderdiği bir talimatla İngiliz elçilerinden hükümetleri, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin uygulanması için Babiali'yi zorlamaya ikna etmelerini istemişti. Granville'nin bu çabaları sonucunda 11 Haziran 1880'de Babiali'ye ortak bir nota verildi. Ermeni konusuna da değinen bu notada, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi kapsamında neler yapılmış olduğu sorulmakta ve önlemlerin alınmasında geç kalmamak olunursa doğacak sorunlardan bahsedilmekteydi.

Mart 1881'de Rus Çarı II. Alexandr'ın bir nihilist tarafından öldürülmesiyle Rusya her türlü bağımsızlık hareketlerinin karşısında olmuş, Ruslaştırma politikalarına daha bir ağırlık vermiş ve Osmanlı devletindeki Ermeniler lehinde ıslahat yapılmasıyla ilgisini tamamen kesmişti. Bu nedenle İngiltere, Ermeni konusunda yalnız kalmıştır. 9 Eylül 1881'de İngiltere'nin teklifiyle Büyük devletlerin elçileri tekrardan toplanarak, Babiali'ye vermiş oldukları notada; ilk iş olarak Doğuya bir genel vali gönderilmesini, 7 Eylül 1880 tarihli notalarında belirttikleri görüşlerin değişmemiş olduğunu, ıslahat konusunda ısrar edilmesini ve elçilerin kendi aralarında bir ıslahat tasarısı yapılmasını istemişlerdir.⁴⁵

İngiltere, Ermeni sorununu gündemde tutmak için sürekli girişimlerde bulunmuştur. Bu girişimlerden biri de İngiliz Büyükelçinin 15 Eylül 1881'de Padişah ile yaptığı görüşmede, Doğuya gönderilecek olan bir genel valinin duruma hakim olduğu ve şikayetleri ortadan kaldırdığı takdirde yapılacak ıslahat için zaman kazanabileceğini belirtmesiydi. Ancak II. Abdülhamit bölgeye yüksek rütbeli bir memurun gönderileceği cevabını vermesine rağmen bu görüşmeden sonra da Büyükelçi devamlı olarak Abdülhamit ile Ermeni sorunu hakkında görüşmeler yapmaya devam etmiştir. Kasım ayında elçinin genel vali kararının ne olduğunu öğrenmek için yapmış olduğu başvuruda kendisine bir reform projesinin hazırlanmakta olduğunu ve bunun kendilerine sunulacağı cevabı verilmişti. 14 Ocak 1882'de yine İngiliz

⁴⁴ SAKARYA, a.g.e, s.64.

⁴⁵ Kamuran GÜRÜN, *Ermeni Dosyası*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986, s.157.

Büyükelçinin Padişah ile yapmış olduğu görüşmede Abdülhamit, doğu vilayetlerindeki ıslahat konusuyla ilgilendiğini ve ıslahatın gerçekleştirileceğini, uygun bir genel vali bulunmadığı için gönderilemediğini ve kendisine zaman tanınması gerektiğini söylemişti.⁴⁶

İngiltere, bu girişimlerin yanında, ayrıca Ermenilere sempatik görünmek için İstanbul'da verilen Ermeni yardım kuruluşlarının balolarını kendi himayelerinde yapmaya başlamış, bunun sonucunda da Ermeniler ile İngiltere Büyükelçiliği arasında çok sıkı ilişkiler gelişmeye başlamıştı. Ermeni aileler çocuklarını İngiliz okullarına göndermekte, İngiliz gazetelerinin Osmanlı muhabirleri, Ermeni haklarını savunacak hiçbir fırsatı kaçırmamaktaydılar. Rus ordusunun Doğu Anadolu'yu boşalttıktan sonra ortaya çıkan kıtlık nedeniyle Ermeni tüccarlardan oluşan bir heyet, Londra'daki Conterbury Arşöveki'nden yardım talebinde bulunmuş ve İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi de heyetin bu girişimlerini desteklemiştir. İngiltere'den yardım gören Ermenilerin İngiltere'ye karşı olan sempati ve eğilimleri arttırmıştır.⁴⁷ İstanbul İngiliz elçiliğinde görevlilerin büyük bir çoğunluğu Ermenilerden meydana gelmekteydi. İngiliz büyükelçisinin hanımı "*Ermeni Kadınlar Yardım Birliği*"nin şeref başkanı olması,⁴⁸ İngiltere ile Ermeniler arasındaki iyi ilişkilerin bir sonucuydu. Bu şartlar altında İngiliz Büyükelçileri, Ermenilerin getirdikleri teklifleri desteklemekte ve hatta bu tekliflerin kabul edilmesi için Londra hükümetini de ikna etmeye çalışmaktaydılar. Bu durum giderek İngiltere'nin resmi bir politikası haline gelmiştir.⁴⁹

Tüm bu gelişmelerin yanında Osmanlı hapisanelerinde bulunan Protestan Ermenilerin serbest bırakılması için İngiltere'deki Protestan gazeteler ve dini çevreler, Osmanlı hükümetine baskı yapmaya başlamışlardır. Bu baskıların sonucunda sosyalist ve nihilistlerle ilişki içinde olan Tomayan ile Amerikan Hınçak cemiyetlerinden birinin başı olan Kayayan serbest bırakılmışlardır.⁵⁰ Bunlardan Londra'ya gitmiş olan Tomayan, sonrasında komitelerin güçlü bir üyesi olmuş ve mitinglerde suçsuz olmasına rağmen işkence görmüş bir

⁴⁶ a.g.e, s.160; İngiltere'nin ıslahatlar konusunda diğer devletlere ve Osmanlı Devleti'ne karşı uyguladığı politikalar için Bkz. Ercüment KURAN, "Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu (1877-1897)" *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, (Der. Mümtaz'er TÖRKÜNE), Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.s. 254-257.

⁴⁷ Mabeyn-i Hümayun Baş Kitabet Dairesine yazılan tezkirede Londra Parlamentosunda Ermenilerle ilgili tartışmadan dolayı, *Daily News* gazetesinin bir muhabirinin de bulunduğu Ermeni Patrikhanesi'nde yapılan toplantıda, bazı İngiliz temsilcilerine teşekkürnameler gönderilmesi kararı alındığı ve söz konusu toplantıda, Osmanlı Devleti aleyhinde konuşmalar yapanlara, Patrikhane tarafından teşekkürnamelerin verilmesinin dikkat çektiği..., Ermenilerin Berlin Antlaşması'nda kendileriyle ilgili bir madde eklemeleriyle İngiliz kamuoyu ve elçiliğinin Ermeni şikayetlerine kanabilecekleri, bunun önlenmesi ve Ermeni sorununda gerçeklerin ortaya konulması için İngiltere'de birtakım yayınlar yapılması gerektiği belirtilmekteydi. Bkz. B.O.A, Yıldız Esas Evrak, Kısım: 31, Evrak: 1903, Zarf: 126, Karton:86.

⁴⁸ KILIÇ, a.g.e, s.254.

⁴⁹ a.g.e, s.254.

⁵⁰ Söz konusu iki Ermeni'nin affedilmeleri için İngiltere Hükümeti, Osmanlı Londra elçisi Rüstem Paşa'ya baş vuruda bulunmuş, Rüstern Paşa'nın durumu Osmanlı hükümetine bildirmesiyle Tomayan ve Kayayan bir daha İstanbul'a dönmemeleri şartıyla serbest bırakılmışlardır. Bkz. B.O.A, DUİT, Dosya Usulü İradeler, 74-1. 13.

Ermeni olarak İngiliz kamuoyuna lanse edilmiştir. Yine İngiliz elçisi Sir Edvard Connar, selamlık töreninden sonra Abdülhamit'e Bitlis İsyanında idama mahkum edilmiş bir Ermeni kadının affedilmesi için bizzat rica etmiş, ancak ilk defada kabul olunmayan bu rica Büyükelçi tarafından tekrar dile getirilince Abdülhamit, mahkumu affetmiştir.

1883 tarihinden itibaren ise İngiltere, diğer devletleri kendisiyle birlikte sürükleyemediğini ve kendisinin de tek başına bir sonuç alamayacağını görünce, bu defa ortaya tehdit olarak Kıbrıs Antlaşması'nı atmıştır. 10 Mayıs 1883'te İngiltere Büyükelçisinin Padişahla yaptığı görüşmede elçi, Kıbrıs Antlaşması'nın iki taraflı bir sorumluluk yüklediğini ve eğer Osmanlı Devleti'nin sorumluluğunu yerine getirmeyip, ıslahat yapmayacak olursa, İngiltere'nin de Osmanlı Devletini koruma sorumluluğunun ortadan kalkacağını ileri sürmesine karşılık Padişah buna karşılık öyleyse neden hala Kıbrıs'ta kaldıklarını sormuştu. Bu girişimlerden de bir sonuca ulaşamayacağını anlayan İngiltere, isteklerini ertelemek zorunda kalmıştır.

İngiltere'de özellikle 1892'de bağımsız bir Ermenistan düşüncesine muhafazakarların aksine sıcak bakan liberal kabinenin başa geçmesi⁵¹, Ermeni komitecilerin cesaretlerini ve ümitlerini arttırmıştır. Artık İngiliz konsololar, Ermeni hareketlerini herkesten çok desteklemeye ve İngiltere Kabinesi ise kamuoyuna bağlı olarak Ermenilerin tarafını tutmaya başlamışlardır.⁵² Bunun üzerine İngiltere'nin İstanbul'da bulunan gizli gözlemcisi Vambery, İngiltere Hariciye Nezareti'ne gönderdiği 4 haziran 1894 tarihli yazıda şunları söylemekteydi:

"...Anadolu'nun etnik dağılımı izlendiğinde birkaç yüz Ermeni için binlerce Müslüman'ı feda edebileceğimiz gerçeği unutulmamalıdır. İnsancıl çabalarımız sonucu çok büyük adaletsizlik ve zulüm ortaya çıkabilecektir. Üstelik, Mezopotamya'ya inmek isteyen Rusya'ya Kuzey Anadolu'nun kapılarını açarak Büyük Britanya'nın sömürgeci çıkarlarını tehlikeye atmış olmaz mıyız? Olaya İngiltere'nin açısından baktığımda, ben bir Ermeni Devleti'nin kurulmasına yönelik her adımı İngiltere'nin hayati çıkarlarına yönelmiş günahkar bir hücum olarak niteliyorum. Bu nedenle, ister muhafazakar olsun, isterse liberal İngiltere'nin tüm vicdanlı devlet adamları Ermenilerin bu ham hayallerine dur demek zorundadırlar...Her zaman birleşik kitleler halinde yaşayan Rum, Rumen, Bulgar ve Sırpların durumu, seyrek guruplar oluşturan Ermeniler için taklide cesaret edilecek bir örnek oluşturamaz"⁵³

⁵¹ Mithat SERTOĞLU, "Türkiye'de Ermeni Meselesi", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, C. I, S.II, Kasım-1967, Ankara, 1967, s.46.

⁵² NURİ, a.g.e, 847.

⁵³ Süleyman KOCABAŞ, Sultan II. Abdülhamid Şahsiyeti ve Politikası, Vatan Yayınları, İstanbul, 1985, s.189.

Abdülhamit, İngiltere ile Ermeni sorunu hakkında yapılacak görüşmelerden bir sonuç alınamayacağını bildiğinden İngiltere'yi dolaylı yollardan etkilemeye çalışmaktaydı. Bunun için İstanbul'daki İngiliz ajanlarından kendisi ile iyi ilişkiler kurmuş olan Vambery'i kullanmış ve ona görüşmeleri süresince tarih, coğrafya ve nüfus açısından bir Ermeni devletinin kurulamayacağından, böyle bir devlet kurulsa bile İngiltere ile Osmanlı Devleti'nin ezeli düşmanı olan Rusya'nın etkisi altında kalacağı yönündeki fikirlerini iletmiştir. Bu görüşmelerden etkilenen Arminus Vambery, İngiliz hükümetine "*Ermeni Devleti Projesi*"nden vazgeçilmesi için raporlar göndermiştir.

Abdülhamit, ayrıca İngiliz kamuoyunu kazanmak için Kamil Paşanın önerileri doğrultusunda, Londra'da Ermeni isyancılarından ele geçirilen suç aletlerinden oluşan Londra'da "*Ermeni cinayetleri sergisini*" açmıştır. Yine Sason Tahkikat Komisyonunun topladığı "*Cinayet Aletleri Koleksiyonu*" ile Beyoğlu Ermeni Kilisesi'nde yakalanan silahlar İngiltere'ye götürülerek Londra'da Avam Kamarası civarında sergilenmiş, böylece Osmanlı Devleti aleyhinde olan İngiliz kamuoyunu etkileme çabaları, geç de olsa ses getirmeye başlamıştır.⁵⁴

Tüm bu gelişmelerin yanında İngiltere her ne kadar büyük bir ekonomik güce sahipse de ilk sanayileşmiş ülke olarak ekonomik yapısı aşınmış ve çağının teknolojik gelişmelerini geriden takip etmeye başlamıştı. Hızla modernleşen ve bu modernleşmeyle birlikte askeri açıdan da güçlenen Almanya, İngiltere'nin önünde büyük bir tehdit oluşturmaktaydı. Bu gelişme Almanya karşısında İngiltere ve Rusya'nın birbirlerine yakınlaşmasına neden olmuştur. Bu yüzden 1895'ten sonra Osmanlı Devleti'nin bölüşülmesine karşı olmadığını açıklayan İngiltere, Rusya'nın boğazlar üzerine bir takım haklarını tanımakla birlikte Rusya ile 1907'de anlaşmaya oturur. Artık bundan sonra Ermenilerle ilgili ıslahat hareketlerinde Rusya ile İngiltere'nin birlikte hareketi söz konusu olmaya başlamıştır.⁵⁵ Bu bağlamda Enver Ziya Karal, Ermeni meselesinin ortaya çıkmasında ve uluslararası bir sorun haline gelme sürecini şöyle açıklamaktadır; "*...Görülüyor ki, Ermeni davası Ermenilerin değil, Osmanlı İmparatorluğu'nda menfaatleri çarpışan iki büyük devletin, İngiltere ile Rusya'nın davası olarak ve evvela politik bir hüviyet ile meydana getirilmiştir. Fakat kağıt üzerinde ve madde halinde kalan bir davadan da ne Rusya'nın ne de İngiltere'nin istifade etmesine imkan yoktu. Şu halde bu davayı canlandırmak gerekiyordu. İşte Ermeni isyanları Berlin muahedесinden sonra bu davanın avukatlığını ele almış olan İngiltere'nin ve zaman zaman aynı işe karışan Rusya'nın, ince hesaplarının bir neticesi gibi*

⁵⁴ a.g.e. s.196.

⁵⁵ ÖKE, a.g.e. s.123.

görülmektedir.”⁵⁶ Bayram Kodaman da “...Ermeni meselesinin gerçek sebepleri temelinde Haçlı zihniyeti bulunan Şark meselesi ile yine temelinde sömürü ve hakimiyet zihniyeti bulunan emperyalizmdir.” diyerek Ermeni sorunun aslında büyük devletlerin çıkar çatışmalarının bir sonucu olduğunu dile getirmekteydi.⁵⁷

9 Eylül 1895 tarihli “*Liberal*” gazetesinde İstanbul olayları hakkında çıkan bir yazı, İngiltere’nin Ermeni politikasını vurgulaması açısından önemlidir. Yazıda bu güne kadar kendi halinde yaşayan halkın isyan ettiğini ve bunu polisin önlemeye mecbur olduğu, olayları İngiltere’nin İncil Cemiyetleri vasıtasıyla tahrik ettiğinin su götürmez bir gerçek olduğu, İngiltere’nin Rusya sınırlarında bir tampon devlet kurmak amacıyla olduğundan bir İngiliz donanmasının boğazlardan geçerek Ermenilere yardımcı olacağı vaadinde bulunduğu, ancak İngilizlerin bedavaya bir iş yapmadıkları, kendi çıkarları için Ermenileri, Osmanlı Devletine karşı isyan ettirdikleri belirtilmekteydi.⁵⁸ Yine Mecbure Eroğlu da Rusya ve İngiltere’nin Ermeni politikalarıyla ilgili olarak “İlk dönemlerde Ermenileri destekleyen Rusya bu politikasından vazgeçmiş, Ermenilerin en büyük hamilerinden biri olarak kabul edilen İngiltere ise kendi menfaatleri söz konusu olduğunda Ermenileri terk etmekte bir mahzur görmemişti. Büyük devletlerin oyunlarına kolaylıkla alet olan Ermeniler, bunun acısını uzun süre çekmiştir.”⁵⁹ demektedir.

2.1.3. Fransa ve Ermeniler

Ermeniler üzerinde ilk defa mezhep oyunlarını oynayan Fransa, Osmanlı Devleti’ndeki siyasi ve ekonomik çıkarlarını korumak için Ermenileri Katolik mezhebine katarak, bu azınlığı koruma rolünü üstlenmek istemekteydi.⁶⁰ Böylece Fransa, Ermenileri Katolikleştirmek⁶¹ suretiyle Hıristiyan azınlıklar içerisinde kendi çıkarları için çalışacak bir grup oluşturarak, halk arasında sürekli bir çatışma unsuru yaratacak ve bunun sonucunda da

⁵⁶ KARAL, a.g.e, C. VIII, s.131; İngiliz siyasilerinin İngiltere’de Ermeni komiteleri yararına yaptıkları faaliyetler için Bkz. B.O.A, Y. PRK. EŞA, 1322.Ra.30, D.N:46, G.N:12.

⁵⁷ Bayram KODAMAN, “Şark Meselesi Emperyalizm ve Ermeniler”, *Ermeni Macerası (Tarihi ve Siyasi Bir Değerlendirme)*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Yayın No: 12, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Isparta, 2001, s.32.

⁵⁸ KILIÇ, a.g.e, s.259.

⁵⁹ Mecbure EROĞLU, *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivinden Rusça Belgelere Göre Ermeni Meselesi*. Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi:14, Ankara, 1999, s.60.

⁶⁰ KILIÇ, a.g.e, s.60.

⁶¹ Katoliklik mezhebi aslında Ermenilerin arasında ilk defa Haçlı Seferlerinden sonra yayılmaya başlamıştır. Kilikya Ermeni Baronluğu döneminde Haçlıların kültürel ve sosyal adetleri Ermeniler arasında benimsenmiş ve kısa bir süre sonrasında Kilikya Ermeni halkı ve ruhanileri arasında Katolik inancı kabul görmeye başlamıştır. Bkz. KILIÇ, a.g.e, s.57.

kendi siyasi ve dini nüfuzunu arttıracaktı. Fransa'nın bu politikasını kolaylaştıran en önemli etkenlerden biri, Ermeni din adamları arasındaki siyasi ve dini çatışmalardır.⁶²

1604'te Osmanlı devleti ile Fransa arasında yapılan antlaşmada sadece Fransız vatandaşları ile ilgili esaslar olmasına rağmen, Fransa bu antlaşmaya dayanarak Osmanlı Devleti'ndeki Katolikleri himayesi altına almaya çalışmıştır.⁶³ Bu antlaşma ile birlikte, Ermeni toplumu arasında çözülme ve Katolikliğe geçme eğilimleri baş göstermiş ve Osmanlı Devletinde Katolikliği yaymak amacıyla Fransiskanlar ve Fransız Cizvitler yoğun faaliyetlere girişmişlerdir. Katolik propagandası yapan papazlar da, Fransa'ya güvenerek faaliyetlerine hız vermişlerdir. Rumlar ve Ermeniler ise misyonerlik faaliyetlerine verdiği destekten dolayı Fransa'ya bir kurtarıcı gözüyle bakmaya başlamışlardır.

1740 kapitülasyonları ile Fransız elçilerine diğer Hıristiyan devletlerin elçilerine göre daha çok kıdem, mevki ve serbestlik tanınmış, konsolosluk, tercümanlık ve elçiliklerde çalışan tüm görevlilerin cizyeden muaf oldukları belirtilmişti. Bunun yanında Osmanlı topraklarındaki Frenk piskopos ve rahiplerin hangi milletten olduklarına bakılmaksızın Fransa Kralı'nın himayesinde oldukları, önceden Fransa'ya verilmiş olan hakların, söz konusu antlaşma ile bunlara da verilecek olması, Katolik papazların Ermeniler arasındaki misyonerlik çalışmalarını daha da yoğunlaştırmıştır.⁶⁴ Osmanlı devleti, yabancı diplomatlara tanıdığı vergi muafiyetini artık bundan sonra bu yabancı diplomatlar yanında çalışan Osmanlı vatandaşlarına da tanımaya başlamış ve zamanla buralarda çalışan Zimmiler, vergi muafiyetinin yanında hukuk ve ceza muhakemelerinde yabancılara tanınan imtiyazlardan yararlanmaya başlamışlardır. Sonuçta bu Zimmiler yabancı diplomatlar tarafından istismar edilmeye başlamış ve Osmanlı Devletine karşı misyonerlik dahil bir çok konuda kullanılmalarına neden olmuştur

Bükreş Antlaşması'ndan sonra bir takım Ermeniler, açıkça Katolik olduklarını ilan etmeye başladılar. Katolikliği kabul eden Ermeniler, kültürel ve maddi açıdan en ileri olanlardı. Fransa, Katolik Ermenilere her türlü yardımı yapmakta ve bunların Fransa'da sanat ve ticaret tahsillerini kolaylaştırmaktaydı. Bu nedenle Osmanlı topraklarında bulunan Maruniler, Keldaniler gibi guruplar da Katolik Ermeni cemaatine katılmaya başlamışlardır.

⁶² ŞAHİN, a.g.e, s.107.

⁶³ Gülnihal BOZKURT, Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914), T.T.K., Ankara, 1996, s.34.

⁶⁴ Fransa'nın misyonerlik faaliyetleri özellikle İstanbul'da gittikçe genişlemekte ve Ermenilerden büyük ilgi görmekteydi. Ancak bu durumdan şikayetçi olan bazı Ermeni ileri gelenleri ve Ermeni Patriğinin ısrarları sonucunda Osmanlı Devleti bu tarz faaliyetlere karşı bazı tedbirler almışsa da bunlar çok etkili olamamıştı. Ancak İstanbul'daki Ermeniler artık alenen olmasa bile gizlice Frenk kiliselerine gitmeye başlamışlardı. Bkz. Süleyman Kani İRTEM, Şark Meselesi Osmanlı'nın Sömürgeleşme Tarihi, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul, 1999, s. 258.

Fransa, Edirne Antlaşması gereğince Katolik Ermenilerin İstanbul'da kalmalarını, el konulan mallarının iadesi, Katolik Ermeniler için bir Patrik tayin edilmesi için Büyükelçiliği aracılığıyla Osmanlı Hükümetine baskı yapmaya başlamıştır. Sonuçta Osmanlı Devletinin, başta Fransa olmak üzere diğer Katolik devletlerle karşı karşıya kalması, bu arada Gregoryan Ermenilerin, Rusya'nın Doğu Anadolu'yu işgalleri sırasında Rusya ile iş birliği yapmış olmaları ve Katolik Ermenilerin olası bir Osmanlı-Rus savaşında devletin en sadık tebaası olacağı yolundaki propagandalarının haklı çıkmış olması, Osmanlı Devleti'nin konunun çözümlenmesinde oldukça yumuşak bir politika izlemeye mecbur bırakmıştır.

Katolikliği yaymaya çalışan Fransa'nın bu konudaki en önemli silahı, Osmanlı Devleti'nde açmış oldukları Katolik okullarıydı. 1897'de Fransa açmış olduğu; 59 iptidaiye, 40 rüştiye ve 28 idadiye ile Osmanlı topraklarında eğitim-öğretim faaliyetlerini yürütmekteydi.⁶⁵ Osmanlı Devleti'ndeki Fransız misyoner okullarının ilk öğretmenleri "*Tilles De La Charitee*" (Merhamet Kızları) denen genç rahibelerdi. İlerleyen dönemlerde, yalnızca İstanbul'da Fransa'nın 36 okulu ve bunlara devam eden 12.500 öğrenci vardı.⁶⁶ Bunlardan Ermeni okulları sayı ve nitelikleri bakımından diğerlerinden oldukça farklıydı.

1878-1909 arası İstanbul'da açılan en önemli Fransız okulları şunlardı.⁶⁷

Kuruluş Tarihi	Okul adı
1878	Frere'lerin Kadıköy Erkek İlkokulu
1882	Beyoğlu Saint-Louis Fransız Ruhban Okulu
1882	Kum kapı St. Jeanned' Arc Fransız Okulu
1883	Büyükada Saint-Antoine Fransız Okulu
1883	Kum kapı Assomption Fransız koleji
1886	Fenerbahçe Ste.Irene Fransız Okulu
1894	Üsküdar İmmaculee Conception Fransız Koleji
1895	Haydarpaşa Sainte-Euphemie Fransız okulu
1896	Feriköy St.Jean Chrysostome-Ste.Jeanne d'Arc Fransız Koleji
1896	Bebek Saint-Gabriel Fransız Okulu
1898	Haydarpaşa Saint-Louis Erkek Koleji
1909	Bakırköy Notre dame du Rosaire Fransız Koleji

Fransa Ermeni politikasını;

-Elçilikler ve konsolosluklar; (19.yy.'da Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinde Fransa'nın yirminin üzerinde konsolosu bulunmaktaydı),

-Ticari ilişkiler,

⁶⁵ KILIÇ, a.g.e, s.114.

⁶⁶ Durmuş YILMAZ, *Fransa'nın Türkiye Ermenilerini Katolikleştirme Siyaseti*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya, 2001, s. 109.

⁶⁷ İlknur Polat HAYDAROĞLU, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ocak Yayınları, Ankara, 1993, s. 107.

- Seyyahlar,
- Misyonerler ve dini kuruluşlar,
- İhtilallerin getirdiği yeni fikirlerin propagandaları,
- Yayınlar (1604-1877 dönemlerinde Fransa'da Ermenilerle ilgili olarak 200 kadar kitap ve makale fişlenmişti) aracılığıyla gerçekleştirmeye çalışmaktaydı.⁶⁸

Bu vasıtaların yanında Fransa ayrıca ülkesinde açtığı okullarla da Ermeni meselesi ile ilgilenmiştir. Paris'te Yaşayan Doğu Dilleri Okulu ve Mutaryan (Muratyan) okullarında Ermeni bağımsızlık hareketlerini yürütecek gençler Ermeni toplumunun kültürel ve siyasal anlamda liderliğini yapmak üzere yetiştirilmekteydiler. Zengin Ermeni aileleri çocuklarını Paris'teki bu okullara gönderiyorlardı. Gençler buralarda milliyetçilik fikirleriyle tanışmış ve köklü reform taraftarları olmuşlardır. Bu gençler geri döndüklerinde genelde misyoner okullarında öğretmenlik yaparak hem misyonerlik faaliyetlerinin yaygınlaşmasını sağlamış hem de geleceğin ihtilalcilerini yetiştirmişlerdir.

Fransa, görüleceği üzere Ermeni sorunun ilk dönemlerinde, Ermeni komitelerine ve isyancılarına destek sağlayarak çeşitli yardımlarda bulunmaktaydı.⁶⁹ Ancak daha sonra Ermeni sorunun en çok gündemde olduğu dönemlerde, Fransa iç muhalefete rağmen, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunmaya başlamıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti'ndeki Fransız mali çıkarlarının giderek artması, Ermeni sorununda Fransa'nın statükocu bir siyaset izlemesine neden olmuştur.⁷⁰

Fransa'nın Ermeni sorunundaki bu politik değişikliğini gösteren en güzel örnekleri Fransa'nın İstanbul büyükelçisi Campon'un Fransız Hariciye Nazırı Perier'e gönderdiği 20 Şubat 1894 tarihli belge ile Fransa Hariciye Nazırı Mösyö Hanotu'nun 3 Kasım 1896'da Fransa Milli Meclisi'nde yaptığı bir konuşmadır.

Campon Periere'e gönderdiği belgede; ilk zamanlarda Ermeni halkı arasında Ermeni bağımsızlığı düşüncesinin olmadığını, bu düşüncenin sadece Avrupa'ya sığınmış birkaç aydının kafasında bulunduğunu, Ermeni halkının ise Osmanlı yönetimi altında reformlar ile sağlanacak iyi bir yönetim istediklerini, ancak Osmanlı Devleti'nin reformlar konusunda duyarlı davranmadığı için Ermeni halkında devlete karşı bir güvensizliğin oluştuğunu belirttikten sonra, ilk defa 1885'lerde ise Avrupa'da bir Ermeni hareketinin ortaya çıktığını, Fransa, İngiltere ve Amerika'da dağınık olan Ermenilerin maharetli bir şekilde Türk

⁶⁸ Dündar AYDIN, "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkmasında Fransa'nın Rolü", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuyla İlişkileri Sempozyumu*, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, No:628, Erzurum, 1984, s.287-289.

⁶⁹ KILIÇ, a.g.e, s.235.

⁷⁰ Taner TİMUR, "Sultan Abdülhamit, Uluslararası İlişkiler ve Ermeniler (1877-1897)", *Osmanlı Çalışmaları*, İmge Kitapevi, Ankara, 1998, s.344.

idaresinin kötülüklerini ortaya koymak için uğraştıklarını ifade etmiştir.⁷¹ Campon, Türkiye'ye dağılmış ve Müslümanlarla karışmış bir halde olan Ermenilerin isteklerinin gerçekleşmesinin mümkün olmadığını da savunmaktan geri kalmamıştır.⁷²

Fransa Milli Meclisi'nde Ermeni sorununun aşamalarını tüm açıklığıyla ortaya koyan konuşmasında Fransa Hariciye Nazırı Mösyö Hanotu da; Osmanlı egemenliğinde bulunan Ermenistan topraklarında, Ermeni nüfusunun ancak 3 milyon olduğunu, yani toplam nüfusun %13'nü bile aşmadığını, Berlin ve Kıbrıs Antlaşmalarından sonra Ermenilerle ilgilenilmişse de bir Ermeni hareketinden ancak 1885'ler de söz edilebileceğini, Fransa, İngiltere, Amerika ve Avusturya gibi büyük devletlerde dağılmış bulunan Ermenilerin örgütlenmeleriyle komitelerin oluştuğunu ve bu komitelerin Osmanlı Devleti'nin kötü yönetimini ileri sürerek Avrupalı devletlerin müdahale etmelerini sağlamaya yönelik propaganda yaptıklarını dile getirmekteydi.⁷³

2.1.4. Amerika Birleşik Devletleri ve Ermeniler

Amerikalılar, Ermenilerle ilgili ilk bilgilerini akademisyenler, gezginler ve misyonerler kanalıyla edinmişlerdir. Osmanlı-Amerikan ilişkileri ise resmen 1830 yılında başlamıştır.⁷⁴ 1830'da Amerika ile Osmanlı Devleti arasında yapılan ilk ticaret antlaşmasıyla Amerikalı tüccarlar, Osmanlı Devletinde her hangi bir millettten veya dinden simsarlar kullanabilecek ve buna Osmanlı makamları hiç bir surette karışamayacaklardı. Bu antlaşmanın verdiği imtiyazlarla birlikte Amerikalı misyonerler, İstanbul merkez olmak üzere Osmanlı Devleti'ni, biri Bulgarlara diğer üçü Ermenilere yönelik olmak üzere, dört çalışma bölgesine ayırmışlardı.⁷⁵ Ermenilere yönelik çalışma bölgeleri; Batı Anadolu, Orta Anadolu ve Doğu Anadolu Bölgeleri idi. Batı misyonu adıyla anılan İstanbul, İzmir gibi büyük şehirlerde ilişkiler daha çok eğitim aracılığıyla geliştirilmekteydi. Orta ve Doğu Anadolu'da ise yoksul halka ilk olarak sağlık kurallarının öğretilmesi ve halkın okuma-yazma düzeyine getirilmesi hedef olarak belirlenmişti.

Amerikan misyoner kuruluşlarından en önemlileri ve Osmanlı topraklarında en fazla faaliyet gösterenlerin başında kısaca **BOARD** veya **ABCFM** olarak da bilinen "*American Board of Commissioners for Foreign Missions*" ile "*Board of Foreign Missions of the*

⁷¹ Ottoman Arshives Yıldız..., C. I, s. 20-21.

⁷² a.g.e, s.21.

⁷³ Münir Süreyya Bey, a.g.e, s.55

⁷⁴ Oğuz ÇAKIL, Osmanlı İmparatorluğu-Amerika Birleşik Devletleri-Ermeni Münasebetleri (1890-1896), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1993, s.26.

⁷⁵ KILIÇ, a.g.e, s.107.

Presbyterian Church” (BFMPC) gibi kuruluşlardı. ABD’de 19 yüzyıl başlarında “*Büyük Uyanış*” diye adlandırılan Protestan hareketinden sonra, Protestanlığı yaymak için kurulan “*American Board of Commissioners for Foreign Missions*”un⁷⁶ 1893 yılı itibariyle 223’ü Amerika’dan gelme, 1094’ü yerli Ermenilerden olmak üzere 1317 misyoneri, 155’i tam kadrolu, 281’i küçük ibadet yeri olmak üzere 436 ibadet yeri, 4085 öğrenci mevcudu olan 5 koleji bulunmaktaydı.⁷⁷ Yine 16’sı yatılı olmak üzere 80 kız okulu ve 530 tane ilkokul düzeyinde eğitim kurumları mevcuttu.⁷⁸ Bu sayısal değerler gerçekten de American Board of Commissioners for Foreign Missions’un faaliyetlerinin, Osmanlı Devleti’nde ne kadar etkili ve geniş olduğunu gözler önüne sermektedir.

Misyonerlerin görünürdeki dini amaçları kendi ifadelerine göre dinsiz dünyayı Hıristiyanlaştırmak, İncil’i bilmeyenlere İncil öğretmek, Hıristiyan olmayanları bu dine davet etmektir. Bu amaçları gerçekleştirdikleri takdirde yeryüzünde güçlü bir Hıristiyan topluluğu oluşturmuş olacaktı. Ancak başlangıçta kendi dinlerini yaymak amacıyla olan misyonerler giderek siyasi ve ekonomik amaçlar gütmeye başlamışlardır.⁷⁹ Bu amaçları çerçevesinde özellikle eğitime büyük önem vermişlerdir. Amerika, Osmanlı Devleti ile ilgilenen en son devlet olmasına rağmen, en çok okul sayısına sahip olan ülke idi. 1880’lerde Osmanlı Devleti’nde toplam olarak 394 kentte etkili olan Amerikan misyonerlerinin⁸⁰ Osmanlı topraklarında açmış oldukları yüksek kolejlerin en önemlileri, Merzifon’da Anadolu Koleji, Üsküdar’da Amerikan Kız Koleji, Robert Koleji ve Harput’taki Fırat Koleji’dir. Babiali’nin karşı olmasına rağmen ABD hükümetinin desteği ile bu okullardan en önemlisi ve en etkin olan Robert Koleji’ne Türk, Rum, Bulgar, Ermeni, Yahudi, Alman, Suriyeli ve İranlı öğrenciler alınırken, sonraları okula daha çok Rum, Bulgar ve Ermeni öğrenciler kabul edilmeye başlanmıştır.⁸¹ Burada öğrencilere, Almanca, İngilizce ve Fransızca gibi Batı dillerinden başka Ermenice, Rumca, Bulgarca gibi 15’e yakın değişik dil öğretilmekteydi.

⁷⁶ Seçil AKGÜN, “Amerikalı Misyonerlerin Anadolu’ya Bakışları”, OTAM, S. III, Ankara, 1992, s.2.

⁷⁷ Gülbadi ALAN, *Osmanlı Devleti’nde Amerikan Misyoner Okullarının Ermenilere Bakışı (1820-1914)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1997, s.166.

⁷⁸ a.g.e, s.166; Önceleri yalnızca dini eğitim üzerinde duran Amerikan misyonerler, daha fazla öğrenci çekmek için laik eğitime ağırlık vermeye, ruhban okullarını High School’lara ve kolejlere dönüştürmeye başlamışlardır. Bkz. İlknur HAYDAROĞLU, “Ermeni Toplumunu Osmanlı’dan Koparan, Ermeni ve Amerikan-Ermeni Okulları”, *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C.I, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2003, s. 469.

⁷⁹ Ayten SEZER, “Ermeni Meselesinde Misyonerlerin Rolü”, *Türk Kültürü Dergisi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, S. 467, Mart-2002, Ankara, 2002, s.131.

⁸⁰ Selim DERİNGİL, (Çev: Gül Çağalı GÜVEN), *İktidarın Semboller ve İdeoloji –II. Abdülhamit Dönemi (1876-1909)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s.219.

⁸¹ Tahsin FENDOĞLU, “Ermeni Probleminin Doğuşunda Amerikan Protestan Misyonerlerinin Rolü (XIX. YY). *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C.I, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2003, s. 461.

1897'de büyük bir kısmı Amerika tarafından açılan Osmanlı Devleti'ndeki Protestan mezhebine ait 185 iptidaiye, 9 rüştiye ve 4 idadiye eğitim vermektedir.⁸² Amerikan misyoner okullarının 1875-1904 arası dönemlerde Osmanlı Devleti'ndeki sayısal olarak dağılımı da şu şekildeydi;⁸³

Yıllar	Misyoner sayısı	Yerli Görevli Sayısı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı
1875	137	460	244	8253
1880	146	548	331	13095
1885	156	768	390	13791
1890	177	791	464	16990
1895	177	867	449	20604
1900	153	910	425	23040
1904	187	1057	465	22867

Amerikalı misyonerler açmış oldukları okullarda modern bir eğitim vermek için hiçbir masraftan kaçınmamışlar, aynı zamanda azınlıkların sorunlarıyla da ilgilenerek birçok sorunun çıkmasında en önemli etkenlerden biri haline gelmişlerdi. Bu misyonerlerin bağımsızlık ideolojisinin yanında vermiş oldukları mükemmel eğitim ve öğretim ise cemaatlerin Osmanlı Devleti'nden kopuşunu hızlandırmıştır.⁸⁴ Örneğin, Amerikan misyoner okullarının eğitim-öğretim dışında, amaçları doğrultusundaki yayın faaliyetleri dahilinde 1881'e kadar Malta, İzmir ve İstanbul'da yayınladıkları 725 kitaptan 358'i Ermeniler ile ilgiliydi. Yayımlanan bu kitaplardan 193'ü Ermenice, 155'i Ermeni harfli Türkçe idi.⁸⁵ Bu bağlamda Amerikan misyonerleri özellikle Ermenilere, Osmanlı toplumunda belirli bir yer edinmek istiyorlarsa eğitim alanında diğer toplumlardan daha iyi olmaları yönünde telkinlerde bulunmaktaydılar. Bu nedenle Ermeniler, Protestan misyonerleri aynı zamanda çok yönlü eğiticiler olarak görmekteydiler.

Bahsettiğimiz bu eğitim faaliyetlerinin bir uzantısı da, bu okullarda eğitim gören Ermeni gençlerinin Amerika'ya eğitim amacıyla gitmelerinin sonucunda, bu ülkeye ilk

⁸² KILIÇ, a.g.e, s.113.

⁸³ Uygur KOCABAŞOĞLU, "Amerikan Okulları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. II, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.496.

⁸⁴ HAYDAROĞLU, a.g.e, s. 157.

⁸⁵ Ramazan ÇALIK, *Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamit Döneminde Ermeni Olayları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s. 107.

Ermeni göçlerinin gerçekleşmesidir. Bu tür faaliyetlerin devamı neticesinde küçük esnaf, sanatkar ve köylü Ermeni gurupları da Amerika'ya göç eden guruba dahil olmuşlardı. Osmanlı Devleti, nüfusu zenginlik kaynağı olarak algılamaktaydı. Bu nedenle hem nüfusunu ve vergi gelirlerini korumak hem de Amerika'ya gidenlerin Osmanlı prestijine zarar vereceği düşüncesiyle, Amerika'ya göçleri yasaklamaya çalışmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin böyle bir önlem almasının bir diğer nedeni de Amerika'ya göç eden Ermenilerin ABD pasaportlarıyla geri dönerek, devlet aleyhinde harekette bulunacakları endişesiydi. Alınan tüm bu önlemlere rağmen 1890-1900 arası dönemlerde Amerika'ya göç eden Ermenilerin sayısı 12.000'i aşmıştır.⁸⁶

Amerikan misyonerleri eğitimin yanında İstanbul'da haftalık ve aylık yayınlar çıkararak basın faaliyetlerinde de bulunmuşlardır. Basım faaliyetleri dahilinde "*Amerikan İncil Kitap Evi*", misyonerlerin başlıca yayın merkezlerinden biriydi. Bu basım evlerinin çabaları ile 1893'e kadar Osmanlı Devletinde 3 milyon İncil ve 4 milyonu aşkın kitap dağıtılmıştır.⁸⁷ Yani her yeni doğan Ermeni'ye yedi kitap düşmekteydi. Amerikan misyonerlerinin bu yoğun çabaları sonucunda Ermenilerin % 15'i Protestan mezhebini kabul etmişlerdir.⁸⁸

Ermeni sorununun, Amerikan kamuoyu tarafından algılanması büyük oranda misyonerlerin söz konusu yayın organları ve raporları vasıtasıyla olmuştur. Bir anlamda Amerika'nın Ermenilere, Ermenilerin de Amerikalılara, bakış açısını şekillendiren en önemli etken misyonerlerdi diyebiliriz.⁸⁹ Ancak, 19 yy. sonlarında Ermeni komitelerinin faaliyetleri nedeniyle Osmanlı Devleti ile Ermenilerin arasının açıldığı dönemde, Ermenilerle yakın ilişkiler kuran Amerikalı misyonerlerin, devlete karşı Ermenileri savunması ve Ermenileri bağımsızlıkları için cesaretlendirmeleri, mevcut dengeleri sarsmıştır. Hem misyonerlerin bu çalışmaları hem de Türkleri Hıristiyanlaştırma konusunda başarısızlığa uğramanın verdiği eziklikle birlikte, Amerikan misyonerleri, en uzun süreli yayınları olan "*The Missionary Herald*" da Anadolu'da edindikleri izlenimleri olumsuz bir şekilde Amerikan kamuoyuna

⁸⁶ Nedim İPEK, "Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü", O.T.A.M., S. VI, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1995, s. 263; 1880'lerde Amerika'ya göç eden bir Ermeni grubu ise Osmanlı Devleti'nden kaçan Ermeni ihtilalcilerden oluşmaktaydı. Bunlar Amerika'daki Ermeni propagandalarının daha da güçlenmesini sağlamışlardır. Bkz. Haluk SELVİ, "Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeni Faaliyetleri (1892-1896)", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C.III, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2003, s.28.

⁸⁷ KILIÇ, a.g.e, s.107.

⁸⁸ Belgelerle Ermeni Sorunu, s.25.

⁸⁹ Denis R. PAPAİZAN, "The Changing American View of The Armenian Question: An Interpretation". *Armenian Review* 39, No:4-156, (S.47-72) America, 1986, s.1-2.

yansıtmaya başlamışlardır.⁹⁰ Amerikan misyonerlerin, asılsız haberler üreterek kamuoyunu kendi istedikleri şekilde yönlendirmeğe çalıştığının en açık göstergelerinden birisi de, İngiltere’de yayınlanan “Standart” gazetesine gelen Ermenilerle ilgili haberlerin büyük bir bölümünün “Protestan Misyonerler Derneği” tarafından gönderilmesi idi. Bu dönemde, ayrıca Ermeni sorunu ile ilgili olarak Amerikalı yazarlar, çeşitli eserler yazmaya başlamışlardı. Noel ve Harold Buxton, “Travel and Politics in Armenia”, Henry F.B Lynch, “Armenia: Travels and Studies” gibi eserlerin yanında, İngiltere’de, Avrupa’da ve hatta Kanada’da bile Ermenileri konu alan birçok çalışmalar yapılmaktaydı.⁹¹ Bu bağlamda Clair Price, “The Rebirth of Turkey” adlı eserinde Amerikan misyonerlerinin, Ermeni Sorununu nasıl tek taraflı ele alıp, Amerikan kamuoyunu ne şekilde yanlış bilgilendirdiklerini şöyle dile getirmekteydi:

“Ermenilerin İstanbul’daki sultanlar tarafından çok kötü idare edildiğinden şüphe yoktur. Ne var ki, aynı şey Türkler için de varitti. Osmanlı İmparatorluğu’nun problemi de zaten bu kötü idareden doğmaktaydı ve bu problem bir Ermeni meselesi olduğu kadar bir Türk meselesi idi.

Amerikan misyonerler, Ermeni azınlığı ile bir asır evvel temas kurmuşlardı...Bu kanal vasıtasıyla Abdülhamit idaresinde Ermenilerin çektikleri sıkıntıların Amerika’da duyulması kaçınılmazdı. Ancak misyonerler, Türklerin aynı sıkıntılardan muzdarip olduklarını Amerika’daki taraftarlarına bildirmediler veya bildirmek istemediler. Abdülhamit rejiminin baskı altında inlediği İmparatorluktaki bütün halkı Amerikan efkarının bilgisine tarafsız olarak sunmak yerine, Amerikan misyonerlerinin gayretleri sadece Amerika’nın dikkatini Ermenilerin ıstırapları üzerine çekmekten ibaret kalmıştır.”⁹²

Yine Ermeni meselesinin Amerikan kamuoyunda yanlış değerlendirilmesiyle ilgili olarak Türkiye’de bulunduğu sırada burada yaşayan bir Amerikan misyoner şefi ile görüşen Dr. Hepworth de, “Amerikan kamuoyunun genel kanaati ki; daha evvel bu kanaati ben de paylaşıyordum, Türklerin sebepsiz ve tahrik söz konusu değilken, hareket ettikleri şeklindedir. Şimdi inanıyorum ki şayet Türkler bu şekilde davransalardı yeryüzünde bir tek Ermeni bırakmazlardı.”⁹³

Amerikan misyonerlerinin Ermenilerle bu ilişkileri Osmanlı Devleti’ni rahatsız etmiştir. Amerikan misyonerlerinin Osmanlı topraklarındaki faaliyetleri ile ilgili olarak

⁹⁰ AKGÜN, “Amerikalı Misyonerlerin Anadolu’ya...”, s.8-9.

⁹¹ Ermenilerle ilgili yapılan bu çalışmaların isimleri için Bkz. PAPAZIAN, a.g.m, s.3.

⁹² GÜRÜN, a.g.e, s.55-56.

⁹³ Bayram KODAMAN, “Bir Amerikalı Gazeteci Gözüyle Ermeni Macerası (1897)”, Ermeni Macerası (Tarihi ve Siyasi Bir Değerlendirme), Süleyman Demirel Üniversitesi, Yayın No: 12, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Isparta, 2001, s.71.

Osmanlı hükümeti, Washington elçiliği aracılığıyla Amerikan Dış İşleri Bakanlığına gönderdiği yazıda, Osmanlı topraklarında her ne kadar teveccüh gösterilmekteyse de isyan çıkarmak hevesindeki Ermenilerle misyonerlerin işbirliğine asla izin verilemeyeceğini, Amerikan misyonerlerinin çıkarları gereği Ermeni taraftarı olduklarını, Amerika'daki gazetelere imzasız mektuplar göndererek Amerikan kamuoyunu Osmanlı aleyhine kışkırtmayı bir adet haline getirdikleri bildirilmiştir. Yine Osmanlı hükümetinin bu konular hakkında gönderdiği bir diğer yazılı başvuruda, Amerikan din adamlarının tıpkı İngiliz din adamları gibi Ermeni hareketlerinin yaratıcıları olmadığı; fakat Ermenilere bu konuda cesaret verdikleri, aralarında beş Amerikan ve sekiz İngiliz misyonerinin bulunduğu “*İstanbul Protestanlar İttifakı*” adlı bir cemiyetin yayınladığı “*Hattı Hümayun’un İhlalleri*” adlı broşürde, Osmanlı Devleti hakkında düşmanca ifadelerin kullanıldığı ve Amerikan misyonerlerinin Ermenileri kışkırttıkları belirtilmiştir.⁹⁴

Sonuçta Amerikan misyonerlerinin yansıtmalarıyla Ermeni sorunu ilk defa 1894'te siyasal bir şekle bürünmüş ve Amerikan Senatosunda ele alınan Ermeni sorunu nedeniyle Türklere çok ağır eleştiriler yapılmıştır.⁹⁵ Bu gelişmenin yanında, Amerika ayrıca, Osmanlı topraklarında suç işleyen Ermenileri, Amerikan vatandaşlığına geçirterek bir Amerikan vatandaşının hiçbir şekilde Osmanlı mahkemeleri önünde yargılanamayacağını da ifade etmeye başlamıştır.

2.1.5. Almanya ve Ermeniler

Almanya, Ermeni sorunuyla doğrudan bir çıkarı olmamasına rağmen, bu sorunda Osmanlı Devleti üzerinde nüfuzunu artıracak olan bir tarafsızlık siyasetini ustalıkla izlemiştir.⁹⁶ Siyasi birliğini geç tamamlayan ve genişlemek için yeterli imkanları olmayan Almanya, ilk dönemlerinde toprak işgal etmeyi düşünmediğinden, Osmanlı Devleti'nin Asya toprakları ile pek fazla ilgilenmemekteydi. Almanya için en önemli sorun, Küçük Asya'daki ekonomik çıkarlarını geliştirerek, sınai ve ticari alanlarda serbestliğe kavuşmaktı. Bu nedenle II. Wilhem, Almanya yayılmacılığını sağlamak amacıyla Osmanlı toprak bütünlüğünü desteklemiştir. Hatta II. Wilhem'in Ermeni olayları İstanbul'a kayınca Sultan'a bir telgraf

⁹⁴ KILIÇ, a.g.e, s.268.

⁹⁵ Seçil AKGÜN, “Ermeni Sorunu”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, T.T.K. Ankara, 15-17 Ekim 1997, s.208.

⁹⁶ Stefanos YERASİMOS, (Çev: Babür KUZUCU), *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye (Tanzimat'tan I. Dünya Savaşına)*, Belge Yayınları, İstanbul, 1987, s.396; Yine de kültürel ve dini bakımdan kendilerine yakın gördükleri Ermenileri Alman nüfuzunu artırmak için korumaktan yana olan misyonerler, yöneticiler arasında da etkili olmuşlardır. Selami KILIÇ, “Ermeni Sorunu Suçlanan Almanya ve Almanya'nın Kendini Aklama Politikası”, *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C.I, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2003, s.88.

çekerek, “kumandam altında bulunan altı kolordum Zat-ı Şâhânenizi muhafaza için amâdedir” şeklinde bir teklifte bulunduğu bile rivayet edilmektedir.⁹⁷

Almanya'nın Ermeni sorununa sıcak bakmadığının bir işareti de Berlin Kongresi'nde, kongre başkanlığı yapan Bismark'ın, Ermeni heyetinin isteklerini gündeme bile almak istememiş olmasıdır.⁹⁸ Yine Bismark, İngiltere Hükümeti'ne “Almanya, Ermenistan'da yapılacak ıslahat ile kendisini asla ilgili görmemektedir. Bu itibarla bundan sonra bu meselenin terk edilmesinin uygun olacağı kanaatindeyim.” şeklinde bir açıklama yaparak Ermeni sorunu ile ilgilenmediğini bildirmiştir.⁹⁹ Kaldı ki Ermeni sorunun başladığı dönemde Bismarc, yeni kurulan Almanya'nın güçlenmesine önem verdiğinden Batılı devletlerin rekabeti haline gelen “Şark Sorunu” ile ilgilenmemeyi kendine ilke edinmişti. Zira Şark sorunundan dolayı Alman İmparatorluğu'nun varlığı tehlikeye girebilirdi.¹⁰⁰ Bu düşüncede olan Almanya, kendi ülke basınında Osmanlı Devleti aleyhinde çıkan yayınlardan cesaret bulan Ermeni komitecilerinin çalışmalarını çirkin bulduğunu ve bu gibi yayınların Almanya'da çok fazla ilgi bulamayacağını Osmanlı Devleti'ne bildirmekteydi. Nitekim Almanya'da, Ermeni aleyhtarı politikası doğrultusunda yayınlar da yapılmaktaydı. 28 Eylül 1894 tarihli „Berliner Tageblatt“ adlı gazetede; “Ermeni Meselesi ve Şikayetleri” başlıklı yazıda; Bulgaristan, Lehistan gibi bir Ermenistan'ın olmadığına göre, kesin olarak bir Ermeni Meselesinin olmadığı, İngiltere ve Rusya'nın gizli amaçlarını gerçekleştirmek için kendilerine sadık bazı Ermeni isyancıları kışkırtarak ortaya hayali bir Ermeni meselesi çıkardıkları ve bu hayali meseleyi de gerçek gibi desteklemeye devam ettikleri belirtilmekteydi.¹⁰¹

Bu gelişmeler haliyle Osmanlı Devleti'ni memnun etmiş ve Almanya ile bir ittifak arayışına girmiştir. Nitekim; yapılan görüşmelerin birinde Bismark , Osmanlı Devletinin askeri ve mülki istekleri resmen bildirilirse bunun en iyi şekilde karşılanacağını; İngiltere'nin ticaret ve nüfuzunu arttırmak ve sömürge yollarının güvenliği için en büyük bahanesinin ıslahat olduğunu, bu nedenle ıslahat konusunun oyalama yoluyla geçiştirilmesi gerektiğini; ıslahat konusunda ısrarlı olan İngiltere ve Rusya'ya karşı bir veya iki devletle anlaşılırsa bu ısrarların tehlikeli olmaktan çıkacağını; zararlı olan basının yine aynı yoldan propagandalarla etkisiz hale getirilebileceğini; son olarak da yönetimde ihanete uğranılmaması için önemli mevkilere Türk tebaanın getirilmesi gerektiğini vurgulayarak, aslında Osmanlı Devleti ile

⁹⁷ KOCABAŞ, Sultan II. Abdülhamid..., s.194; Hatta bu Alman yayımları siyaseti esasında Almanlar, Bağdat Demiryolu projeleri doğrultusunda Ermenileri bu hat boyunca yerleştirme ve böylece bölgede Ermenilerden etkili bir şekilde yararlanmayı düşünmekteydiler. KILIÇ, a.g.m, s.88.

⁹⁸ Nurşen MAZICI, Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni (1878-1918), İstanbul, 1987, s.26.

⁹⁹ HASLIP, a.g.e, s.224.

¹⁰⁰ Ramazan ÇALIK, “Almanların Ermeni Olaylarına Bakışı”, Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri, C.I, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2003, s.105.

¹⁰¹ KILIÇ, a.g.e, s.277.

yakınlaşacağıının sinyallerini vermiştir.¹⁰² Gerçekten de Bismark ile başlayan Almanya'nın Osmanlı Devleti aleyhindeki konulara uzak durması ve Osmanlı ile yakınlaşmasının, Almanya açısından haklı gerekçeleri vardı. Nihayetinde Bismarck döneminde Almanya, Fransa'yı yenip birliğini tamamladıktan sonra devleti kuvvetlendirmek için içte ve dışta bir barış politikası izlemişse de daha sonraki süreçte ise sömürge yarışında kendisine pay kapma rekabetine girerek, İngiltere ve Fransa'nın karşısında güçlü bir rakip olarak belirmişti. Osmanlı Devleti ile ekonomik ve siyasi birliğini tamamladıktan sonra ilgilenmeye başlayan Almanya, Osmanlı Devleti'nin güçlendirilmesiyle, Osmanlı Devleti'ni İngiltere'ye karşı bir tehdit unsuru olarak kullanabileceği gibi¹⁰³ Osmanlı topraklarında kültürel ve ekonomik alanlarda etkili olabilirdi. Almanya'nın bu politikalarının en somut uzantıları ise; Osmanlı Devleti'nde Alman okulları açma girişimleri, Osmanlı ordusunun modernizasyonu aşamasında Osmanlı askerlerinin eğitim için Almanya'ya gönderilmesi ve belki de en önemlisi olan Bağdat demiryolu projesini uygulamaya çalışmaları idi.¹⁰⁴ Buna karşın Abdülhamit de, Almanların askeri gücünden oldukça etkilendiğinden daha Berlin Kongresi sıralarında danışman aracılığıyla Albay Dreysse, askeri misyon teklifinde bulunmuş, bu teklif Bismark tarafından onaylanmıştır. Aslında Abdülhamit İngiltere ve Fransa karşısında Almanya'ya dayalı bir siyasa gütmek istemekteydi. Bu yakınlaşmadan ve Almanya'nın giderek Anadolu ve Yakındoğu'da güçlü bir politika izlemesi karşısında ise tabii ki İngiltere memnun kalmamıştır. Bu yüzden İngiltere, denge unsuru olarak Ermeni sorununu yeniden gündeme getirme politikası izlemeye başlamıştır.¹⁰⁵

Sonuç olarak Mehmet Hocaoğlu'nun dediği gibi, Almanya ile yakınlaşma politikasının açık faydalarından birisi de Alman desteğini aldığı için Osmanlı Hükümeti'nin, bağımsız bir Ermenistan'ın kuruluşunu önleyecek gerekli ıslahatı isteği doğrultusunda uygulayabileceğini görmesi, böylece de bugün Anadolu'da bağımsız Ermenistan kurulmasını isteyen İngiltere ve Rusya'nın taleplerini bertaraf edebilmesidir.¹⁰⁶

¹⁰² a.g.e, s.276.

¹⁰³ Süleyman KOCABAŞ, *Jön Türkler Nerede Yanıldı?*, Vatan Yayınları, İstanbul, 1991, s.130.

¹⁰⁴ Mazıcı, a.g.e, s.27.

¹⁰⁵ TİMUR, a.g.m, s.332.

¹⁰⁶ Mehmet HOCAOĞLU, *II. Abdülhamit'in Muhtıraları*, Kamer Yayınları, İstanbul, 1998, s.147.

2.2. ERMENİLERDE İLK MİLLİYETÇİLİK HAREKETLERİ

2.2.1. Ermeni Milliyetçiliğinin Ortaya Çıkmasında Aydınların Etkisi

Osmanlı Devleti'ni 19. yy.'ın sonunda kaygılandıran en önemli gelişme Ermeni ulusal hareketinin gelişimidir. İtalya ve Fransa'da eğitim gören Ermeni gençleri, ilerici fikirlerle donanmış olarak, Ermeni halkını eğitmek misyonu ile İstanbul'a geri dönmüşlerdi. Fransa ve diğer Avrupa ülkelerindeki devrimlerin ve Balkan ayaklanmalarının etkisi altında kalan Ermeni siyasal düşüncesi, Batı ile temas halinde yetişen bu aydınların artan düşünsel faaliyetleri somucunda giderek çağdaşlaşmıştı.¹⁰⁷ Bu düşüncelerle Anadolu'da ve İstanbul'da bir çok laik ve modern okullar açılmıştı. Yazı dili olarak seçkinlerin ve din görevlilerinin kullandığı klasik diller, yerini halkın kullandığı gündelik dillere bırakmış ve böylece bilgi toplumun değişik tabakaları arasında da yayılmaya başlamıştı.¹⁰⁸

19 yy. başlarında romantizmin etkisinde olan Ermeni edebiyatı, 19 yy.'ın son çeyreğinde realizmin etkisine girmiş ve eserlerde; yoksulların sömürülmesi, materyalizm, toplumsal yabancılaşma ve İstanbullu zengin Ermenilerin yobazlığı gibi konular işlenmeye başlanmıştı. Artık, tıpkı Avrupa'daki gibi, İstanbul'da da Beyoğlu ve Beşiktaş gibi semtlerde, ileri gelen Ermeni ailelerin evlerinde düzenlenen salon toplantılarında, Ermeni şair, yazar ve sanatkarlar takımıyla bu konulara ilgi duyan Ermeniler, dönemin siyasal gelişmeleri, sanat ve felsefe gibi konuları tartışıp, fikir alış verişinde bulunmaya başlamışlardı.¹⁰⁹ Bu ise yeni ideolojilerin, Ermeni toplumunda kök salıp, gelişmesi sonucunu doğurmuştur.

Bu dönemde Ermeniler arasında liberalizm, sosyalizm, milliyetçilik gibi fikir hareketleri görülmeye başlandı. Ancak bu dönemdeki sosyalist hareketler, enternasyonalizme dayanmayan ve her milletin kendine göre yorumladığı ve genellikle de milliyetçi düşünceden ayrı olmayan bir sosyalizm idi ve bünyesinde milliyetçilik düşüncelerini de barındırmaktaydı. Militaların toplumsal kökenleri (aydınlar, zanaatkarlar, köylüler), sosyalizmin milliyetçilikle bütünleşmesi ve halkla milletin birbirine karıştırılması, Ermeni hareketinin "*milli halkçılık*" olarak tanımlanmasına neden olmuştur.

Ermeni milliyetçi hareket içerisinde milliyetçilik söylemini, Ermeni edebiyatından Mikael Nalbandyan, Gevont Alişan, Mıgırdiç Beşiktaşlıyan, Kamar Katibe ve Raffi gibi

¹⁰⁷ Anaide Ter MINASSIAN, (Çev. Mete TUNÇAY), *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s.10.

¹⁰⁸ Aras YUMUL-Rıfat N.BALİ, "Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde Siyasal Düşünceler", *Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, C. I, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 362.

¹⁰⁹ a.g.m, s. 364.

yazarlardan alırken, sosyalizm ise Avrupa sosyalizminin Almanca, Fransızca, Rusça klasiklerinden almaktaydı.¹¹⁰ İleride bir militan ya da profesyonel bir devrimci olacak kişilerin psikolojik ve ideolojik eğitimleri son derece önemli olduğu için bahsedilen milli edebiyatın oynadığı rol çok etkiliydi. Bu yüzden halkta bir ihtilal ruhu uyandırmak için, Ermeni yazarların çeşitli eserleri, Cenevre’de yayınlanıp Ermenilere dağıtılmaktaydı. Bu eserlerden örnek vermek gerekirse; “Sosyalizm Nedir?”, “İslahat Meselesi”, “Zindandan Zindana”, “Kamın Yolu Üzerinde”, “İtiraz”, “Unutulmuş Kahramanlar”, “Yıldız Bombası” gibi eserlerdi.¹¹¹ Yine Rusya’da yayınlanan “Ermenistan’ın Mazisi”, “Ermenistan Tarihi”, “Eski Ermenistan Haritaları”, “Ermeni Komitecilerinin Kartpostalları”, “Eski Ermeni Krallarının Büyütülmüş Resimleri”, Türkiye Ermenileri arasında geniş bir kitleye ulaşmaktaydı. Teodik adlı bir Ermeni de her yıl İstanbul’da “Amenodaresoyisi” adlı eserde Ermeni komitecilerinin resimlerini, manzumelerini, Ermeni meselesiyle uğraşan yabancı yazarların biyografilerini ve resimlerini yayınlamaktaydı. Hatta bu kişi daha sonra da, I. Dünya Savaşı öncesinde Rus ordusundaki Ermeni generallerin ve subayların resimleri, biyografilerini, hatıra ve kahramanlıklarını anlatan yazılarla beraber Ermeni meselesinin geniş bir tarihçesini yayınlamaktan çekinmemiştir. Yine giderek güçlenmeye başlayan Ermeni milliyetçiliği yolunda, 1870’lerde İstanbul’da Şahnazaryan, Portakalyan, Çrez, Arpiyaryan, Demircibaşyan gibi Ermeniler de, okullarda eğitim, basında ise çeşitli yayınlarla kendi yararlarına bir kamuoyu oluşturup, Ermenileri hükümete karşı isyana kışkırtmaktaydılar. Bu grubun yayınladıkları “Nura Doğru”, “İleri”, “Kayıtsızlık Ölümdür”, “Hareket Edelim” vesaire yayınlarla bağımsızlık ve isyan düşüncesi ilkokul düzeyindeki okullara kadar inmişti.¹¹² Ayrıca Fransız Devrimi’nin fikirlerini Osmanlı Ermenilerine aşıl原因an grubun temsilcilerinden Gaabet Ütücüyan da, on yıl içinde İstanbul’un en önemli Ermeni dergisi olan “Masis”i yayınlamaktaydı.¹¹³ Tüm bu gelişmelerin yanı sıra 19 yy. başlarında banker, tüccar ve devlet adamlarından oluşan ve *Amira* denen Ermeni ileri gelenlerinin de, Ermenilerin toplumsal yaşamlarında büyük hizmetleri olmuştur. Amiraların yardımlarıyla okullar, matbaalar ve kütüphaneler açılmıştı.

Sonuçta tüm bunları dikkate alan Varantyan, Türkiye Ermenileriyle ilgili olarak; “Türkiye Ermenisi, Rus Ermenisine bakılırsa, Ermeni kültürü, dili, tarihi, edebiyatı itibariyle çok kuvvetli ve özgür idi. 19. yy. başlarında, Ermenilik bir millet olarak, Avrupa’ca

¹¹⁰ MINASSIAN, a.g.e, s. 30-31.

¹¹¹ A. Alper GAZİGİRAY, *Ermeni Terör Örgütlerinin Kaynakları*, Gözen Matbaası, İstanbul, 1982. s.85.

¹¹² KANAR, a.g.e, s.41.

¹¹³ Roderic H. DAVİSON, (Çev: Osman AKINHAY), *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform (1856-1876)*, Cilt.I, Papirüs Yayınları, İstanbul, 1997, s.143.

bilinmiyordu. Avrupalılar bunları, İstanbul'dan biliyorlardı. Ermenileri yeryüzüne yayılmış tüccarlar, kendi çıkarlarından başka bir şeye bağlı olmayan kimseler, Yahudiler gibi vatansız, milliyetsiz, serseri, bahtsız olarak tanıyorlardı.”¹¹⁴ diyerek, aslında Ermenilerin Osmanlı Devleti içinde özellikle 19. yy.'da kültürlerini ne derece koruduklarını da ortaya koymaktaydı.

2.2.2. İlk Ermeni Cemiyetlerinin oluşumu ve Ermeni Milliyetçiliğine Etkisi

İlk olarak 1860'larda kurulmaya başlanan Ermeni cemiyetleri; sosyal, kültürel ve hayır amaçlı kurulmalarına rağmen, zamanla isyan fikirlerini aşıl原因an teşkilatlı ve programlı komitelerin oluşmalarına ortam hazırlamışlardır,¹¹⁵ ve bu bağlamda Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanan komitelerin çekirdeklerini oluşturmuşlardır.

Ermeni bağımsızlık hareketlerinin başlangıcı ile ilgili olarak Saruhan, Ermenice “*Ermeni Meclisi ve Ermeni Meclis-i Millisi*”, adlı kitabında, bu hareketin aslında halka dayanmadığını, İstanbul'daki Üsküdar Okulu, Mihitaristlerin Paris ve Venedik'teki kurumları ile Paris'teki “Gabriel-Ayvazovski (Doğu Okulundan)” gibi okullardan mezun olan aydın gençlerden geldiğini vurguladıktan sonra, bu aydınların 1846'da Gregoryan ve Katolik gençlerin de katıldıkları ve Protestan misyonerlerin (Ermeni İncil Cemiyeti) büyük rol oynadıkları “*Milletdaş Cemiyeti*”ni kurduklarını belirtmiştir.¹¹⁶

1879'da Üsküdar'da Matmazel Zabel Hancıyan ile bir takım Ermeni kadınlar tarafından “*Milliyetçi Kadınlar Cemiyeti*” de, kızlara özel okullar açmak ve Anadolu'daki kadınların eğitimlerine yardımcı olmak amacıyla açılan bir Ermeni cemiyeti idi.

Ermeniler tarafından kurulan bir diğer cemiyet ise “*Ermeni Vatanseverler Birliği*” idi. Cemiyetin kuruluş amacı, Osmanlı Devleti'ne Ermenilerin ihtiyaçları dahilinde idari ıslahatlar yaptırmaya çalışmak, Ermenilerin kendi kendilerini yönetme haklarını elde etmektir.¹¹⁷ Cemiyet yayınladığı bir genelgede şöyle demektedir: “*Hülasa muvaffik olmak için pek çok şeye ihtiyaç vardır; evvela pek çok zaman ve para lazım olduğu gibi pek çok kan dökmek icap eder. Vazifemizi ifa etmek için içimizden bir çoğu hayatlarını tehlikeye koyup feda-i can eylemelidirler.*”¹¹⁸ Cemiyet, yayınlamış olduğu genelgeden de anlaşılacağı üzere amacına ulaşmak için bir güç oluşturmaya çalışmaktaydı.

¹¹⁴ URAS, a.g.e, s. 150.

¹¹⁵ GAZİGİRAY, a.g.e, s. 72.

¹¹⁶ Esat URAS, “1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşına Kadar Ermenilerin Türkiye'deki Durumu”, *Ottoman Archives Yıldız Collection the Armenian Question*, (Ed. Ertuğrul Zekai ÖKTE), C. I. Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezi Kurma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, s. 57.

¹¹⁷ KILIÇ, a.g.e, s. 287.

¹¹⁸ NURİ, a.g.e, s. 825.

Ermenilerde ilk defa ihtilalci bir siyasi parti olarak ortaya çıkan oluşum ise *Armenakan Partisi*'dir. Mıgırdiç Portakalyan'ın¹¹⁹ parti kuruluşu ile bir ilişkisi yoksa da Portakalyan'ın ismi bu partiyle birlikte anılmaktadır. Parti, Portakalyan'ın 9 öğrencisi tarafından 1885'te kurulmuş ve "*Armenia*" gazetesinden esinlenilerek bu adı almıştır.¹²⁰ Armenia gazetesi, parti ile birleşik gibi görülürse de aslında partinin resmi organı haline gelmemiştir. Armenia gazetesinin Türkiye'ye girişi Ağustos 1885'de yasak edilmiş, ancak gazetenin gizli olarak Türkiye'ye gelişi devam etmiştir.

Armenakan Partisi'nin kuruluş amacı; ihtilallerle Ermenilerin kendi kendilerini idare etmelerini gerçekleştirmektir. Sadece Ermenilerin üye olabildiği parti, amacına ulaşmak için aynı ideale inanan tüm milliyetçi Ermenileri bir araya getirmek, ihtilalci fikirleri yaymak, üyelere silah kullanmasını ve disiplini öğretmek, silah ve para sağlamak, gerilla kuvvetleri oluşturmak, halkı genel bir harekete hazırlamak gibi yöntemleri benimsemiştir. Armenakan Partisinin zamanla Ramgavar Partisine dönüştüğü şeklinde bir takım iddialar da vardır.¹²¹

1890'a gelindiğinde ise İstanbul'da "*Yıldırım*" ve "*Kurban*" adlı Ermeni cemiyetler kurulmuştur. Kurban cemiyetinin kurucusu Kafkas Ermenilerinden Dr. Pakrat Novosartyan idi ve cemiyet çalışmaları, Tiflis'ten idare edilmekteydi. Cemiyetin amacı, yurtlar, okullar, yetimhaneler ve hastaneler açarak Ermeni toplumunun kültürel ve manevi kalkınmasını sağlamak olsa da, özellikle Berlin Antlaşması'ndan sonra Doğu Anadolu'daki bazı toprakların Rus askerlerine bırakılması ve Rus Ermenileriyle Osmanlı Ermenilerinin teması geçmeleriyle, faaliyetlerini daha programlı ve daha geniş mali imkanlar çerçevesinde geniş amaçlı olarak gerçekleştirmeye başlamıştır.

Sosyal ve kültürel alanlara eğilen bir diğer Ermeni oluşumu olan "*Ramgavar Partisi*", ise özellikle Ermenilerin bağımsızlığını sağlamaya çalışmaktaydı. Ermeni yazınında nötr olarak değerlendirilen partinin, Hınçak Partisi'ne eğilimi varsa da¹²² bu parti daha çok şiddet hareketlerine katılmaması, liberalliği ve anti-devrimciliği benimsemesi yönleriyle tanınmaktadır.¹²³

¹¹⁹ Ermenilerde isyan fikirlerinin yayılması için büyük çabalar harcayan Portakalyan, 1873'te "*Asya*" adlı bir gazete yayınlamaya başlamış, Türk-Rus Ermenileri arasında iletişimi sağlayarak adeta bir köprü işlevini görmüş sonradan da iç çekişmeler nedeniyle Fransa'ya giderek Paris'te "*Armenia*" gazetesini çıkararak Ermeni milliyetçiliğinin sözcülüğünü üstlenmiştir. Bkz; Turgay UZUN, "Osmanlı Devleti'nde Milliyetçilik Hareketleri İçerisinde Ermeniler", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, s. 170.

¹²⁰ GÜRÜN, a.g.e, s.168.

¹²¹ a.g.e, s. 169.

¹²² Erdal İLTER, *Ermeni Propagandasının Kaynakları*, Kamu Hizmetleri Araştırma Vakfı, Ankara, 1994, s.13.

¹²³ Erdal İLTER, "Ramgavar Partisi Tarafından II. Meşrutiyet (1908) Meclis-i Mebusan'ına Sunulan Beyanname ve Program", *O.T.A.M, C. IV*, Ankara, 1993, s. 517.

1880'lere kadar Osmanlı topraklarında Avrupa kamuoyunu harekete geçirecek Ermeni olayları bulunmadığından yabancı devletler, Ermeniler lehinde ısrarlı müdahalelerde bulunamamaktaydılar. Büyük devletlerin ilgilerini çekme görevi ise Ermeni komitecilerine düşmekteydi. Ancak Ermeni ihtilalcilerin başarısızlığa uğramaları üzerine bu defa ülke dışında kurulan ve ileriki bölümlerde ayrıntılarıyla anlatılacak olan “*Hınçak*” ve “*Taşnak*” gibi komiteler olaylara el koymuşlardır.¹²⁴

Ermeni milliyetçiliğinin yüzyıllar süren tarihinde, önemli bir yer edinen ve kısaca tanıttığımız bu cemiyetler, propagandalarını şu temeller üzerinde kurmuşlardır.¹²⁵

-Ermenilerin ana yurdu, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dur.

-Türkler, Selçuklular ve Osmanlılar döneminde Ermeni topraklarını işgal ederek Ermenilerden zorla almışlardır.

-Ermeniler ezilen ilk Hristiyan topluluktur.

-Urartular, Ermenilerin atalarıdır.

-Ermeniler, insanlığa büyük hizmetleri olmuş büyük bir medeniyete sahiptirler.

-Türkiye'deki Ermeni kiliseleri ve yapıtları, Türkler tarafından bilinçli olarak tahrip edilmiştir.

-Türkler tarih boyunca Ermenilere zulüm yapmışlardır

-Türkler, baskıcılarıdır ve katillerdir...

Komiteler propagandaları çerçevesinde; ayrıca dağıttıkları bildirimlerde Ermenistan'daki tüm vatandaşların maruz kaldığı vahşi hareketlerin çoktan tahammül seviyesini aştığını, Osmanlı Hükümeti'nin zalimliği karşısında herkesin kutsal ihtilale katılmasını, birçok Ermeni'nin aziz vatanı kurtarmak uğrunda canlarını vermek zorunda olacaklarını belirtmekteydiler.¹²⁶ Sadrazam Kamil Paşa'nın 22 Ekim 1888 tarihinde Hariciye Nezareti'ne verdiği bir tezkireye göre ise; komiteler, halk arasında fesatçılık ve zulüm iddialarının yayılması, kamuoyunun hükümet aleyhine kışkırtılması, tüm Ermenilerin iyiliği için harekete katılan Ermenilerin her türlü özveride bulunmaları, harekete muhalif olanların ise hain olduklarından cezalandırılmaları, maddi durumları iyi olan Ermenilerin ise parasal yardım yapmaları gerektiği, kan dökülmeden de amaçlarına ulaşamayacaklarını yaymaktaydılar.¹²⁷

Ermeni komitelerinin, Ermeni sorununun ortaya çıkmasında ve gelişmesinde nasıl bir rol oynadıklarını Fransız elçisi M. Cabon, bir ifadesinde çok açık bir şekilde şöyle ifade

¹²⁴ KILIÇ, a.g.e, s.288.

¹²⁵ İLTER, Ermeni Propagandasının..., s.36.

¹²⁶ B.O.A, Yıldız Sadaret Hususi, Dosya No: 15 Za 1307, İç No: 6 236/52.

¹²⁷ a.g.b.

etmiştir: “Ermeni toplumu arasına iki basit fikir sokulması gerekiyordu. Bu da hürriyet ve milli idealler idi. Komiteler bu ideallerin yayılmasını üzerlerine aldılar. Bu suretle birkaç sene içinde gizli cemiyetler teşekkül etti. Bunlar propagandalarına Türk idaresinin fena ve noksan taraflarını ileri sürerek Ermeniler arasında milli uyanış ve istiklal fikirlerinin gelişmesine sebep oldular.”¹²⁸

Gerçekten de Ermeni komiteleri Avrupa’ya karşı tüm Ermenileri bir noktada toplayıp, Osmanlı Hükümeti’nden memnun olmayan bir Ermenistan göstermek istiyorlardı. Aslında komitelerin bu faaliyetleri ve fikirleri bütün Ermeniler tarafından onaylanmamaktaydı. Bu yüzden bu dönemde devlet yanlısı Ermenilere “Mürteci”, milli amaçlar peşinde olanlara ise “Münevver” denilmekteydi.¹²⁹ Komiteler, kendilerine taraftar toplamak amacıyla özellikle İstanbul’da tüm Ermeni mahpusların serbest bırakılacakları, Ermeni suçlular için bir daha idam cezası verilmeyeceği ve ilan edilen aflarda İngiltere’nin büyük etkisinin olduğu söylentileri, Ermeni cemaatini giderek Ermeni isyan komitelerine yakınlaştırmaktaydı. Londra ve İngiliz Ermeni komiteleri de İstanbul’da olaylar çıkararak, Ermenilerin şikayetçi olacakları yeni imkanlar yaratma gayesi içindeydiler.¹³⁰ Büyük Ermeni burjuvazisi ise, imkanları dar bir bölgede şüpheli bir mücadeleye girmektense, İmparatorluk genelinde yaygın bir işletmeciliği sürdürmeyi tercih etmişler, bu nedenle de 19.yy.’da artık iyice şiddetini artıracak olan Ermeni komitelerinin faaliyetlerine destek vermekten kaçınmışlardır.¹³¹ Bu durumda kilise içerisinde çıkan ciddi milli hareketlerin, büyük burjuvaziden destek göremeyeceğini anlaşılınca, dönemin sosyalist ve anarşist akımlarının etkisi altında kalınmıştır. Büyük burjuvazi engelinin bu şekilde aşılması, Ermeni hareketinin kendine has özellikleri arasındadır.¹³²

Devlet dairelerinde çalışanlar ile Hükümet memuru olan Ermeniler de komitelere pek rağbet göstermemekte hatta bunları ihbar bile etmişlerdir. Ancak zamanla orta sınıf Ermenileri, kendi istekleriyle veya komitelerin baskıları karşısında bu örgütlenmeler içine girmiş, bu durum ise devlet içerisindeki eski güvenilirliklerini kaybetmelerine neden olmuştur.¹³³

Komiteler ise bir kısım zengin Ermenileri tehdit edip korkutarak veya bir kısmını ise öldürmek suretiyle komite için para sızdırmaya çalışmaktaydılar.¹³⁴ Komitelerin şiddet

¹²⁸ BAŞGÜN, a.g.e, s.36.

¹²⁹ KILIÇ, a.g.e. s. 196.

¹³⁰ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, C. I, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1998. s.65.

¹³¹ YERASİMOS, a.g.e, s.383.

¹³² a.g.e, s.384.

¹³³ Mithat SERTOĞLU, “Türkiye’de Ermeni Meselesi”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Cilt. I, S.2, Kasım-1967, Ankara, 1967, s.47.

¹³⁴ NURİ, a.g.e, 825.

hareketleri memur ve servet sahibi olan Ermeniler arasında dehşet saçtığından artık komitelerin faaliyetleri bunlar arasında kabul görmeye ve Ermenilerin buldukları şehirler birer birer komitelerin eline geçmeye başlamıştır. Komite başkanları, kendilerini ele vermemek için takma adlarla yaşamaktaydılar. Tüm dükkanlar, komite başkanlarının bir emri üzerine kapatılıyor veya bir memurun ismi bulunan ilanlar sokağa yapıştırılıyor hemen sonrasında söz konusu memur öldürülüyordu. Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki en küçük tartışmalar bile bir isyana dönüşebiliyordu. Ermeni komitecileri, kasabalarda dolaşarak Ermenileri, İslamlar aleyhine tahrik ediyor ve bunun için bir Ermeni kızının İslam olması veya koyunların çalınması yeterli bir bahane olabiliyordu. Zaten Ermeni komiteleri daha çok Ermeni nüfusunun az olduğu yerlerde olaylar çıkarmaktaydılar. Böylece Müslüman nüfusu kışkırtarak galeyana getirmekte ve Ermeniler üzerine saldırmaktaydılar. Bu durum ise sonrasında Avrupa'da, Türkler Ermenileri katlediyor şeklinde bir propagandaya dönüşmekteydi. Hatta bunda etkili olmak için bazı çeteler, Türk kılığına girerek, Ermenilere saldırmakta bile bir mahzur görmemişlerdir.¹³⁵ Nitekim Sadaret'e 2 Temmuz 1890 tarihli gönderilen telgrafta; Muş'taki Ermeni çetecilerin yöre halkına yaptıkları işkence ve baskıdan şikayet edenlerin çoğunluğunu yine Ermeniler oluşturmaktaydı.¹³⁶

Ermenilerin gerçekleştirdiği tüm bu faaliyetlere rağmen yönetimin zayıflığı ve Anadolu'da yerleşme yerlerinin dağlık ve seyrek oluşu, Ermeni komitelerinin eylemlerinin engellenmesini oldukça güçleştirmekteydi. Uzun sahil şeritlerinden Anadolu'ya kaçak yollarla mal ve silah sevkiyatı çok kolay olduğundan, bu sayede Ermeni komiteleri isyan hareketleri için gerekli olan silah ve mühimmatı kolaylıkla ele geçirmekteydi.¹³⁷

Sonuçta Hınçak, Taşnak ve diğer komitelerin faaliyetleri, Ermeni sorununun ilk dönemlerinde şu gelişmeleri doğurmuştur:¹³⁸

- Ermenistan'da Türk hükümetinin gözetimi artmıştır.
- İhtilalciler kendilerini Ermeni milletinin kurtarıcısı olarak görmeye başlamıştır.
- Komiteler kendi içlerinde ve aralarındaki düşmanlıklar nedeniyle Ermeni halkı arasına ayrımcılığa neden olmuştur.

¹³⁵ C. KÜÇÜK, a.g.e, s.105; Yine Tahsin Paşa imzalı Yıldız Sarayı Başkıtabet Dairesi'ne yazılan 1 Ocak 1897 tarihli tezkirede; İstanbul'da bir takım Ermenilerin Müslüman kıyafetleri giyerek, olaylar çıkardıkları, çeşilli mahallelerde isyan girişimlerinde buldukları ve bu tarz Ermeni isyancılarının büyük devletlerden büyük yardımlar gördüklerini bildirmekteydi. Bkz. B.O.A, İrade-i Hususi, 1312 B. /25.

¹³⁶ B.O.A, Yıldız Sadaret Hususi, Dosya No: 5. N. 1306, İç No:225/ 11.

¹³⁷ Yusuf İzzetin UÇAR, *Taşnak Komitesinin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1890-1922)*, Ankara Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans, Ankara, 1994, s.62.

¹³⁸ URAS, a.g.e, s.454.

-İhtilalcilerin halkın üzerinde gittikçe artan baskıları halkı daha da zor duruma sokmuştur.

-Komitecilerin muhaliflerini öldürmeleri nedeniyle ihtilalcilere katil damgası vurulmaya başlanmıştır.

-Yabancı ülkelerdeki gençleri kandıran komiteciler bu gençlerin çok daha kötü duruma düşmelerine neden olmuşlardır.

2.2.3. Ermeni Patrikhanesi'nin Ermeni Milliyetçiliğine Etkisi

Fatih Sultan Mehmet, 1453'te İstanbul'u aldıktan sonra, Bursa Başpiskopusu Ovakim'i İstanbul'a getirterek Samatya'daki Sulu Manastır'ı Ermenilere tahsis etmiş, kendisine de en yüksek Ermeni memurluğu olan Ermeni Patrikliği makamını vermiştir.¹³⁹

Fatih tarafından çıkarılan fermanda, Ovakim'e Rum Patriğinin ve Yahudi Hahambaşının sahip olduğu yetkiler aynen tanınmış, Patriğin Osmanlı topraklarında yaşayan tüm Ermenilerin ruhani ve cismani lideri olduğu beyan edilmiştir. Yavuz Sultan Selim'in Güney Kafkasya'yı ve Doğu Anadolu'yu fethiyle birlikte, bu bölgedeki Ermeniler de İstanbul Patrikliğine bağlanmış, böylece Osmanlı Devleti ile Ermeni toplumu arasında bir köprü işlevi gören Patrikhane giderek Osmanlı Devletindeki diğer Ermeni kiliselerine göre üstün bir duruma gelmiştir. Kevork B. Bardakjian, *"The Rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople"* adlı eserinde, İstanbul'daki Ermeni ruhani liderlerinin, ancak Kanuni Sultan Süleyman zamanlarında güçlenmeye başladıklarını ve marhasa gibi benzeri sıfatlarla anılan İstanbul piskoposuna, 1543'te I. Asdvadzadur Tercanlı'dan itibaren, aslında Patriklik unvanı verildiğini savunmuştur.¹⁴⁰ Sonuçta Ermeni toplumu için çok önemli olan İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin 20. yy. başlarına kadar İstanbul dışında toplam 51 merkezi oluşmuştur.¹⁴¹

Patrik, dini yetkisini Ermeni Kilisesinin başpiskopos ve piskoposları gibi Eçmiyazın Kataklikosluğundan¹⁴² almaktaydı. Vatana ve kendi topluluklarına ihanet etmedikleri sürece

¹³⁹ KILIÇ, a.g.e, s.42.

¹⁴⁰ Nejat GÖYÜNÇ, "Osmanlı Devleti'nde Ermeniler Hakkında", *Osmanlı*, C. II. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.148; Fatih Sultan Mehmet Rum ruhani merkezi ile aynı statüde yeni bir Patrikhane kurdurarak, İstanbul'daki iki Hıristiyan kilise arasındaki bağların zayıf kalmasını sağlamıştır. Diğer yandan Fatih Sultan Mehmet, başkentte oluşturulan bu dini merkez ile Anadolu'da yaşayan ve siyan ruhlu Ermenilerin idaresini de bir nebze olsun kolaylaştırmıştır. Bkz. Canan SEYFELİ, "İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Kuruluşu", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C.I, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2003, s. 376-377.

¹⁴¹ Vağarşag SEROPYAN, "Ermeni Patrikliği", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. III, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994, s.188.

¹⁴² Eçmiyazın Katedrali, Ermeniler tarafından yeryüzünde yapılmış, bilinen Hıristiyan kiliselerinin en eskisi olarak kabul edilmektedir. Bundan önceki ilk üç yüz yılda Hıristiyanlık serbest olmadığı için, Roma İmparatorluğu tarafından kilise yapımına izin verilmemiş ve ibadetler, özel evlerde ve yer altı sığınaklarında yapılmaktaydı. Hıristiyanlık, 301 yılında Ermenistan'da ve Roma'da serbest olmaya başlayınca Hıristiyanlar

ömür boyu kaydıyla görevlerine atanan Patrikler, kendi alt rütbelerindeki din adamlarını geleneklerine göre seçseler de bunların atanmaları yetkilerini belirten hattı hümayunların verilmesi ile gerçekleşirdi.¹⁴³ Patrikler, ayrıca dini, hukuki ve mali konulardaki masraflarını karşılamak için kendi cemaatlerinden vergi toplarlardı. Vergilerin toplanması için İstanbul Ermeni Patriği kazalara birer mektup yazar ve İstanbul'dan Hükm-ü Şerif gönderilirdi. Vergilerin toplanmasına Sancak beyi, Voyvoda, Subaşı, Sipahi, Yeniçeri, Tımar sahipleri ve diğer ehl-i örf karışmazdı.¹⁴⁴ Ancak cemaatlerin ezilmemeleri için toplanan vergiler devlet tarafından denetlenirdi.

Fatih'ten sonraki padişahların çıkardıkları fermanlar, Fatih dönemine atıfta bulunulduğu ve İslam hukukuna dayandırıldığı için fermanların hükümleri arasında büyük farklılıklara rastlanmamıştır. Ancak, Islahat Fermanı'ndan sonra İngiltere, Fransa ve Avusturya elçilerinin, millet sisteminin yeniden düzenlenmesi yönündeki istekleri karşısında, Âli Paşa; cemaat liderlerinden, cemaat komisyonlarının kendi iç işlerini düzenlemek için birer nizamname hazırlamalarını istemiştir. Bunun üzerine, Gregoryan Ermenileri bir komisyon oluşturarak, Babıali'nin 29 Mart 1863'te kabul edeceği bir nizamname hazırlamışlardır. Bu nizamnameye göre, İstanbul ve eyaletlerden seçilen üyelerden kurulacak olan Genel Meclis, Kudüs ve İstanbul Patrikleri ile 20 kişilik laik, 14 kişilik ruhani meclisi seçecekti. Osmanlı tebaasından seçilecek Patrik, Genel Meclise karşı sorumluydu.¹⁴⁵ Ruhani ve Cismani Meclisler Genel Meclise bağlı olup, diğer bölgelerde de işlemler tıpkı İstanbul'daki gibi bir metropolit başkanlığında meclisler vasıtasıyla yürütülecek ve bu meclisler İstanbul'a bağlı

kendi ibadethanelerini yapmaya başlamışlardı. Eçmiyazın Ermeni Kilisesi bir vizyon eser olarak kabul edildiğinden, en yüksek dini ve idari merkez olarak kabul edilmiştir. Aziz Gregoir rüyasında Hz. İsa'yı görmüş ve Hz. İsa ona kilisenin yerini göstermiştir. Bundan dolayı oraya, "*Tanrı'nın biricik oğlunun indiği yer*" anlamında *Eçmiyazın* adı verilmiştir. Ayrıca kutsal yağın yapıldığı "*Sağ El*" (Aziz Gregoir'in sağ eli) ve ilk havarilerden bazılarının mezarları *Eçmiyazın'dedir*. Bu özellikleri ile Kilise tarihte önemli roller oynamış; Ermenilerin manevi mirasının oluşumunu ve korunmasını, "milletlerin" Hristiyanlık kimliği altında şekillenmesini, siyasi güçlerini kazanmasını ve en önemlisi olarak Ermenilerin tek merkezde toplanmasını sağlamıştır. Kilise'nin kurucusu olan Gregoir (Kirkor) kilisenin organizasyonunu yaparak çeyrek asır yönctimini de üstlenmiştir. Bu nedenle Kirkor tüm Ermenilerin ilk katoğikos'u (milletin temsilcisi) ünvanını almış ve yerine geçenler de bağımsızlığı ifade eden bu ünvanı kullanmışlardı. Geniş bilgi için Bkz. A. KÜÇÜK, a.g.e, s.140,175: Vağarşag Seropyan Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni kiliseleri için Rumlardan alınıp, Ermenilere verilmiş olan bu kiliselerin, Ermeni kilise plan ve işlevselliğinden mahrum olduğunu, İstanbul'da özgün Ermeni kiliselerin daha çok 18. ve 19. yy.'larda inşa edildiğini iddia etmektedir. Bkz. Vağarşag SEROPYAN, "Ermeni Kiliseleri", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. III, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994, s.183-184.

¹⁴³ BOZKURT, a.g.e, s.30.

¹⁴⁴ Yücel ÖZKAYA, "Arşiv Belgelerine Göre XVIII.Yüzyıl ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerin Durumu", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu*, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları: 628, 12-18 Ekim 1984, Erzurum, s.151.

¹⁴⁵ BOZKURT, a.g.e, s.181-182; Ermeni milleti Nizamnamesi için daha ayrıntılı bilgi için Bkz: Ali ŞAFAK, "Der-i Saadet Ermeni Patriğinin Suret-i İntihabına Dair Nizamname Hükümleri ve Hukuki açıdan Bir Değerlendirme", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C.II, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2003, s.189-220.

olacaklardı. Bunun yanında, Patriklerin atanmalarına dair verilen beraatlarda Patriğe ve Patrikhane'ye tanınan tüm ayrıcalıklar tekrar edilmekteydi.

İstanbul Patrikhanesi, Katolik ve Protestan propagandaları nedeniyle parçalanmış Ermeni toplumu toparlamak ve cemaati üzerinde eski gücünü tekrardan kazanmak amacıyla o dönemlerde Avrupa'da oldukça revaçta olan milliyetçilik hareketlerine yönelmiştir.¹⁴⁶ Bu konuda Avrupalı büyük devletler de, açtıkları misyoner okullarında Ermeni milliyetçiliğini işleyerek Patrikhane'ye yardımcı olmuşlardır. Rusya'dan ve diğer Batılı devletlerde destek gören Ermeni kilisesi, artık hem Rus hem de Osmanlı topraklarında terörün gelişmesinde en önemli etkenlerden biri haline gelmiştir.¹⁴⁷ Aslında Patrikler, dini yetkilerinin yanında dünyevi yetkilerini korumak veya arttırmak için Ermeni milliyetçiliğine sarılmışlardı. İstanbul Ermeni Patrikliğine gelen bazı Patrikler kendilerini sadece ruhani birer lider olarak değil aynı zamanda Ermenilerin dünyevi liderleri olarak da görmekteydi. Gregoryan Ermenilerinin birinci derecedeki dini merkezi sayılan Eçmiyazin Katoğikosları ise, Rusya'nın menfaatleri doğrultusunda hareket etmekteydiler. Eçmiyazin'in Rus kontrolüne girmesiyle birlikte Osmanlı Devleti ve Türkler aleyhine bir yol izlemesi, Osmanlı Devletindeki bazı Ermeni Patrikleri, piskoposları ve papazları isyanları teşvik konusunda cesaretlendirmiştir.¹⁴⁸

Tüm bu gelişmelere rağmen, her aşamadaki Kilise görevlilerinin öne çıkması ve isyancılarla işbirliği yapması ise, "*Ermeni Milleti Nizamnamesi*"nin 1863 yılında Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmesi ile mümkün olmuştur.¹⁴⁹ Ruhani liderler, Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin sağladığı imkanlar çerçevesinde tüm çalışmalarını bağımsızlık yolunda yoğunlaştırmış ve Ermeni toplumu içerisinde yürüttükleri çalışmalarla milli bilincin uyanmasında etkili olmuşlardır. Avrupalı devletlerin Gregoryan Ermeniler üzerinde yapmış oldukları çalışmalar, papazların yürüttükleri milliyetçilik akımlarıyla desteklenmiş ve bu döneme kadar sürdürülen dini amaçlı propaganda, yerini siyasi amaçlı propagandalara bırakmıştır.¹⁵⁰ Bu faaliyetlerde, Katolik ve Protestan misyonerlerince açılmış okullar da Ermeni dini liderlerinin çabalarına hizmet etmişlerdir. Diğer yandan Ermeni milliyetçileri de,

¹⁴⁶ Davut KILIÇ, "İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Bağımsızlık Hareketlerine Yönelişi (1850-1896)", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, s.146.

¹⁴⁷ Mehmet SARAY, "Ermeni Terörü (1887-2002)", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C.II, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2003, s. 383.

¹⁴⁸ A. KÜÇÜK, a.g.e, s.109.

¹⁴⁹ a.g.e, s.109; Bu Nizamname, Ermeni asillerin (ruhban sınıfını oluşturan kesim) cemaat içindeki nüfuzunu kurmayı amaçlarken, Patrikhane'ye geniş yetkiler verilmekteydi. Ayrıca seçmen olabilmenin millet vergisini ödeyenlerle sınırlı tutulması taşra Ermenilerinin temsil oranını düşürmüştü de Mecliste taşra Ermenileri daha etkili olmuşlardır. Salim CÖHCE, "Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları", *Ermeni Araştırmaları Türkiye Kongreleri Bildirileri*, C.I, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Ankara, 2003, s. 288.

¹⁵⁰ KILIÇ, a.g.e, s.199.

din adamlarının halk arasındaki etkisinden yararlanmak istediklerinden, Ermeni papazları kendi taraflarına çekerek, Ermeni milliyetçiliğinin yaygınlaşmasını amaçlamaktaydılar.

Patrikhane'nin, Ermenileri isyana teşvik edici faaliyetlere giriştiği ve Avrupa'nın dikkatini Anadolu'ya çekerek, gerekirse Anadolu'da büyük devletlerin müdahalesini gerektirecek bir durum yaratmaya çalıştığı bilinen bir gerçektir. Nitekim Patrikhane ve Ermeni din adamlarının bu alandaki en önemli çalışmaları, Berlin Kongresi sırasında olmuştur. Patrik Nerses, sadece Avrupa devletlerine muhtıralar göndermek ve İstanbul'daki yabancı elçilikleri ziyaret etmekle kalmamış, Berlin Kongresi öncesinde Avrupa'ya bir de heyet göndermiştir. Daha sonra bu heyet Berlin Kongresi'ne katılmak istemişse de başarılı olmamış, ancak Ermeni iddialarını ve dileklerini anlatan bir belgeyi kongre üyelerine iletmeyi başarmıştır. Oysa Osmanlı Devleti'ni temsil eden Sadullah Bey, Ermenilerin istekleri karşısında bu heyet ile yaptığı görüşmede, *"şayet size Ermenistan için bir Ermeni vali tayini کافی ise bunu, derhal Babıali'ye yazabilirim. Orası, sizlerin bu arzusunu, Avrupa kanalı ile yapılmasından daha önce yapabilir."* şeklinde bir teklifte bulunmuş, ancak Ermeni heyeti baş yardımcısı Narbey, *"Babıali bugün bir Ermeni vali tayin edebilir. Lakin yarın da kaldırabilir. Bizlere Avrupa'nın kefaleti lazımdır."* diyerek bu öneriyi reddetmiştir.¹⁵¹ Ermeni heyeti tarafından verilen Türkiye Ermenistan'ı ile ilgili teşkilat projesinde şu esaslar yer almıştır;¹⁵²

-Beş yıl süreyle kefil devletler tarafından onaylanacak ve Babıali tarafından atanacak genel vali Ermeniler arasından seçilecek ve Erzurum'da ikamet edecektir. Valinin görevden alınması ise ancak kefil devletlerinin onaylarıyla mümkün olmalıdır.

-İller sancaklara, sancaklar ilçelere ayrılacak, sancak mutasarrıfları ve ilçe kaymakamları genel vali tarafından atanacak, bunların yanlarında genel valinin uygun gördüğü bir danışmanı olmalıdır.

-İl gelirlerinin % 20'si devlet hazinesine verilecek, geri kalan miktar idari, adli ve asayiş örgütleri için ayrıldıktan sonra gelir fazlasının % 80'si yol ve genel işlere, % 20'si eğitim için harcanmalıdır.

-Avrupa'daki hukuk esaslarına göre kanunların yeniden düzenlenmesi, din mahkemelerinin denetlenmesi için padişah tarafından görevlendirilecek bir din mahkemesi başkanının atanması, her türlü hukuk, ticaret ve cinayet mahkemelerine üç hakimden meydana gelen adli mahkemelerin bakması, sulh işlerinin kaymakamlar ve danışmanları tarafından görülmesi gibi esaslar kabul edilmelidir.

¹⁵¹ DABAĞYAN, a.g.e, s. 114.

¹⁵² URAS, a.g.e, s. 227, 230.

-Din ve mezhep özgürlüğü sağlanacak, dini müesseselerin idareleri, her bucağın kendisine verilmelidir.

-İl inzibat kuvvetlerini, il genel kuvvetleri kumandanının onayı ile genel vali tarafından atanacak bir komutan idaresi altında olan jandarma; Kürtler, Çerkesler, dışında beş yıldan beri ilde oturan Ermenilerden ve diğer halklardan oluşan gönüllü birlikler oluşturulmalıdır.

-Her ilçede Müslümanlar ve Hıristiyanlar tarafından seçilecek iki temsilci, Müslümanları ve Ermenileri temsil etmek üzere ikişer temsilci belirleyecek, bu temsilcilerden oluşan meclis yılda bir defa ilde toplanıp vergileri saptayacak, her yıl ilin mali işleri hakkında genel vali meclise bir rapor sunacaktır. Ayrıca her beş yılda bir genel vali ve genel meclis Babiali'ye verilecek para miktarını birlikte belirleyeceklerdir.

Yine Ermeni din adamlarının, Ermenileri isyana teşvik edici faaliyetlere girişerek Avrupa'nın dikkatini Ermeni sorununa çekmeye yönelik çalışmalarına örnek olacak Patrikhane'nin kiliseler vasıtasıyla tüm Osmanlı Ermenilerine gönderdiği 5 Mayıs 1879 tarihli genelgede şunlar belirtilmekteydi;¹⁵³

"İlişik önemli talimat ıslahat komisyonunun kararıyla tüm piskoposlara gönderildiği gibi size de gönderildi. İyi muamele ederek uyanık olunuz. Ermenistan'ın tehlikeli zamanlarında Ermenilerin gördükleri zulüm ve işkencelerin ortadan kalkmasını ve ıslahat meselesini millet ele almıştır. Bu, millet olma borcudur. Bu mesele ile uğraşmak bütün zihinleri tirmalarsa milletin ayrılığına neden olur. Ermenistan meselesine zara verir. Ermeni milletinden olup ve mezhepçe Protestan, Katolik, Ortodoks ve buna benzer diğer mezhepten olan Ermenileri şimdilik mezhep ayrılıklarına bakmayarak bu meselede hepsini bir araya toplayın ve birlik olun ki, Ermenistan meselesi yaşatılabilsin kaybedilmesin.

Okullardaki çocukların fikirlerini dahi Ermenistan meselesi ile doldurun. Okulu olmayan ve öğretmen tutmaya gücü yetmeyen köylerde de hiç değilse papazlar erkek ve kız çocuklarına imza atmayı öğretmelidirler. Ayrıca şehirlerde ve köylerde okuma yazma bilmeyen büyüklere de yazı yazmayı öğretsinler. Hiç olmazsa imzalarını atabilsinler. Zira, bu ilerde lazım olacaktır. Avrupa devletleri, Anadolu'nun her tarafına konsoloslar tayin etmektedirler. Oradaki Ermeni meclisleri ve başkanları konsoloslarla sık sık görüşüp buluşmalıdırlar. Ermeni milletinin dertlerini konsoloslara açıkça bildirmeli ve konsoloslarla tam ve yakın bir ilişki sağlanmalıdır ki, bizim meselemizin yabancı ağızlardan aleyhimize olarak konsoloslara duyurulmasına imkan kalmamasın, medeni Avrupa mezhep ayrımı

¹⁵³ KILIÇ, a.g.e, s.204-205.

yapmadan bütün Ermenilerin haklarını gözetir ve arka olur. Avrupa'nın medeni devletleri buna hazırdır. Hıristiyan Ermenilerin dertlerini dıymak ve onlara derman bulmak Berlin Konferansı'nın 61. maddesiyle çoğunluk hakları üzerindedir. Şimdiden biz bu çoğunluğu konsoloslara ispat etmeye çalışarak bu hakka layık olduğumuzu gösterelim. Bilgiye susamışlığımızı göstererek ıslahat ve emniyeti arzuladığımızı kabul ettirelim.

Her nerede olursa olsun karşınıza çıkan Avrupalı yolcuları güler yüzle karşılayıp ağırılarak Ermenilerin yaratılışındaki misafirperverliği de göstermelisiniz. Onlara eski Ermenilik hikayelerini söyleyip Ermeni davasına yardımcı olmak lazımdır. Avrupalı yolculara Ermenistan'ın bu günkü gerçek durumunu anlatarak onların yardımını dilemelisiniz. Bunları kilise cemiyetleri ile kilise cemaatlarına duyurun ve telkin edin. Avrupalı yolcular hasta olurlarsa ve size muhtaç kalırlarsa hemen onların yardımına koşunuz ki, kalplerini kazanmış olasınız. Sizin böylesine öğütlere ihtiyacınız yoktur. Ancak Müslümanların eski barbarlığı yüreğinizde kökleşmiş ise korkmayınız, o zamanlar çoktan geçti. Hıristiyan Avrupalı yolcularla çok samimi ilişkiler kurmalısınız.

Bu talimatı bu nedenle göndermek lüzumunu duyduk. Osmanlı Devleti, sizin Avrupalı yolcularla kurabileceğiniz samimi ilişkilere engel olmayacaktır. Eğer bunun için zulüm ve işkenceye uğranılırsa mahalli hükümete şikayet edilmelidir. Aynı zamanda en yakın konsolosa da haber verilmelidir. Patrikhane'ye de olup bitenler tüm ayrıntılarıyla yazılmalıdır.”

Ermeni Din adamlarının isyanlarda rolüne değinen, Ermeni “*Dadjan*” dergisinde yayınlanan bir makaleye göre; Ermeni din adamlarının vaazlarında İncil'in sözleri yerine halkın zihnine kin ve intikam tohumları saçtıkları, halkı isyana kışkırttıkları, Eçmiyazın Katogikosluğu'nun ise Ermeni ıslahat sorununun çözümlenmesi için özel bir komisyon görevlendirdiği ve Patriklik geleneğinde olmamasına rağmen Rus temsilcilerinin Babıali'yi her ziyaretlerinde, Ermeni Patriklerinin de temsilcilerin yanında yer alarak ıslahat sorununu ortaya attıkları belirtilmekteydi.¹⁵⁴

Zeytun isyanları sırasında Halep valisi olan Kamil Paşa da, 1879'da Ermenilerin Avrupalı devletlerin müdahalesini sağlamak için Ermeni Patrikhane'sinin bir takım faaliyetlere giriştiğini, bu faaliyetleri arasında İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nde, yabancı devletlerin desteğiyle, kiliselerde mezhep ve diğer konulara bakmak üzere murahhasların başkanlığında halk ileri gelenlerinden oluşan “*Meclis-i Millet-i Ermeni*” adında kurullar kurduklarını ve bu kurulların resmi mühürleriyle mahalli hükümete yazılar yazmak gibi

¹⁵⁴ Ali GÜLER vd, *Her Yönüyle Ermeni Sorunu*, Kara Harp Okulu Basımevi, Ankara, 2001, s.121.

eylemlerin de olduğunu bildirmekteydi.¹⁵⁵ Gerçekten de yakalanan bazı Ermeni ihtilalcileri, üzerlerinden çıkan bir takım belgelerle Patrikhane ile Ermeni ihtilalcileri arasındaki ilişkileri ortaya koyan veya anlatımlarıyla bu ilişkiyi kanıtlayan ifadeler vermişlerdir. Örneğin Ermeni ihtilalcilerinden Papaz Dergort ifadesinde, Patriğin Ermeni ihtilalcilerini benimsemiş olduğunu ve Zeytun eşkiya reisiyle haberleştiğini, Ermeni ihtilalcilerinin İngiltere'nin askeri yardım vaadinden cesaret aldıklarını söylüyordu.¹⁵⁶

Tahsin Paşa, Hatıralarında Ermeni Patrikhanesi'nin ve diğer din adamlarının tutumlarıyla ilgili olarak Ermeni ayaklanmalarında papazların rollerinin büyük olduğunu, kiliselerin ibadetlerden çok terör ve ihtilalcilere hizmet ettiklerini haber almalarına rağmen Ermeni ihtilalcilerinin bazı elçiliklerin yardımlarıyla mükemmel planlar yaptıkları için bir ip ucu bile bulmanın çok güç olduğunu ifade etmektedir.¹⁵⁷ Patrikhane'nin Ermeni isyancılarına verdiği diğer bir önemli destek ise bu suçluları koruyuculuğu altına almasıydı. Nitekim özellikle İstanbul'da çeşitli suçlar işleyen Ermeni komiteciler, haklarında yapılacak tahkikattan kurtulmak için Patrikhane veya kiliselere sığınmaktaydılar.¹⁵⁸ Tahsin Paşa da durumla ilgili olarak kilise ve Patrikhane'ye sığınan bu kişilerin kilise papazları ve hademeleri tarafından saklanıldıkları bilindiği halde her hangi bir tedbir alınmadığı veya bu tür olayların önüne geçilemediğini yazmaktadır.¹⁵⁹

Patrikhane'nin devlet aleyhtarı çalışmalarına değinen rapor halindeki yazısında Sivas valisi Hakkı Paşa da, Patrikhane'nin Berlin Konferansından beri Anadolu'da Ermenilerin buldukları vilayetlerde Ermeni papazlarına sürekli olarak gönderilen yazılarla Ermeni halkın Müslümanlara karşı kıskırttığını, şahsi olan sorunların genel sorunlar haline getirdiğini, Patriklerin en küçük Ermeni köylerine varıncaya kadar papazlar göndererek nüfus sayımı yaptırdıklarını ve papazlar tarafından hazırlanan nüfus defterlerinin gizlice Patrikhane'ye gönderildiğini, her zaman karşılaşılabilecek cinayetlerin milli bir kalıba sokularak basın yoluyla kamuoyunun kandırılmaya çalışıldığını bildirmekteydi.¹⁶⁰

¹⁵⁵ SAKARYA, a.g.e, s.71; Sadrazam Kamil Paşa da Erzurum olayları dolayısıyla Ermeni Patriği ile yaptığı görüşmede, Ermeni Patriği ile cemaat ileri gelenlerinin Yedikule'deki Ermeni Hastanesi'nde Ermeni Nizamnamesi'nin yıldönümü nedeniyle yaptıkları toplantıda "Dersaadet Millet Komitesi"ni destekleyen yayınların yaptığını belirtmiş, bunun üzerine Patrik, cemaat içinde bir takım kötü niyetli kişilerin olmasından dolayı üzüntü duyduğunu belirtmiştir. Bkz. B.O.A, Yıldız Sadaret Hususi, Doya No: 15. Z. a 1307, İç No: 6-236/52.

¹⁵⁶ KILIÇ, a.g.e, s.207.

¹⁵⁷ Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1990, s.59-60.

¹⁵⁸ Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi, C. II, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1998, s.243.

¹⁵⁹ Tahsin Paşa'nın Yıldız..., s. 60; İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi'nde, kiliselerinde ve okullarında yapılan aramalar sonucunda ele geçirilen silah ve mühimmat için daha ayrıntılı bilgi için Bkz. Nazım Paşa, a.g.e, C. II, s.396-401.

¹⁶⁰ GAZİGİRAY, a.g.e, s.137.

Ermeni isyanları ve bu isyanlarda kiliselerin rolünü en iyi şekilde ortaya koyan belgelerden biri de Ermeni “*Dadjar*” dergisinde yayınlanmış makalelerdir. Bu makalelerin özeti, Ermeniler tarafından , Fransızca olarak “*A Qui La Faute? Aux Partis Revolutionnaires Armeniens*” (Hata Kimde? Ermeni İhtilal Partilerinde) adı ile 1917’de kitap olarak basılmıştır. Bu kitapta Ermeni kiliseleri ve isyancılar arasındaki ilişkiler şu şekilde açıklanıyordu;¹⁶¹

“Dini cemaatler, uzun zamandan beri, Ermeni ihtilal partilerinin inkılap ocakları olmuş ve en şeytani programlar buralarda hazırlanmıştır. Dini merkezler , silah depoları ve komplo ocakları olmuştu...Dini liderler,söz ve yazı ile kendilerine güvenmiş olan halkı isyana teşvik ediyordu. Artık vaazlarda yüce sözler ve İncil’in doktrini zikredilmiyordu. Sadakat ve doğruluk yerine isyan; insanlık yerine kin, intikam, ahlak yerine alçaklık, rezillik va’zediliyordu...Dini liderler, komiteler tarafından organize edilmiş bayramlara, toplantılara, törenlere başkanlık ediyorlardı; halktan, partilerin emirlerine ve eğitimlerine uymaları isteniyordu.....Bütün Ermenilerin en yüksek lideri Eçmiyazin Katoğikos’u işe karıştı ve reform meselesinin uygulanması ve haledilmesi için özel bir delegasyon görevlendirdi... Patriklik geleneklerinden olmayan özel bir tavır aldı. Rus temsilcisinin Bab-ı Ali’yi ziyaretinin her defasında, reform projeleri konusunda birkaç itirazda bulunmak için, Ermeni Patriği de orada hazır bulunuyordu.”

Rus Generali Manievski, Ermeni din adamlarının, dini çabalarının çok az olduğunu, ihtilalcilik propagandasının yapılmasında bunların çok önemli rol oynadıklarını, Ermeni kiliselerinde yapılan ayinlerde ve toplantılarda, Ermeni okullarının da katkılarıyla Müslüman-Hıristiyan düşmanlığının yaratılmaya çalışıldığını belirtmekteydi. Gerçekten de Ermeni kiliseleri ve din adamları Ermeni olaylarının o kadar içindeydiler ki Adliye ve Mezahip Nazırlığı’ndan Abdülhamit’e gönderilen 12 Ağustos 1905 tarihli bir belgede, İstanbul’daki isyancıların başkanlarından olan rahipler hakkında bir an önce tedbirler alınması gerektiği, bu kişilerin taşradansa İstanbul’da tutularak göz altında tutulmaları ve taşraya gitmek isteyenlere ise izin verilmemesi, mahkum olup da affedilmiş olanların yüksek mevkilere getirilmemeleri tavsiye edilmekteydi. Yine Sadrazam Mektubi Kaleminden Dahiliye ve Zaptiye Nazırlıklarına gönderilen 11 Ağustos 1905 tarihli telgrafta da bu yolda tedbirlerin alınması istenmekteydi.¹⁶²

Tüm bu anlattıklarımızın yanında, Berlin Konferansı sırasında Ermeni din adamı Horen Kalfayan (Narbey)’in şiirleri ve vaazlarıyla Ermeni halkına milliyetçilik ve isyan fikirlerini aşılmasının yanında, Osmanlı sarayı ile olan yakınlığından dolayı saraydan aldığı

¹⁶¹ A. KÜÇÜK, a.g.e, s.115.

¹⁶² B.O.A, A. MKT. MHM. 1323.C.9, D.N:699, G.N:17.

bilgileri Beşiktaş papazı Vartabet Deroyan vasıtasıyla Marsilya'da çıkan "Pro-Armenia" dergisine ulaştırılması ve böylece bu bilgilerin propaganda malzemesi yapılması,¹⁶³ Üsküdar'daki Ermeni Kilisesinde yapılan aramalar sonucunda silah bulunması,¹⁶⁴ Musa Bey olayı nedeniyle şikayet amacıyla Muş'tan İstanbul'a gelen Ermeni heyetinin, Patrik tarafından İstanbul'daki hanlara yerleştirilerek, Ermeni kızı Gülizar'ın ve ailesinin fotoğraflarının her yere dağıtılmasıyla Ermeni sorununun yabancı ülkelerde ses getirmesi için çalışılması,¹⁶⁵ ve nihayetinde Ermeni meselesinin Avrupa basınında geniş bir şekilde yer alması için bazı din adamlarının suçsuz yere hapsedildiklerinin iddia edilmesi, aslında Ermeni din adamlarının ne derece Ermeni isyan hareketlerinin içerisinde olduklarını göstermesi bakımından son derece önemli faaliyetlerdir. Patrikhane Ermeni olayları sırasında şu yolları izlemiştir;¹⁶⁶

1-Ermeni okullarında ders kitapları ve eğitim sistemleri itibariyle Türk-Müslüman düşmanlığını yaymışlardır.

2-İllere gönderilecek öğretmen, papaz ve piskoposları komiteciler arasından seçmişlerdir.

3-Kafkasya'da Türkler aleyhine yayınlanan yayınları gizlice ülkeye sokan Patrikhane, aynı zamanda bunların dağıtımını da yapmıştır.

4-Komiteci papazlar ve ruhaniler, devleti yıkmaya çalışmışlardır.

5-Öğretmenleri, aydınları, şairleri ve yazarları, Türk-Müslüman düşmanlığını körükleyen yazılar yazmaları için teşvik etmişlerdir.

6-Gönderdiği gizli genelgelerle nüfus sayımına girişerek Avrupalı devletlere altı vilayette Ermenilerin çoğunlukta olduğunu göstermeye çalışmıştır.

7-Ermenilerden alınan vergiler ve bazı cinayet olayları abartılarak Avrupa'da Türkler aleyhinde propandaya girilmiştir.

8-Ermenilerden topladığı paralardan bir bölümüyle Rusya'dan getirttiği çetelerle Anadolu'da isyan faaliyetlerini başlatmıştır.

9-Komitelerin kurulmasına maddi-manevi olarak yardımcı olmuştur.

İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin tüm bu eylemleri Abdülhamit'in Patrikhane'ye duyduğu güveni sarsmış ve Ermeni Patrikhanesi'ne karşı daha temkinli davranmasına neden olmuştur. Abdülhamit, Ermeni Patrikhanesi'nin, Ermeni komitecileriyle iş birliği içine girdikleri kesinleşince, Patrikhane'yi kontrol altında tutmak için bazı tedbirler almıştır. Bu

¹⁶³ GÜLER vd, a.g.e, s.170.

¹⁶⁴ a.g.e, s.145.

¹⁶⁵ SAKARYA, a.g.e, s.95.

¹⁶⁶ Mehmet HOCAOĞLU, Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, Ertu Matbaası, İstanbul, 1976, s.121,181.

tedbirlerden bazıları, Ermeni Patrikhane'sine gelen her türlü postanın kontrol altında tutulması için Posta ve Telgraf Nezareti'nin dikkatli olmasının istenmesi ve Ermeni Patriklerinin her türlü hareketlerinin gözetilmesi ve yabancı ülkelerden Patrikhane'ye gelen maddi yardımların ve bağışların komitecilere verilememesi için Patrikhane harcamalarının kontrolü gibi tedbirlerdi.¹⁶⁷ Bu tedbirleri gerçekleştirmek için Sultan Abdülhamit, doğrudan kendisine bağlı bir istihbarat birimi bile oluşturmuştur.¹⁶⁸

Tüm bu anlattıklarımızdan yola çıkarak açıkça diyebiliriz ki, inanma tüm toplumlar için önemli bir olgu iken, özellikle hakim toplumdan farklı azınlıklarda din ve dini kurumlar, sosyal yaşamda çok daha fazla etkili olmuştur. Bu nedenle Ermeni hareketlerinin özelliklerine dikkat ettiğimizde genellikle olayların başladığı yerler olarak kiliseleri görmekteyiz.¹⁶⁹ Bu anlamda; Kamuran Gürün'ün dediği gibi, *"Ermeni devletinden, Ermeni milletinden, Ermeni tarihinden değil, Ermeni kilisesinden, Ermeni Kilisesi devletinden bahsetmek icap eder. Ermeni Kilisesinin, mevcudiyetini koruyabilmesi için bir kuvvete, bir devlete ihtiyacı vardır. Ermeni devleti fikrini doğuran Ermeni milleti değil, Ermeni kilisesidir. Eğer Ermeni Kilisesiyle Bizans Kilisesi arasında bir kopuş olmasaydı, Ermeni devleti fikri ortaya çıkar mıydı? Bu soruya olumlu yanıt vermek güçleşmektedir."*¹⁷⁰

2.3. II. ABDÜLHAMİT VE ERMENİLER

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşına kadar Osmanlı Devleti, 1850'li yıllardan itibaren Ermenilerin gittikçe artan bölücü ve yıkıcı faaliyetlerini Ermenilerin bir iç sorunu olarak görmekteydi. Osmanlı yöneticileri, Ermenilerin tıpkı Rumlar ve Bulgarlar gibi devlete karşı ayaklanacaklarını zannetmemişlerdir. Hatta bu konuda kendilerini uyaran bazı yabancı devlet adamlarına ise *"şarkı söyleyen halk ayaklanmaz"* şeklinde cevap veren Osmanlı yöneticileri, Ermenilere bu konuda ne kadar çok güvendiklerini göstermekteydiler.¹⁷¹

Ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra, daha önce ayrıntılarıyla bahsedildiği üzere, özellikle İngiltere ve Rusya'nın Osmanlı topraklarındaki çıkarları doğrultusunda Ermenileri bir araç olarak görmeleri itibarıyla bu soruna karışmaları

¹⁶⁷ Sadaret Siyasi Mektubi Kalemi'nden Adliye ve Mezahip Nezareti'ne gönderilen 29 Mart 1904 tarihli bir belgede; Amerika ve diğer yabancı ülkelerden hayır amaçlı toplanan paraların Patrikhane tarafından kayıt altına alınması istenmesi, Bkz. B.O.A, A.MKT.MHM, 1322.M.12, D.N:689, D.N:19.

¹⁶⁸ GÜLER vd., a.g.e, 175-186.

¹⁶⁹ ÇALIK, a.g.e., s.102.

¹⁷⁰ GÜRÜN, a.g.e, s.45.

¹⁷¹ Bayram KODAMAN, "Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri", *Türk Kültürü Dergisi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, S . 219, Mart - Nisan, 1981, Ankara, 1981, s. 247.

sonucunda, Abdülhamit ve devlet adamlarının Ermeni sorununun bir iç sorun olmadığını fark etmelerine neden olmuştur.¹⁷²

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra imzalanan Ayastefanos Antlaşması, Rusya'yı Ermeni sorununda etkin bir duruma getirmişti. Çünkü bu antlaşmada Osmanlı Devleti'nin doğuda, Ermenilerin bulunduğu yerlerde ıslahat yapacağı, bu ıslahatları gözetken ülkenin de Rusya olacağı belirtilmekteydi. Ancak Ayastefanos Antlaşması'nın özellikle İngiltere başta olmak üzere diğer büyük Avrupa devletlerini, Rusya'nın kendi aleyhlerine güçlenmesi nedeniyle rahatsız etmesi, bu antlaşmanın yerine Berlin Antlaşması'nın imzalanmasına neden olmuştur. Berlin Antlaşması'nda da yine Ermeni sorunu gündeme gelmiş ancak bu defa Ermenilerin koruyucu rolünü Rusya yerine İngiltere oynamaya başlamıştır. İngiltere de Rusya gibi Ermenilerin bağımsızlığından değil de Osmanlı Devleti'nin Ermeniler lehine ıslahatlar yapması vaadinde bulunmuştu.

Berlin Antlaşması'yla birlikte ortaya çıkan ıslahat sorunu Osmanlı ile Büyük Devletleri sürekli karşı karşıya getirecektir. Özellikle İngiltere ve Rusya, bundan sonra her fırsatta Osmanlı'ya yeni ıslahat projeleri sunarak bunların uygulanması için baskı yapmışlardır. Bu ülkelerin isteklerinde dikkat çekici en önemli noktalar şunlardır.¹⁷³

- Valilerin seçimi konusunda gerekirse teminat verilmesi,
- Siyasi suçtan dolayı tutuklu veya mahkum olan Ermenilerin affı,
- Göç eden veya sınır dışı edilen Ermenilerin geriye dönmeleri,
- Hapishanelerin ve mahkumların teftiş edilmeleri,
- Vilayetlerde ıslahatların uygulanması için bir komiserin görevlendirilmesi,
- Mezhep değiştirme olaylarının bir kanuna bağlanması,
- Ermenilere verilen hukuk ve imtiyazların tamamının uygulanması ve korunması,
- Anadolu'nun çeşitli yerlerinde yerleşik Ermenilerin durumlarının iyileştirilmesi,
- İdare, polis ve jandarmadaki Gayrimüslimlerin sayısını "*Daimi Murakabe Komisyonu*" nun belirlemesi,
- Her valinin bir Hıristiyan yardımcısının olması,
- Hıristiyanlardan kaymakam ve mutasarrıf seçilmesi,
- Altı vilayette nüfus durumuna göre memur seçiminin yapılması.

¹⁷² GÜLER vd., a.g.e, s. 58; Giderek artan ayaklanmalar karşısında Abdülhamit, büyük devletlerin Osmanlı Devleti'ndeki azınlıkların ayaklanmalarını desteklemeleri karşısında, kurduğu casus teşkilatıyla Asya ve Afrika'daki emperyalist devletlerin sömürgelerinde giriştiği gizli faaliyetlerle, Müslümanları Batılılara karşı kıskırtmaktaydı. Yani halifelik unvanını, Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü korumak için kullanmaktaydı. Bkz. Ercüment KURAN, "II. Abdülhamit'in Büyük Devletlere Karşı Uyguladığı Siyasetin Esasları". *Türk Çağdaşlaşması*, (Der: Mehmet Erdoğan), Akçağ Yayınları, Ankara, 1997, s. 102,103.

¹⁷³ NURİ , a.g.e, s.853; C. KÜÇÜK, a.g.e, s.163.

Abdülhamit ise tüm bu isteklere karşı Ermeni sorunun, kışkırtmaların ve anarşi olaylarının önü alındığı takdirde önlenebileceğini düşünmekteydi. Abdülhamit'e göre, Ermeniler lehinde bir ıslahat programına girilirse Ermeniler bundan cesaretlenerek daha geniş ayrıcalıklar talebinde bulunabilirlerdi.¹⁷⁴ Bu nedenle büyük devletlerin teklif ettiği ıslahatı ertelemek ve bu yöndeki bir Avrupa müdahalesine engel olmak için büyük devletlerin Anadolu'daki nüfuzunu kıracak ve olası bir isyanı önleyecek tedbirler arayışındaydı.¹⁷⁵ Bir anlamda Abdülhamit, fazla toprak kaybetmemek için Avrupalı devletlerin isteklerine karşı çıkmamakta, ancak bu projelerin uygulanmasını engellemeye çalışmaktaydı.¹⁷⁶ Bu nedenle Osmanlı Devleti, Anadolu'da meydana gelen Ermeni olaylarında bile Ermenileri gözetten bir politika izlemiş, olayları soruşturmak üzere kurulan komisyonlara Patrikhane'den de birer temsilcinin katılmasını sağlayarak, olaylarda gerçek suçluları tarafsız olarak belirlemeye çalışmıştır. Ermeni isyanlarının çıktığı yerlerde görev yapan polis, jandarma ve zabitaların bağlılıklarından şüphe duyulanların atamaları başka yerlere yapılmış, bu yerlere gönderilecek olanların ise devlete sadakat yemini etmeleri istenmiştir.¹⁷⁷

Ancak Osmanlı Devleti'nin tüm bu girişimlerine rağmen, büyük devletler tarafından Hristiyanlar lehine yapılması istenen ıslahatları yapması ve Kürtler ile Çerkezler aleyhine sert tedbirler alması oldukça güçlü.¹⁷⁸ Hazırlanan ıslahat programlarında II. Abdülhamit'in ve ulemanın özellikle karşı çıktığı konu, şeriata küfür olarak algılanan Müslüman olan asker ve jandarmanın başına Hristiyan subayların getirilmesi idi. Ayrıca, 1875'den beri Balkanlardaki Hristiyanların ve büyük devletlerin Müslümanlara ve Türklere karşı giriştikleri hareketler Osmanlı kamuoyunda olumsuz bir hava yaratmıştı. Kaldı ki II. Abdülhamit ve bazı devlet adamları bu durumdan yola çıkarak, devleti içinde bulunduğu durumdan kurtarabileceğine inandıkları Panislamizm denen yeni bir dış politika izlemeye başlamışlardı.

Tüm bu gelişmeleri dikkate alan Abdülhamit, yabancı devletlerin Ermeni ıslahatı konusunda verdiği raporu, kurmuş olduğu bir komisyon (Adliye, Dahiliye, Hariciye, Maarif Nazırları ve Sadaret Müsteşarından oluşan) ile görüşerek bazı maddelerinde değişiklikler

¹⁷⁴ NURİ, a.g.e, s. 838.

¹⁷⁵ Komitelerin halk üzerindeki etkilerini kırabilmek için Dahiliye Müsteşarlığı, Zaptiye ile Posta ve Telgraf Nazırlarına gönderdiği arızada komitelerin yurt dışında bastırıp, yurt içinde dağıttıkları ilanname ve yayınların toplattırılması veya ülke içerisine girmelerine engel olmak için sıkı tedbirler almaları istenmiştir. Bkz. B.O.A. Yıldız Evrakı, Dosya No: KS 36, Ev. 368, İç No: Zarf. 141, Karton: 13, No: 156, s.63; Ayrıca Bkz. B.O.A. Yıldız Sadaret Mütenevvia, Dosya No: 21 S 1308, İç No: 1455/702-126, D. No: 45/97.

¹⁷⁶ Gül TOKAY, *Makedonya Sorunu*, Afa Yayınları, İstanbul, 1996, s.15.

¹⁷⁷ GÜLER vd., a.g.e, s. 118.

¹⁷⁸ KARAL, a.g.e, C. VIII, s.133.

yapmış ve 29 Temmuz 1895 tarihli Tezkire-i Resmîye ve 24-25 Haziran 1895 tarihli buyruğu ile alınan kararlar, kesinlik kazanmıştır. Söz konusu kararlar şu şekildeydi:¹⁷⁹

-İslahat adıyla yapılması istenen uygulamalar karışık halde yaşayan halk ve devlet için son derece tehlikelidir.

-Valilerin atanmasında yabancı devletlerin elçiliklerine danışılması padişahın hükümlerle haklarıyla bağdaşmamaktadır.

-Padişah zaten bir çok suçluyu ve Ermeni'yi affetmiştir.

-Devletin aleyhinde çalışıp, sürgün edilenlerin geri dönmesi ancak haklarında yapılacak araştırma sonucunda uygun görülürse mümkün olacaktır.

-Mahkemelerin daha hızlı çalışmasını padişah da istemekte ve bunun için biri Müslüman, diğeri gayrimüslim iki müfettiş görevlendirilmiştir.

-İslahatın uygulanmasını denetleyecek müfettişin padişahın iradesiyle seçilmesi ve atanması uygundur.

-Azınlıkların isteklerini bildirecekleri yer Mezahip Nazırlığı (Mezhepler Bakanlığı) olduğundan denetim komisyona baş vuramazlar.

-Yardıma muhtaç olanlara gerekli yardımlar yapılmaktadır.

-Mezhep değiştirmek için her hangi bir baskı yapılmamaktadır ve Müslümanlığı seçenlere her hangi bir baskı olup olmadığı araştırılmaktadır ve bu durumda olan kişilerin bir hafta güvenli bir yerde tutulmaları kabul edilir.

-Ermenilere şimdiye kadar verilen hak ve imtiyazlar korunmaktadır.

-“Herkes hukuk önünde eşittir” ilkesinden yola çıkarak Ermenilere ayrıcalıklı davranılamaz.

- Vilayet meclislerinde ve Nizami mahkemelerde Ermeni üyeler olduğu gibi Ermeni mahalle ve köy muhtarları da bulunmaktadır.

Görüldüğü gibi Abdülhamit bu yaklaşımıyla Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin yabancı devletlerin ıslahat konusunda yetkilerine karşılık söz konusu antlaşmanın 63. maddesi gereğince Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün ve bağımsızlığının da taahhüt altına alınması gerektiği ve bu iki maddenin eş değer tutulmasını istemekteydi.

Ermenilere yönelik yapılacak ıslahatlara bakış açısını açıkladığımız Abdülhamit, Ermeni meselesinin ortaya çıkışı ve yeni boyutlar kazanarak yaygınlaşması karşısında düşüncelerini şu şekilde ortaya koymaktaydı:

¹⁷⁹ GÜLER vd., a.g.e, s. 135.

“Ermeni Meselesi, Ermenilerin meselesi değildir. Rahat bir yürekle söyleyebilirim ki, Ermeni kavmi (Milleti) Osmanlılığı en iyi benimsemiş, onu en iyi temsil etmiş bir kavimdir. Medeniyetimize hizmet etmişler, devletimizin bekasına çalışmışlar, hizmet ve sadakatleri ile mümtaz Osmanlılar çıkarmışlardır. Ermenilerin bizden hiçbir şikayetleri yoktu. Fakat Ruslar, Bulgaristan üzerindeki emellerine ulaşınca, Osmanlı İmparatorluğu'ndan yeni bir parça daha koparmak için, Ermenileri parmaklarına doladılar. Gönderdikleri ajanlarla, önce papazları, öğretmenleri ele geçirdiler, sonra da buldukları macera düşkünü Ermenileri, bizim aleyhimize çevirdiler.

Hiçbir kavim, bağlı olduğu ülke zayıflarsa rahat durmaz. Bu sebeple, Ermenilerin de tek başlarına uslu oturduklarını söylemek istemiyorum. Fakat tek başlarına hiçbir güçleri olmadığı için diğer kavimler gibi onlar da bir süre daha bekleyebilirlerdi. Ancak tahrik ve fitne, bazılarını hemen ayaklandırmaya yetti...

Ben fitneyi bastırmak, bu iyi Osmanlıları yanlış yollara sapmaktan kurtarmak için elimden geleni yaptım. Bir yandan kendilerine şefkatle muamele ettim, bir yandan Katolik ve Ortodoks Ermeniler arasındaki anlaşmazlığı kullanarak, uzun bir süre bir fikir etrafında toplanmalarını engelledim. Fransızlar, Katolikleri himaye ediyorlar, Ruslar Ortodokslara arka çıkıyorlardı. Ben, bazen birini, bazen ötekini tutarak her ikisinin de Osmanlı Reayası olduğumu hatırdan çıkarmayarak, tahrikleri önlemeye çalıştım. Önce birbirlerini kırdılar sonra dönüp Müslüman ahaliye saldırdılar...

Ermenilerin muradı, Müslümanları kıskırtmak, üslerine saldırtmak sonra da dünyayı ayağa kaldırmaktı. Bundan sonra Avrupa devletleri işe karışacaklar, bu iki unsurun bir arada yaşamayacaklarını ileri sürerek muhtariyet isteyeceklerdi. Ajanlar, papazlar, öğretmenlerle sürdürülen bu tahrikler, önceleri pek itibar görmedi. Birçok Osmanlı Ermenisi, bu kıskırtmaları hoş karşılamadı. Bunun üzerine kurulan çeteler, önce bu namuslu Ermeni vatandaşlarımızı yola (!) getirmek için bunları kesip öldürmeye başladılar. Bu namuslu Ermeniler, bir taraftan hükümetten, bir taraftan çetelerden çekiniyorlardı. Sonra, sonra bunlar da çeteleri desteklemeye, saklamaya başladılar.

Birinci safhası böyle biten oyunun ikinci safhasına geçildi. Türk kılığına giren Ermeniler, kendilerine yardım etmek istemeyen kendi vatandaşlarını öldürüp sonra da (Görmüyor musunuz, sizi Türkler kesiyor, siz hala bizimle birlik olmuyorsunuz) demeğe başladılar...Ben o günlerde İngiltere'nin Uzak doğuda Ruslarla başlarının iyice derde girmiş olduğunu biliyordum. Hem Rusya, hem İngiltere, hem de Almanya'dan çekinen Fransa ciddi bir müdahalede bulunamazdı. Nitekim bulunmadı da... Fakat bunun izleyen yıllarda İngiltere

Ermeni meselesini ayakta tutmak için elinden geleni yaptı. Çünkü bu surette Mısır'da giriştiği işleri örtmüştü oluyor, dünyanın dikkatini Türkiye üzerinde uyanık olarak tutuyordu.

Anadolu'da yaptıkları hareketlerle muratlarına eremeyeceklerini anlayan Ermeniler, çetelerini, komitecilerini İstanbul'a soktular ve İstanbul'da çeşitli kargaşalıklar çıkarmaya çalıştılar. Bunda muvaffak da oluyorlardı. Fakat Avrupa'nın büyük devletleri de, hiçbir yerde çoğunlukta olmayan bu dağınık Ermenilere benim muhtariyet vermeyeceğimi, bunun için her şeyi göze alabileceğimi biliyorlardı. Onlar da kendi aralarındaki rekabet yüzünden savaşa girecek takatte değildiler; Bu yüzden Ermeni meselesi, Türkiye için bir huzursuzluk, Avrupa için Türkiye'ye müdahale olarak son yıllara kadar sürdü gitti. ...”¹⁸⁰

Görüldüğü gibi Abdülhamit, bir yandan Ermenilerin giriştikleri mücadeleyi eleştirirken diğer yandan Ermeni meselesinin Avrupalı devletler tarafından kışkırtıldığı gerçeği üzerinde özellikle durmuş ve bu konudan duyduğu rahatsızlığı bildirmiştir. Nitekim Abdülhamit Vambery ile yaptığı bir görüşmede, “Bizden Sırbistan, Yunanistan ve Romanya'ya almakla Avrupa elimizi ve bacaklarımızı kesmişti. Bütün bunlara karşı Osmanlı milleti sessiz kalmıştır. fakat, bir Ermeni sorunu yaratmak ile bağrımızı deşmek istiyorsunuz. İşte buna dayanamayız. Kendimizi savunmak zorundayız ve savunacağız.”¹⁸¹ diyerek Avrupa devletlerinin bu meseledeki rolünü vurgularken, diğer yandan da Ermenilere isyan hareketlerinden dolayı bu azınlığa güveni kalmadığı için şiddetli bir politika izlemiştir.¹⁸² Abdülhamit bu politika gereği ticari ve idari işlerde çok iyi durumda olan Ermenilere, komitecilere yardım ettikleri düşüncesiyle ekonomik yönden bir darbe indirmeyi düşünmüştür. Bu nedenle saray kaymakamlığı görevinde olan ve bu görevden iyi kazançlar elde eden Ermeniler saraydan çıkarılmış, sonrasında bu uygulama İstanbul'dan taşraya kadar tüm vali ve mutasarrıflara duyurulmuştur.¹⁸³ Ermenilerin ticaret ve hükümet kapısından yoksun bırakılması amacıyla bu kadar sert politikalar izleyen Abdülhamit, Doğu Anadolu'da isyanların önünü almak ve yerel güvenliği sağlamak için de en mükemmel silahlarla donatılan *Hamidiye Süvari Alayları* kurdurmuştur.¹⁸⁴

¹⁸⁰ İsmet BOZDAĞ, *Abdülhamit'in Hatıra Defteri*, Kervan Yayınları, İstanbul, 1975, s.55-57. Abdülhamit, Ermeni meselesinin Ermenilerin meselesi olmadığını belirtirken bunda kesinlikle haklı idi. Nitekim İstanbul'da Ermeni komiteciler yakalandıklarında bu durum Müslümanlar olduğu kadar Ermeni cemaati içinde de sevinç ve heyecan ile karşılanmaktaydı. Bkz. B.O.A, Y. PRK. A, 1323.C. 20, D.N:14, G.N:9.

¹⁸¹ KOCABAŞ, *Sultan II. Abdülhamit...*, s.191

¹⁸² a.g.e, s. 193.

¹⁸³ a.g.e, s.193.

¹⁸⁴ NURİ, a.g.e, s. 838; her ne kadar Ermeni komitelerinin etkinliğini azaltmak amacıyla haklarında yapılan tahkikatların birçoğu karşılaşılan güçlüklerle rağmen başarılı olsa da ele geçirilen komite başkanları ve üyeleri yerine hemen fazla zaman kaybetmeden çok iyi yetiştirilmiş kişiler getiriliyordu. Bkz. Hüseyin Nazım Paşa. a.g.e, C. II, s.283.

II. Abdülhamit Osmanlı sınırları içerisinde eylemlerde bulunan Ermeni komitecilerinin yurt dışındaki eylemlerini de sıkı bir kontrole almıştı. Hatta bu konuda yurt dışındaki hafiye ve temsilcilerinden son derece titiz ve ayrıntılı raporlar gelmekteydi.¹⁸⁵

Ancak Ermeni isyanlarının en çok alevlendiği dönemlerde bile II. Abdülhamit bir yandan Ermenilere karşı tedbirler alırken, diğer taraftan da Ermeni dini kurumlarına ve okullarına da gereken maddi yardımları yapmaktan da geri kalmamıştır. Nitekim Katolik Ermeni Patriğini, Yıldız Sarayı'na yazdığı 14 Ocak 1896 tarihli tezkiresinde Katolik Ermenilerinin ve kendisinin Patrikliğe atandığından beri devlete olan sadakatlerinden bir şey kaybetmediklerini ifade ettikten sonra Patrikhane'nin büyük bir maddi sıkıntı içinde olmasından dolayı Patrikhaneye parasal yardım yapılmasını istemesi karşısında, Patriğe istediği miktarda mali yardım yapılmıştır.¹⁸⁶

Ermeni olaylarının alevlendiği dönemde, büyük devletlere müdahale fırsatı vermemek için Padişaha Doğuda hemen bir ıslahata başlanması doğrultusunda Yıldız'da vereceği kararların padişah tarafından koşulsuz kabul edileceği olağanüstü bir heyetin kurulması teklifini getiren, ancak bu teklifi Abdülhamit tarafından daha çok Ermeni meselesinde kendi politikasını etkileyebilecek sürprizlere maruz kalmamak nedeniyle kabul edilmeyen sadrazam Cevat Paşa da¹⁸⁷, Ermeni meselesinin Avrupalı Devletlerin kışkırtmasından dolayı çıktığını savunurken özellikle İngiltere'ye yüklenmekteydi. Cevat Paşa, Ermeni isyanlarının İngiltere'nin kışkırtmasıyla meydana geldiğini, dünyada toplam 800.000 olan Ermeni nüfusundan 400.000'nin Osmanlı sınırları içinde yaşadığını, bu miktarın yarısının Doğu Anadolu'da, diğer yarısının ise Batı Anadolu, İstanbul ve Trakya bölgelerinde yaşadığını, Türklerin Doğu Anadolu'yu Moğollar ve Ermenilerden aldığını ancak Doğu Anadolu'nun ne nüfus yoğunluğu, ne kültür ne de tarih bakımından Ermenilerin özelliğini taşıdığını belirtmekteydi. Buna rağmen Ermeni olaylarının, Mısır'ı ele geçirmek ve Ayastefanos Antlaşması ile Osmanlı Devleti üzerinde kaybettiği nüfuzu tekrar kazanmak isteyen İngiltere'nin kışkırtmalarıyla ortaya çıktığını savunmaktaydı.¹⁸⁸ Cevat Paşa'nın bu düşünceleri İngiltere ve Fransa'nın tepkilerine neden olduğundan Cevat Paşa görevinden uzaklaştırılmıştır.

¹⁸⁵ Bu raporlardan biri de 10 Ekim 1905 tarihli Marsilya Baş Şehbenderliğinden Hariciye Nezaretci'ne gönderilen ve Osmanlı Bankası baskınına adı karışan Nalbantyan'ın Marsilya'daki eylemleri, görüştüğü kişiler, kaldığı otel ve hatta sonraki muhtemel eylemleri hakkında bilgi veren rapor idi. Bkz. B.O.A, A. MKT.MHM. 1323-Z-17, D.N:635, G.N:4.

¹⁸⁶ B.O.A, İrade-i Hususi, 1313 Ca. /80.

¹⁸⁷ Mithat SERTOĞLU, "Türkiye'de Ermeni Meselesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, C. I, S. III, Aralık-1967, Ankara, 1967, s.59.

¹⁸⁸ KARAL, a.g.e, C. VIII, s.141.

Abdülhamit'in bu düşüncelerini kanıtlayan gelişmeleri "*Büyük Devletler ve Ermeniler*" başlığı altında incelediğimizden, burada daha çok Ermeni meselesinin yabancı basın ve yazarları tarafından nasıl algılandığına yer vereceğiz.

Gerçekten de her ne kadar Osmanlı Devleti, Ermeni sorununa kendisi ve Ermeniler için olabilecek en iyi ve en gerçekçi tedbirleri almaya çalışmışsa da Avrupa devletleri sürekli verilen tavizler karşısında daha fazla taviz isteyecek ve II. Abdülhamit'i bir Ermeni soykırımcısı olarak tanımlayacaklardı. Bu nedendir ki Abdülhamit'e Ermeni sorunu dolayısıyla birçok Ermeni'yi öldürttüğü iddiasıyla Avrupalı devlet adamları ve yazarlar tarafından "*Kızıl Sultan*" lakabı takılmıştı. İngiltere Başbakanı Gladstone Abdülhamit'ten "*Büyük Katil*", "*Büyük Cani*" ve "*Kızıl Sultan*" diye bahsederken; Albert Vandal, Albert Şhorel ve Pier Khier gibi Fransız yazarlar da aynı şekilde Abdülhamit'e "*Kızıl Sultan*" diye yüklenmekteydiler. Hatta J. Roy Abdülhamit'i anlatan kitabına "*Le Sultan Rouse*" (Kızıl Sultan) adını vermiş ve bu kitap daha sonra Jön Türkler tarafından Türkçe'ye çevrilerek yayınlanmıştır.¹⁸⁹

Abdülhamit dış basında kendisi ve Osmanlı Devleti hakkında çıkan haberlerden hoşnut değildi. Bu konudaki düşüncelerini, "*...Fransızca'dan tercüme edilen bir çok romanın haremden girmesi, kalpleri, fikirleri ifsat etmesi çok acı olmuştur. Bu kötü neşriyatı ithal edenlerin Türkler değil de Fransızlar, Rumlar ve Ermeniler olması ancak teselliden ibarettir. Şu Ermeniler ve Rumlar ne müfsit insanlardır! Piyasaya sürdükleri bu hakikate aykırı romanları, eğer sansürden geçirmeden gazetelerde neşredilseydi, halkta fena tesir uyandırır, bu da Ecnebilerin hakkımızdaki fikirlerini büsbütün yanıldırdı. Zaten memleketimiz kafi derecede her türlü iftiraya maruzdur. Bütün bu söylediğimiz sebepler sansürün devam etmesini icap ettiren sebeplerdir.*" şeklinde dile getiren Abdülhamit, döneminde uyguladığı sıkı sansürün de gerekli olduğunu belirtmekteydi.¹⁹⁰

Tüm İngiliz basını ve kamuoyu Abdülhamit'in aleyhinde idi. Ermenilerin kılık değiştirerek Müslüman ve Hıristiyan halka yapmış oldukları terörist eylemler bile Avrupa basını tarafından farklı şekillerde aktarılmakta ve yapılan tüm bu hareketler Türklere yüklenmekteydi. Her ne kadar Sait Paşa, bu konuda İngiltere'ye şikayetlerde bulunmuşsa da bir sonuç alınamamıştı. Hatta bu konuyla ilgili olarak Rüstem Paşa'nın Yıldız Sarayı'ndan Hariciye Nezareti'ne getirdiği bir telgrafta; İngiltere Hükümeti'nin izlemiş olduğu yolun Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında önceden beri var olan dostane ilişkilere uymadığı ve bu

¹⁸⁹ KOCABAŞ, Sultan II. Abdülhamit..., s. 179.

¹⁹⁰ Abdülhamit, *Siyasi Hatıratım*, Hareket Yayınları, İstanbul, 1974, s.104-105.

durumun böyle daha ne kadar devam edeceği Zat-ı Şahane tarafından sorulduğu belirtilmekteydi.¹⁹¹

Abdülhamit Avrupa'daki basından rahatsızlığını ilgili yerlere bildirdiği gibi ayrıca dış basında çıkan asılsız yayınların önünü almak için de kendisini ziyaret eden *New York Herald* muhabiri olan Gordon Benet'ten Ermeniler hakkında araştırma yapmak üzere güvenilir birini tavsiye etmesini istemiş, bunun üzerine Gordon Benet, George Hepworth adlı bir Protestan rahibi tavsiye etmişti. Tüm Doğu Anadolu'yu at sırtında dolaşan ve Ermenilerin durumları hakkında araştırmalar yapan Hepworth, Ermeni olaylarının gerçek sorumlularının Ermeni komitecilerin olduğunu, İngiltere'nin baştan beri Ermenilere bağımsızlık sözü vermeseydi, Ermeni olaylarının kesinlikle gerçekleşmeyeceği yolundaki fikirlerini ve izlenimlerini Abdülhamit 'e sunmuş, aynı zamanda 1896'da Doğu Anadolu'daki bu gözlemlerini 1898'de Amerika'da "*Through Armenia on Horseback*" (At Sırtında Ermenistan) adıyla yayınlamıştı.¹⁹²

II. Abdülhamit, Ermeniler sorunu hakkında dış basında çıkan yazıları büyük bir titizlikle takip etmekteydi. Bu tür yayınların yapılmaması için Abdülhamit, yabancı ülkelerde yayınlanan bazı gazetelere maddi yardımlar yapmakta ve çeşitli hediyeler göndermekteydi. Ancak tüm bunlara rağmen yabancı basında Osmanlı Devleti aleyhinde çıkan yazıların ardı arkası kesilmemekteydi.¹⁹³ Diğer bir tedbir olarak Abdülhamit, Osmanlı basınına Avrupa basınından daha üstün bir duruma getirmek için çaba harcamaya başladı. Özellikle Ermenilerle ilgili olarak dış basında çıkan asılsız haberlere, yerli basında cevap niteliğinde yayınlar yapılmasına önem verilmeye başlanmıştır. Örneğin 16 nisan 1880 tarihli *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde, "*Ermeni İstekleri*" başlığı altında, dış basında Ermeni meselesinin algılanışı ve Ermeni olaylarıyla ilgili olarak çıkan asılsız haberler şu şekilde eleştirilmekteydi:

"*Ermeni Sorunu denilen şeyin büyük bir gayretle tekrar canlandırıldığını, Avrupa basınına sürekli dikkatini çektiğini, yalnızca birkaç gün önce bu konu hakkında Levant Herald'da uzun bir makale çıktığını öğrendik, Levant Herald'ın ileri sürdüklerinin kaynaklandığı Contemporary Review'de "Doğulu Devlet Adamı" imzasını taşıyan uzun bir makale yer almıştır.*

¹⁹¹ NURİ, a.g.e, s. 846.

¹⁹² KOCABAŞ, Sultan II. Abdülhamit..., s.185.

¹⁹³ Konuyla ilgili olarak Madrid Sefiri İzzettin Paşa'dan Abdülhamit'e gönderilen bir 23 Temmuz 1905 tarihli bir telgrafta, yabancı basına özellikle Paris'teki gazetelere Abdülhamit tarafından yapılan maddi yardımlara rağmen zararlı yayınların devam ettiği bildirilmekteydi. Bkz. B.O.A, Y. EE, DN: 15, G.N: 160.

Bu Doğulu devlet adamı, Ermenilerin meziyetlerinden uzun uzadıya söz ettikten sonra, reformların Ermenilerden yana yapılmasına karşı gelmeyi ileri sürerek, tartışmayı saptırıyor ve reformlardan yararlanmayı herkesi kapsayacağına işaret ediyor. İmparatorlukta bulunan bütün ulusların lehine reformların yapılması için gayretlerimizi gevşetmediğimize inanıyoruz, bu konu üzerinde birkaç noktaya değinmek istiyoruz.

“Doğulu devlet Adamı” soruna bir taraftan Ermenilerin gözüyle bakarken, biz de başka taraftan esas itibariyle Türklerin görüş açısından bakacağız ve bu görüşlerdeki fark, vardığımız sonuçlarda da muhtemelen benzeri bir farklılık yaratacaktır.

“Doğulu Devlet Adamı”ya da bu zatin yazısını veren Levant Herald’a göre, Ermeniler İngiliz himayesine hak kazanmışlardır. Bu milletin İngiltere’den yardım ummak için bir çok nedenleri vardır. İngiliz nüfuzu Küçük Asya’da git gide artacaktır. Halbuki Rusya’dan böyle bir yardım umudu pek azdır.

İngiliz liberal partisini yüreklendirerek, Mr. Gladstone, “Hiristiyanlığın Savunucusu” sanını almalı, Ermeni yanlısı yeni bir hükümet elde etmek için Hiristiyanlık üzerine bir antlaşma yapılmalı ve Hiristiyan bir ulus kurtarmak için reformların yapılmasına gayret sarf edilmeli ifadesi, uygar dünyanın gözlerinde şaşkınlık yaratmamıştır.

Bulgaristan’da ve Doğu Rumeli’de yapılan işkencelere Avrupa’nın sakin kalışını Müslümanlar bile hayretle karşıladılar. Bu işkencelerin kahramanı ayıplanmalıydı. Avrupa’daki bile yüksek düzeydeki kişiler bu susuşu hayretle karşıladılar. Oysa bu günlerde hepsinden daha garibi, Ermenilerin şikayetlerinin bir Hiristiyan ulus olmaları etkenine oturtulmuş olmasıydı. Bu medeni alemde, Hiristiyan olmayan ırkların, özellikle Müslümanların korunmadan yoksun bırakılmalarına ait bir prensip mevcut mu?

“Doğulu Devlet Adamı”nın amacı, Hiristiyanlığı tek doğru din olarak sunmak ise, o bir görüşten doğacak zararları düşünmeyi durdurmalıdır. İngiliz dominyonlarında Hiristiyanların oranı sadece 1/6 olmasına karşın, “Hiristiyanlığın savunucuları” sanını gerçek liberallerin kabul edebileceklerini sanmıyoruz. Ermeniler lehine olarak denilmelidir ki, Ermeniler Osmanlı İmparatorluğuna sürekli bağlılıklarını göstermişler ve kesinlikle Türk arkadaşlarını, vatandaşlarını soymak ve onlara kötü muamelede bulunmak gibi bir istek göstermemişlerdir. Evet Ermenilerin bize iyi davranış ve itaatlerinin samimi kanıtlarını verdikleri doğrudur. Bu konuda onlardan şikayet etmek için hiçbir nedenimiz yoktur.

Fakat onların adına fikir yürütmenin anlamı nedir? Ermeniler, kendilerinin Bulgar ve Doğu Rumelilerden üstün olduklarını düşünmüyorlar. Fakat Bulgarların yapmış oldukları gibi reform istemiş olmakla pişman olmayacaklarını Avrupalılara açıkça anlatmalıdırlar. Bulgarlar da yüzyıllarca Sultanın Hükümeti’ne sadıklardı ve Osmanlı askerleri çekilirlerken

onların düşmanlarına karşı duruyorlardı. Bunun aksine Ermenilerden yana, böyle cesur bir davranıştan söz edilemez. Son felaketli olaylara kadar, Bulgarlar, Müslüman arkadaşlarını, vatandaşlarını, asla soymadı ve onlara kötü muamelede bulunmadı.

Ermeniler, Kürtlerin gaddarlıkları üzerine hikayeler anlattılar, 150 Ermeni kızına tecavüz edilmesinden, Hükümetin kötü idaresinden yakınırırlar. Bu ifadelerdeki gerçeğin açıklanmasını gerekli görmüyoruz. Fakat biz “doğulu Devlet Adamı”nın Ermeni ulusu ile ilgili olan bütün yayınlarında farkına vardığımız kötü niyetli ruhuna işaret etmek istiyoruz.

Ermeniler, İmparatorluğun merkezinde yaşamalarına karşılık doğu Rumeli gibi bir orduya sahip olmak istiyorlar. Eğer silah taşımak genelleşirse ve otorite bu derece düşerse, “Doğulu Devlet adamı” yanlış olarak, Asya’da olmayacağını sandığı bir katliamın olmayacağını acaba nasıl garanti eder?

Biz, Ermeniler lehine reformlar başlatmaya hiçbir şekilde karşı değiliz, fakat onların arzularını gerçekleştirmek için doludizgin girişimlerinin yarattığı tehlikeye de gözlerimizi yumamayız. Eğer Kürtlerin kötü davranışlarından yakınıyorlarsa, Hükümetin vilayetlerde düzeni en iyi bir şekilde korunması bizim en içten arzumuzdur. Eğer vergi toplayıcılarının yolsuzluklarından yakınıyorlarsa, bu adamların atılacağını ve yerini iyi bir teşkilatın alacağını temin ederiz”¹⁹⁴

Ermeni olaylarının kamuoyunda daha doğru bir şekilde algılanabilmesi için Osmanlı basını güçlendirildiği gibi aynı zamanda özellikle Ermeni olaylarını çarpıtarak yansıtan ülke içinde yayınlanan yerli ve yabancı basın da sansüre tabii tutulmakta veya kapatılmaktaydı. Örneğin; İngiltere Büyük elçisi; İngiliz Whitaker tarafından çıkarılan “*Levant Herald*” ve oldukça etkili olan iki Ermeni gazetesi “*Masis*” ve “*Tercümanı Evkel*”de, Ermeni Sorunu ve daha iyi hükümet isteklerini içeren makaleler karşısında sansür kararnamesiyle, bunların yayından kaldırıldığını; ayrıca Erzurum ve Van bölgelerinde açlık çekenlere yardım amacıyla kurulmuş bir Ermeni komitesinin de hükümetin emriyle kapatıldığını, hükümetin “*Türk Asya’sındaki Hıristiyanların ve ötekilerinin acıklı durumu, Avrupa’nın dikkatini çekebilir*” kaygısıyla, artık her şeye daha olumsuz ve kuşkuyla baktığını Salisbury’e nakletmiştir.¹⁹⁵ Büyükelçi ayrıca Salisbury’e, Türk gazetesi olan “*Vakit*”te yayınlanan *Levant Herald* gazetesinin kapanmasının resmi nedenlerini içeren mektubu da göndermişti. 2 Nisan 1880 tarihli *Vakit* gazetesinde çıkan yazı şöyleydi:

“*Bay Whitaker’in sahip olduğu gazete yayından kaldırılmıştır. Birkaç günden beri Fransızca ve İngilizce olarak resmi izin olmaksızın İstanbullulara seslenen bir gazete idi. Bu*

¹⁹⁴ ŞİMŞİR, a.g.c, s.456-458.

¹⁹⁵ a.g.c, 459.

gazetede açlık çeken Ermenilere yardım etmek üzere kurulmuş bir Ermeni komitesini de Babiali feshetmiştir. Hükümet bu sadık uyuğuna daima iyi niyetle davranmış ve ihtiyaç sahibi olanlara yardımı görev saymıştır. Whitaker'in Ermenileri Hükümetten soğutmaya ve bu halkın Hükümet tarafından ezildiğini Avrupa'ya yalan haberlerle anlatmaya çalışmış olması dolayısıyla, bu gazete resmen yayından kaldırılmıştır.”¹⁹⁶

II. Abdülhamit, basın konusunda bu titiz politikasını Rusya'daki Eçmiyazın Katogikosluğu'nun faaliyetlerini izleme konusunda da sürdürmüştür. Nitekim Rusya'nın Ermenileri asimile politikası nedeniyle Katogikosluğu Osmanlı Devleti'ne nakletmeyi düşünen dönemin Eçmiyazın Katogikos'u Hirimyan'ın girişimleri karşısında Abdülhamit, böyle bir şeyin mümkün olamayacağını bildirmiş ve bu işin daha fikir aşamasındayken engellenmesi yolunda emir vermişti. Diğer taraftan Eçmiyazın Katogikosluk seçimleriyle de ilgilenen Abdülhamit bu mevkiye Osmanlı aleyhtarı kişilerin seçilmesini engellemeye çalışmışsa da İzmirliyan'ın bu makama gelmesiyle bu politikasında başarı sağlayamamıştır. Zira İzmirliyan'ın bu göreve atanması Osmanlı aleyhtarı Ermeni komitelerini güçlendirmiştir.¹⁹⁷

¹⁹⁶ a.g.e, s.460.

¹⁹⁷ Ali ARSLAN, “II. Meşrutiyet Öncesinde Osmanlı-Eçmiyazın Katogigosluğu İlişkileri”, Ermeni Araştırmaları Türkiye Kongreleri Bildirileri, C.I, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Ankara, 2003, s. 357.

3. BÖLÜM

İSTANBUL ERMENİ PATRİKHANESİ'NİN VE ERMENİ KOMİTELERİNİN EYLEMLERİ

3.1. İSTANBUL ERMENİ PATRİKHANESİ'NİN EYLEMLERİ

3.1.1. Patrik Hırimyan Dönemi (1869-1873)

1854'te Kiliseye katılan, Van'da ve Muş'ta bir takım görevlerde bulunduğu sıralarda çıkardığı gazetelerde, Doğu Anadolu'daki Ermeni halkının ezildiği yolunda haberler yayınlayan Hırimyan, 1869-1873 arası dönemde İstanbul Ermeni Patriği olmuştur. Avrupa'da eğitim görmüş, Amerika'ya gitmiş, bağımsızlık taraftarı Ermeniler tarafından eğitilerek ihtilalci fikirlerle yurda dönen Hırimyan'ın en önemli özelliği Ermeni komitelerine verdiği destek ve dahası bizzat bu komitelerin içinde yer almasıdır.¹ Hatta Abdurrahman Küçük'e göre; Osmanlı Devleti'nin altı vilayetini kapsayan bir Ermenistan'ın kurulması düşüncesinin öncülüğünü, Eçmiyazin Katoğikoslarından da destek gören İstanbul Patriği Mıgırdıç Hırimyan yapmıştır.² Gerçekten de İstanbul'a gelen Hırimyan, Üsküdar Kilisesi'ndeki konuşmalarıyla isyanları desteklemekte ve gizlice gazete çıkarmaya devam etmekteydi. Hırimyan, ayrıca yabancı müdahalesine yol açmak için isyan fikirlerinin patrikhane ve ruhaniler tarafından benimsenmesinde büyük bir rol oynamaktaydı.³ Bu yüzden Hırimyan'ın İstanbul Ermeni Patriği olarak seçilmesinden sonra, Ermeni isyan hareketleri Anadolu'dan İstanbul'a taşınmıştır.

Ermeni komiteleri ile sıkı ilişkileri olan Hırimyan'ın Patrik olmasıyla birlikte Ermeni istek ve şikayetleri de Ermeni Milli Meclisine gelmeye başlamıştır. Sonuçta; Meclise gelen şikayetler, 1870'de bir rapor haline getirilmiş ve 1871'de Ermeni Milli Meclisinde yapılan tartışmalar sonucunda düzenlenen bir muhtırayla 18 Şubat 1872'de hükümete verilmiştir. Bu muhtıradaki yer alan şikayet ve istek konuları şunlardır:⁴

- Hükümet memurlarının su-i istimalleri,
- Mahkemelerde Ermenilerin şahitliklerin kabul edilmesi,
- Vergi konusunda yolsuzluklar,
- Ermenilerden alınan bedel-i nakdinin kaldırılarak fiili askere alınmaları,
- Vilayetlere yetkili müfettişlerin gönderilmesi,

¹ Faiz DEMİROĞLU, Van'da Ermeni Mezâlimi (1895-1920), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1985, s.12

² Abdurrahman KÜÇÜK, Ermeni Kilisesi ve Terör, Ocak Yayınları, Ankara, 1997, s.110.

³ Mehmet HOCAOĞLU, Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler. Ertu Matbaası, İstanbul, 1976, s.115.

⁴ A. Alper GAZİGİRAY, Ermeni Terör Örgütlerinin Kaynakları, Gözen Matbaası, İstanbul, 1982, s.80-81

-Kanunların Ermenice'ye çevrilmesi, (Bu bir çeşit ikinci bir resmi dilin kabulü anlamına da gelmekteydi)

-Vilayetlerde İslamların elindeki silahların alınması veya Ermenilere de silah verilmesi.

Hükümet söz konusu muhtıranın incelenmesi için yarısı Müslüman yarısı Gayrimüslimlerden oluşan bir komisyon oluşturmuştur. Bu komisyon, yaptığı incelemelerden sonra, muhtırada belirtilen durumlara neden olanların cezalandırılması veya tavsiyelerde bulunulması gibi kararlar almıştır.

Hırimyan Patriklik görevinde iken bir taraftan Ermeni Nizamnamesi'ni, taşra Ermenilerinin ihtiyaçlarına göre değiştirmek veya taşra Ermenileri için ayrı bir nizamname çıkartıp, taşra ve İstanbul Ermenilerinin haklarını ayrı ayrı belirterek Ermeni Milli Meclisi'nin ve hükümetin dikkatini Doğu Anadolu'daki Ermenilere çekmek için bir çok girişimlerde bulunurken⁵, diğer taraftan da Milli Meclis'te tam bir hakimiyet kurmak için de çalışmalarını sürdürmüştür. Bu amaçla, Patrikliğin yetkilerini genişletmek ve Milli Meclisteki üye sayısını 140'dan 50'ye indirerek ruhbandan olmayan üyeleri yarı yarıya İstanbul ve taşradan seçtirmek için Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin değiştirilmesi konusunu Milli Meclise getirmiştir. Ancak Hırimyan'ın bu girişimi, Siyasi Meclisin muhalefetiyle karşılaşmış, milli meclisteki İstanbullu ve taşralı üyeler birbirlerine girmişlerdir.⁶ Bunun üzerine Hırimyan Meclise istediklerini kabul ettiremeyeceğini anlayınca 1873'de istifa etmiştir.

Hırimyan, Patriklikten istifa ettikten sonra da Ermeni meselesi ile uğraşmaya devam etmiştir. Bu konuda Sadrazam Kamil Paşa, Galata Ermeni Kilisesi'nde eski Patrik Hırimyan'ın başkanlığında bir toplantı yapıldığını, özel bir cemiyetin kuruluşu ile Musa Bey konularının tartışıldığı bu toplantıda, büyük devletlerin müdahalesi ve Ermeni meselesinin yaygınlaştırılmasının da kararlaştırıldığını belirtmiştir.⁷

Hırimyan'ın Ermeni meselesi ile ilgili diğer bir çalışması da Berlin Kongresi öncesinde, Avrupa'ya gönderilen heyetin başkanlığını yapmasıdır. Heyet çeşitli Avrupa başkentlerini dolaştıktan sonra Berlin'e gelmiş, ancak kongrenin yapıldığı binaya sokulmamıştı. Tüm bunlara rağmen heyet, Ermeni iddialarını ve dileklerini anlatan bir belgeyi, kongre üyelerine iletmeyi başarmıştı.

Berlin Antlaşması'nın Balkan Hıristiyanlarına getirdiği özerklikleri veya bağımsızlıkları önemli gören Hırimyan; "*Ermeni Heyeti, Berlin'e bir muhtırayla, yani bir*

⁵ Davut KILIÇ, Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınlar, Ankara, 2000, s.209.

⁶ Kamuran GÜRÜN, Ermeni Dosyası, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1988, s.111.

⁷ B.O.A, Yıldız Sadaret Hususi, Dosya No: 23. R. 1307, İç No: 2 231/59.

kağıt parçasıyla gitmişti. Balkan Hıristiyanları ise bir demir kaşık ile oraya gitmişlerdi. Konferans masasına konan özgürlük yemeğine onlar demir kaşık ile dalmışlar ve o nefis yemekten aslan payını almışlardı. Ermeniler yalnızca bir kağıt kaşık ile yani bir dilekçe ile gittiklerinden özgürlük yemeğinden nasiplerini alamamışlardı”⁸ diyerek, aslında Ermenilerin kurtuluşunu silaha sarılmakla kazanacaklarını iddia etmekteydi.

Hırimyan, ayrıca Berlin Konferansı’nda Lord Salisbury’nin Ermeni nüfusunun çok dağınık ve diğer milletlerle çok fazla karışmış olduğundan, bağımsız bir Ermenistan’ın kurulmasının mümkün olmadığı yolundaki konuşmasına karşılık, Salisbury’e gönderdiği 24 Haziran 1878 tarihli cevabi mektupta; Ermenilerin nüfuslarını yabancılardan daha iyi bildiklerini, memleketlerinin nüfusunu 2/5’ni Türkler ile Kürtler, Yezidiler ve Zaza gibi göçebe yaşayan halkların, geriye kalan 3/5’ni ise Ermenilerin oluşturduğunu, Patrikhane verilerine göre Van, Bitlis, Muş, Harput, Erzurum ve Erzincan’da, (Büyük Ermenistan) Ermenilerin nüfusunun (1.300.000), Türklerin nüfusunun (530.000), diğer halkların nüfusunun ise (202.000) olduğunu, bu bilgileri doğrulayacak şekilde resmi Osmanlı salnamelerinde söz konusu illerin toplam nüfusunun (2.062.000) olarak gösterildiğini belirtmiştir.⁹

3.1.2. Patrik Nerses Dönemi (1885-1888)

Osmanlı Devleti bunalımlı günler geçirmekteyken, İstanbul Ermenileri arasında çok büyük bir ünü olan Nerses, 64 üyelik Milli Meclis’te 60 oy alarak Patrik seçilmişti.¹⁰ Nerses’in Patrikliği döneminde, en önemli girişimleri Ermeni meselesine dikkatleri çekmeye yönelikti. Bu nedenle Nerses, hem İstanbul’daki yabancı devlet elçilikleri, hem Ermeni komiteleriyle sürekli işbirliği halinde olmuş, ayrıca uluslararası konferanslarda da Ermeni meselesini sürekli gündeme getirmeği ihmal etmemiştir.

Patrik Nerses’in Ermeni meselesi ile ilgili olarak uluslararası anlamda dikkat çekmeye yönelik ilk girişimlerinden birisi 1876 İstanbul (Tersane) Konferansı öncesinde İngiltere Büyükelçisini ziyaret etmesidir. Nerses bu görüşmede, devlete karşı ayaklanan vilayetlere verilmesi düşünülen ayrıcalıkların, sessiz kalanlara da verilmesi konusunda Babıali’ye ısrarda bulunulmasını, Ermeni toplumu adına ümit ettiğini belirtmişse de; büyükelçi, konferansın amacının bütün Osmanlı idaresini kapsayacağını düşünmediğini, sadece genel barışı tehdit eden ayaklanmaların olduğu vilayetlerde huzuru sağlamaya yönelik olduğunu ifade etmiştir.

⁸ Bilal ŞİMŞİR, *Osmanlı Ermenileri*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1986, s.27-28.

⁹ Esat URAS, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1987, s.244.

¹⁰ a.g.e, s.179.

Bunun üzerine Patrik Nerses, bu cevaba rağmen yine de halkının bu durumdan heyecanlandığını, eğer Avrupalı devletlerin sempatisini kazanmak için ayaklanmak gerekiyorsa, böyle bir hareket çıkarmanın hiç de güç olmayacağını ifade etmiştir.¹¹

İstanbul konferansı öncesi Ermeni meselesi ile ilgili girişimleri işe yaramayan Nerses, bu sefer konferans sırasında İngiliz delegesi Salisbury ile bir görüşme gerçekleştirerek amacına ulaşmaya çalışmıştır. Nerses bu görüşmede Hirimyan tarafından hazırlanan ve Türklerin Ermenilere katliamlar yaptıklarını iddia eden bir rapor vermişse de, konferansın konusunun bu olmadığı belirtilerek geri çevrilmiştir.¹²

İstanbul Konferansı sürecinde Ermeni meselesi ile ilgili bu girişimleri başarısız olan Nerses, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ilk dönemlerinde Padişah'a bağlı görünmekle birlikte, savaş sürecinde Osmanlı ordusunun Plevne önlerinde yenilmesi üzerine, düşüncelerini değiştirerek Rusya'nın tarafına geçmiştir. Nerses'in bu iki yüzlü politika değişikliğinin en güzel örneği, *"Ermeniler Hıristiyan'dır, Hıristiyan'a karşı silah çekemez. Hükümete asker veremeyiz."*¹³ şeklindeki sözleridir.

Nerses ve Ermeni Milli Meclisi Rusya'nın savaşı kazanması üzerine, II. Aleksandr'a bir dilekçe göndermişlerdir. Bu dilekçede *"...Şevketmeap, silahlarımız, kahraman ve savaşçı tanınmış olan bir milleti mağlup etmiştir. Bu zaferle, kudretiniz, dünyada, yeni bir şan ve şeref daha kazandı. Kılıçlarınız gerek Avrupa'da ve gerek Asya'da galip geldi. Kumandanlarınız ve askerleriniz kutsal kanlarınızı, Bulgaristan'da olduğu gibi Ermenilerin anası olan ve senelerden beri Ermenilerin göz yaşları ve acılarıyla yoğrulan Ermenistan'da döktüler..."* denildikten sonra, Ermenilerin dindaşlarının kaderlerinin belirlendiği bir dönemde kendilerinin de yüksek himayelerini istemeye hakları olduklarını, Rumeli Hıristiyanlarına verilecek yönetim şeklinin Ermenilere de uygulanması yolundaki istekleri belirtmiştir.¹⁴ Bu dilekçedeki benzer istekler, Nerses tarafından Prens Gorçakof'a sunulan dilekçede de tekrar edilmiştir.

Ruslarla savaş sonrası yakınlaşmasını artıran Nerses, yapılacak barış antlaşmasında Ermenilerle ilgili bir düzenleme yapılması amacıyla girişimlerini hızlandırmıştır. Bu yüzden Babiali, Ocak ayında barış antlaşmasının ilk şartlarını belirlemek üzere Edirne'ye temsilcilerini göndermişken, Patrik Nerses ve Ermeni Meclisinin delegeleri olarak Stefan

¹¹ ŞİMSİR, a.g.e, s.471.

¹² GAZİGİRAY, a.g.e, s.83.

¹³ Levon Panos DABAĞYAN, Sultan Abdülhamit Han ve Ermeni Meselesi, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2001, s.100.

¹⁴ Esat URAS, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşına Kadar Ermenilerin Türkiye'deki Durumu". Ottoman Arshives Yıldız Collection the Armenian Question, (Ed: Ertuğrul Zekai ÖKTE), C. I, Tarihi araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezi Kurma ve Geliştirme Vakfı Yay, İstanbul, 1989, s.91.

Aslanyan Paşa, Ohannes Nurian ve Edirne Marhasa vekili Kevork Rusçukluyan da Edirne’de Grandük Nicholas ile bir görüşme yapmışlar ve Osmanlı Ermenilerinin Rus Çarına bağlılıklarını bildirerek Rusya’dan Ermeniler için yardım istemişlerdir.¹⁵ Bu görüşmede Grandük, Ermenilerden memnun kaldığını, Ermenilerin ümitlerinin boşa çıkmayacağını, Çar ile görüşme halinde olduklarını bildirmiştir. Bu görüşmeden iki gün sonra Rusya’nın eski İstanbul Büyükelçisi Genaral İgnatieff, Rusçukluyan’ı yanına çağırarak, Çar’ın Ermeni sorununun Türk-Rus antlaşmasına girmesine onay verdiğini bu yüzden Ermenilerin acilen isteklerini bildiren bir projeyi Grandük’e vermelerini istemiştir.¹⁶ Bunun üzerine Patrikhane, durum ve koşulların alacağı şekillere göre çeşitli projeler hazırlamıştır. Sonuçta bütün bu girişimlerin ürünü olarak 3 Mart 1878’de imzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması’nda Ermenilerle ilgili olarak yer alan 16. madde ortaya çıkmıştır. Bu maddeye göre; Ermenistan’da (Doğu Anadolu’da) Rus işgalinde bulunan ve Türkiye’ye geri verilecek olan toprakların Rus askerince boşaltılması, oralarda, iki devletin (Osmanlı Devleti-Rusya) iyi ilişkilerine zarar veren karışıklıklara yol açabileceğinden, Babıali, Ermenilerin yaşadıkları vilayetlerde yerel durumun gerektirdiği iyileştirmeleri ve reformları zaman yitirmeden gerçekleştirmeyi ve Kürtler ile Çerkezlerle karşı Ermenilerin güvenliğini sağlamayı üzerine alır.

Patrik Nerses, Ayastefanos’un Ermeni sorununu gündeme getirmesinden dolayı hoşnut, ancak tam olarak beklentilerinin cevabını alamaması dolayısıyla da huzursuzdu. Bunun dışında özellikle İngiltere ve Avusturya devletleri, Ayastefanos Antlaşması’ndan memnun kalmamışlardı. Bu hoşnutsuzluklar yüzünden, II. Aleksandr, Doğu dosyasının bütününü yeniden değerlendirmek için, Berlin’de geniş katılımlı bir barış kongresi düzenlenmesi yönündeki Bismarck’ın önerisini kabul etmek zorunda kalmıştır.¹⁷

Patrik Nerses Ayastefanos’un uygulanmayacağı gerçeğinin ortaya çıkması üzerine, bu sefer tüm çalışmalarını, bu antlaşmanın yerini alacak olan antlaşmanın belirleneceği Berlin Konferansına teklif etmiştir. Berlin Konferansı’na büyük önem verdiğinin ilk göstergesi, konferans öncesinde Nerses’in İngiliz Büyükelçisini ziyaretidir. Patrik bu ziyarette, Büyükelçiye daha önceki dönemlerde Ermenilerin Türk idaresinden memnun olduklarını, Rus idaresi altına girmektense Türk idaresini tercih ettiklerini, hatta askere alınarak Türk topraklarını savunduklarını, ancak artık bu durumun değiştiğini, Avrupa’da Hıristiyanlara özerklik verilmek üzere olduğunu ve bu durumun kendilerine de aynı ayrıcalıkların verilmesi

¹⁵ ŞİMŞİR, a.g.e, s.22.

¹⁶ URAS, “1877-1878 Osmanlı-Rus...”, s.102.

¹⁷ Robert MANTRAN, (Çev. Server TANİLLİ) *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. II, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, s.140-141.

hakkını doğurduğunu, Van ve Bayazıt'ta Kürtlerin saldırıları yüzünden Müslümanlardan nefret ettiklerini, bu durumun düzelmesi için Babıali'ye defalarca yapılan başvuruların ise boşa çıktığını, bu yüzden Ermenilerin bundan sonra artık kendi haklarını aramaya kararlı olduklarını belirterek, eğer adaletten ve Avrupa müdahalesinden beklemediklerini alamazlarsa Rusya'ya başvuracaklarını ve gerekirse Rusya'ya katılincaya kadar karışıklıkları devam ettireceklerini söylemiştir.¹⁸ Bu görüşleri dinleyen Büyükelçinin Nerses'e Ermenistan ile nereyi kast ettiğini sorduğu zaman ise, Patriğin verdiği cevap, Van, Sivas, Diyarbakır'ın büyük bir kısmı, Kilikya Krallığı, Tarsus Dağlarından denize kadar olan saha olmuştur. Ancak Büyükelçi'nin, buralardaki nüfus çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğunu söylemesi üzerine ise Patrik, bunun doğru olduğunu ancak Müslümanların da idareden şikayetçi olduklarını, kendilerine can ve mal güvenliğini sağlayacak bir Hıristiyan idareyi kabul edeceklerini ileri sürmüştür. Patrik son olarak Büyükelçinin Kongre'nin bu istekleri kabul edeceğini sanmadığını bildirmesi üzerine ise, eğer bu teklif kabul edilmezse, bu bölgenin Rusya'ya ilhak ettirilinceye kadar ayaklanacaklarını, kendisinin temas halinde olduğu Rusya, Gürcistan ve Ermenistan'da, Ermeni general ve askerlerinin bulunduğunu ve basit bir rahip olan kendisinin dünyevi bir emeli olmadığını, ama halkının bu arzularına karşı da çıkamayacağını belirtmiştir.¹⁹

Berlin Kongresi öncesi Patrikhane'nin, Ermeni sorununu gündeme getirmek ile ilgili diğer bir manevra da Patrikhane'nin, İngiltere Hariciye Nezaretine gönderdiği muhtıradır. Bu muhtırada Nerses; Ermenilerin beş yüz yıldır baskı ve zulüm altında inlediklerini vurguladıktan sonra, Ermenilerin varlıklarına ve haklarına saygı duyulması gerektiğini belirtmiş, ayrıca tüm acılara son verilmesi, baskılardan kurtulması, ilerleme ve gelişiminin sağlanması yolunda İngiltere'den yardım istemiştir. Muhtırada Nerses, ayrıca Türk, Kürt, Çerkez ve Afşarlar gibi tertipli ve örgütlü çetelerin elinde kalan ve Türk valilerinin gericiilik ve kayıtsızlıklarına uğrayan Ermeniler adına, Patrikhane'nin Babıali'ye baş vurduğunu, ancak Babıali'nin bu baş vuruları iptal ettiğini ya da memurlarına veya ihmâl ve hoşgörü ile suçlanan bir valinin eliyle bile olsa kovuşturma yapılmasını emrettiğini ve bu şartlar altında da kovuşturmanın sonucunu tahmin etmenin kolay olduğunu ileri sürmekteydi.²⁰ Üstelik bu aykırı hareketlerinin her birisinin Ermeni Patrikhanesi'nde özenle saklanan dosyalarının içinde bulunduğunu, bunların ayrıntılarının dahası yalnız isimlerinin kaydının bile geniş bir eser konusu olabileceğini, bu kayıtların gerekirse Genel Meclis'in 11 Nisan 1872 ve 17 Eylül

¹⁸ ŞİMŞİR, a.g.e, s.155.

¹⁹ a.g.e, s.155.

²⁰ URAS, "1877-1878 Osmanlı-Rus...", s.83,85.

1876 tarihli iki önemli raporlarıyla da desteklenebileceği vurgulayan Nerses, sonuçta eğer Avrupa, bu vahşeti ortadan kaldırmak istiyorsa yanlarında bütün yeteneklerini ve imkanlarını sunan bir halkı bulabileceklerini, hükümetin ise Müslümanların gözünde bile etkisi ve nüfuzunun kalmadığını, hazinesinin tükendiğini, gelir kaynaklarının sınırlandığını ve ayrıca hükümetin, Anadolu'daki Hıristiyanların durumlarının iyileştirilmesi için belirlenmiş ıslahatı hiçbir zaman uygulayamayacağını da iddia etmekteydi.²¹

Nerses Ermeni sorununu canlı tutmak için Berlin Kongresi sırasında da girişimlerine devam etmiştir. Bu konu ile ilgili örneğin 13 Nisan 1878'de Lord Salisbury'e gönderdiği muhtıradaki şunları demektedir.²²

“İngiltere'nin Konferansta Doğu Sorununa, barışçı bir yolla adalete dayanarak bir çare aramasını şükranla karşılıyoruz. Şu an Türk Ermenilerinin kaderi, ülkenizin elindedir. Temsil ettiğim halk ilgilenmeye değer bir toplumdur ve sizden bugünkü durumda onu korumanızı istiyorum. Bu halk, dünyadaki ilk toplumlardan biridir ve Hıristiyanlığı ilk önce kabul edenlerdendir. Barbarların işgaliyle bağımsızlığını yitiren Ermenistan, milliyet duygusunu daha da kuvvetlendirmiştir. Şimdi o diliyle, bağımsız kilisesiyle, Doğu'da varlığını korumuştur.

Bu mağdur halk, inançlarını yitirmeksizin V. Asırdan beri savaşım vermekte ve daha iyi bir gelecek beklemektedir. O, yeniliklere açık, Doğu'daki tek toplumdur. Türkiye'deki Hıristiyanlar arasında Doğu'da gürültüye neden olmaksızın bekleyen bir toplumdur.

Fakat bugün sesini Avrupa'ya duyurmasının gerekliliğine inanyor. Avrupa onları iter mi? Hayır. Bizzat sizin garantimize sahibiz. Siz yayınladığımız genelge ile Doğu'da Hıristiyanları sevindirecek ve çıkarlarını koruyacak bir çözüm şeklini Avrupa devletlerinin araştırmasını istemediniz. Siz ilan etmediniz mi, İngiltere'nin gayesi bu halka iyi bir hükümet, barış ve özgürlük getirmektir diye? Zatiâliniz Avrupa'nın bugün karşı karşıya bulunduğu sorunun çeşitli öğelerini biliyoruz, ancak İngiltere bu sorunları çözebilir.

Ek: Memorandum

Bugün Doğu Sorunu ivedi ve kesin bir safhaya girmiştir. Bugüne kadar, bir yüzyıldan beri gelen bu musibet, bugün artık patlamıştır. Bugüne kadar bu konuda alınan önlemler bu sorunu çözememiştir. Artık sorunun ancak doğal ve akla yakın yollarla çözülmesi gerekir.

Doğu Sorunu, Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflaması sorunudur. Bu, Türkiye'nin bazı bölgelerinde Müslüman ve Hıristiyanların birlikte yaşamalarını güçleştirmiştir. Bu durum sorunu tahrik etmekte, acil bir tehlike yaratmaktadır, Avrupa'nın çıkarlarına acil bir

²¹ a.g.m, s.83-85.

²² ŞİMŞİR, a.g.e, s.161-163.

çözümü gerektirmektedir. Bu bir karışıklıktır, bugünkü şartlar altında birlikte yaşamamanın imkansız duruma gelişidir.

Hiçbir komşuluk ilişkisinde maddi çıkarlar, bir yüzyıldan beri olan ciddi çatışmaları haklı göstermedi. Öte yandan özellikle Müslümanların yaşadıkları bölgeler, Doğu Sorunu'nun neden olduğu tahrikin dışında kalmıştır.

Rusya'ya karşı Türkiye'yi Kırım Savaşında savunan Avrupa devletleri, Doğu Sorunu'nu kökünden çözebileceklerini sandılar. Hristiyanların kaderiyle uğraştılar. 1856 Hattı Hümayun'u bu konudaki barış ve uzak görüş politikasının bir ifadesidir. Gerçekten bu reformlar, Hristiyanların can, mal ve namuslarını güvence altına alıyor ve Müslümanlarla eşit haklara sahip olmalarını sağlayan noktaları kapsıyorlardı. Bu reformlar, Osmanlı anayasasını getirdi. Bütün bu gayretler Müslümanlar karşısında Hristiyanları Müslümanlara karşı savunmak yönünde yorumlandı. Yeni müessese ve garantileri, İslam zihniyeti kağıt üzerinde bıraktı. Adalet Müslümanlara hizmet etti. Babiali iyi niyetini göstermiş ve fakat imkansız olanı söz vermişti. Vicdan özgürlüğü ve adalet bölüşümünü, bu iki esas görevi hiçbir hükümet uygulayamamıştır, zira bunlar İslam dinine aykırı düşer.

Türkiye'de vicdan özgürlüğünün anlamı, Hristiyan'ı Müslüman yapmaktır. Bir Müslüman'ın Hristiyan olması kesinlikle hoş karşılanmaz. Vicdan özgürlüğü, kiliselerin birbirleri ile arasında da görülemez. Adalet dağıtımında da öyledir. Adalet önünde Müslüman her zaman ayrı tutulur. Müslüman'a karşı Hristiyan'ın tanıklığına izin verilmez. Hiçbir Müslüman görevli, kutsal kitabının emrinden çıkamaz. Bu nedenle görevlileri suçlamamak gerekir. Böylece yeni reformlar, yeni karışıklıklardan başka bir çözüm yolu getirememiştir. Bu teokratik devlette Müslümanlarla Hristiyanların bir arada yaşamalarına olanak yoktur.

Ancak bir Hristiyan otorite, eşitliği uygulayabilir. Ancak o, adaleti sağlayabilir. Ancak o, vicdan özgürlüğünü uygulayabilir. Bu itibarla Hristiyanlarla Müslümanların içli dışlı olduğu yerlerde Müslümanların yönetimi yerine, Hristiyan idaresini koymak gerekir. Bu durum hemen hemen Türkiye'nin bütün Avrupa vilayetlerinde, Asya'da Ermenistan ve Kilikya'da mevcuttur.

Bağımsızlığını yitirdiği 500 yıldan beri Ermeniler, barbarların zulmüne uğradı ve dünyaya yayıldılar. Fakat büyük bir kısım yerlerinde kaldı, ulusal duygularını, kültürlerini yitirmedi. Büyük Ermenistan'ın vilayetlerinde ve küçük Ermenistan'da iki milyonun üzerinde Ermeni vardır. Ermeniler Türklerin değil, fakat Müslümanların vahşetine uğramıştır. Bir yüzyıldan beri ayaklanma ve katliam sürüp gitmektedir. Eğer Bulgar ve Yunanlılar bir çekmişlerse, Ermeniler bunun iki katını çekmişlerdir. Bunun nedeni vahşet ve hükümetin iktidar zayıflığıdır.

Fakat Ermenilerin geleceğe inançları vardır. Rusya'nın isteği, ülkenin öteki devletlerle birlikte bölüşülmesidir. Eğer böyle olursa Ermeniler, Müslümanların idaresinde mi kalacak?

Ermeniler politik bir ihtirastan uzaktır, ancak bu Lübnan'da olduğu gibi verilecek güvencelerle Türk Ermenistan'ında Hıristiyan bir idare istemektir. Böylece Hıristiyan idareci, Müslüman ve Hıristiyan görevliler arasında dengeyi sağlayacak ve eskiden olduğu gibi Sultan'ın sadık uyruğu olacaklardır.

Ermeniler, bütün ıstırap çekenler adına onların hayati çıkarları uğruna, Doğu'nun barışı yoluna ve Avrupa'nın çıkarları için, Doğu Sorunu'nun kesinlikle çözümlenmesini istiyorlar."

Patrik Nerses bu muhtıranın yanında, ayrıca Berlin'de Osmanlı ile büyük devletlerin delegeleri barış görüşmelerini sürdürürken İngiliz Büyükelçisi ile iki kez görüşmüştür. Bu görüşmelerin ilki 30 Haziran 1878'de gerçekleşmiştir. Patrik Nerses bu görüşmede, Babıali'nin kendisine Berlin'e gitmesine izin vermediğini belirttiğinden sonra, Ermeni isteklerinin Kongreye iletilmesini rica ederek, İngiltere'nin, Sultanın diğer uyruklarına olduğu kadar Ermenilerin de gelecekte adil ve iyi yönetimi sağlayacağına dair güveni olduğunu, İngiltere'nin Ermenilerin korunma ve yardım için sadece İngiltere'ye güvendiklerine emin olmasını istemiştir.²³

Nerses, bu görüşmede ayrıca, Bismark'ın Ermenistan genel valiliği için tüzüğü kongreye sunduğunu kendisine bildirdiğini, fakat kurulacak reform komisyonlarında Ermenilere de görev verilmezse, gayretlerin boşuna gideceğini, Ermenistan'ın gerekirse başka bir Hıristiyan devlete katılabileceğini, ancak Ermenilerin böyle bir şeyi arzu etmediklerini, Sultan'ın idaresi altında kalmak istediklerini, bu yüzden yalnızca iyi bir idare garanti edilmesini arzuladıklarını belirtmiştir.²⁴

Patrik Nerses bu görüşmeden sonraki Büyükelçi ile ikinci görüşmesini Berlin Konferansı sonlarına doğru, artık Berlin Antlaşması'nın imzalanmasının beklendiği bir anda yapmıştır. Patrik bu görüşmede de gerektiğinde yabancı devletlerin himayesini talep edebilmek için barış antlaşmasının son biçiminde, özellikle Ermenilerden söz edilmesini ve Ermenilerle ilgili özel bir madde konmasını ısrarla rica etmiştir.

²³ a.g.e, s.167; Osmanlı Devleti'ne bağlı Mısır eyaletinin bir üyesi vasfıyla Nubar Paşa'nın gönderdiği ıslahat programı, Patrikhane'nin tam bağımsızlık idealiyle bağdaşmadığından konferansta kabul görmemiştir. Bkz: Süleyman KIZILTOPRAK, "Mısır'da Vezirlik Payesine Sahip Nubar Paşa (1824-1899), Ermeni Araştırmaları Türkiye Kongreleri Bildirileri, C.I, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Ankara, 2003, s. 299.

²⁴ a.g.e, s.168.

Sonuçta Berlin Konferansı sürecinde Patrik Nerses tarafından gerçekleşen tüm bu girişimler meyvesini vermiş, 13 Temmuz 1878'de Berlin Antlaşması'na Ermenilerle ilgili olarak 61. madde eklenmiştir. Bu maddeye göre, Babıali, Ermenilerin yaşadıkları eyaletlerde yerel ihtiyaçların gerektirdiği reformları geciktirmeden yapmayı, Çerkez ve Kürtlere karşı Ermenilerin huzur ve güvenliğini sağlamayı yükümlenir. Osmanlı bu hususta alınacak önlemleri büyük devletlere bildirecek, bu devletler de alınan önlemlerin uygulanmasını gözetleyeceklerdir.

Nerses, Milli Meclis'in 4 ve 21 Temmuz 1878 tarihli oturumlarında Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarını Ermeni sorunu açısından bir değerlendirme konuşması yapmıştır. Ermeni bağımsızlık düşüncesinin su yüzüne çıktığı konuşmasında Nerses; henüz Bosna-Hersek ve Bulgaristan sorunları ortada yok iken ortada bir Ermeni sorununun olduğunu, Ermenilerin uğradıkları düşmanlıkları siyasi meclisleri, millet vekillerinden oluşan heyetleri ve Patrikleri aracılığıyla hükümete duyurmaya çalıştıklarını, Kürt ve Çerkez saldırılarından başka Ermenistan'da bulunan değersiz memurlar yüzünden de Ermenilerin ezildiklerini ve Ermenistan'da bir tek Ermeni memurun bulunmadığını, Ermenilerin Osmanlı yönetimi altında bulunmaktan memnun, fakat kötü olan durumlarından dolayı üzgün olduklarını belirtmekteydi.²⁵

Nerses, Ermeni milletinin şartları iyileştirilmeyecek olursa Ermenilerin yok olacaklarını, haksızlıklara ve zulümlere daha büyük bir sorun olan varlık-yokluk sorununun ekleneceğini, bu nedenle de "*Osmanlılar daha yetkili temsilcilerini henüz Edirne'ye göndermemişlerdi ki, ben ve saygı değer arkadaşlarım çalışmaya başladık. Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesini ele geçirince bundan yeni ruh ve kuvvet alarak daha çok özlem ve gayretle çalışmaya başladık...16. madde kesinlikle değişime uğrayacaktı...Fırat bölgesinin siyasi durumunun da İngiltere menfaati ile bağı ve alakası vardı...İngiltere bu maddenin imza eden devletlerden özellikle birisinin menfaatleri bakımından Fırat bölgesinde yeni bir vilayet hazırladığını görecekti. İngiltere bunu kabul etmeyecekti...*"²⁶ şeklinde konuşmaktaydı.

Ayastefanos Antlaşması ile ele alınan ıslahat sorunu ile ilgili olarak da Nerses "...milli sorunumuzun işte bu kısmı Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi ile hallolunmamış, bununla beraber tamamıyla yastık arkasına atılmamıştı. Çünkü nihayet ıslahat oraya gidip dayanacaktı. Islahatın tek çözüm yolu da bu olacak ve buna dayanmayan bir idare sağlam ve

²⁵ Esat URAS, *Tarihte Ermeniler...*, s.257,260.

²⁶ GÜRÜN, a.g.e, s.151.

gerçek olmayacaktı. Biz milletçe bu maddeyi imza etmiş olan yüksek şahsiyetlere karşı teşekkür borçluyuz...” şeklinde değerlendirme yapmaktaydı.²⁷

Nerses yine aynı konuşmasında Berlin Antlaşması'nda Ermenileri desteklemek ve diğer Hıristiyan milletlere ne verilirse Ermenilere de aynı hakların verileceği hakkında her devletten resmi sözler verildiğini, antlaşmanın 61. maddesinin kendileri için çok büyük bir lütuf olduğunu, maddenin aksayan tek tarafının Ermeni sorunun çözümlenmesini kısmen geciktirmesi ve gelecek için bir mükafat vermemesi olduğunu bildirmekteydi. Ancak milletlerin isteklerine bir anda kavuşmalarının mümkün olmadığını, bu maddeyle sağlanan İngiltere'nin himayesiyle sorunun halli için arzu ettiklerini gerçekleştirebileceklerini, Ayastefanos ile Babıali'nin, sadece Rus ordularının bulunduğu yerlerdeki Ermenilerin himayelerini taahhüt ederken, Berlin ile her tarafta ve Ermenilerin buldukları her yerde ıslahatı üstlenip sorumluluğu kabul ettiğini ifade etmekteydi. Nerses bu konuşmasında son olarak da, gelecekte Ermenilerin izlemeleri gereken politikayı şöyle açıklamaktaydı; *“...Gelecek için hazırlanalım. Orada burada kalmayalım. Ermenistan'a gidelim. Milletimizin içinde iş bilirleri, ün sahibi, vatansever eğitimcileri, kilise adamlarını Ermenistan'a gönderelim. Terbiyecilerimiz, öğretmenlerimiz o kadar ateşli olan gençlerimiz Ermenistan'a gitsinler. Sanatkarlarımız, tüccarlarımız Ermenistan'a gitsinler. Artık zulüm yok...İngiliz sermayedarler paralarını işletmek için oraya gidecekler. Bizim sermayedarler de gitsinler. Bugünden şirketler kursunlar. Her şehirde ve köyde okullar yapılsın, ticari ilişkiler sağlanması için, fabrikalar kurulması için şirketler yapsınlar...”²⁸*

Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarından sonra boş durmayan Nerses, bir yandan Osmanlı Devleti'ne karşı sadıkane görünürken diğer yandan da faaliyetlerine gizli olarak devam etmiştir. Özellikle Berlin Antlaşması'na göre Anadolu'da yapılacak reformlarla ilgili olarak Ermeni toplumunun isteklerinin gerçekleşmesi konusunda çok önemli girişimlerde bulunmuştur. Bu amaçla Nerses hem İngiliz Büyükelçisini ziyaret etmiş hem de Malet'e bir mektup göndermiştir.

Nerses Büyükelçi ile yaptığı görüşmede, alınan önlemlerin yeterli olmadığını, Ermenistan için bir Ermeni vali tayin edilmesini, bağımsızlık veya Bulgarlara verilen özerklik gibi kendilerine de özerklik verilmesini, bunlar gerçekleşmediği için cemaatinin yüzüne bakmadığını belirttikten sonra, cemaatinin Ruslara katıldıkları takdirde bağımsızlıklarını veya özerkliklerini kazanabileceklerini söylemiştir. Bu ifadeler üzerine Büyükelçi, bunların uzun süreli işler olduğunu, savaşın yıkımları nedeniyle reformların aksadığını, Osmanlı

²⁷ URAS, Tarihte Ermeniler..., s.261.

²⁸ a.g.e, s.265.

Hükümeti'nin reformları yapmakta istekli olduğunu, ancak önce nizamın sağlanması gerektiğini, bu konuda Ermenilerin de yardımcı olması gerektiği yolunda bir cevap vermişse de Nerses, Avrupalı bir valinin atanması veya vali muavinin Hıristiyan olmasının hiçbir değerinin olmadığını, söz verilen reformların yapılmasını gözetmek ve Hıristiyanları korumak için bir Avrupa komisyonunun kurulması gerektiğini ileri sürmüştür.

Nerses bu görüşmeden sonraki İngiliz Büyükelçisi ile ikinci görüşmesini Beşiktaş Baş Papazı Khoren ile birlikte 31 Mayıs 1879'da gerçekleştirmiştir. Yapılan görüşmede, Khoren, Ermenilere yapılan zulümlere değindikten sonra, Avrupa komisyonu tarafından Ermeni vilayetlerinde Doğu Romanya'da oluşturulan idareye benzer şekilde bir Ermeni genel vali emrinde özerk bir idare kurulması konusunda ısrarla durmuş, Büyükelçi ise Khoren'in mesajını dikkate alacağını, Osmanlı Devleti'nin gerek ikili antlaşmalarda gerekse diğer Avrupalı devletlerle olan antlaşmalarında yükümlüklerin yerine getirilmesi için Babıali huzurunda hiçbir girişimden geri kalmayacaklarını ifade etmiştir. Khoren ve Nerses'in ayrıca, bu görüşmede Büyükelçiye verdikleri momerandumda şunlar belirtilmekteydi,²⁹

"Berlin Antlaşması'ndan bu yana Osmanlı Hükümeti vaatlerini yerine getirmek için çeşitli komisyonlar kurmuştur. Bu komisyonların gerek yapısı, gerekse onlara verilen talimatlar yadsınamaz. Bunların yapacakları işler, hem bu ülkenin, hem de Antlaşmaya imza koyan öteki devletlerin gerçek çıkarlarına aykırıdır. Osmanlı yöneticilerinin kötü olduğunu kendileri özellikle söylemişlerdir. Bunların davranışları gene Müslüman'ca olacak. Sonuçta Müslümanlar karşısında Hıristiyan, yine aşağılanacaktır. Bu ülkenin yönetimi laik değil, tam tersine dinidir. Adalet de öyledir. Laik ve karma mahkemeler kurulduğu zaman bunların başı Müslüman olacağından, mahkemenin karakteri de İslami olacak ve önce İslam'a ilişkin yasaları düşünecektir. Medeni kanun hala şeriattır. Arapça'dan Türkçe'ye çevrilmiş adına da mecelle denmiştir.

Bu bakımdan ilk yapılacak reform, yönetimi ve adliyeyi laikleştirmektir. Bu durumda doğal olarak Ermenistan'da, Ermeni memurlarla şeriata karşı medeni kanun ve ceza kanunu koymak gerekir. Bunları yaptıktan sonra bir jandarma teşkilatına gerek vardır. Bu teşkilat, aşiretler dışında, orada beş yıldan fazla oturan yerli Müslümanlarla Hıristiyanlardan oluşmalı ve bir Avrupalının komutasında olmalıdır. Ayrıca eşitliği sağlamak üzere bir de toprak kanunu çıkarılmalı ve bütün resmi işlemler Türkçe ve Ermenice olmalıdır. Yine de bütün bunların yeterli olacağı sanılmamalıdır. Çünkü bu ülkede merkezîyetçilik geçerlidir. Yerel yönetimler, merkeze göre hareket ederler. Bu bakımlardan, eğer yanılmıyorsam, son

²⁹ ŞİMŞİR, a.g.e, s.261-262.

savaştan önce Avrupa, Osmanlı eyaletlerinin adem-i merkezîyetini istemişti. Sanıyorum ki bu en iyisi: ayrıca reformların güvencesi ve ülkeyi canlandırarak bir çözüm yoludur. Atanacak kabiliyetli bir genel vali, laik bir yönetim biçimi kuracak, ona göre mahalli gelir ve eğitimi düzenleyecektir. Böylece Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin yerine getirileceğini sanıyorum. Yardımınızı rica ederim.”

Patrik Nerses, bu görüşmelerin yanı sıra Anadolu'da yapılacak reformlarla ilgili olarak Ermeni toplumunun isteklerini yansıtan mektubunda da Malet'e şöyle demektedir,³⁰

“İstanbul'da uluslararası bir komisyonun Ermenistan'da yapılacak reformların esaslarını tespit etmesini istedik. Bu öneri Babiali tarafından geri çevrilince, Türk-Ermeni halkının durumunu iyileştirmeye yardım etmek üzere gönderilecek komisyonlarda Türk temsilcilerine Ermeni temsilcilerinin de refakat etmeleri arzusunu gösterdik. Bu teklif de bir kenara itildi. Hükümet, küçük Asya'da, reformları Berlin Antlaşmasına göre yapmak üzere kendi temsilcilerini gönderecek. Bu komisyon, bazı vilayetlerde özel komisyonlar kurmakla da yükümlü. Bu özel komisyonlar, yerel ihtiyaçlara göre durumu iyileştirecek ve gerekli reformları yapacaklar.

Ermeniler, Berlin Antlaşmasının 23. maddesine uyararak bu komisyonlarda yerel halkın da geniş ölçüde temsil edilmelerini istiyorlar. Berlin Antlaşmasının 61. maddesine uyularak, Çerkez ve Kürtlere karşı güvenliklerini sağlamak için yanlarında karma bir jandarmanın olmasını da arzı ediyorlar. Özellikle yerli ırkların sayısına, ağırlıklarına göre, karma mahkemelerin gecikmeksizin oluşturulmasını da bekliyorlar. Ülkeleri için, halkın ihtiyaçlarını karşılayan bir tarım yasasının çıkarılmasını istiyorlar.”

Görüldüğü üzere Patrik Nerses Berlin Antlaşması'ndan sonraki değerlendirmelerinde, Osmanlı Hükümeti'nin ıslahatlar konusunda yetersiz görmüştür. Bu yüzden Patrik Nerses, Ermenilik davası uğruna özellikle Paris, Londra gibi ülke dışındaki merkezlerde bulunan Ermenilerin, mitingler yapmalarını, buldukları yerlerdeki yüksek rütbeli görevlilerle irtibata geçmelerini istemekteydi. Bu çabaların bir parçası olarak Nerses, örneğin, Manchester Ermeni Komitesi başkanı Karakin Papazyan'a gönderdiği mektupta³¹ “...Sizden Ermeniler için her gün Londra gazetelerinde birer şey yazdırmak hususunda bütün gayretlerinizi ve fedakarlığınızı sarf etmenizi millet adına rica ediyorum. Devletler bizim için yeter derecede dikkatli bulunuyorlar. Fakat kamuoyu böyle değil. Onun için Hrimyan'ın yanında bulunan zulüm raporlarını, Kürtlerin yaptıkları yepyeni saldırıları yayınlamak gerekir...” demektedir.

³⁰ a.g.e, s.239.

³¹ URAS, Tarihte Ermeniler..., s.245.

Patrik Nerses'in Berlin Antlaşması sonrasında Ermeni sorunu ile ilgili tüm bu girişimleri karşısında, İngiltere Büyükelçisi Layard, Patrikliği eylemleri konusunda uyararak, Batı Asya'daki mevcut politik durumu bozacak ve Sultanın otoritesini zayıflatacak entrikalara girişmemelerini, böylesi entrikaların Ermenilere, ancak felaket getireceğini, eğer Ermenilerin gerçekten iyiliği isteniyorsa bütün yasal yolların kullanılabileceğini ve bu konuda Ermenileri kendisinin de destekleyeceğini, kaba ve pratikte faydası olmayan işleri yapmamalarını, bunun ancak reformları geciktireceğini belirtmiştir.³²

Patrik Nerses dönemindeki diğer bir önemli gelişme de İngiltere ile yaşadığı Erzurum konsolosluğu sorunudur. Nerses, Büyükelçiye gönderdiği mektupta³³; *"Gazetelerden Erzurum'a bir İngiliz konsolosunun atandığını öğrendim. Gerçekte Van, Muş, Harput gibi Erzurum da Ermenistan topraklarıdır. Buraları atalarımızın kanlarıyla sulanmıştır. Ayrıca bu toprakların Kürdistan değil, Ermenistan olduğu bütün dünyaca bilinmektedir. Bu ad değişikliği, Ermenilerin üzüntü duymalarına yol açmıştır. Buralara gönderilen konsoloslar, Ermenilerin durumlarını iyileştirmek içindi. Bu ad değişikliğinin, ancak bir yanlışlık olduğuna inanmak istiyorum."* diyerek Doğu Anadolu için "Ermenistan" ifadesinin kullanılmamasına yönelik şikayetlerini bildirmiştir.

Ermeni Patriği Nerses, Ermeni sorununu gündemde tutmak için bir yandan Layard'a bir şikayet dilekçesi göndererek, Babıali'nin Rumeli'den gelen göçmenlerin Muş bölgesine yerleştirilmek istendiğini ve Layard'ın buna engel olmasını istemekte³⁴ diğer yandan da Sadrazam Kamil Paşa'ya Ermeni ruhanilerinin hapislerde kötü durumda oldukları ve işkence yapıldığı yolunda şikayetlerde bulunmaktaydı.³⁵

Patrikliği sürecince sürekli olarak Ermeni sorununu uluslararası boyuta taşıyarak bu konuyu gündemde tutmak için sürekli girişimlerde bulunan Nerses, ayrıca Ermeni Milleti Nizamnamesi'nde değişiklikler yapmak için yoğun çabalar harcamış, bu amaçla Doktor Rusinyan adlı birine Milli Meclis için bir nizamname düzenletmişse de, bunları gerçekleştirilmeden Patriklikten istifa etmek zorunda kalmıştır.

Nerses istifa sonrası, İngiltere Büyükelçisiyle yaptığı görüşmede istifa nedenleri, görevi sürecinde faaliyetleri ve Ermenilerin genel durumları ile ilgili olarak; Rusya'nın Osmanlı Ermenileri arasında entrika çevirmekte olduğunu, İstanbul'da ve taşrada bu politikasını devam ettirmek için Ermenilere bir parti kurdurduğunu ve bu partiye hatırı sayılır

³² ŞİMŞİR, a.g.e, s.266.

³³ a.g.e, s.271.

³⁴ Cevdet KÜÇÜK, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No:3263, Yayın No:3201, İstanbul, 1984, s.40.

³⁵ Ali GÜLER vd, *Her Yönüyle Ermeni sorunu*, Kara Harp Okulu Basımevi, Ankara, 2001, s.80.

kişilerin de katıldığını, Berlin Kongresi'nde özellikle Ermenilere bir atıfta bulunulmamasına karşılık, Türkiye'nin diğer Hıristiyan uyruklarına, Türkiye'ye karşı savaştıkları halde bağımsızlıklarını aldıklarını veya özerklikle ödüllendirildiklerini, antlaşmaya Ermeni adının geçmesi yüzünden Rus yanlısı Ermenilerin kendisini hain yerine koyduklarını, bu nedenlerle de istifa etmekten başka yolunun kalmadığını söylemiştir.³⁶

3.1.3. Patrik Aşıkyan Dönemi (1888-1894)

1888'de Patrikliğe seçilen Aşıkyan'ın en önemli özelliği, Patrikliği boyunca Osmanlı Hükümeti ile geliştirdiği iyi ilişkilerdir. Gerçekten de Aşıkyan Patrikliği sürecinde komitelerden uzak durmuştur. Komitecilere karşı sert bir politika izlemiş, Ermenilerin büyük bir kısmının bu komitelere katılmasını engellemiştir.³⁷ Hatta 1890'da Ermeni Genel Meclisi'nin, Patrik Aşıkyan aracılığıyla Babiali'ye müracaat etmesi üzerine, Abdülhamit'in emriyle üç ay sürecinde Ermeni kiliseleri ve okullarında yapılan aramalar sonucunda, Ermeni komitecileri tarafından imal edilen silah ve bombalar bile toplanmıştır.³⁸

Patrik Aşıkyan, Osmanlı Hükümeti ile bu olumlu ilişkilerinin karşılığını, Hükümetin 1890'da Ermeni Patrikhanesinin yetkilerini Rum Patrikhanesi yetkileriyle aynı düzeye getirmesiyle almaya başlamıştır. Buna göre Ermeni Patrikleri, taşradaki Ermeni murahhaslarını görevden alma ve atama ile suçları ispatlanan Ermeni din adamlarını da görevden alma gibi yetkilere sahip olmuşlardır.³⁹ Ayrıca Patriklerin izni olmadan hiçbir yerde kilise, manastır ve okul yapılmasına izin verilmeyecektir.

Bu yetkilerin verilmesinden memnun olan İstanbul Ermeni Patriği Horen Aşıkyan, 17 Ocak 1891'de Osmanlı topraklarındaki Ermeni din adamlarına ve kiliselerine gönderdiği yazıda II. Abdülhamit'in Ermeni tutukluları için genel af ilan ettiğini ve 76 Ermeni'nin de tahliye edildiğini bildirmiştir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti'ndeki tüm Ermeni kiliselerinde padişaha bağlılıkları bildirilerek dualar edilmiştir.

Patrik Aşıkyan'ın Osmanlı yanlısı bu politikası doğal olarak Ermeni komiteleri tarafından benimsenmemiştir. Bu yüzden Ermeni komiteleri Aşıkyan'ı Türk dostu olarak tanımlamış, kendisine karşı başarısız bir suikast girişiminde bile bulunmuşlardır. Suikastın

³⁶ ŞİMŞİR, a.g.e, s.169.

³⁷ Gültekin URAL, *Ermeni Dosyası*, Kamur Yayınları, İstanbul, 1998, s.227.

³⁸ GÜLER vd, a.g.e, s.131.

³⁹ a.g.e, s.82.

başarısızlığına rağmen Patriğin evinin yakılacağı söylentilerinin yayılması ile sağlık problemlerini ileri süren Aşkıyan Patriklikten istifa etmiştir.⁴⁰

3.1.4. Patrik İzmirliyan Dönemi (1894-1896)

Ermeni komiteleriyle sıkı bir işbirliği halinde olan İzmirliyan, 1894'te Meclis-i Milli'nin baskılarıyla Patrik seçilmiştir.⁴¹ Daha Patriklik görevine gelmeden önce Osmanlı-Rus savaşı sonrasında Ermeni Meclisi, Katogikos IV. Kevork'un Ermeni sorununa karışmasını ve Ermeni isteklerinin Rus Çarına iletilmesini sağlamak üzere İzmirliyan görevlendirilmişti.⁴² İzmirliyan her ne kadar bu görevi başaramamışsa da seçildiği günden itibaren komitelerle amaç birliği içinde olmuş, altı vilayetteki ıslahat hareketlerini bahane ederek, İstanbul'daki Avrupa elçilikleri, Rumeli'deki kiliseler ve özellikle de Eçmiyazın Katoğikosluğuyla birlikte 1895'lerde yoğunlaşan isyan hareketlerine girişmiştir. Gerçekten de, gittikçe şiddetlenen Sason isyanı sırasında komite başkanlarını kurtarmak için hükümetten soruşturmanın durdurulması için bir talepte bulunması,⁴³ kendi onayı ile gerçekleşen Osmanlı Bankası baskınının yanında, Patrikliği sırasında Kumkapı olaylarının planlanması⁴⁴ ve Babıali olaylarının bizzat içinde yer alması⁴⁵ İzmirliyan'ın komitelerle ne kadar sıkı bir işbirliğinin olduğunu en açık örnekleridir.

Komitelerle ilişkileri bilinen İzmirliyan ile Osmanlı hükümeti arasındaki ilişkiler bu yüzden sürekli gergin olmuştur. Bu gerginliğin en açık göstergesi ise İzmirliyan'ın II. Abdülhamit tarafından ilk kabulünde İzmirliyan'ın protokole uymayan ve nezaket sınırlarını aşan sözleri karşısında her patriğe verilmesi adet olan Mecidiye Nişan'ın İzmirliyan'a verilememesi idi.⁴⁶ Zaptiye Nazırı Nazım Paşa'nın, Sadrazam Sait Paşa'ya gönderdiği 28 Haziran 1895 tarihli arzuhalde İzmirliyan hakkında şunlar yazılmaktaydı;⁴⁷

"...eski Patrik zamanında, kiliselerde fesatçı ve komite reislerinin tutumlarına karşı Ermeni milletinin kin ve nefretini dile getiren vaazlar verilmesi, nasihatlarda bulunulması olayları önemli ölçüde engelledi. Bu tutum şiddetli tedbirlerle komitelerin cesaretlerini kırmış

⁴⁰ Recep KARACAKAYA, "İstanbul Ermeni Patriği Mateos İzmirliyan ve Siyasi Eylemleri", *Ermeni Araştırmaları Türkiye Kongreleri Bildirileri*, C.I, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Ankara, 2003, s. 381.

⁴¹ Mehmet KANAR, *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri (Meşrutiyetten Önce ve Sonra)*, Der yayınları, İstanbul, 2002, s.19.

⁴² KARACAKAYA, a.g.m, s. 380.

⁴³ Erdoğın CENGİZ (Yay. Haz.), *Ermeni komitelerinin A'mal ve Harekat-I İhtilaliyyesi*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1983, s.39.

⁴⁴ KILIÇ, a.g.e, s.216.

⁴⁵ HOCAOĞLU, a.g.e, s.223.

⁴⁶ KARACAKAYA, a.g.m, s.383.

⁴⁷ KILIÇ, a.g.e, s.216.

iken, kendisine yapılan suikast girişimi eski Patriğin istifasına neden oldu. Nasıl seçildiği belli olmayan, Mateos İzmirliyan, Patrik olduktan sonra kilisenin hükümete karşı olan tutumu tamamen değişti. Osmanlı Devletine sadık personel birer bahane ile Patrikhaneden uzaklaştırdı. İzmirliyan yabancı devletlerin müdahalelerinden cesaret alarak hükümete itirazlarda bulunmaya başladı. Hınçak komitesi zabıtada görevli ve devlete sadık Ermenileri tehdit ile istifaya mecbur ettiği gibi bir kısmını da öldürdü. İzmirliyan Sis Katoğikosluğuna da hile ve desiseselerle Aletciyan Kirkoris'i seçtirerek Halep ve Adana Ermenilerinin de zihinlerini bozdu.”

Yine Zaptiye Nazırı Nazım Paşanın Sadrazam Halil Rıfat Paşaya gönderdiği 21 Kasım 1895 tarihli arzuhalde şunlar belirtilmekteydi;⁴⁸

“..olayların akışıyla Patrikhanenin (İzmirliyan'ın) ihtilalci çetelere destek vermesi dolayısıyla bu ayın 21'ine kadar, Ermenileri istekleri büyük devletlerce karşılanmazsa İstanbul'da yeni bir ihtilal çıkaracakları anlaşıldı. Bu hareketin bastırılması için Babialı'nın Patriği itidale sevkinin karışıklıkların önlenmesinde en etkili tedbir olacağını bildirdi.”

İzmirliyan ile Osmanlı Hükümeti arasındaki bu gerginliğe rağmen, İzmirliyan mahkum ruhaniler ile komitecilerin affedilmeleri için sürekli girişimlerde bulunmaktaydı. Bu amaçla İzmirliyan, İstanbul ve taşrada mahkum Ermenilerin kendisine veya taşradaki murahhaslıklara teslim edilirse, bunların burada ıslah edilerek komitelerden uzak kalacaklarını, bunun da sonuçta, İstanbul ve Anadolu'da asayişin sağlanması konusunda büyük bir adım olabileceğini belirten isteklerini, 12 ruhani, 12 cismani meclis üyelerinin de imzalarının bulunduğu bir mektubu Abdülhamit'e sunmuştur.⁴⁹

İzmirliyan bu mektubundan hariç ayrıca 25 Şubat 1318'de (1903) Hariciye Nazırı Artin Paşa aracılığıyla II. Abdülhamit'ten şu isteklerde bulunmuştur;⁵⁰

-Hapishanedeki suçlulara iyi davranılması, taşradaki mahkemelerde idam cezası verilenlerin ve cezası kesinleşmeyen ve temyiz mahkemesi tarafından bozulan mahkumların affedilmesi,

-Bitlis, Trabzon ve Arapkir'de bulunan murahhasların, rahip ve papazların haklarında iddia edilen suçlarla ilgileri olmadığı ve bunların affedilmeleri,

-Asayiş olmayan yerlerde yaşayan Ermenilerin askerlik bedellerinin affedilmesi ve iki yıl ertelenmesi,

⁴⁸ a.g.e, s.217.

⁴⁹ Hayrettin ŞAHİN, Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı-Ermeni Patrikhanesi Dini İlişkileri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1996, s.179.

⁵⁰ a.g.e. ,s.179

-Ermeni ihtiyaçları için hazineden 2.000 lira ile ambarlardan ihtiyaç sahiplerine zahire yardımı yapılması,

-Yoksul olan Ermenilerin evleri ile yıkılmış kilise, okul ve manastırların onarılması,

-İşyanlar sırasında Müslüman olmuş gibi görünen Ermenilerin asli mezheplerine ve evlerine geri dönmeleri,

-Patrikhane'nin kanunlarına uymayan Ohannes Kazancıyan'ın Adana'dan İstanbul'a getirtilmesi,

-Sis Manastırı ve kilisesine ait olan Haç ve diğer eşyaların koruma altına alınması,

-Tarsus kazasında olan Ermeni mezarlığının Ermeniler tarafından kullanılmasının garanti edilmesi.

Bu istekler üzerine II. Abdülhamit, Müşir İsmail Paşa başkanlığında Müslüman ve Hıristiyan üyelerden bir komisyon teşkil ederek, Ermenilerin uygun görülen isteklerini yerine getirmeye çalışmıştır. Patrikhane ve cemaatin ihtiyaçları için 200.000 lira para yardımı yapılmış, yıkılmış durumda olan kilise, okul ve manastırların tamiri için eğitim bütçesinden para ayrılmış ve Ermenilerin bir süre askerlik bedelinden muaf tutulmaları kararları alınmıştır.

Osmanlı Hükümeti ile ilişkileri gergin olan İzmirliyan'ın Avrupalı devletlerle ilişkileri ise olumlu olmuştur. İzmirliyan, Avrupalı önemli kişileri ziyaret ederek Ermenilerle ilgilenmelerini sağlamak gerektiğini ve Ermeni ıslahatının, ancak Ermeni bağımsızlığının sağlanmasıyla mümkün olacağını belirten konuşmalar yapmıştır.⁵¹ Zaten İzmirliyan'ın Patrik seçilmesi, İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Philippe Cuiry tarafından son derece olumlu karşılanmış ve Nerses ile yapmış oldukları görüşmelerde, Büyükelçi, eğer Ermeni toplumu harekete geçecek olursa İngiltere'nin tüm imkanlarıyla Ermenileri destekleyeceğine dair söz vermişti. 1895'de Beyoğlu'ndaki İngiliz elçiliği binasında Kraliçe Victoria'nın tahta çıkışı nedeniyle verilen partiye davetli olan İzmirliyan'a gösterilen saygı, İngiltere'nin Ermenilere olan desteğinin açık bir göstergesi olarak değerlendirildiğinden, Ermenilerin duyguları tahrik edilmiş ve Ermenilerin İngiltere'ye olan güvenini arttırmıştır.⁵²

Sonuçta, Patrikliğinin ilk dönemlerinden itibaren, Osmanlı Devleti'ne karşı cephe alan ve Ermenileri sürekli olarak isyana teşvik eden İzmirliyan 1896 yılında azledilerek Kudüs'e sürgün edilmiştir.⁵³ Ancak sürgün sürecinde de İzmirliyan'ın faaliyetlerine aynı hızla devam

⁵¹ Yusuf İzzetin UÇAR, *Taşnak komitesinin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1890-1922)*, Ankara Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Ankara, 1994, s.60.

⁵² KILIÇ, a.g.e, s.215.

⁵³ a.g.e, s.216.

ettiğini görmekteyiz.⁵⁴ II. Meşrutiyetten sonra tekrar Patrik seçilen İzmirliyan, Ermeni meselesini yeniden uluslararası bir boyuta taşımaya çalışmıştır.⁵⁵

3.1.5. Patrik Bartholomeos Dönemi (1896)

1896'da İzmirliyan'ın yerine seçilen Bartholomeos'un bir yıl süren patrikliği sürecinde önemli bir gelişme olmamıştır. Bunun en önemli nedeni büyük devlet elçilerinin Ermeniler ile Osmanlı Devleti'ne geçici bir uzlaşma önermesiydi. Böylece gergin olan ilişkiler, kısa bir süre de olsa iyileşmeye başladı. Bu dönemde II. Abdülhamit, genel af ilan etmiş, mahkum veya sürgünde olan Ermeniler serbest kalmışlardır.⁵⁶ Bartholomeos'un yerine ılımlı politikası ile tanınan Ormanyan Patrik olarak seçilmiştir.

3.1.6. Patrik Ormanyan Dönemi (1896-1908)

6 Kasım 1896'da Ermeni Genel Meclisi tarafından Patrik seçilen Ormanyan, 17 Kasım 1896'da II. Abdülhamit tarafından onay alarak görevine başlamıştır. Ormanyan Patrikliği döneminde II. Abdülhamit ile iyi ilişkiler kurmuştur. Bu iyi ilişkinin ilk adımları, Ormanyan'ın Patrik olarak atanmasından sonra, II. Abdülhamit'e şükran duygularını iletme üzere yapmış olduğu ziyarette, Ermeni siyasi mahkumlarının affedilmesini padişahın istemesi üzerine, II. Abdülhamit, bir defaya mahsus olarak mahkumları affetmesi ve ayrıca idamına karar verilen otuz Ermeni'nin cezasının da müebbetle çevrilmesiyle (10 Aralık 1896) görülmüştür.⁵⁷

Ormanyan, bu iyi ilişkiler sürecinde, 1903'te Abdülhamit'in emriyle Londra, Paris ve Berlin gibi Avrupa başkent parlamentolarında etkili konuşmalar yapmıştır.⁵⁸ *"...vatanımızda beraber yaşadığımız, Osmanlı-Türk Devleti topraklarında hemen her şekilde mesut ve sakin bir hayat sürmekteyiz. Devlet-i Aliye ve haşmetli Padişahımızın "Tebaa-ı Sadıka" lakabı ile taltif buyurdukları bizler, yani Ermeni kulları hemen her şekilde devletimize bağlıyız. Binaenaleyh, bizleri bütün cihan rahat bıraksın!"*

Ormanyan'ın bu konuşması, başta Rusya olmak üzere Avrupa devletlerini önemli bir oranda rahatsız etmiştir. Bu nedenle bir an önce Ormanyan'dan kurtulma planları yapılmaya

⁵⁴ Halep Valisi Kazım Bey'den merkeze gönderdiği 15 Mart 1905 tarihli şifreye göre Kudüs Patrikhanesi'nde başta İzmirliyan olmak üzere komiteci Ermenilerin devlete sadık Ermenileri görevlerinden aldıkları hatta şehirden sürdüklerini, boşalan yerlere ise kendi adamlarını yerleştirdiklerini bildirmekteydi. Bkz. B.O.A, Y. PRK. UM, 1323.M. 8, D.N:74, G.N:123.

⁵⁵ UÇAR, a.g.e, s.60.

⁵⁶ Bayram KODAMAN, "Ermeni Meselesi (Tarihi ve Siyasi Bir Değerlendirme)", Ermeni Macerası (Tarihi ve Siyasi Bir Değerlendirme), Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, Isparta, 2001, s.11.

⁵⁷ DABAĞYAN, a.g.e, s.88.

⁵⁸ a.g.e, s..89-90.

başlanmıştır. Sonuçta Patriğe suikast düzenlenmesi için görevlendirilen Taşnak komitecisi Gaçikyan, 6 Ocak 1903 “Aziz Doğuş Bayramı” günü ayin sırasında, Patriği öldürmek üzere ateş etmişse de kısa sürede yakalanmış ve etkisiz hale getirilmişti. Sol omzundan hafifçe yaralanan Patrik, Ermeniler için gelecekte pek de mutlu günlerin olmadığını bu olaydan sonra iyice anlamıştır.

3.2. ERMENİ KOMİTELERİNİN İSTANBUL'DAKİ EYLEMLERİ

3.2.1. Hınçak Komitesi (1887)

“Hınçakyan Sosyal Demokrat Partisi”, 1887’de Cenevre’de, Avatis Nazarbekyan, Maro Vardanyan, Gabriel Kafyan, Gevork Karacian, Ruben Khanazatyan ve M. Manuelyan tarafından kurulmuşsa da⁵⁹ kendilerine Hınçak adı 1887’de Ermenice olarak çıkarmaya başladıkları “Hınçak” gazetesine atfen 1890’da verilmiştir. Nazarbekyan, Vardanyan ve Karacian tarafından hazırlanan parti programı, Hınçak gazetesinin Ekim ve Kasım 1888 tarihli sayısında kamuoyuna sunulmuştur. Buna göre partinin programı şöyle idi,⁶⁰

1-Bugünkü düzen bir ihtilalle ortadan kaldırılmalı ve onun yerine ekonomik gerçeklere ve sosyal adalete dayanan yeni bir cemiyet oluşturulmalıdır.

2-Partinin ilk ve yakın hedefi Türkiye Ermenistan’ının politik ve milli bağımsızlığını sağlamaktır. Bu hedef gerçekleştirildikten sonra bazı politik ve ekonomik gayelere varılmasına çalışılacaktır. Politik gayeler şunlardır;

-Genel ve direkt oylama yoluyla serbest seçimle seçilecek bir Teşri Halk Meclisi kurulacaktır.

-Millet temsilcilerinin cemiyetin her sınıfından seçilecektir.

-Geniş bir eyalet ve belde otonomisi sağlanacaktır.

-Her ferdin her göreve gelebilme hakkı olacaktır.

-Mutlak bir basın, konuşma, vicdan, toplantı, teşkilatlanma ve seçim hürriyeti sağlanacaktır.

-Genel askerlik hizmeti olacaktır.

3-Ekonomik gayeler, halkın ihtiyaç ve istekleri dikkatle incelendikten sonra tespit edilecektir. Herhalde, belirli bir gelir seviyesi üzerinde müterakki vergi uygulanacaktır.

⁵⁹Anaide Ter MINASSIAN, (Çev: Mete TUNÇAY). Ermeni Devrimci Hareketi’nde Milliyetçilik ve Sosyalizm, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s.22.

⁶⁰GÜRÜN, a.g.e, s.169-172.

4-Türkiye’de ihtilal yoluyla gerçekleştirilecek olan hedeflere varılmak için kullanılacak metot, propaganda, tahrik, tedhiş, teşkilatlanma ile köylü ve işçi hareketidir.

Propaganda, hükümete karşı isyanın temel sebepleri ile münasip zamanı halka anlatmak olacaktır. Tahrik ve tedhiş, halkın cesaretini artırmak için gereklidir. Hükümete karşı gösteri, vergileri ödememek, ıslahat istemek, aristokrat sınıfa karşı nefret uyandırmak tahrikin başlıca yollarıdır. Tedhiş ise halkı korumak ve Hınçak programına güvenini elde etmek için baş vurulacak bir metottur. Parti, tedhişi Osmanlı Hükümetine karşı kullanmayı hedef tutmaktadır, fakat hedef sadece hükümet değildir. Hükümet için çalışan Türk ve Ermeni kişilerle, casus ve muhabirler de hedefler arasındadır.

5-Bu tedhiş hareketlerini yürütmek için özel bir kol bulunacaktır.

6-Partide bir merkez komitesi bulunacaktır. İşçilerden ve köylülerden oluşacak iki geniş ihtilal gurubu kurulacaktır. Bunlardan ayrı olarak gerilla çeteleri teşkil edilecektir.

7- İhtilali gerçekleştirmek için en müsait zaman Türkiye’nin harbe girdiği dönemler olacaktır.

8-Süryaniler ve Kürtler, Türklere karşı mücadelede kazanılmalıdır.

9-Türkiye Ermenistan’ının bağımsızlığı elde edildikten sonra ihtilal Rusya ve İran Ermenistan’ına teşmil edilecek ve federatif bir Ermenistan kurulacaktır.

Hınçaklar görüldüğü gibi; hem sosyalist hem de milliyetçi söylevler içeren programlarında, Türkiye Ermenileri için devrimci başkaldırı eylemleri aracılığıyla geniş bir demokrasi, siyasal özgürlük ve milli bağımsızlık ön görmüşlerdir. Bir anlamda ihtilali, özellikle ekonomik istismara karşı sınıf mücadelesine dayandırırken, kurulacak devleti de milliyetçi olarak tanımlamışlardır. Ayrıca Ermenilerin milli ve siyasi özgürlükleri sağlandıktan sonra, Rusya ve İran’da bulunan Ermenilerin kurtarılarak, sosyalizm eşliğinde genel bir Ermeni birliği oluşturulacağını belirttiği bu programda, ihtilalci Rusların etkisi oldukça fazladır.⁶¹ Bu etkinin en önemli nedeni ise Hınçak Komitesi’ne katılanların çoğunun, Rus ordusunda daha önce hizmet etmiş olmalarıydı.⁶²

Bu programın yanı sıra, Hınçakların kuruluşu ve amaçları hakkındaki bilgileri, Robert Koleji’nin kurucusu Dr. Hamlin’in, bir Hınçak üyesiyle yaptığı konuşmasını ABD, Boston’da yayınlanan “*Congregationalist*” dergisine gönderdiği mektupta da bulabiliriz. Bu mektupta Dr. Hamlin;⁶³

⁶¹ a.g.e, s. 171.

⁶² Osman NURİ, *Abdülhamit-i Sani ve Devr-i Saltanatı*, İstanbul, 1327, s.823.

⁶³ KILIÇ, a.g.e, s.302.

“Ermeni ihtilalcileri, Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı bölgelerinde yaşayan Hıristiyan halka zarar vermektedirler. Hınçaklar gizli bir teşkilat olup, ancak Doğuda bilinen sinsi bir maharetle idare edilmektedir. Merkezi Atina'dır. Ermenistan'ın bütün şehir ve köylerinde şubeleri vardır. Parti kurucularından biri olan Nişan Karabediyan Amerika'dadır. Genç bir parti üyesinin verdiği izahatta; Hınçak çetelerinin Türkleri ve Kürtleri öldüreceği, köyleri ateşe vermek için fırsat kolladıklarını, buna maruz kalan Müslümanların aynı bölgede yaşayan savunmasız Ermenilere çullanacaklarını ve Ermenileri doğrayacakları, Rusya'nın insanlık ve Hıristiyanlık uygarlığı adına gelerek buraları alacaklarını, Bulgar mezalimini dinleyen Avrupa'nın kendilerini de dinleyerek, bağımsızlık yolunu açacağı görüşünü savunur.

Teröristler kendi halkını ölümlerle tehdit ederek ve ekseriya da tehdidi yerine getirerek para yardımı sağlıyordu. Partinin aslı Rus'tur. Rus altını ve hilesi onu idare eder. Partinin gerçek hedefini bilmeyen saf diller bunlara sempati duyabilir ve ağlarına düşebilirler. Hınçakların bu planından yerli ve yabancı tüm misyonerleri haberdar etmeliyiz” demektedir.

Hınçak siyasal düşünüşü, ilk dönemlerde abartılı bir devrimcilik içinde kaybolmuştur. “Devrimcilik”, “özgürlük”, “despotluk”, “barbarlık”, “yoksulluk”, “aşağılanma”, “fedakarlık” ve “sosyalizm” düzenli olarak birbiri ardına sıralanıp tekrarlanmıştır. Gerçekten de Ermeni sorununa sosyalizmi ilk sokanlar Hınçaklar olmuştur.⁶⁴ Bir çok sosyalist yazı Ermenice'ye çevrilip; “Hınçak”, “Gaghapar” (Fikirler), “Aptak” (Tokat) gibi kendilerine ait olan dergilerde yayınlanmıştır. Yine bu dönemde Komünist Parti Manifestosu'nun Ermenice çevirisinin yayımına 1894'te başlanmış ancak tamamlanamamıştır.

1894 yılına gelindiğinde ise Hınçaklar, faaliyetlerini yurt dışında Amerika, Mısır, Rusya, Kıbrıs gibi merkezlerde, yurt içinde ise başta İstanbul ve İzmir olmak üzere büyük şehirlerde şubeler açarak genişletmiştir. Kendilerini desteklemeyen, maddi yardımlarda bulunmayan Ermenilere karşı suikastlar düzenleyen ve yurt çapında bir çok isyan hareketini planlamaya ve yönlendirmeğe başlayan Hınçakların Türkiye'deki merkezi İstanbul idi. İstanbul'daki Hınçak şubesinin açılması için Cenevre'den Tiflisli Şimavon, Trabzon'dan Rus uyruklu Rupen Hanazad, Batum'dan H. Megavoryan ile İran'dan S.Danielyan İstanbul'a gelmiş, fakat Hınçakların İstanbul şubesi, iki ay süren tartışmalardan sonra ancak kurulabilmiştir. Hınçakların İstanbul şubesi kurulduktan sonra İstanbul'da kurulmuş olan diğer komiteler de Hınçaklara katılmıştır.⁶⁵ Hınçaklar tarafından İstanbul'da komite gazetesi

⁶⁴ MINASSIAN, a.g.e, s.22.

⁶⁵ Sadi KOÇAŞ, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Altın Oluk Matbaası, Ankara, 1967, s.127; Nitekim 1904-1906 yılları arasında Ermenilerce gerçekleştirilmiş 105 politik suikasttan, 56 tanesi Ermeni muhbirlere, 32 tanesi politik nedenlerden Türk ve Rus yetkililerine, 7-8 tanesi şantajcılara, 5 tanesi tefecilere, 2-3 tanesi ise bilinmeyen nedenlerden dolayı rastgele kişilere karşı düzenlenmişti. Bkz. Heath W. LOWRY, “19.ve

olarak Ohannes Şahnazaryan başkanlığında yayınlanan “*Hayrenik-Vatan*” gazetesinin yazım kadrosunda, Arşak Çobanyan, Leo Paşalyan, Arpiyar Arpiyaryan, Minas Çeraz gibi isimler yer almışlardır.

Teşkilatını büyük oranda İstanbul’da güçlendirmeye çalışan ve İstanbul’da bir isyan hareketinin dünya kamuoyunda büyük ses getireceğinin farkında olan Hınçaklar, Ermeni isyan hareketlerinin İstanbul’dan başlamasının nedenlerini, 1 Eylül 1895 tarihli “*Haik*” gazetesinde açıklamaktaydı. Buna göre, İstanbul’da ve taşradaki olaylarda çok kan döküleceği için Avrupa’nın işe karışacağı, bunun sonucunda da Rusya dahil Avrupalıların müdahalelerinde Osmanlı Devleti’nin parçalanacağı ve böylece de Ermenistan’ın kurulacağı belirtilmekteydi.⁶⁶ Bu nedenle, Avrupa’nın tahrik edilmesi ve Ermenilerin barbar Türklerin elinden kurtarılmasının anahtarı İstanbul’daki Ermenilerin elinde bulunmaktaydı.

Gerçi partinin ekonomik ve sosyal görüşleri Türkiye’de orta ve üst sınıf Ermenileri tarafından pek kabul görmemişse de⁶⁷ Trabzon’dan İstanbul’a kadar Türkiye’deki Ermeniler içinde “*Sırp Kordz*” (Kutsal Ödev) için canlarını vermeye hazır çok sayıda taraftarı bulunmakta ve en küçük bir emirle harekete geçmeyi beklemekteydi. Zaten komite iç tüzüğünde üyelerini, kendisine şu ateşli sözlerle bağlamaktaydı;⁶⁸ “*Ermeni halkı kendisinin hürriyet ve bayındırlığı, her üye kendi namus, silah, hayat ve vicdan sevgilileri adına yemin ederek, hayatının son dakikasına kadar Hınçakyan kırmızı bayrağına tabii olup, sahip olduğu kuvvet ve iktidarı bu uğurda sarf etmeyi üstüne alır.*”

Hınçak Partisi’nin 1896’daki Londra Kongresinde, parti merkezinin izlemiş olduğu politika çok büyük eleştirilere uğramıştır. Zaten Hınçaklar, geniş bir cephe kurmak için sosyalist olmayanları da bünyesine aldığı için komite iç çatışmalardan hiçbir zaman kurtulamamıştır.⁶⁹ Sosyalist olanlarla olmayanlar arasında eylem planında anlaşmazlıklar çıktığı gibi, sosyalist olanlar arasında da ideolojik tartışmaların sonu gelmemiştir. Özellikle eleştirilerin başını çeken Türkiye ve Mısır Hınçakları, Ermeni sorununun Rusya’nın işçi sorunlarına bağlanmasına ve sonuçta sadece tutucu Ermeni burjuvazisinin ve Müslüman

20. Yüzyıl Ermeni Terörizmi, Devamlılık Bağrı”, *Ottoman Archives Yıldız Collection The Armenian Question*, C.I, Tarihi araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezi Kurma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, s. 62

⁶⁶ Ermenilerin İstanbul’dan eylemlerini planladıklarının Osmanlı Devleti tarafından bilindiğinin birçok kanıtı Osmanlı arşiv belgelerinde yer almaktadır. Örneğin Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesi’ne gönderilen bir belgede; yabancı devlet elçilikleri tarafından desteklenen Ermenilerin din başkanlarının ve cemiyetin ileri gelenlerinin İstanbul’da olmaları ve taşradaki Ermenilerin çiftçilikle uğraşmaları dolayısıyla isyan fikirlerini aşılamanın İstanbul’daki Ermeniler olduğu belirtilmekteydi. Bkz. B.O.A, Dosya Usulü İradeler, 74-1, Sıra No: 24.

⁶⁷ GÜRÜN, a.g.e, s.171.

⁶⁸ KILIÇ, a.g.e, s.297.

⁶⁹ Tarık Zafer TUNAYA, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt II, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1984, s. 569.

toplumunun değil, Osmanlı Devleti'nde bir Ermeni sosyalist hareketini desteklemeye hiç de hevesli olmayan Batı kapitalist burjuvazisinin de ürkütülmesini şiddetle eleştirmişlerdir. Bu grup, bu nedenle programdaki tüm sosyalist maddelerin çıkarılması gerektiğini savunmaktaydı.

1896'daki Londra Kongresi'nde bu şiddetli çatışmalar sonucunda Arpiar Arpiaryan başkanlığındaki bir grup "Reforme Hınçak Partisi"ni kurarken, sosyalist guruplar ise Nazarbegyan liderliğinde ayrı bir grup oluşturmuşlardır.

Bu bölünmeden sonra iki grupta mücadeleyi, birbirlerinin programlarından çok, başkanlarına karşı vermişlerdir. Nitekim 1902'de kızışmaya başlayan çatışmalar sonucunda iki grup taraftarları, birbirlerini Londra, Mısır, Bulgaristan, Kafkasya ve İran gibi yerlerde sokak ortasında öldürmeye başlamıştır.⁷⁰ Van isyanından sonra ise iyice zayıflayan Hınçaklar, bir takım faaliyetlere girişmişlerse de sonuçta önemli bir güç olmaktan çıkmışlardır. Sonuç olarak, Louise Nalbandian'ın belirttiği gibi "*Ermeni halkının duygularını harekete geçirmek için tahrik ve teröre ihtiyaç vardı. Halk, düşmanlarına karşı kıskırtılacak ve aynı düşmanın misilleme faaliyetinden yararlanacaktı. Terör, halkı korumak ve Hınçak programına güven duymasını sağlamak için bir yöntem olarak kullanılacaktı. Parti (komite), Osmanlı Hükümeti'ni terörize etmeyi amaçlamıştı. Bu suretle rejimin prestiji azaltılacak ve tam anlamıyla dağılması için çaba harcanacaktı. Terörist taktiklerin tek odak noktası hükümet olmayacaktı. Hınçaklar, o sırada hükümet hesabına çalışan en tehlikeli Ermeni ve Türkleri öldürmek istiyor ve bütün casus ve muhbirleri yok etmeye çalışıyorlardı. Parti (komite), bütün bu terörist faaliyetlerde bulunabilmek üzere kendisine özgü bir kuruluş meydana getirecekti.*"⁷¹

Hınçak komitesi sonuçta iç çatışmalardan kurtulamayarak etkinliğini giderek kaybedecektir.

3.2.1.1. Kumkapı Olayları (15 Temmuz 1890)

Hınçak Partisi'nin İstanbul Komitesi tarafından planlanan ve Hınçakların ilk gövde gösterisi olarak sayılan Kumkapı olayları, Ermenileri uyandırmak ve Ermenilerin sefaletini Babıali'ye duyurmak amacıyla düzenlenmiştir. Aslında Hınçak'ın planladığı Erzurum ayaklanmasının ve Musa Bey olayının⁷² Avrupa'da fazla bir ilgi görmemesi üzerine

⁷⁰ URAS, Tarihte Ermeniler ..., s. 499.

⁷¹ Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu, Dış Politika Enstitüsü, Ankara, 1989, s.15.

⁷² Mutki aşireti başı olan Musa Bey'in, Muş'da bir papazın kardeşinin kızını kaçırıp tecavüz ettiği, daha sonrasında da bu kızı din değiştirmeye zorladığı, ancak kızın din değiştirmeyi kabul etmemesinden dolayı kızı

Hınçklar, böyle bir eylemi gerçekleştirmişlerdir. Eylem hem Babıali'ye, hem de Ermenilerin çıkarlarını korumadığı düşünülen Patrik Aşıkyan'a karşı düşünülmüştür. Kumkapı olaylarını Rus olmaları nedeniyle olaylara karışmayan Hanazad Negovaryan, Simeon gibi ileri gelen simalar planlanmış, Murat (Hampursam Boyacıyan), Cangülyan ve Damadian adlı kişiler ise yönlendirmişti.⁷³

Kumkapı gösterilerini bizzat idare eden Cangülyan, Kumkapı gösterisinin nedenleri olarak şunları ileri sürmekteydi:⁷⁴

-İstanbul'da Musa Bey ve Erzurum olaylarına karşılık bir misilleme hareketine girişilmeyecek olunursa Ermeniler kendilerini unutulmuş zannedeceklerdi.

- Anadolu'da işlenen cinayetlerden ise İstanbul'da elçilerin gözleri önünde gösteri yapmak Avrupa'nın dikkatini çok daha fazla çekebilirdi.

döverek bir gözünü sakatladığı iddia edilmekteydi. Patrikhanenin bu konuyu, Ermenilere zulüm ve eziyet ediliyor şeklinde bir propaganda ile Padişahın huzuruna kadar taşınması üzerine, Abdülhamit söz konusu kişiyi mahkeme edilmesi için İstanbul'a getirtmiştir. Olay Ermeni basını ve yabancı basın tarafından çok fazla büyütüldüğü için, İstanbul'daki mahkemeyi çok sayıda yabancı gazeteciyle İstanbul'daki elçilerin temsilcileri izlemiştir.

Olaya duyulan büyük ilgiden dolayı gazetecilerin yargılamanın tüm aşamalarını açıkça izledikleri duruşmada, 60'a yakın şikayetçi ve şahit dinlenmiştir. Bkz. Dr. Cengiz KÜRŞAD, "Ermeni Terörü", *Ottoman Arshives Yıldız Collection The Armenian Question*, (Ed: Ertuğrul Zekai ÖKTE), C. I, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezi Kurma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, s.23.

Sonuçta mahkeme delil yetersizliği ve şahit olmaması nedeniyle Musa Bey'i suçsuz bulmuştur. Bu karar Ermeniler ve İngiltere tarafından hoş karşılanmamıştır. İngilizler mahkemede dinlenen şahitlerin yalancı şahit oldukları iddiasındaydılar. Bu iddiaları kabul etmeyen Cevdet Paşa bu konuyla ilgili olarak Elçilik baş tercümanı M. Sandison'a Musa Bey'in, bir Ermeni papazının bölgede zararlı faaliyetlerini önlediği için, Ermenilerin Musa Bey aleyhine harekete geçtiklerini belirtmiştir. Cevdet Paşa, ayrıca Baş tercümanının mahkemede usulsüzlüklerden şikayeti üzerine ise, "...iş mahkemeye düştü. Gerek mahkeme başkanına ve gerek üyelere, işi böyle yürütünüz, böyle yapınız, diye yol göstererek nüfuzumu kullanmaktan utanırım. Fakat nazırlık vazifemden dolayı yolsuz bir işlem yapılmamasına dikkat etmek de vazifemdir...Mahkemelerimiz İngiliz mahkemeleri kadar düzgündür diyemeyiz, lakin pek çok devletin mahkemelerinden çok daha iyi olduğunu iddia edebilirim" demiştir. Bkz. HOCAOĞLU, a.g.e., s.149-150.

Musa Bey'in aleyhinde açılan tüm davalardan beraat etmesi Londra'da büyük bir öfke doğurmuştur. Öyle ki, Londra'da Musa Bey aleyhine 130 sayfalık "*Condition of the populations in Asiatic Turkey and the trial at Mousa Bey*" adlı bir kitap yayınlanmıştı. Budapeşte'de de yayınlanan 9 Aralık 1889 tarihli "*Peştertoit*" adlı gazetede de Musa Bey olayları ile ilgili şunlar yazılmaktaydı: "...Musa Bey'in Dersaadet Cinayet Mahkemesi tarafından beraat ettirilmesi Ermenistan meselesini bir kat daha ağırlaştırmıştır. Musa Bey en ağır suçlarla suçlanmış şahitlerle ispatlanmıştır. Musa Bey'in kanunun pençesinden kurtulması Türkiye'de adalet ve hukukun nasıl yürütüldüğünün açık bir delili olduğunu herkes görmüştür." Bkz. HOCAOĞLU, a.g.e., s.151.

Musa Bey olayı ile ilgili olarak Fransız gazetelerinde yayınlanan yazılarda ise, Musa Bey olayına İngiltere'nin çok fazla karıştığı, İngiltere'nin İstanbul elçisi Sir White'ın davaya bakan Osmanlı hakimini azarlamasıyla Osmanlı hükümetinin maneviyatını sarstığı ve hükümlerlik hukukunu ayaklar altına aldığı belirtilmekteydi. Bkz. GAZİGİRAY, a.g.e., s.156.

Musa Bey olayı, Ermeniler için Osmanlı hükümetine karşı büyük bir propaganda vesilesi olmuştur. Ermeniler bu olayı dış basına, Türkiye Ermenilerinin mal ve namus güvenliğine sahip olmadıkları şeklinde sunarak, yabancı devletlerin Ermeni sorununa müdahalesini sağlamak amacındaydılar. Sonuçta İngiltere elçisinin, Babıali nezdindeki faaliyetlerini devam ettirmesi üzerine Padişah, Musa Bey'i uzak bir bölgeye sürgüne göndermek zorunda kalmıştır. Bkz. GÜRÜN, a.g.e., s.181.

⁷³ GÜRÜN, a.g.e., 185.

⁷⁴ URAS, *Tarihte Ermeniler ...*, s.462-463.

-Eğer Ermeni hareketi sadece Ermenistan'a bağlı olarak sürdürülecek olunursa bundan şüphelenen Rusya, Ermenistan'ı işgal edebilirdi. Oysa diğer illerde ve merkezde yapılacak eylemlerle diğer devletlerin ve özellikle milli dava için Rusya'dan daha fazla yardımı dokunacak İngiltere'nin desteği sağlanabilirdi.

-Ermenilerin anavatanda dağınmış ve diğer milletlerle karışmış halde bulunması buralarda yapılacak eylemleri başarısızlığa mahkum edebilirdi. Oysa İstanbul'da diğer illerden gelmiş olanlarla birlikte toplam 200.000 Ermeni nüfus bulunmaktaydı.

-Padişahın İstanbul'da olması nedeniyle saraya yakın bir yerlerde eyleme geçmek daha uygun olacaktı.

-İhtilal fikirlerinin halk arasında yayılması ve güçlenmesi, ihtilal faaliyetlerinin amaçları arasındadır.

-Eğer Türk hükümeti ve halkı, Ermeniler arasındaki birlik ruhunu İstanbul gibi ulusların menfaatlerini toplandığı bir yerde görececek olurlarsa daha dikkatli bir politika izlemeleri gerekecekti.

Hınçakların ileri gelenleri, Beyoğlu'nun arka sokaklarında Rus uyruklu Megovoryan adlı bir Ermeni'nin evinde yapmış oldukları toplantıda, 15 Temmuzda Kumkapı Kilisesi'nde ve Patrikhane'de silahsız bir gösteri yapılmasına, Kurban Bayramının ilk günü alınan kararların Patrik Aşıkyan ile II.Abdülhamit'e iletilmesine, Rus uyruklu olanların harekete fiili olarak katılmamalarına, gizli oy ile seçilecek üyelerden birinin ayın sırasında beyannameyi halka okumasına, diğer üyenin ise Patrik Aşıkyan ile birlikte Saray'a giderek beyannameleri Padişaha vermesine karar vermişlerdir.

Sonuçta bu plan doğrultusunda 15 Temmuz 1890 Pazar günü, Patrik Horen Aşıkyan, Haç Yortusu için Kumkapı Kilisesi'nde toplanan büyük bir kalabalığa hitap ederken, Hınçak üyelerinden Harutyun Cangülyan, Ermeni ıslahatını savunan Hınçak protestosunu okumuş, sonrasında Patrikhane'ye giderek orada bulunan Osmanlı armasını parçalamıştır. Olaylar sırasında, Patrik kalabahçı kontrol edemeyeceğini anlayınca, Patrikhane'ye kaçmış, ancak orayı da işgal eden Ermeniler, Aşıkyan'ın muhalefetine rağmen Patriği birlikte Padişaha gitmeye mecbur etmişlerdir. Patrik, bir arabaya bindirilip saraya götürülmek istenirken, Dacad ve Manpera Vartabet isimli Ermenilerin Osmanlı Hükümetine haber vermeleri sonucunda araba yolda durdurulmuş ve isyancılar saraya ulaşmadan etkisiz hale getirilmiştir.⁷⁵ Olaylar sırasında Patrik Horen Aşıkyan, sol elinden kama ile hafif yaralanmıştır.⁷⁶ Patrik'ten başka

⁷⁵ Nurşen MAZICI, *Uluslar arası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni (1878-1918)*, İstanbul, 1987, s.36.

⁷⁶ B.O.A, Y.PRK.TKM, 1307.Z.19, D.N:18, G.N:36.

Cangülyan'ın ifadesine göre bu olayda 6-7 asker ağır, 10 kadarı da hafif yaralanmış, Ermenilerden ise 2 kişi ölmüştür.

Bu arada tüm bunlar yaşanırken Kumkapı olayları başlar başlamaz 1000 kişi civarındaki bir kalabalık Babıaliye doğru silahlı bir şekilde yürüyüşe geçmişlerdir. Bu yürüyüş esnasında dağıtılan bildirilerde;⁷⁷

“Ermeni milleti

Bugünkü gösteri ile, sen, bütün dünyaya isteklerinin neler olduğunu göstermek istiyorsun. Çok iyi bilirsin ki, bu isteklerin de kolaylıkla tahakkuk edemez. Her meşru ve haklı adımınla hayatını tehlikeye maruz bırakıyorsun, fakat artık yapacak bir şey kalmadı. Canın ağzına geldiği halde, sen, her türlü aşırı, müfrit teşebbüslerde bulunarak ancak bu suretle sesini dünyaya duyurmaya ve haklı isteklerinle maksadına ulaşmaya mecbursun, işte bugünkü gösterilerimizin gayesi budur. İşimizi ileri götürmeyi, davamızı müdafaaayı, bunların en ağır ve en pahalı değerlerle teminini bilelim.

Senin isteklerin nedir?

Bütün sefaletin sebebi iktisadi vaziyetindir. Bunun değişmesi lazımdır. Vatanın toprağı katiyen senin değil, sen sürersin sen ekersin, koyunları ot ile beslersin, nihayet meşakkatler altında çalışırsın. Fakat bunun semeresi, mahsulü senin değildir. Sen toprağın çiftçilere ait olmasını, sen herkesin maişetini temin ve istihsal için namuskârane çalışmasını istersin, iktisadi isteklerin tahakkuk edince, teşrii meclisin olacak ve matbuat, söz, vicdan, içtima, cemiyet teşkili ve intihab hürriyeti ve serbestisi ile mukadderatını kendin idare edecektir.

Çok muhterem ve mukaddes Patrik babamız:

Uzun senelerden beri Ermenistan'da sebepsiz tevkifat, haksız hükümler, merhametsizce sürgünler görülmekte, halkın büyük sabır ve tahammülüne karşılık seneden seneye bu gibi olayların daha çok tahammül edilemez bir şekilde çoğalarak özellikle son senelerde mekteplerde, manastırlarda, kiliselerde, evlerde mütemadiyen tahribat yapılmakta olduğu anlaşılmaktadır. İşte Erzurum'da da aynı tahribat yapılmış ve halkın haklı şikayetleri yüzünden masum ve silahsız ahali, azgın askerler tarafından koyun gibi süngülenerek merhametsizce katledilmiştir. Bir çok Ermeni cesetlerine yüzlerce, binlerce yaralılara, çocuklarını düşüren anaların babaların feryatlarına asla ehemmiyet verilmediği ve bu gibi vakaların Van, Muş ve diğer Ermeni kasabalarında her gün tekerrür etmekte olduğu ve Ermeni evlerinde hatta ekmek kesecek bıçakların bile toplandığı halde hilakis Türkler, Kürtlere silah verildi ve nihayet anavatanımızın sıkı bir muhasara altında bulunduğu ve bu

⁷⁷ GAZİGİRAY, a.g.e, s.159-161.

suretle Ermeni halkından birisinden bir tek hareketin bile daima şüpheli telakki edildiği görülmektedir. Biz, bütün Ermeni halkı namına her kesin duyabilmesi için ilan ediyoruz ki, bu durumun devamıyla hayat, namus ve mal emniyetine malik olmak imkansızdır. Aynı zamanda zatualinizin milli idare heyeti bu hususta lakayt bulunuyorlar. Daha doğrusu, seri bir çare bulmak, derman yetiştirmek hususunda acizsiniz. Bunun için sizden bize rehberlik ederek Ermeni halkının halini ve isteklerini bizzat bildirmek için hükümete götürmenizi isteriz.” deniliyordu.

Sonuçta bu bildiri ile heyecanlanan kalabalık, Yıldız Sarayına doğru ilerlerken Abdülhamit’in isteği üzerine dağılmaları konusunda yapılan bütün ihtarlara rağmen, silahla karşılık vermiş, kalabalıkla askerler arasında çatışmışlar çıkmış ve eylemciler sonuçta etkisiz hale getirilmiştir. Olaylar sırasında yaralananlar hastanelere kaldırılırken kaçanların bir kısmı yakalanarak Zaptiye Karakolu’na götürülmüşlerdir. Bu arada Ermeni göstericilerin çoğu Patrikhane ve kiliselere sığınmışlardır.

Patrikhane’ye sığınan kalabalığın tahrik amaçlı havaya ateş etmeleri nedeniyle olayların yeniden alevlenmesinden endişelenen Osmanlı hükümeti, Aşıkyan’a kalabalığın dağıtılması konusunda ihtarlarda bulunmuşsa da Patrik olayı geçiştirmeye çalışmıştır. Patrikhane’den çıkan bazı komiteciler rastgele ateş ederek Müslüman ve Hıristiyan halktan bazı kişileri öldürmüşlerdir. Bu arada birkaç gün Patrikhane’de kalan gurubun her türlü ihtiyaçları Aşıkyan tarafından karşılanmıştır.⁷⁸

Kumkapı olayları, siyasi bir isyan olarak değerlendirildiğinden, Osmanlı Hükümeti olaylara karışan Ermenilerin Serasker başkanlığında Divan-ı Harp’te yargılanmalarına karar verdi.⁷⁹ Göz altına alınan Ermenilerin sayısı 300-400 dolaylarında idi.⁸⁰ Nitekim Hükümet 25 Ermeni komiteciyi tutuklayarak Divan-ı Harbe sevk etmiştir. Bu komitecilerden Vanlı Agop oğlu Artin Cangülyan ve Sivas’lı Karabet oğlu Artin Nasturyan’a Osmanlı Ceza Kanunu’nun 54. ve 55. maddeleri gereğince, devlete isyan ve isyana tahrik etmek suçlarından dolayı idam

⁷⁸ GÜLER vd, a.g.e, s.173; Olaylar sonrasında Paris’te yayınlanan “Ovanman” gazetesinin 8 Ağustos 1890 tarihli sayısında, Sadrazamın bundan sonra ortaya çıkacak olayları Patriğin önleyememesi durumunda, bundan Patriğin sorumlu olabileceğini söylemesi karşısında Aşıkyan Ermenilerin isyan çıkarmaya muktedir olmadıklarını ileri sürerek Sadrazam’a “Kumkapı müsademesi, memurların gözleri karşısında Erzurum’da Ermenilere karşı vuku bulan katliamların ye’is bir nümayiştir..” şeklinde açıklama yaparak hem kendini hem de cemaatini korumak istemiştir. B.O.A, Y.PRK.TKM, 1307.Z.24, D.N:18, G.N: 39.

⁷⁹ B.O.A, Y.PRK.TKM, 1307.Z.19, D.N:18, G.N:36.

⁸⁰ Dersaadet’e Kumkapı olayları nedeniyle yazılan 11.08.1890 tarihli bir mektupta tutuklanan Ermenilerden birinin üstünde Hariciye Nazırı Artin Dadyan Paşa’nın resminin bulunduğu, ancak sırf bundan hareketle Artin Paşa’nın olaylarla bir ilgisi olduğunu söylemenin yersiz olacağı, ele geçirilen Ermeni’nin söz konusu fotoğrafı İstanbul veya Beyoğlu’ndaki bir fotoğrafçıdan satın alabileceği belirtilmekteydi. Bkz. B.O.A, Y.PRK.TKM, 1307.Z.25, D.N: 18, G.N:42; olaylar sırasında ele geçirilen Ermenilerin üzerlerinde Londra Ermeni İhtilal Komitesi tarafından gönderilen ve halkı isyana teşvik eden beyannameler bulunmuştur. B.O.A, Y.PRK.TKM, 1307.Z.19, D.N:18, G.N:36.

cezası verilirken, geri kalan komitecilere ise 5 ile 15 yıl arasında değişen hapis cezaları verilmişti.⁸¹ Tutuklanan Ermenilerin çoğunluğunu Erzurum'dan gelen Ermeniler oluşturmaktaydı. Bu Ermenilerin dillerinin İstanbul Ermenilerinin dillerinden farklı olmasından dolayı sorgulanmaları aşamasında bazı zorluklarla karşılaşmışlardır.⁸² Divan-ı Harb tarafından verilen idam cezaları, daha sonra devlete karşı isyan ve zararlı faaliyetlere girişmemek kaydıyla hafifletilerek ömür boyu hapse çevrilmiştir. Ayrıca yapılan soruşturmalardan sonra her zaman ayinlerde yer alması gereken ve "On İkiler" diye adlandırılan ruhaniyeden sadece 2 kişinin o gün ayinde hazır bulunduğu, bunun yanında kilisede çıkan arbedeye birçok Rum'un da katıldığı ve Bulgar metropolitliği beraatlarına tepki gösteren Rum Patrikhanesi'nin de Ermeni Patrikhanesi'nde meydana gelen olayların benzeri birtakım eylem hazırlıkları içerisinde olduğu ortaya çıkmıştır.⁸³

Kumkapı olaylarının bastırılmasından sonra Osmanlı Hükümeti'nin olaylar sırasında izlediği politikayı eleştirmek maksatlı Saray'da müstahdem olarak çalışan Ermeniler tarafından bir takım ufak-tefek olaylar çıkarılmak istenmişse de bunlardan bazıları tutuklanırken, 150 dolayındaki Ermeni de görevlerinden azledilmiştir.⁸⁴

Olayların yatışmasından sonra Abdülhamit, İstanbul'daki Ermenilerin silahlı olarak dışarı çıkmalarını yasaklamış, olayların diğer illere de sıçramasını engellemek ve Ermenilerle Müslümanlar arasındaki gerginliğin giderilmesi için gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir. Ayrıca gerginliğin giderilmesi amacıyla Ermeni Patrikhanesi'ne gönderdiği tebliğde, Patrikhane'nin Ermeni cemaatine öğütlerde bulunması ve bu tür olayların çıkmaması için gerekli titizliği göstermesini tavsiye etmiştir. Ancak II.Abdülhamit'in olayların bir an önce sona ermesi ve yeniden tekrarlanmaması yolundaki çalışmalarına karşılık, daha sonra İngiltere'de yayımlanan "Daily News" gazetesine göre ise Kumkapı olaylarına çok sinirlenen II. Abdülhamit, sınırlarına engel olamayarak gece binlerce Ermeni'yi boğazda boğdurtarak denize attırması veya çeşitli işkencelerle öldürtmüştür.⁸⁵

Kumkapı olaylarına Avrupa devletleri büyük bir tepki göstermişlerdi.⁸⁶ İstanbul'da bulunan yabancı elçilikler, Saray'a gönderdikleri 15 Ekim 1890 tarihli bir mektupta, Kumkapı olaylarından sonra Osmanlı Hükümeti'nin Ermenilere karşı daha ılımlı bir politika izlemesini

⁸¹ ŞAHİN, a.g.e, s.117.

⁸² B.O.A, Y.PRK.TKM, 1307.Z.19, D.N:18, G.N:36.

⁸³ B.O.A, Yıldız Sadaret Hususi, Dosya No: 11 Z 1307, No:237/47.

⁸⁴ B.O.A, Y.PRK.TKM, 1307.Z.19, D.N:18, G.N:36.

⁸⁵ Ahmet Hulki SARAL, *Ermeni Meselesi*, Ankara, 1970, s.84.

⁸⁶ Her ne kadar düzenlenen eylem hakkında yabancı elçiliklere bilgiler verilse de yabancı devletler konuya taraflı bir şekilde yaklaşmışlardır. İstanbul'daki yabancı elçiliklerin bilgilendirilmeleriyle ilgili bir örnek için bkz. B.O.A, Yıldız Sadaret Hususi, Dosya No: 12 Z 1307, İç No: 237-149.

istemekteydiler.⁸⁷ Bununla yetinmeyen yabancı elçiler olaylar sonrasında, Saray'a giderek Padişah'ı kendileriyle görüşmeye zorlamışlardır. Abdülhamit, elçileri büyük bir soğuk kanlılıkla karşılamış ve gelen elçileri, Ermenilerden toplanan silah ve malzemelerle dolu olan salona götürerek burada bir yığın oluşturan silah ve malzemeleri göstererek, "...bu efendilere şunu söyleyiniz ki Rus tebaası Ermeniler, tebaayı şâhânem olan Müslümanlara bu silahlarla tecavüz etmişlerdir. Bunların fabrikaları Memalik-i Şâhânem'de yoktur." ifadesinde bulunmuş daha sonra sefirleri bu defa ikinci bir odaya götüren II.Abdülhamit'in odada bulunan bir yığın sopayı göstererek "tebaam da bu sopalarla müdâfa-i nefiste bulunmuştur. Bu değnekler bizim ormanlarımızdan temin edilmiştir."⁸⁸ şeklindeki açıklaması üzerine Padişah karşısında söylenecek pek bir şey bulamayan elçiler, Padişah'ı selamlayarak çekilmek zorunda kalmışlardır.

Kumkapı olaylarının yabancı devletler tarafından değerlendirilmesinde, dikkate layık görülen yönlerden biri de Ermenilerin Osmanlı Hükümeti merkezinde böyle bir çatışmaya girişmiş olmalarıdır. Bu konuyla ilgili İngiltere dışişleri Bakanlığına gönderilen bir raporda, "İstanbul'un Türkler tarafından fethedilmesinden bu yana Hıristiyanlar burada ilk kez askerlere direnme cesareti göstermiştir."⁸⁹ denilirken Alman elçisi de, Kumkapı olaylarından sonra, "Barış taraftarı olan Patrik kurban edilmiş ve Hükümet merkezinde bile bir Ermeni isyanının mümkün olduğu ortaya çıkmıştı. Yabancı ülkelerdeki Ermenilerin isyana teşvik propagandaları burada da gayesine erişmiş ve bu gibi hareketlerin dışında olan ve çok büyük bir ekseriyeti teşkil eden İstanbul ve civarındaki Ermeni toplumunun huzurunu tehlikeye sokmuştu." şeklinde düşüncelerini dile getirmiştir.⁹⁰

Ermeni sorunu hakkında son derece hassas olan Abdülhamit, gerek Kumkapı olayları esnasında gerekse olaylar sonrasında İstanbul'daki gazetelerin Kumkapı olaylarıyla ilgili yayın yapmalarına yasak getirmiştir. Yabancı basının da bu yasağa uyması için Matbuat İdaresi'ne emir vermiştir.⁹¹

Ermeniler, Kumkapı Olaylarında umduklarını bulamamış olsalar da, Hınçak gazetesi 7 Eylül 1890 tarihli sayısında, "Ermeniler, Avrupa'nın nihai gayelerine aykırı düşecek bütün tekliflerini reddedeceklerdir ve bu dava için kanlarının son damlasına kadar mücadeleye hazırdırlar"⁹² şeklinde bir ifade kullanarak mücadelelerinin devam edeceğini duyuruyordu.

⁸⁷ B.O.A, Y.PRK.TKM., 29.Z.1307, D.N:18, G.N:49.

⁸⁸ Süleyman KOCABAŞ, Sultan II. Abdülhamid Şahsiyeti ve Politikası, Vatan Yayınları, İstanbul, 1985, s.188.

⁸⁹ Ermeni Sorunu Rehberi, Kocaeli Üniversitesi Yayınları, No: 44, Kocaeli, 2001, s.32.

⁹⁰ GÜRÜN, a.g.e, s.187.

⁹¹ B.O.A, Y.PRK.TKM., 24.Z.1307, D.N:18, G.N:41.

⁹² GÜRÜN, a.g.e, s. 186.

Nalbandian ise Hınçakların bu hareketlerine karşı düşüncelerini şu şekilde dile getirmekteydi; "Bu parti beyanları yuvarlak sözlerdi, incelendikleri takdirde şu sualleri ortaya getiriyorlardı: ihtilal için ne kadar kan dökülmesi gerekliydi ve dava için ölmesi gerekenler kimlerdi, sadece birkaç Hınçak ihtilalcisi mi, yoksa taşrada yaşayan sayısız Ermeni mi? İhtilal süreci içinde nüfusunun hemen tamamı yok edilmiş bir ülkenin bağımsızlığının değeri ne olacaktı? Hınçakların muarızları, onlar gayelerine ersinler diye milletlerinin büyük bir kısmının yok edilmesini istemiyorlardı."⁹³

Kumkapı gösterileriyle ilgili olarak S. Kaprielyan da, "Ermeni Buhranı ve Tekrar Doğuşu" adlı eserinde şunları söylemektedir: "...Kumkapı gösterisinden sonra Kafkas Ermenileri galeyana gelince Taşnaklar bundan yararlanarak büyük bir para elde ettiler. () zaman yuvalarını Tebriz ve Türkiye sınırları arasında kurarak şarap, şampanya ile bol bol atıp tuttular ve hürriyet aşkına Ermeni köylerine yük oldular...Taşnaklar, Hınçaklardan daha aşırı ve delicesine bir hareket uygulamakla birlikte iki komite de büyük bir sapıklık içinde milleti kendisinin bugünkü şartlarına göre kabullerine imkan olmayan bir ihtilali zorla kabul ettirmek için uğraşıyorlar. Bu felaketli zorlamanın sonuçları şunlardır;

1-...İhtilal davulları, Ermeni işçilerin alınını teri paraların ihtilal şirketlerin kasalarına çekmek için çalıyor. Fakat bu durum Ermenistan'da Türk hükümetinin gözetimini arttırmayı, indirdiği darbelerin şiddetlenmesine neden oluyor.

2- Bencillik ruhu altında ihtilalciler kendilerini milletin en akli çok, fedakar ve kurtarıcısı sanıyorlar.

3- İhtilalcilerin Ermeni halkına cebir kullanmaları milleti ahlak bakımından berbat bir duruma getirdiği gibi, zenginlerden zorla para çekmesi, yoksullara yar olmaması, zor ve istibdat umutsuzluk doğuruyor.

4- Komite çekişmeleri, kıskançlık ve düşmanlıkları yüzünden kardeş kardeşe karşı silahlıyor.

5- Muhaliflerini hile ile öldürmek şeklindeki Makyavelci siyaset ile Ermeni ihtilal güçlerine cinayet rengini veriyorlar. Ermeni adını kirletiyorlar.

6- Yabancı memleketlerdeki Ermeni gençliğinin dikkatini hayali şeylere bağlayarak bunları berbat bir duruma sokuyorlar."⁹⁴

Kumkapı olaylarından sonra dikkate değer diğer bir nokta da Hınçakların hükümet yanlısı olmalarından şüphelendikleri Ermenilere suikastlar düzenlemeye başlamalarıdır.⁹⁵

⁹³ a.g.e, s. 187.

⁹⁴ GAZİGİRAY, a.g.e, s.121.

⁹⁵ URAL, a.g.e, s.210.

Bunlardan Avukat Haçık, 15 yaşında bir Ermeni tarafından, Aşıkyan'ın yakın arkadaşı Simon Maksut'a da Galata'da iki komiteci tarafından suikastlar düzenlenmiştir. Yine Gedikpaşa kilisesi vaizi Dacad Vartabed, ruhani meclis üyesi Mampre Vartabet hükümete ajanlık yaptığı iddiasıyla suikastlara uğramış, Mıgırdiç Tütüncief, Hacı Dikran, kandilci Onnik, Ermeni zenginlerinden Karagözyan ile Uncuyan Apik Efendiler sokak ortasında öldürülmüşlerdir. Cinayetler nedeniyle o sırada Hınçak temsilcisi olarak Rusya'dan gelen Vart Badrikyan tutuklanmışsa da Rus uyruklu olmasından dolayı Rus elçisi, Badrikyan'ı hükümetten geri almıştır. Badrikyan'ın yerine daha sonra suikastları düzenlemek üzere Kafkasya'dan Ardavazt Ohancanyan adında bir Ermeni gönderilmiştir.⁹⁶

Fransız elçisi Cambon'un Fransa Dışişleri Bakanlığına yazmış olduğu 3 Haziran 1894 tarihli mektubunda; Simon Maksut Beye karşı yapılan suikastla ilgili olarak; Maksut Beyin Ermeniler arasında uzun süredir millet haini olarak tanındığını, özellikle padişah tarafından anayasanın yıldönümü kutlamalarının yasaklanması karşısında, Maksut Beyin bu yasağın kaldırılması için yapılan girişimleri onaylamadığı için Ermeni isyancılarının nefretini çektiğini belirtmiştir. Cambon mektubunda, ayrıca bu cinayet nedeniyle İstanbul'da birçok tutuklamaların olduğunu, bunun da padişahın bu suikasttan son derece heyecanlandığını gösterdiğini belirttikten sonra, bu tür cinayetlerin siyasi cinayetler olduğunu ve bu cinayetler ile komitecilerin, artık iller yerine merkezde de eylemlere girişmek, kendilerine daha geniş hareket alanı sağlamak ve padişahı etkilemek amacıyla olduklarını ifade etmekteydi.⁹⁷

Bu bölümde belirtilmesi gereken son bir nokta, olayların yatışmasının ardından makamlarına ve çıkarlarına zarar gelebileceği endişesiyle bazı ileri gelen Ermenilerin, Abdülhamit'e bağlılıklarını bildiren 56 imzalı bir mektubu sunmuş olmalarıdır. Bu mektupta; *"Sadık Ermeni vatandaşlarının çıkarlarına zarar verecek bir fikir ve faaliyete hizmet ederek, Ermeni cemaati ile Osmanlı Devleti arasındaki sadık bağlılığı yok etmek isteyenlerin yaptığı kamun dışı işlere karışanlar, bizleri kandırmaya çalışmaktadırlar...Ermenilerin amacı, Osmanlı Devleti'nin şefkat ve adaleti sayesinde yaşamaktır."*⁹⁸ şeklinde düşüncelerini dile

⁹⁶ URAS, *Tarihte Ermeniler...*, s. 471; Hınçak komitesi İstanbul şubesi, özellikle gelir düzeyi düşük Ermenileri para karşılığı kandırarak veya beyinlerini bağımsız bir Ermenistan fikirleriyle yıkayarak İstanbul'da komiteye destek vermeyen çok sayıda ileri gelen ve devlete sadık olan Ermeni memurları öldürtmek istemiştir. Bunda kısmen de başarılı olmuşlardı. Yapılan suikastlar için Bkz. *Ermeni Komiteleri (1891-1895)*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 2001, s. 15,17.

⁹⁷ URAS, *Tarihte Ermeniler...*, s.471.

⁹⁸ ŞAHİN, a.g.e, s.175; Ermeni komitelerin gerçekleştirdiği eylemlerden sonra önemli devlet görevlerinde bulunan ve ticaret erbabından olan Ermeni ileri gelenlerinin, genelde devlete bağlılıklarını bildiren arzuhaller sunarlardı. Bu arzuhallerin birisinde Ermenilerin devlete bağlılıklarını bozmak için bazı kişilerin bir takım yayınlarda ve eylemlerde bulduklarını, oysa bunların Ermeni cemaati namına hareketlerde bulunmaya yetkilerinin olmadığı, bu yüzden Ermeni cemaatinin bu eylemlerde bulunanlarla aynı düşünceyi gütmedikleri bildirilmekteydi. Ayrıca Ermenilerin Osmanlı yönetimi altında dil, din ve kültürlerini koruyabildikleri, refah

getiren Ermeni ileri gelenleri, böylece meydana gelen olaylar nedeniyle II.Abdülhamit'in tepkisini hafifletmeyi planlamaktaydılar.

3.2.1.2. Aşıkyan'a Suikast (25 Mart 1894)

Hınçaklar'ın gerçekleştirdiği diğer bir eylem de Patrik Aşıkyan'a suikast girişimidir. Aşıkyan, ileride kötü sonuçların doğmaması için Anadolu'daki olayları ve faaliyetleri Hükümete haber vermek istediğinde, patriğin bu davranışını casusluk olarak nitelendiren Hınçaklar, hem Türk yanlısı olarak gördükleri Aşıkyan'ı ortadan kaldırmak hem de Aşıkyan'dan sonra boşalacak Patriklik makamına kendilerine daha yakın birisinin gelebilmesi için Aşıkyan'a suikast düzenlemeye karar vermişlerdir.⁹⁹ Bir anlamda bu suikasttan sonra Hınçaklar böylece daha etkili eylemlerde bulunacakları gibi aynı zamanda Patrikhane'yi de tamamen ele geçireceklerdi.¹⁰⁰ Gerçekten de Nazım Paşanın 29 Haziran 1895 tarihli Babiali'ye sunduğu raporda da, Aşıkyan'ın komitecilere karşı izlediği sert politikanın, Ermenilerin büyük kısmının komitecilere katılmasını engellediği vurgulanıyordu.

Aslında Aşıkyan'a Hınçaklar tarafından bir suikast düzenleneceği 29 Ocak 1891'de Kumkapı civarında ele geçirilen "*Dersaadet Ermeni Ahalisinin Hususi Cemiyeti*" adlı bir cemiyetin 29 Kasım 1890 tarihli bir bildiriye açıkça dile getirilmekteydi. "*Ey Ermeniler!*" başlıklı bildirinin Cangülyan tarafından hazırlandığı anlaşılmıştır. Söz konusu bildiriye; "*...milletin içinde olan muhbirlerin cezasını verelim...Bir takım adamlar devlete sadakat göstermek için vatani feda ediyorlar...Patriğin sözlerine bakmayarak ne gösterecek ve ne yapacak isek yapalım. Patrik Aşıkyan Patriklik makamında kalmasın çünkü Patrik bulunduğu müddet zarfında düşar-ı felaket olduk. Kendi milletini inkar ve milletimizi ızzar eden hainlerin haklarından gelelim*" denmekteydi.¹⁰¹

Osmanlı Hükümeti, Tiflis'deki Ermeni komitecileri tarafından Patrik Aşıkyan'ın öldürülmesi için görevlendirilen kişilerin, silahlarıyla birlikte Batum'dan "*Mantaşof*" isimli bir vapurla İstanbul'a gönderilecekleri, yine bir takım Ermeni ihtilalcilerinin aynı vapur ile tayfa kıyafetleri giyerek kaçmaya çalışacaklarını, Tiflis Başkonsolosunun Hariciye Nezareti'ne gönderdiği yazıdan anlaşıldığı kadarıyla böylesi zararlı eylemlerin tertipçisi olup,

içerisinde hayatları devam ettirdikleri, bunun karşılığında da devlete karşı sorumluluklarını yerine getirdikleri bu yüzden de tüm tebaanın maddi-manevi gelişimine çalışan Osmanlı yönetimine karşı sadakatlerinin sonsuza dek süreceği ifade edilmekteydi. Bkz. B.O.A, Yıldız Esas Evrak, Kısım 36, Evrak. 545/45, Zarf: 141, Karton: 13, Sıra No: 45, s.24.

⁹⁹ KANAR, a.g.e, s.36.

¹⁰⁰ CENGİZ, a.g.e, s.39.

¹⁰¹ B.O.A, Y.PRK.ZB, 1308.C.18, D.N:7, G.N:38.

isyancıların İstanbul ile haberleşmelerini sağlayan Harazdef adlı Ermeni'nin de aynı vapurda olacağını belirten bir istihbarat almıştı.¹⁰²

Bu nedenle Dahiliye Nezareti, deniz yoluyla İstanbul'a geleceklerin sıkı bir kontrolden geçirilmelerini, bu tür yollardan İstanbul'a girmeye çalışan Ermeni komitecilerinin İstanbul'a gelir gelmez tutuklanmalarını ve silah gibi her türlü zararlı şeylerin İstanbul'a sokulmaması için gerekli önlemlerin alınmasına çalışmaktaydı.

Osmanlı Hükümeti'nin bu önlemlerine rağmen komite tarafından görevlendirilmiş olan Diyarbakırlı Agop isimli Ermeni, 25 Mart 1894'de Aşıkyan'a Patrikhane kilisesinde suikast girişiminde bulunmuşsa da, suikastçının elindeki silahın bozuk olması ve ateş almaması üzerine suikastçı yakalanmıştır. Suikastın başarısızlığına rağmen Aşıkyan, bu olaydan sonra istifa etmiş, yerine İzmirliyan Patrik olarak atanmıştır.¹⁰³

Fransız elçisi Cambon'un Fransa Dışişleri Bakanlığına yazmış olduğu 27 Mart 1894 tarihli mektubunda suikast ile ilgili olarak, Aşıkyan'a suikast girişiminde bulunan Ermeni'nin sorgusunda suikastın sebebi sorulduğunda, suikastçının Aşıkyan'ın hükümete ihbarlar yaptığını ve Ermenilerin de bu adamdan kurtulmak için and içtiklerini, ancak kendisinin ve mezhepdaşlarının padişaha bağlı olduğunu söylediğini yazmaktaydı.¹⁰⁴ Suikastçının bu ifadesinden de anlaşılacağı üzere, Hınçaklar Osmanlı Devleti'ne sadakatle bağlı olan kendi Patrikleri dahi olsa Ermenileri, gözlerini kırpmadan öldürmekten çekinmemişlerdir.

3.2.1.3. Babıali Gösterileri (30 Eylül 1895)

Babıali gösterileri, Hınçak Komitesinin gerçekleştirdiği en önemli eylemlerden biridir. Bu gösteri kararı, Hınçak Yönetim Kurulu tarafından alınmış, başında Karo Sahakian olan üç kişilik İcra komitesi tarafından da organize edilmiştir.¹⁰⁵ Gösterinin hazırlık safhası birkaç ay sürmüştür. Bu hazırlıkların en önemlisi Van'dan, Muş'tan ve diğer illerden taşralı ve cahil kişilerin İstanbul'a getirilmesiydi. Ayrıca bir taraftan gösteriyi düzenleyecek olanların

¹⁰² MAZICI, a.g.e, s.216-217.

¹⁰³ KANAR, a.g.e, s.36; Aşıkyan, Ermeni cemaati üzerinde artık nüfuzunun bulunmadığından doğacak olaylardan da dolayı sorumluluk duyamayacağını bu nedenle istifa edeceğini Abdülhamit'e bildirmesi için Sadrazam'a bildirdi. Sadrazam bu istifa gerekçesinin şikayet anlamına gelmesi dolayısıyla Patriğin isteğini yerine getiremeyeceğini ifade etmişse de Patrik, isteğini Padişah'a bildirecek başka bir yol bulacağını bildirmişti. Bunun üzerine Aşıkyan'ın istifası gerekçesiyle birlikte II. Abdülhamit'e sunulmuştur. Bkz. B.O.A. Y.PRK.TKM, 1307.Z.24, D.N: 18, G.N: 41.

¹⁰⁴ URAS, Tarihte Ermeniler..., s.470.

¹⁰⁵ GÜRÜN, a.g.e, s.195.

silahları, merasimlerle takdis olunurken, diğer taraftan da halkı galeyana getirmek için değişik girişimler gerçekleştiriliyordu.¹⁰⁶

Bu hazırlıklardan sonra 28 Eylül 1895'te Hınçaklar Fransızca kaleme alınmış bir mektubu İstanbul'daki elçiliklere ve Türk Hükümeti'ne gönderdiler. Bu bildirimde İstanbul Ermenilerinin, ıslahat isteklerini iletmek üzere barışçı bir gösteri yapacaklarını ve eğer bu gösterileri polis, jandarma veya asker tarafından önlenmeye çalışılırsa doğacak ağır sonuçlardan hükümetin sorumlu olacağını belirtmekteydiler. Hınçakların hükümete ve yabancı devlet elçiliklerine gönderdiği beyanname şöyle idi:

"İstanbul'un yerlilerinden ve Anadolu'nun kasabalarından olan Ermenilerden mürekkep bizler, memleketimizdeki hal ve duruma karşı toplu bir alay şeklinde şikayette bulunmak ve Babıali ile Avrupa'ya, Ermeni halkının isteklerini bildirmek için bu nümayişî müttefikane tertip ettik.

Özellikle son senelerde Babıali tarafından Ermenileri kendi memleketlerinde yok etmek maksadıyla sistematik bir tarzda ve hükümet prensibi olarak tatbik olunan hareketleri, mezalimi, inanılmayacak derecedeki siyasi tevkifleri, mahpuslara yapılan işkenceleri, Kürtlerin vahşetlerini, tahsildarların vahşetlerini, tahsildarların tazyiklerini, Sason'da hayatlarının, namuslarının, mallarının, müdafaası maksadıyla isyan eden ve Osmanlı askerleri tarafından merhametsizce doğranan binlerce kardeşlerimizin, hemşehrilerimizin halini, Kürtlerin ve Türk askerlerinin her gün yapmakta oldukları barbarlıkları, taarruzları, bu taarruzların tekerrürünün meni için Sason olayından sonra yapılan vaadlere rağmen şimdiye kadar hiçbir teminat verilmemesini şiddetle protesto ediyoruz. Meşru hukukumuz namına olarak da şunların teminini isteriz:

Hayatımızı, malımızı suret-i katiyede temin ve tefekkül edecek, namus ve şerefimizi koruyacak kamuni haklar, vicdan, söz matbuat ve genel toplantı hürriyeti, kamun nazarında müsavvat, keyfi hapis ve tevkiflerin men'i, Kürtlerin silahtan tecritleri mümkün olmadığı takdirde bize de silah taşımak müsaadesinin verilmesi

Milliyet sınırları çizgisinde olmak üzere vilayetlerin yeniden taksimi, altı Ermeni vilayeti için Avrupalı umumi bir vali tayini, re'ye müracaat suretiyle ve bu genel vali ile işbirliği edecek meclisin seçilmesi

¹⁰⁶ Söz konusu girişimlerden biri de, İstanbul'dan Kapıcıbaşı Bekir Ağa'dan Saray'a gönderilen 29 Eylül 1895 tarihli bir mektup idi. Bu mektuba göre İstanbul'da sarraflık, poliçeci ve esnafın büyük bir kısmını meydana getiren Ermenilerin son derece etkili oldukları, Ermeni esnafın yapılan uyarılara rağmen dükkanlarını kapattıklarını, bununla ticarete zarar vererek Ermenileri şikayete mecbur etmek amacıyla oldukları bildirilmekteydi. Bkz. B.O.A, Y.PRK.S GE, 1313.R.10, D.N: 6, G.N: 101.

Ermenilerin miktarı ehemmiyetli bir derecede kalabalık olan Adana ve Halep vilayetleri dahilinde de ıslahat yapılması, polis ve zabıta da ıslahat ve tensikat yapılması, tekalifin tahfifi, angaryanın kaldırılması, cebri işgallerin durdurulması, vergilerin aynı eşkal ve usulde tesisi vesaire gibi ıslahat yapılması. Seyyar Kürtlerin gezginciliklerinin men'i, kendilerinin namuskârane mesaiye sevkleri, aşiret reislerinin ilgası, Hamidiye askerlerine yol verilmesi.

Memleket varidatının mahalli ihtiyaçlara tahsisi.

Bütün Ermeni siyasi mebuslarının, sürgünlerinin, firarilerinin affı. Biz, tesbit ettiğimiz bu isteklerin tahkiki, Ermenilerin emniyeti ve huzuru için ne kadar lazımsa bütün Osmanlı İmparatorluğu için o kadar lazım olduğuna kani buluyoruz. ”¹⁰⁷

Osmanlı Hükümeti bu bildiri üzerine Patrik İzmirliyan'a komite başkanlarına gösteri yapmamaları konusunda uyarıda bulunmasını isteyen resmi bir yazı göndermişse de, İzmirliyan, ihtilalcileri tanımadığını, zaten söylenmesi gerekenleri halka söylediğini ve bundan daha fazla bir şey yapamayacağı şeklinde bir cevap vermiştir. Oysa Patrik İzmirliyan'ın bu açıklaması gerçekleri pek de yansıtmıyordu. Kaldı ki Patriğin gerçekleri söylemediğini Osmanlı yetkilileri de biliyordu. Nitekim İzmirliyan, olayların o kadar içindeydi ki olayların hemen öncesinde Hınçak komitesi tarafından Kumkapı Patrikhane Kilisesi'ne getirilen silahlar, Patrik Efendi'ye teslim edilmişti.¹⁰⁸

Sonuçta, tüm bu gelişmelerden sonra Babıali olayları, 30 Eylül pazartesi günü Kumkapı Kilisesi'nde çoğunluğunu Bitlisli, Muşlu ve Vanlı erkek, kadın ve kızlardan oluşan 3.000- 4.000 kişilik bir Ermeni topluluğun toplanmasıyla başlamıştır. Gruptan, Beyoğlu Sanat Okulu öğrencilerinden Mari Begleryan, Patriğin Ermenistan'ın kötü durumunu anlattıktan sonra, bu durumdan kurtulmak için altı büyük devlete müracaat etmesini, müracaata rağmen, altı büyük devletin susması halinde, Ermenilerin nasıl öleceklerini gösterebileceklerini belirtmesi üzerine Patrik İzmirliyan, vazifesini yapmakta bir kusuru olmadığını ve devletlere bizzat kendisinin başvuracağını söylerken, kalabalıktan *“Ermeniler ölüm yahut hürriyet istiyorlar!”* şeklinde nidalar yükselmekteydi.

Daha sonra Ermeni göstericiler, Erzurum olayları nedeniyle yazılmış bir Ermeni marşını söyleyerek Kumkapı'dan Babıali'ye doğru ilerlemeye başlamışlardır. Bu arada Üsküdar ve Galata gibi çeşitli yerlerden gelen yüzlerce Ermeni bu kalabalığa katılmıştır. Çatalhan'dan gelen 300 Ermeni de, polis ve jandarmaya sürekli olarak ateş etmiştir. Sultan Mahmut türbesi yakınlarında Jandarma Binbaşısı servet Bey, bu gurubun saldırısına

¹⁰⁷ GAZİGİRAY, a.g.e, s.168-170.

¹⁰⁸ B.O.A, Y.PRK.ASK. 1313.R.14, Dosya No: 107, G.N:10.

uğrayarak hayatını kaybetmişti. Babıali'ye geldikleri zaman, sayıları 5.000'e yaklaşan Ermeni göstericiler, ellerinde bulunan kama ve tabancalarla etrafa sürekli saldırmaktaydı.¹⁰⁹ Bunun üzerine göstericileri dağıtmak için polis ve jandarma kuvvetleri ateş açmışlardır. Bu gelişmeyle birlikte Ermeniler çeşitli yönlere dağılmaya başlayarak halktan kişilere de ateş etmeye başlamışlardır. Ermeni göstericiler, bir yandan çevredeki camii, medrese ve okul önlerinde bulunan hoca, din adamı ve öğrencilere çatışırken diğer taraftan Patrikhane Kilisesi, Karagümrük Ermeni Kilisesi, Eyüp tuğla harmanları, Beyoğlu Balık Pazarı, Kasımpaşa gibi daha bir çok yerde de saldırılarına devam etmekteydiler. Galata, Hatip Kapı, Kasımpaşa, Eyüp, Karagümrük, Çukurçeşme ve diğer yerlerde çıkan olaylar nedeniyle polis, jandarma, Müslüman ve Hıristiyan halktan ölenler ve yaralananlar olmuştu. Nuri Osmaniye, Tavuk Pazarı ve Türbedeki Ermeniler, zabitanın zorlamasıyla bir kısmı Patrikhane Kilisesi'nde toplanırlarken, diğer bir kısmı ise Müslüman mahallerine saldırılarda bulunmaya devam etmişlerdir.¹¹⁰

Göstericiler daha sonra Beyoğlu Balık Pazarı'nda ve Galata Ermeni Kilisesi'nde yapılan toplantılarda yabancı devlet elçiliklerinden birine topluca yürüme kararı almışlardı. Bu haberi alan Babıali, Ermenilerin bu hareketine engel olmak için Ermeni cemaatinin ileri gelenlerinden Uryan ve Apik Efendileri bu topluluğu dağıtılması için görevlendirmişse de Ermeniler, gösterilerine devam ettikleri gibi ayrıca nasihat için yanlarına gelen Beyoğlu mutasarrıf muavini, jandarma tabur komutanı ve karakol müfettişlerinin üzerlerine de saldırılarda bulunmuşlardı. Tüm bu gelişmeler yaşanırken diğer taraftan Hatipkapı'daki Caminin Ermeniler tarafından basıldığı haberlerinin duyulması ve Çukur Çeşme'de bir handaki Ermeniler tarafından, Müslümanlara ateş edilmesi üzerine Müslüman halk ile Ermeniler arasında kanlı çatışmalar oldu. Kasımpaşa'da bir handan 40-50 kadar Ermeni hanın pencerelerinden bomba ve tabancalarla saldırıya geçerlerken, bir kısım Ermeniler ise hanın çatısından kahvede oturan Müslümanlar üzerine kiremitler atarak tahrik etmekteydiler. Eyüp'te ve Karagümrük'te Müslümanlar üzerine saldırılarak veya ateş edilerek kargaşalıklar çıkarılmaya çalışılmaktaydı.

Bu olaylar yaşanırken Babıali, gösteriyi sona erdirmek için Patrik İzmirliyan'ı Babıali'ye çağırırmsa da Patrik hasta olduğunu öne sürerek gitmemiş, ayrıca kendisi ile görüşmek üzere Patrikhaneye gönderilen Zaptiye Nazırını da kabul etmek istememiştir. Bunun üzerine Patrikhane üyeleriyle görüşen Zaptiye Nazırına, Patrikhane üyeleri göstericileri dağıtmaya çalışacaklarını, ancak bu arada göstericiler üzerine ateş edilmemesi

¹⁰⁹ Veysel EROĞLU, *Ermeni Mezalimi*, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1995, s.75.

¹¹⁰ HOCAOĞLU, a.g.e, s.221.

isteğinde bulundular. Ayrıca, Dahiliye Nezareti tarafından hazırlanan halka okunmak üzere Zaptiye Nazırına verilen bildiri ile toplananların dağılması, isteklerin Patrik ile birlikte ruhani ve halk meclislerinden birer kişinin Babıali'ye gelerek iletmeleri istendi. Sonrasında Patriğe gönderilen bir başka bildiride, Patrikhane'nin ricası üzerine kanuna aykırı davranan kalabalığa ılımlı davranılması ve zorla dağıtılmamasının Babıali'nin iyi niyetinin bir göstergesi olduğunu, toplananların amaçlarının ne hükümete ne de cemaatin menfaatlerine uygun olduğunu belirterek "...sayıca az olanların kıskırtması yüzünden bu hareketin yapıldığı bilinmektedir. Bundan dolayı bildirinin verilmesi zamanından başlayarak bir saate kadar toplananların dağıtılması..." istenilmekteydi.¹¹¹

İstanbul'un çeşitli yerlerinde Ermenilerin tahrikleri neticesinde yalnız Ermenilerle Müslümanlar arasında değil, aynı zamanda Ermeniler ile Rum ve Yahudiler arasında da şiddetli çatışmalar meydana geliyordu. Olaylar sırasında Ermeniler, sözde Müslümanların saldırılarından korunmak üzere Patrikhane, Galata, Balıkpazarı ve Karagümrük gibi semtlerdeki kiliselere sığınmışlardı. Bu nedenle hükümet, toplu halde kiliselere gitmek isteyen Ermenilere engel olmak için gerekli önlemler almaya çalışmışsa da, bundan pek bir sonuç alınamamaktaydı. Hatta kiliselerden çıkıp İngiliz elçiliğine giden 80 kadar Ermeni elçilik tarafından kabul edilmeyince bu defa grup, Tarabya'daki elçiliğe gitmek istemeleri üzerine, gruba olayların bastırıldığı ve suçluların tutuklandığı bu nedenle böylesi bir harekete gerek kalmadığı konusunda tembihlerde bulunulmuş ve grub dağıtılmıştı.¹¹²

Olayların bastırılması için asker ve zabıta tüm gücüyle uğraşmaktaydı. Olayların daha da büyümemesi için İstanbul'da başı boş dolaşan Ermenilerin ve diğer sınıftan olan kişilerin göz altına alınmaları, kan dökülmemesi için Müslüman ve Gayrimüslim mahallerinde aralıklarla devriye gezdirilmesi ve toplanan Ermeni topluluğa yapılan duyuruların etkili olması karşısında olayların önü güçlkle alınabilmişti. Olayların bastırılmasına rağmen İstanbul'un çeşitli semtlerinde isyanı tekrardan canlandırmak isteyen bazı Ermeni provokatörler ise başarılı olamamışlardır.¹¹³

Sonuçta, 1 Ekim 1895'de hükümet tarafından gazetelerde şu resmi bildiri yayınlanmıştır;¹¹⁴ "Ermenilerin hamal ve tulumbacı sınıfından bir takım kişilerin ötede beride toplandıkları görülmesi üzerine polis memurları ve jandarmalar vasıtasıyla işe el konulmuş

¹¹¹ URAS, *Tarihte Ermeniler...*, s.482.

¹¹² Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, C. I, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1998, s.81,85.

¹¹³ a.g.e, s.89; Babıali olayları sırasında yaşanan gelişmeler için ayrıca Bkz. Necdet SAKAOĞLU, "Ermeni Ayaklanması", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.III, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994, s.181.

¹¹⁴ a.g.e, s.83, 92.

ve patrikhaneye yapılan bildiri ve tavsiyelerden sonra toplananların dağıtıldığı ve padişah hazretlerinin sayesinde emniyet ve güvenliğin temin olunduğu ilan olunur."

Söz konusu bildiriden başka gazetelerle birlikte dağıtılan ilanda suçluların yakalanıp, haklarında gereken kanuni işlemin yapıldığını, Osmanlı tebaası olan herkesin kanunlara uygun hareket etmelerini, aksi halde bu kişiler için gereken kanunların uygulanacağı vurgulanmaktaydı.

Babialı gösterileri Osmanlı Hükümeti'nde büyük bir yankı uyandırmıştır. Zaptiye Nazırı Hüseyin Nazım Paşa konu ile ilgili raporunda *"Ermeni cemiyetleri...Rumi ayın 18. Pazartesi günü (30 Eylül) Patrikhane Kilisesi'nde toplantı yapmışlardır...Silahlı olarak Babialı'ye saldırarak bir ihtilal çıkarma ve Avrupa müdahalesini sağlamak...hususunu kararlaştırmış oldukları tahkik olunarak, Polis müdürü Hüsnü Bey, Patrikhaneye gönderilerek durum Patrik Efendiye hikaye edilmiştir.*

Patrik, ne yapalım vakit dar, ahali de meys, benim elimden ne gelir gibi teessüfü bildirir bir takım ifadelerle, bir ihtilal girişimini önlemeye muktedir olduğu halde, engellemek istemediğini göstermiştir. Bu durumda...ihtiyat çarelerine tevessül olunmuş...polis ve jandarmaya silah ve şiddetten çekinilmesi...atlı kuvvetler tarafından ...kan dökülmeden toplananların dağıtılması emri verilmiştir.

*...Kilisede toplanan 1.000'i aşkın kişi içinden bir grup Patrikhane'ye giderek konuşmuşlar, sonra ellerinde tabancalar ve kamalar olduğu halde yürümeye başlamışlardır. Divan yolunda çeşitli mahallelerden gelen arkadaşlarla da birleşerek daha da artmışlardır....son ana kadar yapılan ihtarlara karşılık hiç çekinmeden ateşle mukabele etmişler...İstanbul Jandarma Alayı Meclisi üyesi Binbaşı Server Bey'i vahşice ve halk önünde öldürmüşlerdir. Sonra rast geldikleri İslam Hıristiyan ahali ve görevli zabıta aleyhine silah kullanarak bir çok kimseleri yaralamışlardır."*¹¹⁵ demekteydi.

Osmanlı Hükümeti'nin Babialı gösterileri sırasındaki aldığı tedbirler dönemin sadrazamı Sait Paşa, hatıralarında uzunca anlatmaktadır. Sait Paşa, Pazartesi günü gelen yeni bir jurnalde Ermenilerin silahlanarak Babialı'ye doğru yürüdükleri haberinin alınması üzerine, Rıfat ve Tevfik Paşalarla yaptığı görüşmelerde olayların yatıştırılması için bir beyanname çıkarılmasına, ayrıca tedbir olarak da askeri kuvvet bulundurulmasına karar verdiklerini belirtmektedir.¹¹⁶ Sait Paşa, Ermenilerin Babialı'ye doğru yürüdükleri öğrenildiğinde, Ermenilerin niyetlerinin anlaşılincaya kadar, askerin ateş etmemesini, cemaatin etrafa sataşmasının önüne geçilmesini emretmiştir. Ancak asker ile isyancılar arasında çıkan

¹¹⁵ GÜRÜN, a.g.e, s.199.

¹¹⁶ Sait Paşa'nın Hatıratı, C. I, Sabah Matbaası, Dersaadet, 1328, s.298-299.

çatışmalarda askeri birliklerin yetersiz kalması üzerine, Saray'dan gelen emirde de olay yerine asker gönderilmeyeceğini, kan dökülmesini önlemek için eldeki mevcut birliklerle karşı konulması istendiği, aynı şekilde Babıali'deki 60-70 civarındaki askerin yeterli malzemesi olmadığından kendilerine yapılacak saldırıda ne gibi bir yol izleyecekleri sorusuna karşılık karakol komutanına süngü ile karşılık vermeleri emrinin verildiğini ifade eder.¹¹⁷ Ancak takviye birliklerinin gönderilmemesi üzerine Harbiye, Dahiliye, Adliye, Zaptiye ve Mezahip Nazırlarının ve Sadrazamın imzalarının bulunduğu, asker sevkiyatının gerekli olduğunu belirten bir mazbatada; Babıali'deki topluluğun dağıtılmadığı takdirde saldırıların olabileceği, olası bir saldırıda 65 neferin yetersiz olacağı, Zaptiye Nazırı'nın Babıali civarındaki jandarma ve polisi şehrin diğer yerlerinin korunması için Zaptiye Nezareti'ne verilmesini istediğini, her ne kadar olayların kan dökülmeden bastırılması istenmekte ise de, çıkabilecek olaylara müdahale için askere ihtiyaç duyulduğu bildirilmekteydi.

Sait Paşa, bu arada aralarında medrese öğrencileriyle askeriye'den bazı kişilerin de bulunduğu Müslüman halk ile Gayrimüslimlerin birbirlerine karşı saldırıya geçtiğini ve böylesi bir durumun bir an önce yatıştırılması için gerekli tedbirlerin alındığını bildirmekteydi.¹¹⁸ Paşa, olaylar sırasında Sultan Ahmet civarında toplanan talebe, esnaf ve hamal v.s'nin Ermenilere saldırdıkları yolundaki haberin Zaptiye Nezareti tarafından yalanlandığını da belirtmekteydi.

Sait Paşa bu isyanın bir Avrupa sorunu haline gelmemesi için oldukça nazik davranıldığını da söylüyordu. Meselenin bir Avrupa sorununa dönüşmesini önlemek üzere yazılan başka bir belgede, "*...meselenin bir Avrupa meselesi şeklini almasına mahal bırakılmamasına itina olunmaktadır. Asayiş berdevam olduğu sefaretlere bildirilmişti.*"¹¹⁹

Sait Paşa, Apik ve Nuriyan adlı Ermenilerden aldığı haberlere göre olayları, Rusya'dan gelen 15 kadar Rus Ermenisi'nin planladığını, bu olaylarda Patriğin de parmağının bulunduğunu; çünkü Patriğin haberi olmadan, Ermenilerin böyle bir harekete cesaret edemeyeceklerini söylemekteydi.

¹¹⁷ İttihatçıların Ermeni olayları nedeniyle yayınladıkları ilk bildiri olan "Vatan Tehlikede" adlı beyannamelerinde; Ermeni komitelerinin İstanbul'da ortaya koydukları olaylar sırasında Avrupa gazetelerinde İstanbul'da olayları önlemek için polise yardımcı olan askeri kuvvetlerin silahlarında mermi bile bulunmadığı ileri sürülmekteydi. Kaldı ki bu iddialar askeriye'de ve mülkiyede çalışan bazı Osmanlı devlet adamlarının özel mektuplarında da dile getirilmekteydi. İddialara göre askere mermi verilecek olursa bunun kendisine karşı kullanılacağını düşünen II. Abdülhamit buna izin vermemekteydi. Bkz. Ali BİRİNCİ, "İttihat ve Terakki'nin İlk Risalesi: VATAN TEHLİKEDE" Tarih yolunda, Dergah Yayınları, İstanbul, 2001, s.109.

¹¹⁸ **Sait Paşa'nın Hatıratı**, s.300.

¹¹⁹ **a.g.e.**, s.314; Osmanlı yöneticileri, yapılan eylemlerin Avrupa'nın dikkatini çekerek bir yabancı müdahalesine neden olunmaması için ilgili nezaretlere dikkat edilmesi hususunda tezkireler göndermekteydiler. Bkz. **B.O.A.**, Yıldız Sadaret Hususi, Dosya No: 16 Z 1307, İç No: 237/56-1,2,3.

Polisin olaylar esnasında hatalı davrandığını, Ermenilerin kilisede toplanacaklarını daha önceden haber vermesi gerektiğini kaydeden Sait Paşa, isyancıların Sultan Mehmet Türbesi'ne ve Babıali'ye kadar gelmelerine müsaade edilmesini de bir hata olarak nitelendirmekteydi. Jandarmanın yetersizliğine rağmen olaylara karışan kişilerin millet ve din farkı gözetilmeksizin tutuklandıklarını, Ermeni cemaatin dağıtılması için Dahiliye Nazırı Rıfat Paşa'ya, Patriğe bildirilmek üzere bir beyanname hazırlattığını belirten Sait Paşa, ayrıca ortada bir İngiliz donanmasının, İstanbul'a geldiğine dair bir söylenti dolaştığını, bunun doğru olup olmadığı araştırıldığında ne elçilikten Babıali'ye böyle bir tebliğin yapıldığı ne de böyle bir durumun varlığından kimsenin haberdar olmamasından, söylentilerin asılsız olduğunun anlaşıldığını vurgulamaktaydı.¹²⁰

Hınçaklar, düzenledikleri gösteriden bir sonuç alamayınca büyük devlet elçilerine gönderdikleri 10 Eylül 1896 tarihli mektuplarında iki gün süren olaylar sırasında binlerce Ermeni'nin öldürüldüğünü, hapis ve sürgün cezaları şeklinde bu yok etme hareketinin devam ettiğini, İstanbul ve çevresinde sivil memurların sokak ve evlerinin aradıklarını, kadınlar da dahil olmak üzere her yaştaki Ermenilerin perişan bir halde bilinmeyen yerlere gönderilmek üzere gemilere bindirildiklerini, Ermenileri ölümden kurtarma bahanesiyle yabancı devlet elçilerinin de Babıali'ye yardımcı olduklarını bildirmekteydiler. Hınçaklar bu bildiriye ayrıca, Ermenilerin başarılı olmaları sonucunda Avrupa'nın da bundan yararlanacaklarını, çünkü barbarların kötü hale soktukları yolların, ovaların ve vadilerin, Avrupa ticareti ve sermayesine, ancak Ermenilerin çalışmaları sonucunda açılabileceğini ileri sürmekteydiler. Komite, mektubu tehditkar bir tutumla şu şekilde bitirmekteydi;

*"...bildirimiz tarafınızdan hiçbir etkili teşebbüsle desteklenmezse o zaman mücadelede bizim bir defa daha ölümü kullanacağımızı göreceksiniz. Davamızın ve isteklerimizin haklılığına eminiz, kötülüklerin vermekte olduğu olumlu sonuçları görerek güçsüzlüğümüzün, baş kentte bizi yapmaya zorlayacağı üçüncü, fakat sonuncu olmayacak olan suikastın müthiş sonuçlarının sorumluluğunu, tarih önünde size bırakarak, kendimizi ve etrafımızdakileri ortak bir felakete sürükleyeceğiz."*¹²¹

Görüldüğü gibi İstanbul'da gerçekleşen bu olay Osmanlı Ermenilerinin kötü bir maceraya sürüklendiklerinin de bir işaretiydi.¹²² Bundan sonra Babıali gösterileriyle giderek güç kazanan Hınçak Komitesi bir takım terör hareketlerine girişecektir. Ermeni cemaatini

¹²⁰ Sait Paşa'nın Hatıratı, s.317.

¹²¹ URAS, Tarihte Ermeniler..., s.487.

¹²² DABAĞYAN, a.g.e, s.85.

tümüyle elde etmek ve sivrilmek için cemaatin ileri gelenlerine suikastlar düzenleyeceklerdir. Suikast düzenlenen başlıca Ermeniler şunlardır,¹²³

-Daçat Rahip: Ağır yaralanmıştır.

-Der Sukiyas Rahip: Kumkapı Ermeni Patrikhanesi Katedrali'nin rahibi olan bu kişi cemaat tarafından oldukça sevilmekteydi. Ağır yaralı olarak suikasttan kurtulmuştur.

-Mampre Rahip: Suikast sonucunda öldürülen bu kişi cemaat tarafından tanınan ve sevilen bir ruhaniydi.

-Polis memuru Markar: Vatansever bir Osmanlı zaptiyesi olan Markar tuzağa düşürülmüş ve çapraz ateşte öldürülmüştür.

-Kandilci Onuk: Kilise hizmetlisi olan bu Ermeni kurşunlanarak öldürülmüştür.

-Dikran Karagözyan Efendi: Hınçakların haraç istekleri karşısında "kendi paramla milletimi ateşe atamam" diye karşı çıktığı için hain ilan edilerek öldürülmüştür.

-Apik Uncuyan Efendi: İstanbul'un un ve ekmeğinden sorumlu olan Uncuyan Efendi, Hınçak isteklerine "*sizler masum Ermeni kavmini kana bulamak istiyorsunuz, buna asla müsaade edilmeyecektir*" diyerek komitecileri kovmuş ve durumu Zaptiye Nezaretine bildirmiştir. Bu nedenle Hınçak komitecileri hain ilan ettikleri bu kişiyi tıpkı Karagözyan Efendi gibi katletmişlerdir.

İstanbul olayları patlak verdiği sırada, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum çok kötüydü. Trabzon Olayları ve Makedonya'daki isyanlar, Osmanlı'yı zor bir duruma sokmuştu. İstanbul olayları sırasında Hükümetin isyanı bastırmak için kullandığı yöntem, halk veya bazı gurupların Ermeni kalabalığına karşı saldırılarda bulunması, İstanbul'daki büyükelçilerin şiddetli tepkilerine yol açmıştı.¹²⁴ Babıalı gösterilerinin nasıl geliştiğine ilişkin Fransız elçisi Paul Cambon'un bakanlığına gönderdiği 3 Ekim tarihli raporunda şunlar yer alıyordu,¹²⁵

"...kanlı geçen 30 Eylül gösterisinin menşei şimdi açık bir şekilde öğrenilmiş bulunmaktadır. Bidayette gösteri için 22 Eylül tarihi tespit edilmiş, çeşitli sebeplerle bu daha sonraki bir tarihe ertelenmiştir.

28 Eylül Cumartesi günü, İstanbul gizli Hınçak Komitesi'nden, suretini ekte yolladığım mektubu aldım. Komite, Ermenilerin bir barışsever gösteri kararı verdiklerini ve müdahale vaki olursa çıkacak somuçlardan mesul olmayacaklarını peşinen bildiriyordu. Bu mektup diğer elçiliklere ve Zaptiye Nezaretiyle savcılığa da gönderilmiştir.

¹²³ a.g.e, s.85-87.

¹²⁴ Yusuf Hikmet BAYUR, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I-Kısım-I, TTK, Ankara, 1991, s.91.

¹²⁵ GÜRÜN, a.g.e, s. 196.

Osmanlı makamları bu teminata itimat etmeyerek, gösteriyi icabında kuvvetle önlemek için tertibat alıyorlar. 30 Eylül Pazartesi sabahı bir istida aldım. Suretini takdim ediyorum. Bunun, Tarabya'da benim elime geçtiği sırada, bildirilen gösteri başlamış.

Sabahın saat 9'unda erkek, kadın ve çocuklardan oluşan bir kalabalık Ermeni Patrikliğine gidiyor. Günlerden Haç yortusudur ve bir gün evvel herhalde şahadet arzusuyla 5.000 kişi vaftiz olduğu kilise insan doludur. Büyükdere'de yazlıkta bulunan Patrik hazırlanan olayın ilanı üzerine bir gece evvel Kumkapı'ya dönmüştür. Halk onu görmek istiyor. Ermeni milletinin içinde bulunduğu acıklı durumu kendisine anlatıyorlar...reformların yapılmadığını gördüklerinden sadrazama kendilerinin bir istida takdim etmeye karar verdiklerini bildiriyorlar. Patrik onları vazgeçirmeye çalışıyor, istidayı kendisinin götürebileceğini söylüyor ve dağılmalarını istiyor. Ermeniler kabul etmiyorlar...Patriğin kendileriyle birlikte gelmesini istiyorlar. İzmirliyan, bunun mümkün olmadığını zorlukla onlara izah ediyor.

Bu sıralarda Sultanahmet'te, doğruca Babıali'ye inen bir yolun ağzında bir başka grup teşekkül ediyor ve her taraftan gelen Ermenilerle her an daha kalabalıklaşıyor.

128 ve 131 sayılı telgraflarımla takriben 2.000 kişilik bir yürüyüşü arz etmiştim.(Elçinin 131 sayılı telgrafında yürüyüş şöyle nakledilmektedir; Kumkapı grubu Patrikhane Kilisesi arkasına birikmiş. Takriben iki bin kişilik Sultanahmet grubu, başlarında bir papaz olduğu halde, saat 10 ile 11 arasında Babıali'ye yürümüştür.) Babıali'nin demirli kapısı önünde, jandarmaların başında bulunan bir subay onları durdurmaya çalışıyor. Ermeniler, sadrazama bir dilekçe vermek istediklerini, eğer kendilerine dokunulmazsa dilekçeyi verip dağılacaklarını söylüyorlar. Subay geçmelerine izin veremeyeceğini söyleyip, dağılmalarını istiyor. Ermenilerin reddetmeleri üzerine jandarmalara halkı dağıtma emri veriyor. Ancak bir çok nümayişçinin dipçiklenmesinden sonra bir Ermeni'nin tabanca ile ateş ederek subayı öldürdüğü katidir. Zatı alileri nümayişlerin nasıl çatışmaya döndüğünü gayet iyi bilirler. Ölümler ve yararlılar kısa zamanda çevreye yığılıyorlar."

Fransız elçisi, İstanbul'da gösterilerin yasak olmasına rağmen, Babıali'nin, gizli olan bir ihtilal komitesinin tebliğini aldıktan sonra önlem almaması gerektiğine inandığı sonucuna varmaktadır. Yani burada Büyükelçi, mektuptan da anlaşılacağı üzere Babıali'yi olayların sorumlusu gibi gösterme eğilimindedir.

Oysa ki, bir ihtilal örgütünün düzenlediği gösteride silah taşıyanların yakalanmak istenmesi son derece anlaşılabilir bir girişimdir. Bu araştırmalara karşı koyanlar ise olayların daha da fazla büyümelerine yol açmıştır. Aslında Babıali, Ermenilerin silahla saldırıya geçebileceklerini düşünmemiş ve atlı jandarma ile kalabalığın rahatlıkla dağıtılabileceğini

planlamıştı. Ancak olayların beklenildiği gibi gelişmemesi ve Ermenilerin ateş açmalarıyla Müslümanların galeyana gelmeleri sonucunda olayın kontrol altına alınması hayli zaman almıştır.

İngiliz elçisi ise yazdığı telgrafta, Babıali gösterileri hakkında şunları anlatmaktaydı;¹²⁶

“30 Eylül tarihli telgrafımda bildirmiş olduğum gibi, ihtilalci Ermeni Komitesi Hınçak mührünü taşıyan ve 28 Eylül’de elçiliklere gönderilen bir ıvarda, ıslahat arzularını ifade için Ermenilerin tamamen barışçı bir gösteri yapacakları bildiriliyordu...Gösteri 30 Eylül günü yapıldı. Ancak maateessüf kendisine izafe edilen barışçı nitelikten uzaktı. Göstericiler, hareketin organizatörleri tarafından dağıtıldığından şüphe edilmemesi gerekecek, aynı cins tabanca ve kamalarla silahlanmışlardı. Hınçak’ın gayesinin, karışıklık çıkarmak, kan döktürmek yoluyla Avrupa devletlerinin Ermeniler lehinde müdahalesini temin etmek olduğunu düşünmek için kafi sebepler vardır.

Ölüme hazırlanmak maksadıyla bir gün evvel 3.000 kişinin çeşitli kiliselerde mukaddes ekmek yedikleri söylenmektedir. 30 Eylül sabahı Ermeniler şehrin çeşitli semtlerinde toplanmışlar, en büyük kalabalık Kumkapı semtinde oluşmuştur. Babıali’ye doğru, görgü şahitlerine göre, 1.000 kişi civarında yürümüşlerdir.

Otoritelerin bir karşı nümayiş için bazı tedbirler aldığı anlaşılmaktadır. Sokaklarda, ellerinde sopalarla alışılmamış sayıda mollalarla diğer Türklerin biriktiği görülmüştür. Polisin, kalabalığın sükunet içinde dağılması için gayret sarf ettiği anlaşılmaktadır.

Zaptiye Nazırının, elçiliğimiz tercümanlarında birine söylediğine göre, kendisine özel itimadı olan Binbaşı Server Bey’i kalabalığı dağılmaya ikna için görevlendirmiş. Server Bey, halkın dağılmaması ve Babıali’ye gideceklerini beyan etmeleri üzerine, adamlarına dipçikle ve kılıçlarının tersiyle halkı geri itmeleri emrini vermiş. Aynı anda iki jandarma süvarisi, Babıali’ye takdim edilmek istenen bildiri taşıyan gösterinin liderini yakalamışlar. Bundan sonra ateş başlamış.”

İngiliz elçisinin diğer telgraflarında ise olayla ilgili şu ifadeler yazılmıştır;¹²⁷

“...ateş açılmış, jandarma subayı öldürülmüştür. Takriben 15 jandarma ve 60 Ermeni yere yığılmıştır. Polis bundan sonra Ermenileri dağıtmış ve büyük sayıda tutuklama yaparak onları kovalamıştır.

...Polisin Ermenilere dipçik ve kılıçlarının tersiyle yürüdükleri ve liderlerini yakaladıkları anlaşılmaktadır ilk ateşi açanların Ermeniler olduğunda şüphe yoktur.”

¹²⁶ GÜRÜN, a.g.e, s.198.

¹²⁷ a.g.e, s.198-199.

Babialı baskını ile ilgili Alman büyükelçisi, 6 Ekim 1895 tarihli mektubunda; Osmanlı Devleti'nin olayların en başından beri, barış yanlısı olmasının yeterli askeri kuvvet göndermemesine neden olduğunu, oysa barış taraftarı olduklarını ilan eden Ermenilerden böyle bir hareket beklenmesi gerektiğini ve yapılacak olan gösterinin gerçek amacının alınan istihbaratlarda açıkça belirtilmesine rağmen, Osmanlı idarecilerinin yanlış değerlendirmeler yaptıklarını belirtmekteydi.¹²⁸

Babialı baskını, bu raporlar, Ermeni propagandası ve Avrupa'da yayınlanan tek taraflı yayınlar aracılığıyla değerlendiren Avrupa devletleri genelde Osmanlı Devleti'ni tenkit eden bir tutum izlemişlerdir. Nitekim Avusturya Abdülhamit'e karşı daha sert bir politika izlenmesinden yana bir tavır koymuş, Avusturya'nın bu politikasına İtalya da katılmıştır.¹²⁹ İngiltere'de ise Babialı olaylarından sonra heyecan gittikçe artmaktaydı. Londra'da düzenlenen büyük bir mitingde; Hıristiyanların kurtarılması için Büyük Devletlerin birlikte hareket etmeleri istenmiştir. Ayrıca Rus elçisi, insan kaybını önlemek için diğer devletlerle ortak hareket etmesi yolunda merkezden bir emir almış ve bundan sonraki politikalarını bu yönde oluşturmaya başlamıştır.

Amerika da Babialı olayları ile ilgilenmiştir. Bu nedenle, iki Amerikan senato üyesi ve bir basın üyesi araştırma yapmak üzere İstanbul'a gelmişlerdir. Abdülhamit, söz konusu heyeti büyük bir hoş görüyle karşılamış ve gereken kolaylıkları sağlamıştır. Heyetin yaptığı araştırmalarda kiliselerde ibadetlerin kısıtlanmadığı, cinayet mahkemeleri üyeliği gibi önemli bir görevde olan iki Hıristiyan'dan birinin Ermeni olması ve bu Ermeni üye ile yapılan görüşmeler sonucunda Türklerin Ermenilere baskı ve zulüm yaptıkları iddialarının gerçek olmadığını görmüşlerdir.¹³⁰

Babialı olayları sadece İstanbul ile sınırlı kalmamış Anadolu'nun çeşitli yerlerindeki Ermeniler, İstanbul'daki olayları haber alır almaz isyana kalkışmışlardır. Nitekim İstanbul'dan Nemçe gemisiyle Trabzon'a gelen Ermeni komitecileri ve İstanbul'dan gönderilen mektuplarda olaylar sırasında bir çok Ermeni'nin haksız yere katledildikleri yolunda asılsız iddialarla halkı kışkırtmaya çalışmışlardır. Bu çalışmalar kısa zamanda meyvesini verecek ve Trabzon'da Ermeniler, devlete karşı ayaklanacaklardır.¹³¹

¹²⁸ Özer SÜRÜEL, *Sözde Ermeni Sorunu (İsyancılar ve Soykırım İddiaları)*, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1989, s. 62.

¹²⁹ NURİ, a.g.e, s.858.

¹³⁰ Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1990, s.237.

¹³¹ Rahmi ÇİÇEK, "Trabzon'da Ermeni Nüfusu ve 1895 Ermeni Olayları", *Türk Kültürü Dergisi*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, S. 451, Yıl:XXXIX, Kasım 2001, Ankara, s.659

Sonuç olarak Babiali baskını Osmanlı Devleti ve Avrupa açısından değerlendirdiğimizde, bu olay, düzelmeye başlayan Osmanlı Devleti'nin durumunu yeniden kötüleştirmiş, Lord Salisbury ve Avrupa kamuoyu için yeni bir manevi destek sağlamıştır. Bu olaydan sonra Sadrazam Sait Paşa'yı görevden alarak yerine Kamil Paşa'yı getiren II.Abdülhamit ise büyük devletler tarafından tahtından indirileceği düşüncesine kapılmış olduğundan, bu devletler tarafından sunulan ve uygulama imkanı olmayan ıslahat esaslarını bile kabul etmeye meyilliydi.¹³² Bu bağlamda Babiali olaylarını Ermeniler açısından ıslahat hareketlerinin hızlanmasına katkısı bakımından nitelendirmek mümkündür.¹³³

3.2.2. Taşnak Komitesi (1890)

Ermeni halkının kaderini en çok etkileyen ve ihtilalci Ermeni komiteleri arasında en uzun ömürlü komitelerinden biri olan Taşnaksütyun,¹³⁴ 1890'da küçük Norodnik (halkçı), Mışaşagan (liberal Mışag gazetesinin yandaşları) ile Hınçakyan "Marksist" öğrenciler ve aydınlar olarak sınıflandırılan üç ana grubun bir araya gelmeleri ile kurulmuştur.¹³⁵ Bu birleşmeyi Cristopher Mikealian, Stepan Zarian ve Simon Zavarian mümkün kılmışlardır.¹³⁶ Komitenin asıl amacı bağımsızlık olmasına rağmen, bu açıkça dile getirilmemekteydi. Çünkü Osmanlı Ermenileri bağımsızlığına kavuşurlarsa, bu durum Rusya için Akdeniz yolunun kapanması anlamına geldiğinden, komite içerisinde Rus taraftarı Ermeniler küstürülmek istenmemiştir.¹³⁷

Taşnaklar Karl Marx'ın "*Bir düzine program yerine gerçek bir atılım daha önemlidir*" şeklindeki sözlerini ilke edinerek, programdan önce eyleme önem verdikleri için 1892'ye kadar bir program hazırlamamış, ilk günlerde daha çok bütün Ermenileri Türk Hükümeti'ne karşı "*halkın savaşını*" ve "*kutsal ödevi*" desteklemeye çağıran yurtsever bir manifesto ile ortaya çıkmışlardır. Taşnakların kuruluş bildirisi şöyle idi:

"Bu gün Avrupa insan haklarını müdafaya başlamış olan bir halkı, bütün bir milleti görüyor. Böyle tarihi bir bunalım sırasında vatanperverleri ilgilendirecek olan mesele bütün ihtilal kuvvetlerini birleştirmek ortak cephe kurmaktır. Bu nedenle (Ermeni İhtilal Cemiyetleri İttifakı) bütün Ermenilere baş vurarak onları bir bayrak altında birleşmeye çağırıyor. Türkiye

¹³² Enver Ziya KARAL, *Osmanlı Tarihi*, C.VIII, T.T.K, Ankara, 1995, s.143.

¹³³ SÜRÜEL, a.g.e, s.61.

¹³⁴ H.Kemal TÜRKÖZÜ, "Ermeni Terörü", (Ayrı Basım) *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, S. 36, Afşin Matbaası, İstanbul, 1985, s.8.

¹³⁵ MINASSIAN, a.g.e, s.25.

¹³⁶ GÜRÜN, a.g.e, s.172.

¹³⁷ SAKARYA, a.g.e, s.87.

Ermenistan'ın siyasi ve iktisadi hürriyetini gaye edinmiş olan ittifak aslında halkın hükümete karşı başlamış olduğu savaşa girmiş ve vatandaş hürriyeti için kanının son damlasını akıtmayı üzerine almıştır. O halde arkadaşlar, kutsal maksat uğrunda umumi düşmana karşı birleşelim.

Siz gençler, her yerde yüce mefkurenin savunucusu olan sizler, halkla birleşiniz.

Zenginler, siz de halkın düşmanlarına, aşiret beylerine karşı göğüslerini koruyabilmeleri için silah almalarını sağlayınız.

Ermeni kadını, sen de bu mukaddes işe ruh ver,

Din başları hürriyet askerlerini takdis et,

Beklenecek zaman değil... Toplanınız vatanın kurtulması için kahramanca ileri gidelim."¹³⁸

Taşnaklar bu kuruluş bildirisinden sonra hazırladıkları ikinci bildirimlerinde "Müthiş savaş, şimdiden zayıf insanlara umutsuzluk veriyor. Bunlar, Ermeni ne yapabilir? Ne topu ne askeri, ne de koruyucusu var? diye soruyorlar. Fazla güven zayıflığı aynı duygu, aynı ruh haliyle mücehhez olarak Ermeniler birleşir ve savaşa hazır olurlarsa artık buna karşı hiçbir şeyin değeri olmaz. Ne düşmanın orduları, ne topları, ne de yabancı yardım."¹³⁹ ifadelerini kullanırlarken, diğer bir bildirimde de Ermeni halkına şöyle seslenmişlerdir:

".....Ermeniler aslında sınırsız fedakarlıklar gösteriyorlar. Fakat bu büyük ve mukaddes iş için bu fedakarlık yetiştirmez. İhtiyatlı, uzağı görür olmak lazımdır. Zaferi ancak kuvvetlerimizi bir bayrak altında birleştirmek, ordularımızı belli bir disiplinle tutarak elde edebiliriz. Bunun her vatansız Ermeni'den kalbine yazmasını rica ederiz. Ermeni oturduğu her yerde hazırlansın fakat umumi bir harekete geçmek için davet beklesin. Taşnak Komitesi, Türkiye Ermenistan'ında çıkarılacak isyanı gösterecek ve vazifeye çağıracaktır.

Ermeni arkadaşlar, umutla, imanla, sönmez bir aşk ve arzu ile gece gündüz hazırlanınız ki biz de her türlü mezalim ve yolsuzluklarla karşılaşan Türkiye Ermenistan'ındaki kardeşlerimize umumi isyan işaretini verebilelim."¹⁴⁰

Görüldüğü gibi Taşnaklar yayınladıkları bu bildirimlerle, bünyesinde Türkiye Ermenistan'ı olarak adlandırdıkları topraklarda ekonomik ve siyasi özgürlüğünü arzulayan milliyetçi ya da sosyalist, ılımlı ya da köktenci bütün Ermenileri toplamayı amaçlamaktaydı. Ancak her ne kadar Taşnaklar bütün kesimleri ortak bir gayede birleştirmek istediye de

¹³⁸ GAZİİRAY, a.g.e, s.110.

¹³⁹ a.g.e, s.110.

¹⁴⁰ GAZİİRAY, a.g.e, s.111; Aynı zamanda genellikle Ermeni komitelerine üye Ermeni solcularının ülke içinde ve dışındaki etkinlikleri, tercüme eserler ve süreli yayınları çıkarmaları sonucunda, sosyalizmi Osmanlı Devleti'nde tanıtmalarını sağlamıştı. Bkz. Mete TUNÇAY, "Cumhuriyet Öncesinde Sosyalist Düşünceler". Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, C.I, İletişim Yay, İstanbul, 2002, s.297

Ermeni zenginler Taşnak komitesinden uzak durmuşlardır.¹⁴¹ Komiteye genelde köylüler, zanaatkarlar, papazlar, küçük esnaf, öğretmenler, bölge cemaat okullarını bitirenler, üniversiteliler, küçük memurlar, sanatkarlar ve doktorlar üye olmuşlardır. Bu durumla ilgili olarak M. Ohannes, diğer milletlerin zenginlerinin, milli kurtuluşları söz konusu olduğunda parayı esirgemediklerini, Manchester, Bakü, İstanbul, Trabzon gibi şehirlerde bulunan Ermeni zenginlerin ise yardım etmediklerini ve başarısızlıklarının en büyük nedenlerinden birinin de bu olduğunu ileri sürerken, Ermeni yazar piskopos Muşag da, “*Ermeni Kabusu*” adlı eserinde Ermeni zenginlerin, Ermeni sorununa düşman olduklarını, Ermenilerin dertlerine yabancı kaldıklarını ve bu nedenle de hareketin başarısızlığını ihtilalcilerden çok zenginlerin ilgisizliğinde aramak gerektiğini ifade etmiştir.¹⁴²

Bu konu ile ilgili olarak Varanyan da, “*Taşnaksütyun Tarihi*” adlı eserinde, Ermeni milli ideali fikriyle beraber ortaya çıkan Taşnaklardan zenginlerin daima uzak durduklarını, örgütün 40 yıl boyunca demokratlarla birlikte çalıştığını, içlerinde çok az burjuvazi olsa da hem Kafkasya’da hem de Türkiye’de örgüt bünyesinde hep yoksul sınıf üyelerinin çalıştıklarını, bunun yanında köylüler, işçiler, öğretmenler, İstanbul’daki Nersesyan okulu, Keorkyan ve bölge cemaat okullarından yetişenlerin, üniversitelilerin, sanatkarların, hükümet memurlarıyla doktorların ağırlıkla bu örgüt içerisinde yer aldıklarını belirtmiştir.¹⁴³

Başlangıçta bildiriler ile yetinen Taşnak Komitesi 1892 yılına gelindiğinde ise, Tiflis’te gizlice toplanan genel kongresinde, resmi bir programa kavuşmuştur. Kurulduğu andan beri bir terör örgütü olan Taşnakların programında, sosyolojik kavramların gevşek kullanılmasına rağmen “*fatihler/uyruklar*”, “*Türkler/Hıristiyanlar*”, “*sömürenler/sömürülenler*” gibi karşıtlıkların kullanılması, toplumsal sorunların milli sorunlara uygulanmasının bir göstergesiydi. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti’nde var olan her türlü baskının sona erdirilmesi yolunda somut bir teklif de bulunmaktaydı. Siyasal programı ise son derece ılımlıydı ve devrimci eylemlerle Türkiye Ermenistan’ında demokratik özgürlüklerin kurulmasını istemekteydi. Siyasal özerklikten ya da bağımsızlıktan, Hınçakların önerdiği gibi üç Ermenistan’ın birleştirilmesinden hiçbir şekilde söz edilmemekteydi.¹⁴⁴ Öncelikli olarak halk kültürünün ve ekonomik etkinliklerinin geliştirilmesi üzerinde durmaktaydı. Taktik (terörizm, çatışma gurupları ve psikolojik eylemler) ve örgütlenme (devrimci komiteler) gibi konular programda ağır basmaktaydı. Rus nihilistlerinin etkisi

¹⁴¹ *Belgelerle Ermeni Sorunu*, T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1983, s.87.

¹⁴² GAZİGİRAY, a.g.e, s.117-118.

¹⁴³ URAS, *Tarihte Ermeniler...*, s.443.

¹⁴⁴ MINASSIAN, a.g.e, s.27.

hissedilen programda komitenin amaçlarına ulaşabilmesi için kullanılacak metotlar ise şu şekilde açıklanmaktaydı.¹⁴⁵

- Çeteler oluşturarak Ermenileri eylemlere hazırlamak,
- Her yola baş vurarak halkın maneviyatını ve ihtilalci faaliyetlerini arttırmak,
- İhtilal komiteleri oluşturarak, aralarında sıkı bir irtibat sağlamak,
- Kavgayı teşvik etmek ve hükümet yetkililerini, muhbirleri, hainleri ve soyguncuları yıldırarak,
- İnsan ve silah nakliyatı için ulaşımı sağlamak,
- Hükümet kurumlarını yağmalamak ve harap etmek.

Bu programdan başka, ayrıca Taşnak komitesinin faaliyet sahasında ele geçirildiğinden, bu komiteye ait olduğu varsayılan "*Ermeni Kaza İhtilal Teşkilatı Talimatı*" da Taşnakların düşünceleri ve yapılanması hakkında bizlere bilgiler vermektedir.

Ermeni ihtilalciliğinin amaçlarını açıklayan bu talimatnamedeki "*Maksat*" adlı başlıkta, Ermenilerin asırlardır bazı haklardan yoksun bırakıldığı ve Osmanlı Hükümeti'nin Ermenileri yok etmeye çalıştığı için Ermenilerin de ya istiklal ya ölüm parolasıyla harekete geçtikleri belirtilmiş, Devlet ileri gelenlerine "*ahalinin kanını emen sülük*" yakıştırmaları yapılmış, Türk sultanlarının yerine Ermeni veya Hıristiyanlardan birinin geçirilmesi fikri savunulmuş ve Kürtlerin, Çerkezlerin desteklerini kazandıkları takdirde, Ermeni ihtilalciliğinin çok büyük bir iş kazanacağını, her şeyin bir bedeli olduğu gibi hürriyetin bedelinin de kan olduğu belirtilmiştir.¹⁴⁶

Talimatnamenin Maksat başlığından başka "*Kaza Dairesi*" başlığı altında ise yapılanma şu şekilde belirlenmiştir:¹⁴⁷

-Muhzır: Her bir Ermeni kazasının başında bulunan (muhzır-ı umumi) denilen liderler köy ve merkezlerdeki fırka teşkilatlarını denetleyerek, bunlar arasındaki irtibatı sağlayacak, halkın katılımıyla da isyanlar ve karışıklıklar çıkaracaktır.

-Merkez komite: Kasabamın önemli ve yeteneklilerinden seçilecek olan bu komite, merkezden aldığı emirleri köy firkalarına ileticek, merkezin izniyle silah tedariki sağlayacak, karışıklıklar çıkaracak ve suikastlar düzenleyecektir.

¹⁴⁵ GÜRÜN, a.g.e, s.174.

¹⁴⁶ Ali İhsan GENCER, "İhtilalci Ermenilerin "Kaza İhtilal Teşkilatı" Talimatı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.XIII, İstanbul, 1987, s.588-589, Doğu'da Osmanlı Hükümeti'ne karşı söz konusu unsurlarla ittifak arayışında olan Ermeniler, İstanbul'dan Doğu'daki bazı kürt aşiret reislerine imzasız tehditkar mektuplar da göndermekteydiler. Bkz. Ali KARACA, "Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesi'ne Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği (1878-1915)", *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul, 2001, s. 32.

¹⁴⁷ a.g.m, s.590,594-596.

-Mahalli fırkalar: Güvenilir olanlardan oluşturulacak bu birim, yeni katılanlara görevin önemini ve kutsallığını anlatacaktır.

-Mahalli muhızır- fırka reisi: Köyün azaları arasından seçilecek fırka reisi, diğer birimlerle devamlı olarak irtibat sağlayacak, fırkasının faaliyetlerine katılacak, üyeler arasında suç işleyenleri yargılayarak ve gerekirse idam cezasına varacak kadar ağır cezalar verebilecektir.

-Müzakere azası: Mahalli fırka üyelerinden seçilecek olan dört kişi müzakere azası olarak atanacak ve bu kişilerin oyları alınmadıkça Fırka reisi hiçbir eylemde bulunamayacaktır.

-Sandık emini: Mahalli fırka üyelerinden biri sandık emini seçilecek ve fırkanın aylık veya haftalık olara reislerden ve üyelerden başka köylülerden ve mahallelerden topladıkları paralar sandık eminine emanet edilecektir.

-Esliha: Silahlanmanın gerekli olduğunu ve bunun köylülere anlatılması gerektiği, hali vakti yerinde olanların kendi silahlarını almalarını, Ermenileri kötü durumdan kurtaracak olanın yalnızca silah olduğunu bildirilmekteydi.

-Gönüllü askerler: Kendi arzularıyla hizmetin en ağırını yüklenen kişilere gönüllü asker dendiği belirtilerek bunların maruz kalacakları tehlikelere dikkat çekiliyordu.

-Mahkum: İhtilalcilik talimatı gereğince deliller ışığında halka büyük zararları olanların idam cezasına çarptırılacağı ve cezanın uygulama şekli hakkında bilgi vermektedir.

-Ceza: Fırka üyelerine suçun şekli, cezalar ve cezalandırılma süreci anlatılıyordu.

-Daire: Fırka içi işlerin genel olarak nasıl işlediği hakkında bilgiler veriliyordu.

Ermeni Kaza İhtilal Teşkilatı Talimatının yanında, teröre geniş bir yer veren ve terörü siyasi ve teşkilata ait olmak üzere ikiye ayıran komitenin teşkilat nizamnamesine göre ise, Taşnakların faaliyet alanları bölgesel olarak ikiye ayrılmıştır. Doğu bürosu, Osmanlı Devleti'ndeki isyan ile tedhiş hareketlerini planlamak ve uygulamak ile sorumluyken, Avrupa devletlerinde teşkilatlanan Batı bürosunun başlıca amacı ise "Truşak" gazetesinden başka Ermenice yazılmış gazete ve dergilerle Ermeni davasını yaygınlaştırmak ve yabancı ülkelerde propaganda faaliyetlerini yürütmektir.¹⁴⁸ Gerçekten de merkezi Paris olan Taşnak komitesi, Pierre Geillard başkanlığında "Pro-Armenia" adında bir gazete çıkarmaktaydı. Bundan başka yayınladıkları "Truşak", "Haraç", "Alik", "Hayrenik Ruzmik" gibi gazetelerle Avrupa'da Ermeniler lehine bir kamuoyu oluşturmak için büyük çabalar sarf etmiştir.¹⁴⁹ Bu bağlamda, Balkan halklarının Osmanlı Devleti'nin egemenliğinden kurtulmalarını, bu ülkelerin

¹⁴⁸ KILIÇ, a.g.e, s.306.

¹⁴⁹ URAS, Tarihte Ermeniler..., s.451;

kahramanlıklarından ziyade büyük devletlerin yardımıyla gerçekleştirdiklerine inandıklarından, Taşnakların hemen hemen tüm Batı kollarında çalışan Ermenilerin gayretlerinin çoğu, Avrupa Devletleri'ne vaatlerini, ödevlerini ve Ermeni davasının haklılığını hatırlatmaya yönelikti. Bu bağlamda Batı ile çok yakın temaslar kuran komiteciler, yabancı ülkelerde de oldukça etkiliydi¹⁵⁰.

Batı'nın ilgisini çekmek isteyen Truşak Komitesi'nin, Ermeni sorununda Avrupa devletlerinin desteğini kazanmak için 1896 olaylarından sonra büyük devletlere gönderdiği bildiriye şöyle denmekteydi:

"Türklerin zulmünden Avrupa'ya çeşitli defalar şikayette bulunduk. Fakat meşru olan bütün şikayetlerimiz görmezlikten gelindi. Sultan Hamit bize kanlı bir intikam ile cevap verdi. Avrupa, bu müthiş cinayeti gördü ve yine sükun etti.

Kanımıza karşılık talep eylediğimiz haklarımıza şimdi bir de kutsal intikam fikri hayali bir siyah perde gibi gözlerimiz önüne geldi... İnsan haklarından yoksun ve çaresiz olan biz de Abdülhamit'in istibdat zincirini kırmak için her türlü yolu araştırarak bir takım faaliyetlerde bulunmaya mecbur olduk.

Artık diplomatik oyunların zamanı çoktan geçti...Ermeni mazlumundan dökülen kanlar bize şimdi hürriyet talep etmek hakkını bahşediyor. Düşmanlarımızın öğretilerine rağmen biz ancak en çok gerekli olan şeyi talep ettik ve talep de edeceğiz. Onlar da şunlardır;

- Büyük Devletler tarafından seçilecek Avrupalı bir komiserin Ermenistan'a tayini,*
- Valilerle kaymakamlar ve mutasarrıfların bu komiser tarafından seçilip, Zat-ı Şahane tarafından tasdik edilmesi,*
- Avrupa zabitanının kumandası altında olmak üzere yerli ahaliden milis, jandarma ve polis teşkili,*
- Mezheplere, eğitime ve matbuata tam bir özgürlük verilmesi,*
- Avrupa yöntemlerine uygun adli ıslahatın uygulanması,*
- Ülke gelirlerinin 4/3'ünün ihtiyaç duyulan yerlere harcanması,*
- Önceki dönemlerden kalan vergilerin affı,*
- Beş sene süreyle vergiden muafiyet ve ondan sonraki beş sene zarfındaki vergilerinde mevcut karışıklıkların giderilmesi için tahsis edilmesi,*
- El konulan gayr-ı menkul malların iadesi,*

¹⁵⁰ Kendisine yabancı bir gazeteci süsü veren Truşak üyesi Şirazyan'ın Perapalas Oteli'nde yakalanması ile üstünden çıkan bir beyannamede Paris ve Londra'da kurulacak örgütlere özellikle İngiltere'nin desteğini sağlamak için neler yapılması gerektiği belirtilmekteydi. Ayrıca Ermenilerin kültürel ve sosyal açılardan gelişmeleri amacıyla kurulacak olan bu örgüte yardım maiyetinde balolar ve piyangoların düzenlenmesi gerektiği ifade edilmekteydi. B.O.A, Y.PRK. ZB, 1323.Za.16, D.N:36, G.N:37.

-Ermeni göçmenlerinin serbest bir şekilde geriye dönmüşlerinin sağlanması,

-Ermeni siyasi suçlarının affı,

-Büyük Devletlerin temsilcilerinden oluşan geçici bir komisyon tayini ve bu komisyonun Ermenistan'ın belli başlı yerlerinde ikamet ederek yukarıdaki maddelerin uygulanmasına yardımcı olması"¹⁵¹

Ermeni sorununda Avrupa devletlerinin desteğini kazanmak için gönderilen bu bildiriden başka, ayrıca 1896'dan itibaren II. Enternasyonel'in tüm toplantılarına katılan Taşnaklar, sosyalistlerin de desteğini alabilmek için girişimlerde bulunmuşlardır. Nitekim Van isyanından sonra Londra'da yapılan uluslararası sosyalist kongreye Truşak Yazı Heyeti tarafından gönderilen, 25 Temmuz 1896 tarihli muhtıradan, Taşnaklar amaçlarının yapılacak büyük bir ihtilal veya isyan ile Türkiye Ermenistan'ının siyasi ve iktisadi kurtuluşunu sağlamak olduğunu bu nedenle de Türkiye'de çoğalan vurguncu ve faizcilerle mücadele edeceklerini, Türkiye Ermenistan'ında fabrika veya atölyenin olmaması sonucunda proleter veya burjuva sınıfının olmadığını dolayısıyla sosyal demokrat partilerinin de olamayacağını, fakat ülkelerinde sosyalist ilkelere bağlı bir oluşum için mücadele edeceklerini belirtmekteydiler.¹⁵² Sonuçta, 1901 yılında Taşnakların isteği üzerine Enternasyonel Sosyalist Büro, tüm sosyalistlere kıyımlara son verdirmek amacıyla kendi parlamentolarında harekete geçmeleri ve kendi hükümetlerini sıkıştırılmaları çağrısında bulunmuştur.¹⁵³ Bu çağrı altında insani kaygılardan öte II. Enternasyonel'in milli meseleler konusunda da duyarlılığının giderek arttığını göstermekteydi.

1903-1905 arası ise Taşnak Partisi için çok önemli bir dönemdir. Bu dönemde partinin merkezi Transkafkasya'ya kaymış ve oradaki Ermeniler arasında çok sayıda taraftar bulmuştur. Partinin sadece Türkiye'deki Ermenilerin değil, tüm Ermeni milletinin özgürlüğü için mücadele ettiği fikri, Ermeniler arasında yaygınlaştıkça partinin gücü de o oranda artmıştır. Sofya'da 1904'ün Şubat ve Mart aylarında toplanan III. Taşnak Kongresi, bu dönüm noktasını ifade etmektedir. Bu kongrede, partinin yürütme kurulu (*Ermeni Devrimci Federasyonu Konseyi*) güçlendirilmiş, Osmanlı Devleti'nde girişilecek eylemlere öncelik verilmiş, propaganda, terör, gösteri ve silahlı direniş yoluyla Ermeni-Kafkas halkının kendisini savunması kararlaştırılmıştır.¹⁵⁴

¹⁵¹ NURİ, a.g.e, s.839-842.

¹⁵² URAS, *Tarihte Ermeniler...*, s.506.

¹⁵³ MINASSIAN, a.g.e, s.30.

¹⁵⁴ a.g.e, s.65; Yine bu dönemlerde Taşnaklar, Hariciye Nezareti'ne gönderilen 6 Mayıs 1904 tarihli bir belgeye göre, büyük devletlerin müdahalelerini sağlamak için yabancı devletlerin Hariciye Nazırlarına gönderdikleri telgraflarda Osmanlı Devleti'ndeki Hristiyanların katliamlara uğradığı yolunda asılsız bilgilerin verildiği söz

Taşnaklar, Ermeni Sorunu'nun girdiği çıkmazdan, Rus devrimci deneyiminden ve Bulgar yöntemlerinin kısırlığından ders almışlardır. Anadolu vilayetlerinde, Ermeni nüfusunun gerileyişi ve Müslüman halkların uyanışını göz önüne alarak bir takım sonuçlara ulaşmışlardır. Buna göre, Osmanlı despotizmi, ancak imparatorlukta halkların hepsinin birden toplu eylemleri ile devrilebilirdi. Bu yüzden Taşnaklar hem aşiretleri etkilemeye çalışmış hem de Makedon ve Bulgar komiteleri ile de ilişkileri geliştirmeye çalışmışlardır. Nitekim Truşak gazetesi, aşiretlere Türk hükümetinin sözlerine inanmamalarını, Ermenilerle dost geçinmelerini ve Türk hükümetine karşı birleşmelerini tavsiye eden Kürtçe ve Arapça yazılan bildirileri gizlice dağıtmaktaydı.¹⁵⁵ Ancak tüm bu çabalar Kürtler arasında pek etkili olamamış ve Kürtlerle Ermeniler arasında Taşnakların istediği gibi iyi bir ilişki kurulamamıştır.¹⁵⁶ Diğer yandan Ermeni Komiteleri ile Bulgar komitelerinin ilk defa ilişkiye girmeleri ise 1896 isyanlarından sonra olmuştur. Bu bağlantı Taşnakların Balkanlardaki temsilcisi Filibe Ermeni Okulu müdürü Rostom tarafından sağlanmıştır. Bu birliğin sağlanmasından sonra Türkiye'deki eylemlerde kullanılacak bombalar Bulgar uzmanlarca hazırlanmış, Bulgaristan'da askeri eğitim görmüş olan Ermeni gençleri, Taşnakların eylemlerinde önemli görevlerde bulunmuşlardı.¹⁵⁷ Ayrıca Türk-Bulgar sınırında Boris Sarafov'un desteği ve Taşnakların para yardımları sayesinde Bulgar ordusunda yüzbaşı Bogosyan'ın idaresinde gizli bir askeri okul da açılmıştır.

Yine bu bağlantı doğrultusunda Paris, Londra, Milano ve diğer büyük Avrupa kentlerinde Pro-Armenia tarafından düzenlenen mitinglere Bulgar ve Makedonyalılar da destek vermekteydiler. 15 Şubat 1903'te Paris'te, Ermeni ve Makedonya milletinin haklarını savunmak için Taşnak-Makedonya ve Bulgar komitelerinin birlikte organize ettikleri mitingde, Makedonyalıların ve Ermeni halkının çok kötü bir durumda oldukları, bu duruma son vermek için başta Fransa olmak üzere diğer Avrupa devletlerinin Berlin Antlaşması'nın 23. ve 61. maddelerinin 11 Mayıs 1895 tarihli memorandum gereğince uygulanması için Osmanlı Devleti'ne baskı uygulamaları istenmekteydi.¹⁵⁸

konusu komitenin amacının malum olduğu üzere bu gibi eylemlerin önlenmesi gerektiği bildirilmekteydi. B.O.A, A. MKT. MHM, 1322.S.20, D.N:549, G.N: 4.

¹⁵⁵ GAZİGİRAY, a.g.e, s.121, Abdülhamit yönetimine karşı diğer unsurların da desteğini almak isten Taşnaklar yayınladıkları bir bildiriye baskıcı yönetime karşı bütün Osmanlıları yani Türkleri, Ermenileri, Arnavutları, Arapları, Süryanileri ortak mücadeleye davet etmekteydiler. Bkz. Feroz AHMAD, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Düşünceler", Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923), İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s.19.

¹⁵⁶ URAS, Tarihte Ermeniler..., s.540.

¹⁵⁷ a.g.e, s.541.

¹⁵⁸ UÇAR, a.g.e, s.43-44.

1908 Temmuzunda, İstanbul'dan en ücra köşelere kadar olan yerlerde Taşnaklar, İttihat ve Terakki'nin müttefikleri olarak ortaya çıkmışlar ve silahlarını bıraktıklarını açıklamışlardı. 1908-1912 dönemlerinde ise Anadolu'da tarımsal, yönetsel ve yargısal reformların yapılmaması ve İTC'nin merkezileştirme politikalarına rağmen, görünürde Osmanlılık çizgisine sadık kalan Taşnaklar, örgütlerinin ulusal özelliklerini korumuşlardır.¹⁵⁹

Tüm bunların sonucunda Hınçaklar ile Taşnakları karşılaştığımızda, Taşnakların, bağımsızlık esasını Hınçaklardan daha fazla vurguladıklarını görmekteyiz.¹⁶⁰ Eylemler konusunda da Hınçak ve Taşnak arasında bir tezatlık söz konusuydu: Hınçaklar genel ayaklanmalara sıcak bakarken, Taşnaklar bu hareketlere ne sıcak bakmışlardı ne de böylesi bir konuyu programlarına almışlardı.¹⁶¹ Ayrıca Taşnaklar, dış ilişkilerinde Hınçaklardan daha başarılı olmuş ve Ermeni olmayanları da üye olarak kabul etmişlerdir. Bu nedenle, Bulgar Santralistleri, Makedonya komiteleri ve Kürtlerle anlaşma girişimlerinde bulunmuşlardı. Yıldız suikastıyla ilk defa şehir terörizmini uygulayan Taşnaklar, genel özellikleri itibarıyla Doğulu olarak kalmışken, Hınçaklar ise daha Avrupalı idiler.¹⁶²

Tüm bunlara rağmen aslında Hınçak ve Taşnak komiteleri sosyolojik olarak özdeşiler ve amaçları aynı idi: Türkiye Ermenilerinin kurtarılması ve savunulması.¹⁶³ Bunun için de Osmanlı Devleti üzerindeki Avrupa Devletlerinin ekonomik ve mali etkisini kavradıklarından her iki örgütte kanlı bir isyan, kanlı bir bastırma yöntemiyle, "katliam" var diye Avrupa kamuoyunu ayağa kaldıracak, bunun sonucunda büyük devletlerin müdahalesiyle özerklik veya bağımsızlık elde edeceklerini düşünüyorlardı.¹⁶⁴ Nitekim Ermeni Sorununun siyasal çözümünü gerçekleştirmek için yapılan eylemlerde, hep Avrupalı Devletlerin dikkatini çekerek bu ülkelerin müdahalesini beklemişlerdir.

Tüm bunların yanında her iki komite de, Ermeni sorununda Avrupalı işçi ve sosyalistlerin de desteğini alarak kendileri ile kapitalist olan Avrupa arasına bir sınır koymaya çalışmış, bu nedenle her iki parti de programlarının sosyalist yanına giderek artan bir önem vermişlerdir.

¹⁵⁹ MINASSIAN, a.g.e, s.81; Feroz AHMAD, "Unionist Relations With The Greek, Armenian, and Jewish Communities of The Ottoman Empire, 1908-1914", (Der: Benjamin Braude-Bernard Lewis), C. I. Newyork. 1982, s. 422.

¹⁶⁰ URAS, Tarihte Ermeniler..., s.451.

¹⁶¹ MINASSIAN, a.g.e, s.38.

¹⁶² TUNAYA, a.g.e, s.570.

¹⁶³ a.g.e, s.22.

¹⁶⁴ Sina AKŞİN (Ed.), Türkiye Tarihi, C.III, Cem Yayınevi, İstanbul, 1997, s.172

Her iki komitenin benzer diğer bir özellikleri tedhişe önem vermeleriydi. Komite eylemlerine muhalif olan, komiteye para yardımı yapmayan veya komiteden ayrılan Ermenilerin hemen hemen hepsine karşı bu yöntem kullanılmıştı.¹⁶⁵

Ermeni yazarlardan gerek Papazian gerek Katchaznoui'ye göre, Taşnakların kendilerine katılmayan herkesi hain ilan ederek, kendi ırkından olanlara bile terör uygulamaları, örgütün eylemlerinin ağırlığını oluşturmaktaydı.¹⁶⁶ Bu bağlamda Truşak'ın İstanbul ve Trabzon olaylarından sonra yayınladığı bir bildirimde, devlete sadık Ermeni memurların öldürüleceği belirtilmekteydi.¹⁶⁷ Yine Papazian Taşnakların kendi yasalarının, yargı organlarının ve bu yargı organlarının vereceği kararları uygulayacak olan "Mauseristler" adı verilen bir suikastçılar ordusunun bulunduğunu belirttikten sonra,¹⁶⁸ ayrıca Ermeni teröristlerin, Osmanlı Devleti'nde dikkati çekecek ani çatışma yöntemlerini benimsediklerini, Rus Norodovoletz'lerin ve İtalyan Carbonari'lerinin bile terörist eylemlerinde böylesine zengin bir yöntemle sahip olmadıklarını, işlenen cinayetlerin Ermenilerin yüreğini sızlatıp, uygar dünya önünde güç durumda bıraktıklarını bildirmekteydi.¹⁶⁹ Gerçekten de Taşnakların kendilerine yardım etmek istemeyen Ermeni zenginlerini, şehirlerde sokak ortalarında öldürmeye başlamalarıyla birlikte Ermeni öldürme olayları kasabalara ve köylere kadar yayılmıştır.¹⁷⁰

Hıncaklarla Taşnakların son olarak belirtilmesi gereken diğer bir ortak özelliği ise gerek ulusalcı amaçları, gerekse kitlesel zorbalıklar uygulamaları ve seçilmiş insanları planlayarak öldürmeleri bakımından, Yunanistan ve Bulgaristan'da daha önce kurulmuş ve başarı kazanmış ayaklanmacı örgütlere benzerlikleri idi.¹⁷¹

3.2.2.1. Osmanlı Bankası Baskını (14 Ağustos 1896)

Ermeniler tarafından ilk kez bomba kullanılarak gerçekleştirilen Osmanlı Bankası baskını, 1896'da "Şant" (Yıldırım) adıyla İstanbul'da kurulan bir genel ihtilal cemiyeti,

¹⁶⁵ Komitelere yardım etmek istemeyen Ermenilere yönelik tedhiş hareketinde bulunan komiteciler, zabıtaca tutuklanıp yargılandıktan sonra çeşitli hapis cezalarına çarptırılmışlardır. Dersaadet Cinayet Mahkemesi'nde yargılanan ve çeşitli hapis cezalarına çarptırılan Ermenilerin isimleri ve cezaları hakkında Bkz. Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e, C. I, s.23-24.

¹⁶⁶ Türkkaya ATAÖV, "İki Olağanüstü Ermeni Kaynağı -Papazian ve Katchaznoui-". Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları: 628. Erzurum, 12-18 Ekim 1984, s.294.

¹⁶⁷ B. O. A., Dosya Usulü İradeler, DÜİT, Sıra No:25.

¹⁶⁸ TÜRKÖZÜ, a.g.m, s.8.

¹⁶⁹ ATAÖV, a.g.m, s.294.

¹⁷⁰ The Turco-Armenian Question, The Turkish Point of View, The National Congress of Turkey, İstanbul, 1919, s.26.

¹⁷¹ Justin MCCARTHY, (Çev: Bilge UMAR), Ölüm ve Sürgün, İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 1995. s.128.

“Kurban” adında bir tali komite ile Taşnaklar’ın ortak eylemleri sonucunda gerçekleşmiştir.¹⁷² Temmuz 1896’da, Beyoğlu, Karnavola sokağında, Ermeni matmazel Uskuk’un evinde Taşnak, Kurban, Şant komitelerinin üyeleri ile hareketin idarecileri olup Rusya’dan gelen Varto, Mar, Boris isimli Rus Ermenilerinin de bulunduğu toplantıda, hazırlanan plana göre, Samatya’da yapılacak hareketler Kurban komitesine, Üsküdar bölgesi Üsküdar Taşnaksütyun çeteleri başkanı Avo’ya, Hasköy bölgesi ise Hraç’ın sorumluluğunda olacaktır.

Hazırlanan eylem planına göre; Beyoğlu’nda, Ağacamii’nden başlayarak İstanbul’un çeşitli yerlerinde, köprünün iki başında, Galata Ermeni Büyük Merkez Okulu’nda, Tepebaşı’nda, Galatasaray’da, Tünel dolaylarında ve diğer önemli yerlerde kiralanmış odalarda 8-10 kişiden oluşan komite kuvvetleri pusuya yatacak ve daha sonra bu komite üyeleri ilerleyen süreçte halka bomba yağdırarak hükümet merkezinin başlıca önemli noktalarını işgal edecek; bu arada bombalı 6 komiteci, Zaptiye Nazırına (Nazım Paşa) saldıracak; ayrıca Beyoğlu’nun başlıca caddelerinde siperler kazılacak; göç eşyası götürülüyor izlenimi verilecek olan öküz arabalarına, torbalar içinde kum ve taş doldurularak gereken yerlerde arabaların öküzleri çıkarılarak bu yüklü öküz arabaları ile barikat yapılacak ve nihayetinde Osmanlı Bankası işgal edilerek içindekilerle birlikte havaya uçurulacaktır.

Bu plan çerçevesinde bombalar Galata’da bulunan İngiliz okulunda görevli olan Ohannes tarafından bu okulda saklanmış, hazırlıklar aşamasında gereken yerlere rahatça girip çıkabilmek için buraların anahtarları sağlanmış, gerekli olan 100 civarındaki tüfenk de Bulgaristan’daki komite merkezinden getirilmişti. Yine Üsküdar’da iki kardeş olan Arapkirli Serkiz ile Mikael adlı Ermenilere, büyükleri 15, küçükleri 10 kuruştan ısmarlanan bombalar, öküz arabalarıyla Kabataş’a oradan da Beyoğlu’na getirilmiştir. Üzerlerinde Taşnaksütyun’un ilk harfleri olan toplam 753 adet olan bomba ve 800 kadar Amerikan yapımı tabanca da eylem esnasında kullanılmak için hazır tutulmuştur.

Taşnaksütyun İstanbul merkez komitesi, olayların başlangıç aşamasında büyük devletlere gönderdiği bir bildiri ile bu eylemlerinin nedenlerini açıkladığı gibi aynı zamanda isteklerini de belirtmiştir. Bildiride şunlar denilmekteydi:

“Biz Türk istibdadına karşı, doğrudan doğruya Avrupa’ya şikayette bulduk fakat meşru olan şikayetimiz sistematik bir şekilde reddolundu. Sultan Abdülhamit de bize kanlı intikamıyla cevap verdi. Avrupa bu korkunç cinayeti gördü ve sustu. Yalnız celladın elinden tutmakla kalmadı. Bizi alçakçasına itaate mecbur etti. Şikayetlerimizin sesini, kanımızın

¹⁷² URAS, Tarihte Ermeniler..., s.507.

içinde boğmaya çalışarak, milli şeref ve haysiyetimizi ölünceye kadar yaraladılar. İnsani haklarımızı bizden esirgemek suretiyle bizi tahkir ettiler, küçük düşürdüler.

Kanımızla takdis olunmuş, işlenmiş isteklerimizle şimdi gözlerimizin önünde kara bir hayal gibi dikilmiş olan mukaddes intikam fikri de birleşiyor. Bize Avrupa, ölüm getiren kayıtsızlığıyla hak kuvvetli olanındır, dedi. Biz zayıflar da, Sultanın artık tahammül edemeyeceğimiz boyunduruğumu parçalamak için bilgi yollarına müracaatla bütün vasıtaları aramaya koyulduk. Diplomasi oyunlarının zamanı artık geçti.

Yüz binlerce şehitlerimizin döktüğü kanlar, kurtuluş ve hürriyet istemek için bize hak veriyor. Düşmanlarımızın yaptıkları iltifatlara rağmen biz ancak elzem olanı istedik ve şimdi de istiyoruz yani;

1-Ermenistan için altı devlet tarafından seçilecek asli ve milliyeti Avrupalı bir komiser.

2-Valilerin, mutasarrıfların, kaymakamların bu büyük komiser tarafından seçilmesi ve Padişah tarafından tasdiki.

3-Avrupalı subayların komuta ve idaresinde yerli milletlerden milis, jandarma ve polis teşkili.

4-Avrupa sistemine göre adli ıslahat.

5-Din, eğitim ve basının tam serbestisi.

6-Memleket varidatından dörtte üçünün mahalli ihtiyaçlara tahsisi.

7-Ödenmemiş vergilerin kayıtlarının silinmesi.

8-Son vukuatın mucip olduğu zararların hafifletilmesi için beş sene vergi alınmaması ve ondan sonraki beş senede ancak hükümete ait vergilerin alınması.

9-Ermenilerden gasbedilmiş taşınamayan malların derhal asıl sahiplerine iadesi.

10-Bütün Ermeni muhacirlerinin serbestçe yerlerine avdetleri.

11-Ermeni siyasi suçluları hakkında genel af.

12-Yukarıdaki maddelerin tatbikine nezaret etmek üzere Avrupa devletleri mümessillerinden muvakkat bir komisyonun Ermenistan'ın başlıca şehirlerinden birisinde oturması.

Tekrar ediyoruz; maksadımıza erişmek için hiçbir fedakarlık karşısında duraksamayacağız. Binaenaleyh kendimizi her türlü mesuliyetten hariç tutuyoruz. Genel karışıklık esnasında yerli ve yabancılardan kurban gideceklerin gaip olmasına şimdiye kadar acıyoruz. Genel felaket önünde müteessiriz. Ancak matem hikmeti ve manası yoktur. Biz öleceğiz bunu biliyoruz. Fakat Ermenilerin kemiklerine kadar işlemiş olan ihtilal, insani

haklarımızı almadıkça son Ermeni hayatta kaldıkça, padişahların tahtını tehditte devam edecektir."¹⁷³

Sonuçta tüm bu hazırlıklardan sonra 26 Ağustos 1896'da bir grup Ermeni, Osmanlı Bankası'na saldırarak memurları esir alırken, bir diğer grup ise Babıali'yi bombalama eylemlerine girişmekteydi. 26 Ağustos'ta yapılan baskına bizzat katılan Hayik Tıryakyan, kendi ifadesiyle baskın sırasında Osmanlı Bankası içinde olup bitenleri şöyle anlatmaktaydı;

"26 ağustos sabahı saat 6.30'da çocuklar toplandı. Bomba torbaları omuzlarda, bombalar elde olduğu halde çıktık. Bankaya yaklaştığımız zaman öncü olarak giden arkadaşım attığı bombalar ve silahların seslerini işittik. Daha ziyade heyecanla koşmaya başladık. Esasen büyük caddede karışıklık başlamıştı. Herkes korku ve dehşet içinde öteye beriye koşuyordu. Banka'ya yetiştik ve içeriye saldırdık. Aşağıda kapının önünde bizden üç kişi devrilmişti. Sonradan birisini yaralı bulduk. Bizimkiler dışarıda ateş yağdırırken içerdeki bankanın memurları titreyerek renkleri uçmuş bir halde deliklere girmişlerdi. Kendileri için korkacak bir şey olmadığını, yalnız hareket etmemelerini bağırarak söyledim. Bizi hırsız sanmışlardı. Müsterih oldular. Bombaların seslerini işitince yine ümitsizliğe düştüler. Birkaç saat devam eden bomba gürültülerinden sonra nihayet yaptığımız hükümete karşı bir gösteri olduğuna emin oldular. Çarpışmanın kızgın zamanında beş arkadaşla yukarı çıkmaya başladım. Yukarı çıkınca dışarıdaki arkadaşlara başarıımızı bildirdim. Mendilimi çıkarıp zafer bayrağı olarak bacaya bağladım ve dışarıdaki başı bozuk ve asker kalabalığına bir bomba attım. Acı acı feryatlar koptu ve bir biri üzerine yığılarak kaçışmalar başladı. Yaralıları ve ölenleri kaldırıyorlar, yerlerine yeni askerler getiriyorlardı. İkinci bombayı da attım. Bundan sonra birkaç bomba daha fırlattım. Bombalar çok büyük zayıat verdi. Dokunduğunu derhal öldürmüyor, fakat etlerini parçalıyor, azap ve ıstırap içerisinde kıvrandırıyor. Özellikle büyük bombalar top sesi çıkarıyorlar ve etrafa dehşet saçıyorlardı. Devamlı olarak tabanca ve bomba sesleri işitiliyordu.

Karşıdaki ve uzaktaki evlerin balkonlarından, pencerelerinden bir çok insanlar ilgi ve heyecanla bize bakıyorlardı. Yanımda bankayı tamamen havaya uçuracak kadar çok miktarda dinamit vardı. Arkadaşları hatırladım ve onlara kulak verdim. Aşağıdan gürültü gelmiyordu. Acaba öldüler mi diye düşünmeye başladım. Çok müteessir oldum ve ağlamaya başladım. Daha bir saat öncesinde hepsi hayatta idiler. Bir pencereye yaklaştım. Bizim çocuklarmış,

¹⁷³ GAZİGİRAY, a.g.e, 185-187.

onlar da beni arıyorlarmış. Aşağı indim, Garo¹⁷⁴ ile beraber direktörün odasına gittik, mabeyn baş katibi oradaydı. Şartlarımız yazılacaktı, sordular şöyle söyledik:

1-Bütün memleket içerisinde sükun ve asayişin sağlanması,

2-Devletler tarafından, gönderilen isteklerimizin, icra ve tatbikinin taahhüt olunması,

3-Bütün bu çarpışmalara katılanların serbest bırakılmaları ve haklarında takibat yapılmaması,

4-Bunlar kabul edilmediği takdirde bankayı kendimizle birlikte berhava edeceğimiz

Çarpışan 17 kişi kalmıştı, üç kişi ölmüş, 6 kişi yaralanmıştı. Bombalar azalmıştı. Bazıları bunları doldurmakla meşgul oluyorlardı. Diğerleri de pencere kenarlarında iyi siperler tutmuşlar, kapıya yaklaşanlara ateş ediyorlardı. Çocuklar, neşeliydiler. Ölünceye kadar dövüşmeye hazır olduklarını söylüyorlardı. Bizimkiler görüşmek için dışarıya beyaz bayrak uzattılar. Çocuklara bomba atmamaları tenbih edildi. Banka memurlarından iki kişi müzakere için dışarı çıkacaklardı. Akşam olmuştu. Uğradığımız zararlar çoktu. Verdiğimiz kurbanlar da çoktu. Düşman tarafında zayıflık büyüktü. Yaralılar uluyarak yerlere seriliyordu. Duydukları ıstıraplar, acılar müthiş olmalıydı. Yavaş yavaş askerler bankanın önünden çekilerek biraz daha uzakta durmuşlardı. Bütün silahlar bizim bulunduğumuz binanın pencerelerine dönüktü, mecnunlar, bizim aptallar gibi başımızı dışarıya çıkarmamızı bekliyorlardı. 150 kadar memur, çoğu Avrupalı, önümüzde fareler gibi titriyorlardı. izinsiz bir adım bile atamıyorlardı, yerlerinden kımıldamalarına izin vermiyorduk, daima elimizde tuttuğumuz tabancalar, bombalar bunlarda can bırakmamıştı. Bir çokları 4-5 saat kadar deliklerde kaldıklarını bize hikaye etmişlerdi. 20-30 memur, 6-7 saat ufak bir odada pis yerde mahpus kalmışlardı. Özellikle düdüklerimizin garip sesleri kanlarını donduruyordu.”¹⁷⁵

Hayik Tıryakyan'ın bu ifadesinin yanında ayrıca baskınından sağ bir şekilde kurtulan Ermeni komitecilerle Banka Müdürü Sir Vincent'in yanında kalırken görüşen sekreter F. A. Baker bize Osmanlı Bankası baskını hakkında bilgi vermektedir. Baker'in konuyla ilgili yazdığı rapor şöyle idi:

“İstanbul Osmanlı Bankası baskını, üç ay önce yabancı ülkelerdeki komiteler tarafından tertip edilmiş, hareketi idare edecek olanlar üç hafta önce İstanbul'a gelmişlerdir. Osmanlı Bankası, saldırılacak yerlerden sadece bir tanesi imiş. Planlarına göre, Babiali, Ermeni Patrikhanesi, İstanbul'un Bakırköy'e kadar olan kısmı, Credit Lyonnais Bankası, Voyvoda Karakolu, Galatasaray Polis Karakolu, Aya Tiryada Rum Kilisesi saldırılacak

¹⁷⁴ Sözü edilen kişi II. Meşrutiyet Meclisi'nde Erzurum mebusu Armengaro olarak tanınan Karakin Pastırmacıyan'dır.

¹⁷⁵ GAZİGİRAY, a.g.e, s.183-185.

hedefler olarak tespit olunmuş. Bombalar Türkiye 'de imal olunmuş. Dinamitler Türkiye 'den temin edilmiş. Bankaya saat 13.00 'te hücum edilmiş, aynı anda, bankaya yardım gelmemesi için Voyvoda Polis Karakoluna da saldırılmış.

Bankalara saldırıyı planlarına dahil etmelerinin sebebi, bu müesseseler diğer devletlere ait olduğu için Türklerden istediklerini almanın daha kolay olması, savunulmasının rahat oluşu, teşebbüsün dikkatleri çok daha fazla üzerlerine çekebileceği ve böylece Ermenileri cesaretlendireceği gibi hususlarmış. Bomba kullanışlarını da, yeni silah olarak dehşet saçacağı düşüncesiyle izah ediyorlar.

Saldırganların hepsi, üç reis istisna edilirse, Türk tabiiyetinde hamallardı. Reislardan biri olay yerinde öldürülmüştür. İki İstanbullu değildir, Vanlı Ermenilerdir. Rusça, Fransızca, Türkçe ve Rumca biliyorlardı. Üçüncüsü herhalde burada çok yaşamış olacak ki şehri çok iyi biliyordu. İstedikleri ıslahatı elde etmedikçe yeni bir teşebbüste daha bulunacaklarını ve bu hareketlerinin müthiş olacağını söylediler. Türklere karşı kin ve nefretleri her türlü tahminin üzerindedir. İstanbul'a yeniden Makedonya yoluyla döneceklerini ve bundan sonraki görevlerinde başarılı olacaklarını söylediler.

Arkadaşlarının bomba ile çok zarar verip vermediğini, çok asker ölüp ölmediğini, askerinin Ermeniler üzerine ateş edip etmediğini merak ediyorlardı. Bankadaki bütün Türk memurlarını, bankayı havaya uçurmadan önce öldürmek niyetinde olduklarını, ancak olay umduklarından çabuk bittiği için buna vakit bulamadıklarını söylediler.¹⁷⁶

Doğal olarak tabi ki gerek Hayik Tıryakyan'ın gerekse Baker'in ifadelerinde yer alan bütün bu gelişmeler banka içinde yaşanırken Osmanlı Hükümeti de baskını bir an önce sona erdirmek için gerekli olan tedbirleri düşünmekteydi. Nitekim bu yüzden Saraydan güvenlik kuvvetlerine giden emirde, olayların gece (26 Ağustos) kesinlikle bastırılması ve aralıksız bilgi verilmesi istenmişti. Aynı akşam Zaptiye Nezareti'ne gönderilen olağanüstü emirde de, askerinin bankaya girerek, memurları çıkarması, soyguncuları ele geçirmesi, bu arada Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında bir çatışmaya meydan verilmemesi, yabancıların korunması ve eşkıyaların canlı olarak ele geçirilmesi istenmekteydi.¹⁷⁷ Dışarıda Osmanlı Hükümeti bu hazırlıkları gerçekleştirirken komiteciler özellikle 3 ölü vermeleri ve bombalarının azalması karşısında umutsuzluğa kapılmışlardı. Planlarını uygulamayacaklarını düşünen komiteciler bu yüzden hükümetle anlaşma zemini aramışlardır. Sonuçta asilerle yaptıkları uzun görüşmeler sonucu Banka direktörü ve Rus elçiliği tercümanı Ermeni

¹⁷⁶ GÜRÜN, a.g.e, s.214-215.

¹⁷⁷ İhan SELAHATTİN, "Ermenilerin İstanbul'daki Osmanlı Bankası Baskını", İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi, Ayrı Basım, İstanbul, 1987, s.21.

isteklerini Saray'a iletmek üzere izin almışlardı. Direktör ile Rus elçiliği baş tercümanı Maximoff Saraya geldiklerinde Abdülhamit, daha kötü olaylara özellikle siyasi bir soruna sebebiyet vermemek kaygısıyla, meseleye ılımlı yaklaşmış ve olayın çözümlenmesini tamamıyla Maximoff'un sorumluluğuna bırakmıştır. Gece Bankaya geri dönen Maximoff'un, isyancılarla yaptığı görüşmelerde, isyancılar özellikle Armen Garo, şartlar kabul edilmeden önce eyleme son vermek istemiyorlardı. Maximoff ise bunları sonradan konuşabileceklerini, eğer gece boyunca eylemlerine devam edecek olurlarsa daha büyük katliamlara neden olabileceklerini ve padişahın her an için kararını değiştirebileceğini, isteklerinin son derece aşırı olduğunu, bu yüzden daha fazla ileri gitmemeleri gerektiğini söyledi. Çok uzun görüşmelerden sonra isyancılar, bankadan dışarı çıkmayı kabul ettiler. Eğer bir saldırıya uğrayacak olurlarsa öncelikle Maksimoff'u öldürecekleri yolunda tehditler yağdırıyorlardı. İsyancılar yanlarında Maximoff olmak üzere iki sıralı süngülü askerler arasından rıhtıma giderek, orada Banka Genel Müdürünün yatına binerek Marsilya'ya gönderilmişlerdir. Böylece baskın bu şekilde son bulurken, olaylar ise henüz sona ermemiştir.

İstanbul'da genel bir ayaklanma çıkarmak gayesinde olan Ermeni komiteciler yanlarına tarafsız kalan Ermenileri ve Rumları da çekmek için Taksim'deki Saint Trinite adlı Rum kilisenin havaya uçurulması ile Ermeni Patrikhanesi'nin de tahrip edilmesini planlamaktaydılar. Ancak Ermeni komitecilerin bu plan için yeterli zamanları kalmamış ve söz konusu eylemler gerçekleştirilememiştir.¹⁷⁸

Ermenilerin baskın günü Sadrazam'ı kurşunlama girişimleri, asker, polis ve halka bomba ve silahla saldırımları nedeniyle bir çok sivil ve askerin ölmesi, nihayetinde Cuma namazı için giden Sultanın bandosuna oldukça büyük zayıflıklar verdirilmesi, İstanbul halkını ayağa kaldırmış, Müslümanlar ve Ermeniler arasında birkaç gün süren kanlı olaylar yaşanmıştır. Bir yandan evlerden, balkonlardan bombalar atılıyor diğer yandan bomba atılan pencerelere ateş ediliyordu.¹⁷⁹ Ortaya çıkan karışıklıkları önlemek için polis veya askerin kullanılması Avrupalı Devletlerin tepkisine neden olacağından, geriye halkın kendisini sopalarla koruması zorunluluğu kalıyordu. Bu konuda oldukça hassas davranan hükümet, olayları bastırmak için yayınladığı talimatta şu esaslara yer veriyordu,¹⁸⁰

-Ahaliden birbirlerine silah veya sopayla saldıranların hemen tutuklanacak ve kimsenin sokaklarda sopa veya silah ile gezmesine izin verilmeyecektir.

¹⁷⁸ Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e, C. II, s.355.

¹⁷⁹ NURİ, a.g.e, s.839.

¹⁸⁰ Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e, C. II, s.342-343.

-Hangi sınıftan ve dinden olursa olsun sokaklarda topluca gezilmemesi ve eğer toplu olarak gezilecek olursa topluluklar derhal dağıtılacaktır.

-Olaylar sırasında güvenlik açısından han veya hamam gibi yerlere sığınan Ermenilerin, saldırılara karışmadıkları takdirde güvenlikleri korunacaktır.

-Yağma hareketlerinin yasaklandığı, yağmalanan mal var ise bunların kime ait oldukları belirlenerek polis merkezlerine gönderilecektir.

-Yabancı tebaanın mal, can ve ırzları koruma altına alınacaktır.

Olaylar sırasında Osmanlı Hükümeti'nin çok sıkı tedbirler almasına rağmen 26 Ağustos sabahından akşamına kadar meydana gelen olayları rapor halinde Fransız Hariciye Nazırlığına gönderen elçilik maslahatgüzarı M. De Bouliniere, Ermenilerle polis ve askerler arasındaki çatışmaların gün boyunca devam ettiğini Türk ahalinin sopa ve bıçaklarla Galata ve Beyoğlu'nda Ermeni ahalinin üzerine saldırdıklarını ve yağmaların gerçekleştiğini, *Fleche* zırhlısının İstanbul'a geleceğini ve gerekirse elçilik görevlileri ile oraya sığınanların korunmaları için gereken önlemlerin alındığını bildirmekteydi.¹⁸¹ Yine M. De. la Bouliniere bu taraflı ifadelerine rağmen Hanotau'ya gönderdiği 30 Ağustos 1896 tarihli mektupta, 29 Ağustos akşamı, Galata'daki bir Ermeni evinden atılan bombalarla bir Yüzbaşı ile çok miktarda askerin öldüğünü, ev sarılıp ele geçirildiğinde evden 62 Ermeni'nin çıkarıldığını vurgulamaktaydı.¹⁸² Olayların asıl sorumlularının Ermeni komiteciler olmasına rağmen olaylar sırasında İstanbul'da olan Alman Nasyonal-Sosyalist Partisi'nden Helmut Von Gerlach de olayları şöyle aktarıyordu: "*Liman işçileri ve güçlü Türk hamalları, Galata, Kadıköy, Pera ve diğer Hıristiyan mahallelerine doğru hareket ettiler...Kalın sopalarla bütün yetişkin Ermenileri öldürdüler. Cinayetler güvenliğin sağlanamadığı iki gün boyunca devam etti ve sonra bitti*"¹⁸³ Sonuçta Osmanlı Bankası olaylarının bastırılmasından sonra Taşnak üyeleri Galata, Samatya ve Patrikhane kiliselerine sığınarak hükümetten af dilemişlerdir.¹⁸⁴ Komite başkanlarından Armen Agnuni ise Samatya'daki Sulu Manastır tepesinde saatlerce İngiliz donanmasının gelişini bekledikten sonra intihar etmiştir.¹⁸⁵ Ayrıca, özellikle Rus, İngiliz ve Fransız elçiliklerinin ısrarlı ve tehditkar tutumları nedeniyle Osmanlı Bankası baskınında eylemcilerle işbirliği yaptıkları sanılan Ermenilerin büyük çoğunluğu, küçük

¹⁸¹ Necdet SAKAOĞLU, "Osmanlı Bankası Olayı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. IV, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994, s.166-168.

¹⁸² URAS, *Tarihte Ermeniler...*, s.516.

¹⁸³ Ramazan ÇALIK, *Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamit Döneminde Ermeni Olayları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s.141.

¹⁸⁴ KANAR, a.g.e, s.21.

¹⁸⁵ CENGİZ, a.g.e, s.25.

yelkenlilere bindirilip vapurlara götürülerek yurt dışına kaçırılmışlardır.¹⁸⁶ Olaylara adı karışın Ermenilerin bu şekilde yurt dışına kaçırılmaları karşısında Sadaret Mektubi Kalemi'nden Zaptiye Nezareti'ne gönderilen 30 Ağustos 1896 tarihli bir arzuda; Osmanlı Bankası personelinden olan ve Dersaadet olaylarına karışın Ermenilerin doğrudan doğruya memleketlerine veya yurt dışına gönderilmelerinin haksızlık olduğunu, söz konusu kişilerin sorgularının yapılarak suçluların tespit edilmesini istemekteydi.¹⁸⁷ Suçluların yakalanması için Osmanlı Hükümeti'nin gayretlerine rağmen olaylara adı karışın Ermeniler, yabancı ülkelerin de desteği ile ülke dışına kaçırılmışlardır. Hatta Osmanlı Bankası'nı bastıktan sonra Fransa'ya kaçın Ermenilerin topluca resimleri Fransa'da yayınlanan "Illustration" adlı dergide yayınlanmıştır.¹⁸⁸

Yine Yves TERNON'un eserinde Osmanlı Bankası baskınına II. Abdülhamit'in İzmirliyan'ı istifaya zorlayıp Patriği Kudüs'e sürdürmesi ve yerine devlete sadık Bartholomeo'u Patrik seçtirilmesi ile Ermenilerden gelen büyük tepkilerin yol açtığını ileri sürmekteydi. Baskını bu şekilde pek de gerçekçi olmayan bir nedene bağlayan TERNON, aslında baskının Padişah'ın tahta çıktığı 31 Ağustos tarihinde yapılması kararlaştırıldığı, ancak böylesi bir eylemin gerçekleşebileceği yolunda hükümetin haber almasıyla baskının erken bir tarihe alındığını ifade ediyordu.¹⁸⁹

Olaylar nedeniyle Sadrazam tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen talimatta, *"Güvenlik kuvvetleri halkın sopa ile birbirlerine saldırmalarını önleyecek, hangi sınıf ve dinden olursa olsun hiç kimse silahlı ve sopalı dolaşmayacaktır. Halk sükunete gelinceye kadar timler yerlerini muhafaza edeceklerdir. Hiç kimsenin bir diğeri evine zorla girmesine imkan verilmeyecektir. Yağmalar önlenerek ve yağma edilen malzemeler toplanarak sahiplerine iade edilmek üzere emniyet komiserliklerinde toplanacaktır. Yabancı*

¹⁸⁶ B.O.A.,Yıldız Arşivi, Kısım 36/ 152; Hüseyin Nazım Paşa, a.g.e, C. II, s. 356; SELAHATTİN, a.g.m, s.23.

¹⁸⁷ B.O.A., A.MKT.MHM, 1314.Ra, 21, D.N:628, G.N:33.

¹⁸⁸ Rus elçilik tercümanı da 31 Ağustos 1896'da Babıali'ye baş vurarak elçiliğinde çalışan 100 kadar Ermeni'yi Rusya'ya göndermek istediğini bildirmişti. 31 Ağustos akşamı Zaptiye Nezareti, Sadarete gönderdiği acil raporunda, Rus tercümanın ısrarla Osmanlı Bankası'nda çalışan 14 Ermeni hademe ile diğeri bankalarda ve Rus elçiliğinde çalışan 100 kadar Ermeni'nin vapurla yurt dışına göndermek istediğini, Osmanlı Bankası olaylarına karışın sadece 4 Ermeni'yi teslim ettiğini, konuyla ilgili ne şekilde bir yol izlenmesi gerektiğini bildirmesi üzerine; aynı akşam Beyoğlu Mutasarrıfı'nın Zaptiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, Rus sefaretinde çalışan Ermenilerin yurt dışına çıkarılmaları işinin hemen yapılması istenmişse de Zaptiye Nezareti, elçilikte çalışan Ermenilerin Türk uyruklu oldukları ve bunların Hükümet kararı olmadıkça ülkeyi terk edemeyeceklerini ileri sürmüştür. Fakat İngiliz, Fransız ve Rus elçiliklerinin bu konudaki ısrarlı ve tehditkar tutumları nedeniyle Osmanlı Bankası baskınında eylemcilerle işbirliği yaptıkları sanılan Ermenilerin büyük çoğunluğu, küçük yelkenlilere bindirilip vapurlara götürülerek yurt dışına kaçırılmışlardır. Bkz. SELAHATTİN, a.g.m, s.22-23.

¹⁸⁹ Yves TERNON, Ermeni Tabusu, Belge Yayınları, İstanbul, 1993, s.143; Yine TERNON'un ifadelerine göre olaylar sırasında, İstanbul'da polis tarafından planlanmış bir katliam hareketinin başladığı. İstanbul'da alt sınıflardan Kürtlerin ellerinde aynı tip bıçak ve sopalarla Galata sokaklarında Ermenilere saldırdıkları ve Ermenilerin iş yerlerinin ve dükkanlarının yağmalandığı hatta 35-40 dolayında Rum, Türk veya Avrupalının da Ermenilere benzetilerek yanlışlıkla öldürüldüğü ileri sürülmekteydi. TERNON, a.g.e. s.145.

uyruklular her türlü saldırıdan korunacaktır. Görevini kötüye kullananlar cezalandırılacaklardır”¹⁹⁰ denilirken; hükümet de Osmanlı Bankası sonrası resmi bir bildiri yayınlamıştır. Bildiride şu ifadeler yer alıyordu; “*Padişah Hazretlerinin cömertçe lütufları sayesinde bütün Osmanlı milleti adil bir yönetim altında, rahat yaşamakta ve herkes her yerde işleriyle uğraşmakta iken, Ermeni cemaati arasında bazı akılsızlar, menfaat sebebiyle ve hatta kendi milletlerine de zararlar açan bazı uygunsuzca hareketlere girişmişlerdir. Bu gibi haller, Ermeni cemaatinin namuslu kimselerini de bezdirdiğinden bozgunculuğa teşebbüs eden bu gibi şahısların şiddetle cezalandırılması için müracaatta bulunmuşlardır. Fesatçılığı adet edinen serseriler, defalarca cezalandırılmış oldukları halde uslanmayıp, çünkü Çarşamba günü Osmanlı Bankası'na, Ermeni çetecilerinden bazı şahıslar, iş bahanesiyle birer, ikişer girerek, sonradan arbeye çıkmıştır. Daha önce hükümet tarafından haber alınması üzerine asker, polis ve jandarma kolları hazırlanmış olduğundan, hemen olay yerine yollanmış ve diğer taraflara da devriye karakolları yetiştirilmiştir. Bankaya giren fesatçılar çıkarılmış ve diğer yerlerde uygunsuzluğun çıkmasına meydan verilmemiş olduğu için sükun temin olunarak...*”¹⁹¹

Olaylarda ölen Ermeni sayısı, Batı kaynaklarında ortalama 4.000-6.000 olarak belirtilirken, cesetlerin arabalarla yüklenecek taşıdığı iddia edilmekteydi.¹⁹² Yine ölenlerin sayısı hakkında Avrupa basını ve kamuoyunda çıkan haberlerden Lepsisus ölü sayısını 4.000-10.000, Feigel 8.000, Sydacoff 24.665 Ermeni-79 Müslüman, Eckardt 10.000, *Times* gazetesi, 2.000 Ermeni-50 Müslüman olarak gösterirken¹⁹³ Alman Hariciye Nezareti'ne gönderilen 1 Eylül 1896 tarihli telgrafta ise Ermeni kiliselerine 5.000'nin üzerinde ölü taşındığı belirtilmektedir.¹⁹⁴ Osmanlı belgelerinde bu konuyla ilgili her hangi bir kayda rastlanılmamıştır. Ancak Batılı kaynakların belirttiği gibi ölü sayısının 4.000-6.000 olabilmesi için çatışmaların haftalarca sürmüş olması gerekirdi. Bütün kaynaklarda belirtildiği üzere Müslümanların sopa ve bıçaklarla girişmiş oldukları çatışmalarda, bu kadar Ermeni'nin öldürülmesi mümkün değildir. Müslümanlardan ne kadar kişinin öldüğüne dair hiçbir yerde bir kayda rastlanılmamıştır. İngiliz belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla, 120 askerin öldüğü ve 25 kadarının da yaralandığı, olaylar nedeniyle 300 kadar Müslüman'ın da tutuklandığı ve hükümetin aldığı önlemlerin yerinde olduğu belirtilmiştir.¹⁹⁵ Ayrıca olaylarla ilgili kurulan özel mahkemelerde tutuklanan Ermeni ve Müslümanlar yargılanmış ve gerekli cezalar

¹⁹⁰ SELAHATTİN, a.g.m, s.24.

¹⁹¹ URAS, *Tarihte Ermeniler...*, s.514.

¹⁹² GÜRÜN, a.g.e, s.215; SAKAOĞLU, a.g.m, s.168; SÜRÜEL, a.g.e, s.67.

¹⁹³ B.O.A, Hazine-i Evrak, Karton 109, Tercüme Odası, No, 540.

¹⁹⁴ ÇALIK, a.g.e, s.142-143; SELAHATTİN, a.g.m, s.12.

¹⁹⁵ GÜRÜN, a.g.e, s.216.

verilmiştir. Nitekim Osmanlı Hükümeti yabancı temsilciliklere 300 kadar Müslüman'ın tutuklandığını gayri resmi olarak bildirmiştir.¹⁹⁶

Osmanlı Bankası baskını ve bu arada İstanbul'un değişik yerlerinde ortaya çıkan olaylar Avrupa'da büyük yankılara neden olmuştur. Osmanlı Bankası Baskını ile ilgili olarak Avrupa basınında Türkler aleyhinde yazılar çıkmış, Türklerin Ermenileri olaylar sırasında sopalarla öldürdükleri yazılmıştır. Bu nedenle büyük devletlerin elçileri Abdülhamit'in sarayına gitmiş ve padişahı yemekten kaldırtarak kendileriyle görüşmeye mecbur etmişlerdi. Abdülhamit elçileri, böyle bir şeyin gerçekleşmediği yolunda ikna etmeleri üzerine elçiler Padişahı selamlayarak saraydan ayrılmışlardır.¹⁹⁷ Yine olaylardan bir gün sonra büyük devletlerin İstanbul'daki elçileri Babıali'ye vermiş oldukları notada, askerın olaylara geç müdahale ettiği gibi saldırılara karşı da kayıtsız kaldığını, polisin de bu olaylar içinde yer aldığı iddiasında bulunmuşlardır. Bu notaya karşılık olarak Babıali verdiği cevapta, isyancıların eylemlerinin önceden öğrenilmiş olduğundan asker ve polis sayısını arttırdıklarını, Osmanlı Bankasını basan teröristlerin, orada bulunan asker ve polise saldırımları, tedbir alınmadığı yolundaki iddiaları çürüttüğünü, geçen yıl olan olaylardan dolayı İstanbul, Beyoğlu ve Galata'da süvari ile piyade kollarının gezdirildiğinin herkes tarafından bilindiğini, Ermenilerin yaraladıkları 30 kişinin Gümüşsuyu Hastanesi ile askeri hastanelere gönderildiğini, Ermenilerin bu hareketlerinin, Müslümanları galeyana getirdiğinden olayların daha da büyümemesi için isyancıların itaate davet edildiklerini, yine polis ve askerın Ermeni aramak bahanesiyle yabancıların ev ve mağazalarına girdikleri yolundaki iddiaların asılsız olduğunu, bu aramaların bomba, tabanca atan Ermenilerin ele geçirilmesi için yapıldığını, Samatya Kız Okulu'nda yapılan aramalarda öğretmen Agavni'nin dolabında 37 adet bomba, 7 tane kapsül ve 4 kutu tabanca kurşunu bulunduğunu, isyancı Ermenilerin bir daha böylesi bir olay çıkarmamaları için tutuklanan Ermeni ve Müslümanlardan suçlu görülenlerin mahkemeye sevk edildiği bildirilmiştir.¹⁹⁸

İstanbul'daki Büyükelçilerin bu tepkilerinin yanında, ayrıca özellikle İngiliz *Reuter* ajansının İstanbul'da yalnız Ermenilerin değil tüm Gayrimüslimlerin katliama uğradıkları yolundaki tarafı haberlerine dayanan başta Fransa olmak üzere bazı Avrupa Hariciye Nazırları, Osmanlı temsilcilerini çağırarak bu olaylar nedeniyle çok ağır hakaretlerde bulunmuşlardır.

¹⁹⁶ SAKAOĞLU, a.g.m, s.168.

¹⁹⁷ EROĞLU, a.g.e, s.80.

¹⁹⁸ SELAHATTİN, a.g.m, s.6-7.

Fransız Hariciye Nazırı M. Hannetau, 29 Ağustos 1896'da yanına çağırıldığı Türk Büyükelçisi Salih Münir Paşa'ya, Osmanlı Devleti'nde ne Ermenilerin ne de yabancıların güvenlikte olduğunu, eğer Osmanlı Devleti bu karışıkların önünü almazsa başına büyük felaketlerin geleceğini ve Avrupa devletlerinin bu felaketin gelmesini davet edecekleri yolunda tehdit etmişti. Hannetau, ayrıca ülkesinin Fransız uyruklu veya Fransız himayesinde olan Katoliklerden biri ölecek olursa İstanbul'a bir donanma göndermeyi düşündüğünü belirterek, eğer reformlar zamanında yapılmış olsaydı bu durumların yaşanmamış olacağını da sözlerine eklemişti. Bunun üzerine Salih Münir Paşa ise aldığı son haberlere göre İstanbul'da Ermeni anarşistlerin çıkardığı olayların bir daha yaşanmaması için gerekli önlemlerin alındığını belirtmişse de Salih Paşa'nın sözünü kesen Hannetau, Paşa'ya felaketi önlemeyi istiyorlarsa asayişin gerçekten sağlamaları gerektiği yolunda sert bir cevap vermiştir.¹⁹⁹

Yine Osmanlı Bankası baskını esnasında İngiltere'nin İstanbul'daki postanesinde çalışan iki Ermeni memurun ölmesi üzerine İngiltere, Babıali'ye gönderdiği bir notada, bu Ermenilerin ailelerine tazminat ödenmesini ve bu iki Ermeni'yi İngiliz olarak addeden İngiltere'ye, Osmanlı Devleti'nin tarziye vermesini istemişti.²⁰⁰

Avusturya Hariciye Nazırı Kont Galovski ile Viyana Büyükelçisi Mahmut Nedim Paşa arasında geçen görüşmelerde de, Galovski, Avrupa'nın bu gibi olaylara kayıtsız kalmayacağını, başkentlerinde adam öldürülmesine izin veren bir hükümetin sözüne asla güvenemeyeceğini belirttikten sonra İstanbul'da ki olaylarla ilgili olarak şunları söylemişti: *"...Bomba atan insanları cezalandırabilirsiniz, fakat bir takım günahsız insanlar sokak ve evlerde askerlerin gözü önünde katledilmiştir."*²⁰¹

Osmanlı Bankası baskınından sonra yabancı başkentlerdeki Osmanlı elçilerinin olaylar nedeniyle suçlanmaları ve hakarete uğramaları üzerine Osmanlı Hariciye Nezareti elçilerine telgraflar göndererek olaylarla ilgili olarak onları bilgilendirmek istemiştir. Gönderilen telgraflarda isyancı Ermenilerin İstanbul'un değişik yerlerinde aynı anda saldırıya geçtikleri, bu saldırılarda tabanca ve kamalardan başka dinamit ve demirden yapılmış birçok bombanın kullanıldığı, Osmanlı Bankası'na 31 kişilik Ermeni topluluğunun üçer beşer kişilik guruplar halinde geldiği ve bankaya giren Ermenilere banka güvenlik görevlisinin ne için geldiklerini sorması üzerine orada bulunan askerler üzerine ateş açarak öldürdükleri, daha sonra askerlerin cesetlerini Tramvay caddesine attıklarını bildiriliyordu. Bildiride, ayrıca bu

¹⁹⁹ a.g.m, s.4-5.

²⁰⁰ a.g.m, s.8.

²⁰¹ a.g.m, s.6.

gelişmeler esnasında doğan panik havasından yararlanan Ermenilerin bankanın kapısını kapatarak dışarıdaki halk üzerine ateş açmaları sonucu halktan bir çok kişiyi öldürdükleri, Osmanlı Bankası memurlarından iki kişinin bir halata sarılarak pencereden kaçarken askerlerin kendi vücutlarını siper etmeleri sayesinde kurtulmayı başardıkları ifade edildikten sonra Ermenilerin etkinlikleriyle ilgili olarak şöyle devam ediliyordu: *“Ermeni anarşistler ayrıca Galata’da Celal Bey Hanı’na da saldırmışlardır. Gelen geçeni yaralamışlardır. Hasköy’de karakola hücum etmişler nöbetçiyi öldürmüşlerdir. Samatya’da Sulu Manastır’a ve İngiliz Okulu’na giren Ermeni anarşistler polise bomba atmış ve ateş etmişlerdir. Böylece ahaliden birçok kişi ölmüştür. Ermenilerin sığındıkları yerde birçok bomba bulunduğu gibi Beyoğlu’ndaki Balıkpazarı Ermeni Kilisesi’nde de bu sabah yapılan aramada dinamit ve çok sayıda bomba bulunmuştur.”*²⁰² Aynı bildiri de, devlete sadık olan Ermenilerin bu gelişmeler karşısında büyük üzüntü duydukları, patriğin olayları çıkaranları aforoz ettiği ve bu durumun tüm gazetelerde yayınlanmasını istediği, patriğin bu davranışının dahi suçluların lanetlenmesi için yeterli olduğu da yazılmaktaydı.

Gerçekten de Hariciye Nezareti’nin bildirdiği gibi Osmanlı Bankası baskınından sonra Patrik Kaymakamı olaylar nedeniyle Sadarete gönderdiği yazıda olayları kınıyordu. Patrik Kaymakamı’nın gönderdiği yazıda şu ifadeler yer verilmişti: *“Uzun süreden beri, Anadolu’nun çeşitli yerlerinde ve İstanbul’da zulümler yapan ve Ermeni fesat derneklerinden oldukları anlaşılan bazı kimseler, Ermenilerin öldürüldüğünü ve yaralandıklarını neden göstererek Osmanlı Bankası’na saldırmışlar, bankanın korunmasıyla görevli subay,er ve hiçbir günahı olmayan kimseleri yok etmişlerdir. Bu durum herkesin tiksinesine neden olmuş, Padişah’ın ve hükümetin olaya el koymasıyla acıklı olayın önü alınmıştır. Kışkırtıcı komitecilerin eylemleri ve yaptıkları alçakça cinayetler ağır cezaları gerektiren suçlardır. Eylemcilerin Ermeni cemaati adına hareket ettikleri iddiaları da yersizdir. Mukaddes görevlerine bağlı kilise ve cemaatimizce mukaddes olan duyguların hepsinden yoksun ve bütün dünya gözünde lanetlenmiş olan bu olayları yaratanlardan yakalananlar ve yakalananacak olanlar, elbette cezalarını göreceklerdir. Bunun sonucu Müslüman ve Hıristiyan halk önünde Ermeni toplumunun Müslüman kardeşlerimize saltanat ve halifelğe karşı altı yüz yıllık sevgi ve sonsuz bağlılığımız görülecektir. Bu durumumuzun halka ve diğer vilayetlere duyurulmasını; İstanbul’da ve vilayetlerdeki kiliselerin bu caniler hakkında gerekli*

²⁰² a.g.m, s.3-4.

işlemi yapmalarının kararlaştırılmış olduğunu ben ve Patrikhane yönetimi yetkilileri ve bütün Ermeni cemaati namına bildiririm."²⁰³

Osmanlı Bankası baskını karşısında İstanbul basını sansür yüzünden Yıldız'dan gönderilen resmi bir bildiriye yayınlamakla yetinirken, Avrupa basını bu konuyu geniş bir şekilde irdelemiştir.

2 Eylül 1896 tarihli "Times" gazetesi, katliamın önceden hazırlandığı ve Osmanlı Hükümeti'nin de katliama katıldığını gösteren delillerin olduğunu, 36 saat süren olaylarda asker ve polisin seyirci kaldığını ileri sürüyordu. Ancak aynı gazete İstanbul'daki İngiliz Konsoloshanesindeki memurların ifadelerine dayanarak, Türk askerlerinin karışıklıklar sırasında övülecek bir tutum izlediklerini ve halkın olaylara karışmadığını belirtmekteydi. Yine İngiliz basınında "Daily News", "Daily Chronicle" ve "Standard" gazeteleri, II. Abdülhamit hakkında düşmanca yazılar yayınlamakta ve İstanbul'da Abdülhamit'in gözünü korkutmak amacıyla devletlerden bir deniz gösterisi yapılmasını istemekteydiler.²⁰⁴

"New York Times" gazetesinin 6 Eylül 1896 tarihli baskısında, İstanbul'dan kaçan isyancı Ermenilerin tekrar geriye dönerek, Avrupa müdahalesine yol açmak için yabancı bir elçiliğe saldıracakları bildiriliyordu. Yine 3 Eylül 1896 tarihli "New York Herald" gazetesinde, Osmanlı Bankası olaylarında İngiliz-Ermeni işbirliği açıkça ifade edilmekteydi: "Osmanlı Bankası'na yapılan baskın, Avrupa memleketlerinin budalaca politikası ile İngiltere'de öteden beri sürüp giden sinsî ve aptalca İngiliz-Gladstone siyasetinin somucudur. Amerika halkı Amerikan vatandaşı olup, memleketlerine dönen ve ihtilal hareketlerinde bulunan bu Ermenilerden bıkmıştır. Bunlar Amerika ve Hıristiyanlık alemi için bir leke ve bedbahlıktır. Bundan böyle Amerikan vatandaşı sıfat ve imtiyazının buna layık olanlara verilmesine dikkat edilmesi gerekir...Ermeni ihtilalcilerin cinayetlerinden Amerikan halkı bıkmış usanmıştır. Robert College mektebi ile Osmanlı ülkesindeki diğer Amerikan müesseselerinde okuma izni verilmesi, ancak dost bir hükümdarın müsaadesiyle mümkündür. Yoksa bu okulların bir takım cahil adamları hain olmak üzere yetiştirmeye hak ve salahiyetleri yoktur. Bağlılıktan uzaklaşmış bu kimseleri korumak için Amerikan savaş gemilerinin gönderilmesi de gerekmez."²⁰⁵

8 Eylül 1896 tarihli Times gazetesi, Ermenilerin bu tür şiddet faaliyetleri ile amaçlarına varamayacağını, saldırılar sırasında sadece Türklerin değil yabancı devlet memurlarının ve Ermenilerin de zarar gördüklerini belirterek Ermeni isyancılar hakkında

²⁰³ Belgelerle Ermeni Sorunu, s.123.

²⁰⁴ SELAHATTİN, a.g.m, s.12.

²⁰⁵ a.g.m, s.8,17.

“...Bu gibi hareketlerin sonuçları yersiz katliamların yapılmasından başka bir şey değildir. Bundan büyük budalalık olamaz...” şeklinde düşüncelerini açığa vurmuştu.²⁰⁶

Petersburg’da yayınlanan “*Moskovskaya Domiesti*” gazetesinin 31 Ağustos 1896 tarihli sayısında, İstanbul’daki olayların Hınçaklar tarafından çıkarıldığını, İstanbul Ermenilerinden Hınçaklara destek verenlerin belirlenmesinin güç olduğu, olayların Londra’da planlandığı, bir çok Rus Nihilistlerinin de bomba yapımında yardımcı oldukları, Girit’te yapılan ıslahat benzeri bir ıslahat amaçlayan Ermenilerin böyle bir harekette bulunacaklarının önceden bilindiği ve bu isyancıların bol miktarda dağlarda silah stoklarının bulunduğu için öldürme olaylarının şimdi bile gerçekleşebileceği yorumu yapılıyordu. Yine aynı gazetede Protestan rahip ve papazların bağımsız Ermenistan uğrunda can verenlerin cennete gidecekleri yolunda propaganda yaptıklarını gösteren bir çok belge ve mektup ele geçirildiği, bu zararlı yayınların yurt dışından ülke içine hangi yollarla girdiği bilinmemekle birlikte bir haftalık sürede bu yayınların ülke içerisine sokulduğu, bazen de bu yayınların İstanbul’da tercüme edilip hazırlandıkları bildirildikten sonra gazete, “*Hınçakistlerin gittikçe kötülükleri artmakta olduğundan Osmanlı Hükümeti’nin bu komiteye karşı ciddi önlemler alması gerekmektedir.*” diyerek Osmanlı Devleti’ni de uyarıyordu.²⁰⁷

27 aralık 1896 tarihli “*Novosti*” gazetesinde, yabancı devletlerin Osmanlı Bankası’nda bazı çıkarlarının söz konusu olduğundan bu baskının kesin bir devletlerarası sorun haline geleceği, Türklerin sadece Ermenileri kovalayıp başka yabancılara saldırmadıkları, yapılan aramalarda Ermeni evlerinde 170, Kumkapı Kız Okulu’nda 65 adet bomba bulunduğu, komiteciler tarafından çıkartılan söylentilerin İstanbul halkını heyecanlandırdığı, Karadeniz’deki Rus harp gemilerinin Karadeniz Boğazı’na geldikleri ve diğer devletlerin de aynı şekilde hareket edeceklerine dair Büyükdere’de bir söylenti çıktığı bildirildikten sonra İstanbul’daki genel durumla ilgili şunlar söylenmekteydi; “...*İstanbul’daki yabancılara dükkanlarını açmamaları emredilmiştir. İstanbul kuşatılmış bir şehir halindedir. Memleketin her tarafında asayiş varsa da, Ermeniler arasındaki heyecana göre, bu halin uzun süreceğine kimse inanmamaktadır.*”²⁰⁸ Rusya’da çıkan diğer gazetelerde de Ermenilerin katliamların tek sorumlusu oldukları kabul edilmekteydi.

23 Kasım 1896 tarihli Berlin’de yayınlanan “*Berliner Tageblatt*” adlı gazetede, İstanbul Galata Askeri Komutanı Mustafa Paşa ile yapılan bir röportaj yayınlanmıştı. Mustafa Paşa, baskın sırasında eğer Ermeniler zamanında etkisiz hale getirilmiş olsaydı, Ermeni

²⁰⁶ a.g.m, s.18.

²⁰⁷ a.g.m, s.9-10.

²⁰⁸ a.g.m, s.14.

sorununun kalmayacağını, daha az can kaybı olacağını ve Müslümanlar tarafından öç alma olaylarının isyancılar tarafından Avrupa'da aleyhte kullanılmasının önüne geçilebileceğini savunmaktaydı. Muhabirin sopacılarla memurlar arasında bir ilişki olup olmadığı şeklindeki sorusuna Paşa, sopacılar arasında sadece Müslümanlar değil, Katolik Ermeniler ve İspanyol Musevilerin de olduğunu bizzat gördüğünü, Ermenilerin bombalarından sokaktan geçen Ermeniler de dahil olmak üzere her milletten insanların zarar gördüğünü söylüyordu. Alman basınında, Ermeni katliamlarından, İngiltere'nin sorumlu olduğu, ileride olabilecek katliamlardan sorumlu olmamak için Ermenilerle dost olanların Türkleri kışkırtmamaları istenmişti.

Avusturya basınından "*Extrablade*" gazetesinde, Ermenilerin kötü şöhretleri ile Hıristiyanlığı lekeledikleri, belirtilirken isyancıların korunmasıyla ilgili olarak "...Sefarethaneye gidip gelenlerin kim olduğu hükümet memurlarınca anlaşılmasın diye Sefareti İngiliz deniz askerlerine muhafaza ettiren İngiltere sefiri dışında, bunların nerede olduklarını hiç kimse haber veremez..." şeklinde görüşler ileri sürülürken "*Fremdenblad*" ve "*Nouvelle*" gazeteleri ise, olaylardan geçen yıl olduğu gibi bu yıl da Ermenileri sorumlu tutuyordu. "*Pester Lyod*" gazetesi, olaylardaki İngiliz parmağı olduğuna dikkat çekerek "...Londra'daki fesat komitesinin eseri olan bu ihtilalin çok önceden hazırlandığına dair açık deliller olmasa bile, İngiltere'nin bu işten tamamen habersiz bulunduğu ve karışıklığın Rus İmparatoru'nun Viyana ziyareti sırasında çıkmasının sırf tesadüf olduğuna inanacak saf bir adam yoktur" demekteydi.²⁰⁹

Jön Türklerin bir bakıma yayın organı olan Meşveret'in Fransızca ekinde ise Ermeni komitelerin, Avrupa'nın müdahalesini sağlamak için Osmanlı Bankası Baskını gerçekleştirerek, bu müdahale uğruna Türk-Ermeni ilişkilerini feda ettikleri ileri sürülüyordu.²¹⁰

Sonuçta Osmanlı Bankası olaylarından sonra Ermeniler lehinde yapılacak ıslahat konusunda Padişah büyük devletlere teminat vermiş ve genel af ilan etmiştir.²¹¹ Patrikliğe daha uyumlu olan Ormanian adında da bir papaz atanmıştır. Ahmet Hulki Saral eserinde, Osmanlı bankası baskını sonrasında Abdülhamit'in izlediği müsamahakar politikanın, bir siyasi çıkmaza yol açtığını, bu şekilde davranışın acizlikten ve korkaklıktan başka bir şey olmadığını ve bu tutumun sonradan daha büyük olaylara yol açtığı eleştirisini yapmaktadır.²¹² Gerçektenden de Osmanlı Bankası baskınından sonra silahlanma eylemlerini artırmış olan

²⁰⁹ a.g.e, s.16.

²¹⁰ Şerif MARDİN, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992. s.202.

²¹¹ KARAL, a.g.e, s.144.

²¹² SARAL, a.g.e, s.106.

Taşnak çeteleri mahalli hükümet kuvvetleriyle çarpışmaya başlamış ve yurt içindeki ve dışındaki Ermeni komitelerinin faaliyetleri, II. Meşrutiyete kadar devam etmiştir.²¹³

Saray sarraflığı ve devlet müteahhitliği yaparak zenginleşen Ermenilerin Ermeni komitelerine yardım ettiklerini bilen Abdülhamit, bu tür Ermeni isyanlarından sonra Ermenilere sarraflık ve müteahhitlik verilmemesi yolunda kesin bir emir çıkararak, Ermenilere ekonomik yönden bir darbe indirmek istemiştir.²¹⁴ Nitekim bu yüzden ekonomik durumları sarsılan Ermeniler, Patriklik ve bazı ileri gelen Ermeniler aracılığıyla bu emrin kaldırılması için Abdülhamit'e baskı yapmak istemişlerse de başarılı olamamışlardır.

Osmanlı Bankası baskını ile ilgili olarak sözlerimizi durumu net bir şekilde açıklayan Rus konsolosu General Mayewski'nin şu ifadesiyle bitirmek samız yerinde olacaktır. Mayewski; *"Bu girişim Avrupa'ya Ermeni sorununu anlatmak için yapılmıştır. Baskıncılar, Avrupa'da Ermenilerin buldukları yerlerde, etkin ıslahatlar gerçekleştirmemeleri durumunda bankayı tümüyle havaya uçuracaklarını söylüyorlardı. Ermeni sorununun yöneticileri, ulusun yeniden dirilişi için çalışmalarını hızlandırıyorlardı. Banka baskısının sonucu ne oldu?...ilk kez bomba patlaması sonucu, İstanbul Ermenilerinin durumunu anlatmaya gerek yok. Taşnak beylerinin ayaklanmasının başka bir sonucunu beklemek mümkün mü?...Kuşkusuz bunların çoğu özgür kılındı. Eylemleri nedeniyle İstanbul'da yüzlerce kişinin kanının dökülmesine neden olan bu kişiler, huzur içinde sokakta dolaşır oldular..."*²¹⁵ demektedir.

3.2.2.2. Abdülhamit'e Suikast Girişimi (21 Temmuz 1905)

Ocak 1904'de, Sofya'da düzenlenen Taşnaksütyun kongresinde, İstanbul'dan temsilci olarak katılan Krisdapor Mikaelyan'ın teklifi ile Padişaha karşı bir suikast düzenlenmesine karar verilmiştir. Kongre kararlarına göre; ayrıca bu suikast girişiminden sonra, Babıali, Galata Köprüsü, Tünel, Osmanlı Bankası, yabancı büyükelçilikler ile bazı özel ve resmi kuruluşlara da bombalı saldırılarda bulunarak bir kargaşa ortamı yaratılacak, böylece de Avrupalı Devletlerin müdahalesi sağlanacaktı.²¹⁶

Bu kararlar doğrultusunda harekete geçen Krisdapor Mikaelyan ve arkadaşları başlangıçta yapacakları suikasti, Padişahın üzerine bomba atma şeklinde düşünmüşlerdi. Ancak ellerindeki bomba türünün, Selamlıkta yolların kumlarla kapalı olmasından dolayı

²¹³ CENGİZ, a.g.e, s.27.

²¹⁴ EROĞLU, a.g.e, s.82.

²¹⁵ MAZICI, a.g.e, s.45.

²¹⁶ Vahdettin ENGİN, "Sultan II. Abdülhamit'e Düzenlenen Ermeni Suikasti ve Bu Sebepçe Belçika ile Yaşanan Diplomatik Kriz", Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul, 2001. s.133.

patlayamayacağını hesaplayarak, bir Ermeni'ye kum üzerinde patlayacak bir bomba sipariş vermişler de, Ermeni kendisine verilen 50 Lirayı alarak kayıplara karışmıştı. Bu planın başarısız olması üzerine Padişahın üstüne, Yıldız'dan Dolmabahçe'ye giderken yol üzerindeki bir evden ateş edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu amaçla da Dolmabahçe-Yıldız yolu üzerinde bir ev kiralanmış ancak Padişah'ın, Dolmabahçe Sarayı'na giderken Yıldız Parkı'ndan geçen bir yolu tercih etmesi üzerine bu plan da suya düşmüştür. Sonuçta Mikaelyan, Padişah'ın arabasının yakınındaki yabancıların arabalarının arasına saatli bomba yerleştirerek Padişahı öldürmeyi planlamıştır.

Bu planı uygulamak için Krisdapor Mikaelyan ve Rupina Fayn, Yeniçarşı Cezayir sokakta Radoviç apartmanına; Safo, Mari Zayn ile birlikte Yemeniçi sokakta bir pansiyona, diğer suikastçılar ise Alman Hastanesi civarında yerleşmişlerdi. Bu arada Yıldız'da kullanacakları bombaları dağlarla çevrili bir yerde denerlerken, Vram Şabuh ve Mikaelyan, Vram Şabuh'un elindeki bombanın patlamasıyla ölmüşlerdir. Bunun üzerine İstanbul'daki işleri Safo, Torkom, Zare, Aram ve Mari Zayn yürütmeye başlamışlardır.²¹⁷ Bu arada Viyana'dan oturma yeri 40-50 cm. genişliğinde olan bir araba sipariş verilmiş, Loyd şirketinin Dalmaçia adlı gemisiyle araba İstanbul'a getirilmiştir. Viyana'da imal edilmiş arabanın her bir parçası, gümrükten ayrı ayrı rüşvetle muayenesiz olarak sokulmuş, arabanın parçaları sonradan bir araya getirilerek monte edilmiştir. Suikast zamanının belirlenmesi için de Robina Kayın, Liparis ve eşi Madam Sofi, iyi giyimli ve kibar kıyafetler içinde birer yabancı gibi, yabancılara ayrılan yerden Yıldız Camii'nin selamlığına giderek incelemelerde bulunmuşlardı.²¹⁸ Suikastçıların yapmış oldukları gözlemler dahilinde, Padişah'ın camiden çıkıp arabasına binmesi 1 dakika 42 saniye kadar bir süre tutmaktaydı.²¹⁹

Sonuçta tüm bu hazırlıklardan sonra komite tarafından kararlaştırılan plana göre, içine saatli bomba yerleştirilecek olan bir araba cami dışına getirilecek ve Padişah tam bu bölgeden geçerken bomba patlatılacaktı. Arabayı sürmekle görevlendirilen kişi Hasköylü Yervant Frangulyan idi. Arabacının oturacağı yere 120 kg. patlayıcı madde alacak bir demir sandık yaptırılmıştı. Arabayı idare etme görevi ise, 45 yaşlarında, komite üyesi olan Ermeni Zare

²¹⁷ GAZİGİRAY, a.g.e, s.195.

²¹⁸ KOCABAŞ, a.g.e, s.199; her ne kadar suikastçılara Cuma Selamlığı için davetiyelerin Rus elçiliği tarafından sağlandığı belirtiliyorsa da Necdet Sakaoğlu ise çoğu yabancının, Cuma namazı selamlığını izlemek için kendilerine gelen davetiyeleri, isteyene satıp paralarını yoksullara verdiklerini ve büyük bir olasılıkla davetiyeleri bu yoldan ele geçiren suikastçıların, yabancı kıyafetlerle selamlığa sızmayı başardıklarını ifade etmekteydi. Bkz. Necdet SAKAOĞLU, "Bomba Olayı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. II, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994, s. 295.

²¹⁹ ENGİN, a.g.m, s.134.

Haçikyan adlı kişiye verilmişti. Bomba yüklü arabanın içinde kalacak kişi ise kendi ısrarları sonucunda Rupina Fayn idi.²²⁰

Aslında Taşnak komiteleri tüm bu hazırlıkları gerçekleştirirken, Sofya'daki Taşnak Kongresi'nin Abdülhamit'e suikast kararı aldığı haberleri saraya ulaşmıştı. Bu bağlamda Mısır'da firari olarak bulunan Serhafiye Ahmet Celaledin Paşa, gönderdiği bir telgrafta; Jön Türklerle Ermeni komitelerinin birleşmelerinin sonucunda Cenova'da verilen karar gereğince Abdülhamit'e bir suikast girişiminde bulunulacağı haberini vermişti.²²¹ Diğer taraftan suikast ihtimali ile ilgili olarak bazı dış temsilcilikler aldıkları duyumları iletirlerken, Ermeni gazeteleri de sık sık bu konudan bahsediyorlardı. Yine Alman sosyalistlerinden Henri Adolf da, yazmış olduğu bir mektupta suikast olasılığını şöyle vurguluyordu:

*"Her ne kadar Osmanlı Padişahı sosyalist düşüncelere karşı hareket etmekte ise de Alman menfaatlerinin Padişahın şahsı ile alakalı bulunması ve Alman sosyalistlerinin her şeyden önce, Alman menfaatlerini ön planda tutuyor olmaları hasebiyle Jön Türk, Ermeni ve Bulgar komitelerinin Padişahın nefesine karşı tasarladıkları suikastı çok geçmeden icra etmeye yelteneceklerini bildirmeyi kendime vazife addederim."*²²²

Osmanlı Hükümeti, Ermeni komitelerin yakın bir zamanda İstanbul'da bir olay çıkaracakları yolundaki jurnallerin alınması üzerine bir takım tedbirler almıştır. Bu nedenle tüm ilgili birimlere, her zamankinden daha fazla dikkatli olmaları tebliğ edilmiş, İstanbul'a denizden geleceklerin Rüşumat ve Liman zabıtasınca, karadan gelenlerin ise İstasyon zabıtasınca sıkı bir kontrolden geçirilmeleri, han, apartman, pansiyon ve otellerin misafir defterlerinin kontrol edilmesi, işsiz ve güçsüzlerin göz altına alınmalarını, Beşiktaş Zabıtasının da saray etrafında ve Cuma günleri Camii-i Şerif civarında sıkı güvenlik önlemleri alması emredilmişti.²²³ Yine suikast öncesinde Adliye ve Mezahip Nezareti'ne yazılan 20 Mayıs 1904 tarihli bir mektupta Beyoğlu civarlarında bazı Ermenilerin kırmızı gömlek giydiklerini, bu eylemlerinin ne anlama geldiği ve eğer bu Ermeniler yine bir isyan

²²⁰ URAS, Tarihte Ermeniler..., s.527.

²²¹ Tahsin Paşa'nın Yıldız..., s.257.

²²² ENGİN, a.g.m, s.134; Suikastten sonra yakalanan Jorris'in ifadelerinden de anlaşıldığı kadarıyla gerçekleşecek suikast ile ilgili olarak Paris'te Piyer Kiyar tarafından yayınlanan bir gazetede imalı haberlerin yayımlandığı ve Ermenilerin kesin sonuç alacakları ileri sürülmekteydi. Bkz. B.O.A, Y. MTV, D.N: 81, G.N:81

²²³ Tahsin Paşa'nın Yıldız..., s.269; Yine olası bir Ermeni isyanını önlemek için Paris Sefareti'nden Mabeyn-i Hümayun'a gönderilen 30 Mart 1905 tarihli bir yazıda, Ermenilerin Zeytun ve Maraş isyanlarından başka İstanbul'da Hasköy Surp Karabet Kilisesi yakınlarındaki patlayıcıların Kum kapı ve Üsküdar'daki Ermeni mahallelerine ulaştırıldığı, bundan başka yurt dışından 120 kg. patlayıcının da ülke içine sokulmaya çalışıldığı bildirilmektedir. Bkz. B.O.A,Y. MTV, 23.R.1322, D.N: 261, G.N:125.

hazırlığında iseler gerekirse Patriğin söz konusu Ermenilere nasihatlerde bulunması istenilmekteydi.²²⁴

Ancak tüm bu önlemlere rağmen, 21 Temmuz 1905 Cuma günü arabalarıyla Yıldız Camii'ne gelen suikastçılar, namaz bitiminde bombayı kurmuşlardı. Ancak kimine göre, demir sandığın iyi hazırlanmamış olması, hesap yanlışlığı ve patlayıcı maddenin azlığı,²²⁵ kimine göre Abdülhamit'in namaz bitiminden sonra Şeyhülislam Cemaleddin Efendi ile sohbet etmesi²²⁶ düzenlenen suikastın başarısız olmasına neden olmuştur.²²⁷ Buna rağmen olayla ilgili olarak Beşiktaş Zabıta Kumandanlığı ve Daire-i Belediye Müdüriyeti tarafından hazırlanan rapora göre, olay sırasında dört gazeteci, üç asker ve ahaliden olmak üzere toplamda 26 kişi hayatını kaybetmiş, 20 kadar hayvan ölmüş, bir çok araba enkaz haline gelmiş, ayrıca "*Machine Enfernale (Cehennemi silah)*" adı verilen ve 120 kilo patlayıcı madde içeren bombanın patladığı yerde de 70 cm. derinliğinde bir çukur açılmıştır.²²⁸

Suikast sırasında orada bulunan ve Osmanlı donanmasının ıslahıyla görevli bulunan İngiliz Amiral Woods, anılarında izlenimlerini şöyle aktarmıştır:

"Padişah'ın soğuk kanlılığına hayran kalmıştım...Padişah'ın gözlerini diktiği cami avlusuna baktığım zaman hayretten irkildim. Cami avlusu top ateşiyle silinip süpürülmüş bir savaş meydanına benziyordu. Ölü atlar, her tarafa sıçramış tahtalar, paramparça arabalar (17 adet araba parçalanmıştı), cansız yatan talihsiz araba sürücüleri...Bir iki metre ön sol tarafımda yüksek bir subayın emir çavuşu, şarapnellerin isabetiyle hayatını kaybeden subayının üzerini örtmeye çalışıyordu.

Patlama ile birlikte bir süvari takımı kılıçlarını çekerek olay yerine geldiler. Ancak Abdülhamit, elleriyle işaret ederek süvarilerin geri dönmelerini emretti. Padişah'ın ayakta, sağlam ve bu badireyi kazasız belasız atlattığını gören asker ve siviller derhal "Padişahım çok yaşa" nidalarıyla ortalığı çinlattılar. Abdülhamit, bir iki dakika yanında bulunan yüksek rütbeli subaylara talimat verdikten sonra her zamanki gibi özel faytomumu kendi kullanmak suretiyle sakin bir yüz ifadesi içinde Cami'den Saray'a hareket etti.

²²⁴ B.O.A, A.MKT.MHM, 1322.Ra.4, D.N: 634, G.N: 19

²²⁵ URAS, *Tarihte Ermeniler...*, s.527.

²²⁶ ENGİN, a.g.m, s.136.

²²⁷ Ahmet Bedevi Kuran'a göre Abdülhamit'e karşı düzenlenen Ermeni suikastının başarısızlığına bilmeyerek kendileri neden olmuştu. Kuran, Abdülhamit'in Cuma namazı çıkışında dikkatini başka bir yöne çekmek için sınıf arkadaşlarından Kırşehirli Rıza'yı bu görev için görevlendirdiklerini, Rıza'nın "*Padişahım çok yaşa!*" nidalarıyla Abdülhamit'in ilgisini çekmekte başarılı olduğunu ve önceden hazırlanan bir dilekçeyi Padişaha sunduğunu, bu durumun ise Abdülhamit'in camiiden alışılmışın dışında birkaç dakika geç ayrılmasına neden olduğunu bunun ise Abdülhamit'in hayatının kurtulmasına istemeyerek de olsa yol açtığını belirtmekteydi. Ahmet Bedevi Kuran, bu durumun kimse tarafından bilinmediğini veya açığa vurulmadığını da sözlerine eklemektedir. Bkz. Ahmet Bedevi KURAN, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, s.276.

²²⁸ ENGİN, a.g.m, s.138.

Hasar gören caminin diğer ucunda padişahın özel odasına açılan bir giriş yeri daha vardı. Padişah ailesine mensup şehzadeler bu bölmedeydiler. Bomba patladığı zaman bu şehzadelerin kahyası olan zat tam bu bölmenin giriş yerindeydi. Kahya, havaya uçuşan şarapnellerden birinin kafasına isabet etmesiyle derhal can vermiş, yakınında bulunan bir saray hademesi de aynı akıbete uğramıştı...Aslında çok daha fazla insan kaybı olabilirdi. Padişah, camiden resmi merasimle ayrılmayacağını bildirdiği için, camideki ibadete katılan askeri ve sivil erkan camiye terk etmiş bulunuyorlardı. Padişahın yanında birkaç özel yaveri ile birkaç yabancı alay emini bulunuyordu.”²²⁹

Olay sırasında orada bulunan Abdülhamit’in kızı Ayşe Sultan da Suikastla ilgili olarak şunları anlatmaktadır:

”Atlarımız çıkartılıp arabalarımız sıraya dizilmişti. Hazır ol borusu çalınmıştı. Yaverandan Kenan Paşa, binek taşında duruyordu. Tam bu sırada, saat kulesi istikametinden top gibi şiddetli bir sedayla müthiş bir patlama duyuldu. Bu ses toptan daha kuvvetli ve dehşetliydi. Bizim araba şiddetle yerinden sıçradı. Yanımda oturan abamla karşımda oturan Nevinur kalfa ve ben korkuyla bağırmağa başladık. Allah Allah diyorduk ama ne olduğumu anlayamıyorduk. Caminin avlusu bir anda karmakarışık olmuştu. Toz duman içinde kalmıştı. Ortalığa takır takır bir şeyler yağıyor, saat kulesinin taşları düşüyordu. Gözümiin önünde duran Kenan Paşa'nın başından aşağı tahtalar düştüğümü görüyordum. Şaşkına dönmüştüm. Birden bire babam aklıma geldi. Babam! Babam! diye ağlamaya başladım. Yanımdaki ağalarla Gidiş Müdürü Halim Efendi, -Aslanım şahadet getiriniz. Gökten bir şey düştü! diyorlardı. Bu arada merdivenin tahminen üçüncü basamağında duran babamı gördüm. Babam gür sedasıyla ve ellerini açarak: -Korkmayınız! Korkmayınız! diye iki defa bağırды. – Herkes yerinde dursun, diyerek ağır adımlarla inmeye başladı. Onu bu halde görenler, dağılmış olan Maiyet Bölüğü, askerler, zabitler hemen yerlerine gelmeye başladılar. Arabasının önüne gelen babam: -Telaş edilmesin. İzdihamdan kimse incinmesin! diyerek arabasına bindi. Burhaneddin Efendi birader de koşarak arabaya girdi. Babam dizginleri eline aldı. Arabasını her zamankinden daha ağır kullanarak yokuştan çıkmaya başladı. Avusturya-Macaristan Büyükelçisi Baron Von Calice, Misafirhane-i Hümayun'un penceresinden başını sarkıtmış: Vive Le Sultan, vive! diye bağırıyordu. O gün bir çok Viyanalı selamlığı seyre gelmişler, Sedde bulunuyorlardı. Onlar da şiddetle el çırparak Vive vive (yaşa!, yaşa!) diye bağırıyorlardı.”²³⁰

²²⁹ Sir Henry F. WOODS, (Çev. F. ÇOKER), Türkiye Anıları, İstanbul, 1976, s.162-164.

²³⁰ ENGİN, a.g.m, s.136.

Abdülhamit sokaklarda halkın “*Padişahım çok yaşa*” tezahüratları eşliğinde Saray’a geldiğinde ise, büyükelçiler Yıldız Sarayı’na gelerek Padişah’a geçmiş olsun dileklerini iletmişlerdir. Abdülhamit ile bizzat görüşen bir Fransız gazetecisi ise Sultanın kendisine suikasttan sonra saraya döndüğünde cebinden bombanın bazı parçalarının çıktığını ve kendisinin bunları hatıra olarak sakladığını belirttiğini yazmaktaydı.²³¹ Avusturya büyükelçisinin, Abdülhamit’e olay sırasında korkup korkmadığını sorması üzerine, Abdülhamit, “*Biz, Müslümanlar, kaza ve kadere itikat ederiz.*” diye cevap vermiştir.²³²

Abdülhamit’e düzenlenen Ermen suikastı esnasında dönemin basınında Padişahın gayet soğuk kanlı ve cesaretli davrandığı yolundaki bu tarz haberlere karşı, 1 Ağustos 1905 tarihli *Meşveret* ise konuyla ilgili olarak, “*29 yıldır saraya kapanmış bir adamın her zamanki cesareti! İşte birçok kişiyi güldürecek bir şey*” şeklinde yorum yapmaktaydı.²³³

Abdülhamit’e düzenlenen suikast, ertesi gün gazetelerde yayınlanan resmi bir tebliğ ile halka duyurulmuştur. Resmi tebliğ şöyle idi:

“*Dünkü Cuma günü selâmlık resm-i âlîsi’nden avdet-i hümayûn-ı şevket-makrûn-ı hazret-i hilâfetpenâhî buyrulacağı sırada Cami-i Şerîf havalisiyle caddenin ortasında süvârî-i asâkir-i şâhânenin bulunduğu mevkiin arka cihetinde züvvâr arabalarının durduğu mahalde ve Cami-i Şerîfe yüz metreden ziyade bâid yerde bir iştiâl vuku bulmuş ve cenâb-ı hâfız-ı hakikî velînîmet-i bî nimetimiz şevketmeâb efendimiz hazretlerini savn-ı samedânîsiyle muhafaza buyurmuştur. Zât-ı akdes-i hazret-i hilâfetpenâhî bu vak’ada kemâl-i derece metânet ve mekânet ibrâz ile asla telaş buyurmayarak her zaman olduğu gibi gerdüne-suvârî-i izz ü iclâl oldukları ve istâde-i mevki-i ihtirâm bulunan asâkir-i şâhânelerini ve Avusturya İmparatoru hazretleri canibinden me’mûren merâsim dâire-i fâhiresinde bulunan Avusturya sefir-i kebîri hazretleriyle salâmlık resm-i âlisini temâşâ için hazır bulunan yerli ve ecnebi zevâtı selâm ve iltifât-ı hümayûn-ı mülûkâneleriyle taltif buyurdıkları ve cümlesi taraflarından alkışlandıkları halde Saray-ı şevket ihtivâ-yı hümayûnlarına avdet buyurmuşlardır. İşbu iştiâl-i cinâiyyenin fâili bulunan denî taharrî olunmakta olup bu babada icâbeden tedâbir ittihâz olunmuş ve duâyı tezâyüd-i ömr ve âfiyet cihan-kıymet cenâb-ı pâdişâhide her taraftan tekrar kılınmıştır.*”²³⁴

Suikastın araştırılması için Necmettin Molla ve Necip Melhame Paşa başkanlıklarında bir tahkikat komisyonu oluşturulmuştur. Abdülhamit bu komisyona Yıldız Sarayı yakınlarında bir daire tesis etmiştir. Komisyon sürekli olarak suikastla ilgili jurnaller

²³¹ Orhan KOLOĞLU, *Abdülhamit Gerçeği*, Gür Yayınları, İstanbul, 1987, s

²³² Ziya ŞAKİR, *Abdülhamit’in Son Günleri*, Anadolu Türk Kitapevi, İstanbul, 1943, s.193.

²³³ KOLOĞLU, a.g.e, s.282.

²³⁴ ENGİN, a.g.m, s.136-137.

almaktaydı. Bu jurnallerin sayısı yaklaşık 5. 000 idi.²³⁵ Suikastla ilgili araştırmaların yürütülmesinde bir diğer zorluk ise, suikastla ilgili olmayan bazı ihtilal komitelerin, suçú üstlenerek isimlerini duyurmak amacındaydılar.²³⁶ Diğer yandan devam eden tahkikatler sürecinde komisyon başkanı Necip Melhame Paşa'ya da Ermeni komiteciler tarafından bir suikast düzenleneceği haber alınmıştı.²³⁷ Bu nedenle görevlendirilen komisyon, çalışmalarını güç olduğu kadar titizlikle sürdürmeye çalışmaktaydı.

Komisyonun, araştırmalar sırasında Yıldız yokuşunda bulduğu bir lastik parçası, suikastla ilgili bazı önemli ip uçları sağlamıştır. Çünkü İstanbul'da bu dönemlerde lastik tekerlekli arabaların çok sık kullanılmadığı noktasından hareket edilerek araba enkazı arasında 11123 numarası ve "Neseldorfer" yazısının bulunması üzerine arabanın Viyana'da bir fabrikada imal edilmiş olduğu anlaşılmıştır. Sonrasında bulunan deliller ve yakalanan ele başlarından Edward Jorris'in ifadesiyle olayın nasıl meydana geldiği ortaya konulmuştur. Soruşturma komisyonu görevini bitirdikten sonra hazırlamış olduğu rapor bir kitap halinde yayınlanmıştır. Sadrazam Avlonyalı Mehmet Ferit Paşa ise Padişaha olayı açıklayan bir arıza sunmuştur.

Yapılan soruştırmalar ve Edward'ın verdiği ifadeler doğrultusunda olay şu şekilde gelişmiştir:²³⁸ Ermeni ihtilal komitelerinin Sofya'da yaptıkları toplantıda suikast kararı

²³⁵ Tahsin Paşa'nın Yıldız..., s.270; Suikastla ilgili olarak gönderilen jurnallerden birinde, patlayıcı maddenin verdiği büyük hasardan dolayı bu maddenin elde taşınamayacak kadar büyük olduğu, bu nedenle olay yerine ya araba ile taşındığı veya bir yerlerde saklandığı, suçluların bulunması için Beşiktaş'taki arabacıların sorgulanması ayrıca yük-yolcu vapurlarının sıkı bir kontrole tabii tutulmaları gibi tedbirlerden bahsetmekteydi. B.O.A. Y.PRK.ASK., 1323.Ca.19, D.N:231, G.N:53; Abdülhamit'e suikast nedeniyle geçmiş olsun dileklerini ileten Sivas Valisi'nin (Rumi) 11 Temmuz 1321, (Hicri) 24 Temmuz 1905 tarihli telgrafında, suçluların bir an önce yakalanmaları ve suikastçilerin içerden yardım görmedikçe böylesi bir eylemi gerçekleştirmeyecekleri üzerinde durulmaktaydı. B.O.A. Y.EE, D:N:14, G.N: 147.

²³⁶ Yıldız Saray-ı Hümayun Başkitabet Dairesi'nden Heyet-i Adliye'ye gönderilen telgraf 28 Ağustos 1905 tarihli telgrafta, komisyonun tahkikatleri titizlikle yapması istenirken, asıl suçluların ele geçirilemediği taktirde, isyancıların bundan cesaretlenerek tekrar devlet aleyhine hareketlere girişeceklerini belirtmekteydi. Söz konusu telgrafta ayrıca suikastın gerçekteşmesi ile ilgili bazı bilgiler de verilmekteydi. Bkz. B.O.A. Y.PRK.Kom. 1323.C.26, D.N: 14, G.N: 69.

²³⁷ Ahmet Merzi tarafından sunulan bir rapora göre Ermeni komitecilerinin II. Abdülhamit'e bir ikinci suikastın düzenlenmesi kararının alındığını ve bunun için üç ayrı suikast planının yapıldığı bildirilmekteydi. Suikast planlarının ayrıntıları için Bkz. B.O.A. Y.PRK.TKM, 1324, D.N: 49, G:N: 77.

²³⁸ Jorris'in sorgusunda, Belçika elçisi kapitülasyonlar çerçevesinde kendisi de bulunmak istemiş, bu isteği kabul edilmişti. Bkz. Tahsin Paşa'nın Yıldız..., s.294; Sadaret suikaste katıldıkları anlaşılan ve olaydan hemen sonra Bulgaristan ve İsviçre'ye firar eden suçluların tutulanıp iade edilmeleri için zaman geçirmeden gerekli girişimlerde bulunmuştur. Bkz. B.O.A. Y.A.Hus. 1323.6.28, D.N:432, G.N: 42; Belçika vatandaşı olan Jorris'in Abdülhamit'e suikast girişiminden dolayı yargılanmasının karar aşamasının yaklaşmasıyla Belçika Büyükelçisi 17 Aralık 1905'de bir yazı ile Hariciye Nezareti'ne baş vurarak, mahkeme sonuçlandıktan sonra Jorris'in kendilerine iade edilmesini, Jorris'in tutuklanmasından beri Belçika'nın gereken kolaylığı gösterdiğini, Belçika-Osmanlı Devleti arasında imzalanmış 3 Ağustos 1838 tarihli Antlaşmanın 8. maddesi gereği, Jorris'in iade edilmesini istemiştir. Suikastın Jorris'in itiraflarıyla tamamen aydınlatıldığını, sanığın artık Osmanlı Devletinde kalmasının bir fayda sağlayamayacağını, sanık mahkum olursa cezasını çekmek üzere Belçika'ya verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Jorris yüzünden Belçika ile yaşanan kriz için bkz. ENGİN, a.g.m, s.142-148.

alındıktan sonra komitecilerden Kendiryan, Singer fabrikası memurlarından anarşist olan Belçikalı Edward Jorris ile temasa geçer. Ermeni iddiaları hakkında çok fazla bir bilgiye sahip olmayan Jorris ile kendisi de anarşist olan Kendiryan arasında sıkı bir dostluk kurulur. Kendiryan Jorris'e yapmayı planladıkları eylemleri anlatır ve komite üyelerinden Samuel Fain (komite lideri Kristafor Mikaelyan), kızı Robine Fain ve Lipa Rips (Konstantin Kabulyan) ile karısını tanıştır. Bunlar İstanbul'da kiraladıkları evde hazırlayacakları suikast hakkında sabahlara kadar konuşur ve tartışır. Aralık 1904'te Lipa Rips, karısı, Samuel Fain, kızı ve Kendiryan Cenevre'deki Ermeni ihtilal komitelerinin toplantısına katılmak üzere yurt dışına çıkmışlardır. Sofya'da Kendiryan, Samuel Fain ile irtibata geçmiş, şehir dışında planladıkları suikast için bomba atma denemelerine başlamışlardır. Ancak bu denemelerde ikisi de hayatlarını kaybedince İstanbul'daki ihtilal komitelerinin başkanlığını Lipa Rips yürütmeye başlamış ve Sofya'da diğerleri gibi bomba atma denemelerine devam etmiştir.²³⁹ Fakat bomba atma şeklinde yapılacak bir suikastın zorluğu gerçeği karşısında yeni bir yönteme karar verilmiştir.

Nisan 1905'de Mari Zayn adlı bir kadın yanında Bulgarca'dan başka bir dil bilmeyen bir kişiyle beraber Viyana'da bir araba mağazasında bir fayton seçmiş, sonrasında ise Silviyo Ricci (Köse Aristidi) adlı bir kişi bu arabayı sipariş etmiştir. Araba İstanbul'a Mateo ve Mihail isimli kişilerin yardımıyla gümrükten geçirilmiş ve Silvio Ricci'nin önceden belirlediği bir ahıra konulmuştur. Araba ve atlara burada Mıgırdıç ve Yervant adlı kişiler bakmışlardır. Beyoğlu'nda kalan Lipa Rips, Vafyadis adlı bir arabacıdan bir araba kiralarak, on gün boyunca Mıgırdıç ile birlikte gezintilere çıkarak araba kullanmayı ve İstanbul sokaklarını öğrenmiştir. Bu kişiler önceden Rus konsoloslüğundan sağladıkları sahte bir izinle Yıldız Camii'ndeki Cuma Selamlıklarına bir çok kez gitmiş, yabancılara ayrılan yerden Padişah'ın hareketleri gözlemleyerek Padişah'a nasıl bir suikast planının yapılacağını, arabaya yerleştirilen bombanın patlatılması için gereken süre için gözlem ve deneylerini yapmaya başlamışlardır. Bunun sonrasında suikastta kullanılacak bomba Paris'ten satın alınmış, Atina ve Varna yoluyla bir çok küçük ve ayrı paketler halinde gönderilen bombalar, İstanbul'dan Silviyo Ricci tarafından teslim alınmıştır. Suikastın yapılacağı gün yani 25 Temmuz 1905'de bomba yüklü arabanın titreşimini azaltmak için arabanın tekerleklerine lastik takılmış ve Yıldız Camii'ne getirilmiştir. Arabada Lipa Rips ve Matmazel Robina bulunmaktaydı, bu nedenle saatli bombayı da bu kişiler çalıştırmışlardı. Jorris'in

²³⁹ a.g.m, s.139.

söylediklerine göre suikast için, yapılan harcamaların toplamı 300 bin Frankı bulmaktaydı ve bu paraların büyük bir kısmı Amerika, Rusya ve Bulgaristan'dan gönderilmişti.²⁴⁰

Raporda ayrıca suikastçılarla ilgili olarak şu bilgiler verilmekteydi:²⁴¹

1-*Kristapor Mikaelyan* (ölmüş) Bakülü. Rus hükümeti tarafından sürülmüş, Geneve'de Tuşak'ın kurucusu. Sahte adı Samuel Fayn.

2-*Konstantin Kabulyan-Toros*, Bakülü. Hapishane kaçağı. Komitedeki adı Safo. İstanbul'daki komite toplantılarını idare etmiş, Viyana'ya giderek gereken arabayı yaptırmıştır.

3-*Rubina Fayn*, Kafkasyalı bir Ermeni kızı, asıl adı bilinmiyor. İstanbul'daki komitenin planlarına ve eylemlerine katılmış, arabadaki bombayı patlatmıştır.

4-*Marie Zayts Sofi Areço* (kaçak) Rips'in karısı olarak Sofi Rips adıyla komitenin eylemlerine katılmış, Rubina Fayn'ı da bu iş için seçmiş ve getirmiştir.

5-*Vram Şabuh Kendiryen* (ölü) İstanbullu. Singer şirketinde memur, komite tarafından kendisine verilen isim Vagarşak. Bu eylemi planlayanlardan,

6-*Vahan* (kaçak) Filibe'li. Silvio Ricci, Aristidi, Karl, Rathner, Koço, Krist. Cinayete ve komite toplantılarına katılmış, İstanbul'a gönderilen patlayıcı maddeleri satın almıştır. Fransız postanesinde kutu kiralamış, bomba için gerekli pilleri sağlamış, patlayıcı maddeleri nişanlısının evine, Joris'e, Jons apartmanı kapıcısı Manuk'a, Avusturya hastanesi kapıcısı Arakel'e ve diğerlerine taşıtmıştır.

7-*Jorris*, Singer şirketinde memur. Rubina Fayn ve Kritapor Mikaelyan'ı evine almış, kendi posta kutusunu onlara vermiş, araba için telgraflar yazarak görüşmeleri sağlamış, patlayıcı maddeleri saklamış, Vram Şabuh'a Sofya'ya gitmesi için pasaportunu vermiştir. On beş gün önce karısını, değerli eşyasıyla memleketten çıkarmış, diğerlerinin de kaçışını kolaylaştırmıştır.

8-*Anna Nellens* (kaçak), Jorris'in karısı. Suikastın hazırlanmasında komitecilerle ortak,

9-*Karabet Ohannes* (kaçak), komite ile birlik içindedir.

10-*Ardaş Haçik Kapudanyan* (kaçak), İstanbul komitesinin eylemlerinde ve suikastın planlanmasında rol almış. Demircilere sandığın yaptırılmasında ve Truşak gazetesinin dağıtılmasında bulunmuştur.

11-*Mıgırdıç Garipyan*, Sivas'lı. Arabayı idare etmiştir.

²⁴⁰ a.g.m, s.140.

²⁴¹GAZİGİRAY, a.g.e, s.196-199.

12-*Kirkor Varşam* (kaçak), Jorj ve Petri Varşamof gibi sahte adları var. Demircilik yapmış, arabayı idare etmiş, bombanın yerleştirilmesinde çalışmıştır.

13-*Yervant Frankulyan* (kaçak), seyis.

14-*Mari Antaşanef*, Terz Askova, Tiflisli ve asıl adı belli değil. Komiteye ve eyleme yardım etmiştir.

15-*Amuca Andon* (Andon Koç), Filibe'de oturur, kongreye katılmış ve İstanbul ile haberleşmeyi sağlamıştır.

16-*Yervant Alacayan*, Sofya'da oturur.

17-*Takvor Agopyan*, Sofya'da oturur, komiteye para sağlamaya çalışmıştır.

18-*Mamuk Umıdyan* (tutuklu), Sivash. Kapıcı.

19-*Nişan Ohannesyanyan* (tutuklu), Sivash. Karadeniz otelinde garson.

20-*Sarkis Nahabedyan* (tutuklu), diğer adı Arakel, Avusturya Hastanesi kapıcısı.

21-*Hacı Nişan Minasyan* (intihar etmiştir), Hınçak komitesinden Tünel'i havaya uçurmak için Ardaşes Kaputyanyan ile birlikte plan yapmışlar, para toplamışlardır.

22-*Ohannes Garıpyan* (tutuklu), Beyoğlu'nda Gravier binasının kapıcısı.

23-*Osep Topalyan* (tutuklu), patlayıcı maddeleri saklamıştır.

24-*Boğos Keçyan* (tutuklu), Bitlisli.

25-*Haçik Peloyan* (tutuklu), Bitlisli.

26-*Manok Keçyan* (tutuklu), Bitlisli. Serkdoryan'da çalışır, patlayıcı maddeleri Manok ile birlikte saklamışlardır.

27-*Fron Buğdayyan*, Bitlisli. Eski Karadeniz oteli garsonu, eyleme yardım etmiştir.

28-*Egiya Kahvecıyan* (tutuklu), Muşlu. Kitapçı Manuk'tan aldığı patlayıcı maddeleri saklamıştır.

29-*Adele Berhier*, İsviçre'de,

30-*Artaki Artakyan*, Varna'da, Papkimos kütüphanesinin sahibi,

31-*Hayık Melikyan*, Rusçuk'ta,

32-*Yervant Honatyan* (tutuklu), İstanbul'da işlemeci.

33-*Arşak* (tutuklu), Gedikpaşa'da kunduracı.

34-*Ovakim* (kaçak), Kumkapı'da Baytar Okulu'nda öğrenci.

35-*Karakin* (kaçak), aynı okulda öğrenci, Gedikpaşa'da oturmaktadır.

36-*Manume* (ölmüş), Tıbbiye'de eczacı sınıfında öğrenci.

37-*Mihal* (tutuklu), Gümrük simsarı, İstanbullu.

38-*Mateo* (tutuklu), Gümrük simsarı, İstanbullu.

39-*Mito* (tutuklu), Demirci.

40-*Manol* (tutuklu), Demirci

Abdülhamit kendisine karşı yapılan başarısız bu suikast girişiminden sonra, tedbir olarak Yıldız Sarayı'nın etrafının bazı yerlerinde iki kat olmak üzere yüksek duvarlar çektirmiş, hafiye teşkilatını güçlendirmiş, Harbiye ve Erkan-ı Harbiye sınıflarını yakından kontrole başlamıştır.²⁴² Suikasttan dolayı tüm ülkede özellikle de İstanbul'da tahkikatlar ve kontroller artırılmıştır.²⁴³ Aslında her ne kadar kontrollerin sıkı tutulmasına çalışılmışsa da coğrafik koşullardan dolayı ülkeye özellikle de İstanbul'a giriş-çıkış kara ve deniz yolları bir türlü tam anlamıyla kontrol altına alınamamaktaydı. Bu nedenle komitelerin silah nakillerinin önüne de geçilememekteydi.²⁴⁴

Ülkedeki polisin yetersiz olduğunu düşünen Abdülhamit, bu yüzden polis teşkilatının ıslahı için Fransa'nın ünlü polis müdürünü Osmanlı Devleti'ne davet etmiş ve Polis Nizamnamesi bu çalışmalar sonucunda oluşturulmuştur. Abdülhamit ayrıca İstanbul'da ticaret ve hükümetin müteahhitlik işlerinden çok büyük kazançlar sağlayan Ermenilerin, Ermeni komitelerine büyük maddi yardımlarda bulunduğundan emin olduğundan, ilk olarak Ermenilerin bu tür işlere sokulmamalarını ve hesaplarının kesilmesini emretmiştir.²⁴⁵ Ayrıca Sarayın kuyumcu işlerine bakan Ermenilerin de ilişkileri Abdülhamit tarafından kesilmiştir. Bunun üzerine Ermeniler, eski durumlarına kavuşabilmek için Ermeni Patriği ve Hariciye Hukuk Müşaviri Gabriel Noradunkyan Efendi'yi aracı kılmışlardır.

Suikasta gerek ülke içinden gerek yurt dışından büyük tepkiler gelmiştir. Yabancı devlet adamları veya hükümdarları Saray'a suikastı kınadıklarını belirten telgraflar yolladıkları gibi, yabancı ülke basını da suikastı kınadıkları yolunda yayın yapmışlardır. Ülke içinde ise suikasta karşı halkın tepkisi son derece sert olmuş, İstanbul camilerinde dualar edilmiş, kiliselerde ayinler düzenlenmiş, Saray'a telgraflar çekilerek Padişaha geçmiş olsun dileklerinde bulunulmuştur. Hatta Ermeni Patrikhanesi tarafından Abdülhamit'e gönderilen bir telgrafta Abdülhamit'e karşı yapılan bu suikast, kınanmakta ve Ermeni cemaatinin

²⁴² Kazım KARABEKİR, *İttihat ve Terakki Cemiyeti (1896-1909)*, Emre Yayınları, İstanbul, 2000, s.79.

²⁴³ İstanbul'da Beyoğlu'nda, Galata,ve Samatya gibi semtlerde yapılan aramalarda ele geçirilen resimler için Bkz. B.O.A, Y. PRK. A.Z.N, 1323-Ş-7, D.N: 24, G.N: 38. ayrıca ele geçirilen mühimmatlar için Bkz. EK-IV, V, VI, VII.

²⁴⁴ Zaptiye Nezareti'ne Nazır-ı Umur-u Dahiliye tarafından yazılan yazıda Ermeni İcra Komitesi tarafından İstanbul'a silah nakli olacağı konusunda Bkz. B.O.A, İ.D-461, 1323.T.13, (ZB. D.N: 22, G.N: 23); Yine Beşiktaş Zabıtası Komiserliği tarafından Zaptiye Nezareti'ne yazılan 28 Ağustos 1905 tarihli bir tezkirede yapılan aramalar sonucunda birçok mühimmatın ele geçirildiği belirtilmekteydi. B.O.A, Y.PRK.Kom. 1323.C.26, D.N: 14, G.N: 69.

²⁴⁵ Tahsin Paşa'nın Yıldız..., s.182.

Padişah'a bağlılıklarının devam ettiğini, cemaatin bu olay ile ilgisi olamayacağı, eylemin birkaç kötü niyetli kişi tarafından gerçekleştirildiği belirtilmekteydi.²⁴⁶

II. Abdülhamit'in muhalifleri ise suikastın başarısızlığa uğramasından dolayı, üzüntüleri açıkça belirtmekten geri kalmamışlardı. Nitekim Tevfik Fikret, suikast ile ilgili olarak kaleme aldığı bir şiirde

"Ey şanlı avcı, dâminı bîhûde kurmadın,

Attın fakat yazık ki, yazıklar ki vurmadın!" demekteydi.²⁴⁷

Abdülhamit'e suikast girişiminin belirtilmesi gereken diğer bir özelliği de, bu suikastın Ermeni terörünün durma noktasına geldiği zaman dilimi içinde gerçekleşmiş olmasıdır. Gerçekten de İngiltere, 1897'de Ermenileri desteklemekten vazgeçince, Türkiye'de Ermeni olaylarında bir azalma olmuş, 1898'den sonra ise Ermeni terörü durma noktasına gelmiştir. Bundan sonra Taşnak ve Hınçak komiteleri, II. Abdülhamit, başta bulunduğu sürece amaçlarını gerçekleştiremeyecekleri kararına vararak, Abdülhamit'in muhalifleri Jön Türklere yaklaşıma başlamışlardır.

İşte bu yüzden suikast planının İsviçre'de Siyonistlerle birlikte yapıldığını iddia eden Levon Dabağyan'a göre, bombalı saldırının, Ermeni terör olaylarının durmasından 6-7 yıl sonra yapılması bazı ihtimalleri ortaya koymaktadır. Bu ihtimallerden en önemlisi, Siyonistlerin bu saldırıda Ermenilere yardım etmiş olma olasılığıdır. Çünkü Dünya Siyonist Teşkilatı Başkanı Theodor Herzl, Filistin'de bir Yahudi vatanının kurulması için Sultan'dan imtiyazlar istemeye Haziran 1902'de başlamış ancak her defasında Abdülhamit'ten red cevabını almıştır. Bu yüzden Herzl'in amacı Sultanı öldürmek olmuştur. Bu nedenle Siyonistlerle Ermeniler birleşerek, Abdülhamit'e karşı ortak cephe almışlardır.²⁴⁸ Nitekim Rusya'da komiteci olarak yetişmiş bir Yahudi ile suikast işlerinden anlayan bir Macar Yahudi'si bu suikastta görev almışlardır.²⁴⁹

Sonuç olarak K.S Papazian'ın dediği gibi, *"Sultan Abdülhamit'in hayatına yöneltilen saldırı, Taşnakların Türkiye Ermenileri hesabına yaptıkları denemelerinin son perdesi oldu. Bu da Taşnaksütyun'un görkemli, fakat faydasız teşebbüslerinden biriydi. Başarısı Ermeni davasına bir fayda getirmezdi, başarısızlığı herhalde halkımızı (Ermeni Halkını) büyük bir felaketten kurtarmıştır."*²⁵⁰

²⁴⁶ B.O.A, Y.PRK.KOM, 1323.C.26, D.N: 14, G.N: 63.

²⁴⁷ ENGİN, a.g.m, s.137

²⁴⁸ KOCABAŞ, a.g.e, s.197.

²⁴⁹ Hüsamettin ERTÜRK, *İki Devrin Perde Arkası*, Sebül Yayınları, İstanbul, 1996, s.45.

²⁵⁰ GÜRÜN, a.g.c, s.217.

Böylece Taşnakların Abdülhamit'e suikast girişimleri, Ermeni davası adına giriştikleri başarısız eylemlerden biri olarak kalmıştır.

4. BÖLÜM

JÖN TÜRKLER VE ERMENİLER

4.1. I. MEŞRUTİYET MECLİSİ'NDEKİ ERMENİLER

II. Abdülhamit tahta çıktıktan kısa bir süre sonra I. Meşrutiyet'in ilk dönemlerinde, aralarında derin fikir ayrılıkları olduğu halde Mithat Paşa'yı sadrazamlık görevine atamıştır. Sadrazamlık görevine atanan Mithat Paşa, II. Abdülhamit ile aralarındaki fikir ayrılıklarının farkındaydı. Ancak gerek yurt içinde ve gerekse yurt dışında büyük bir desteğe sahip olduğunu düşünen Mithat Paşa, büyük devletlerin Hıristiyanları koruma bahaneleriyle iç işlerine karışmalarını engellemek için tebaanın da yönetime katılması gerektiğine inanmaktaydı. Düşündüklerini bir an önce hayata geçirmek isteyen Mithat Paşa, Kanuni Esasi'nin ilanı için çalışmalara başladı.¹

Mithat Paşa, Kanun-i Esasi düşüncesini Abdülhamit'e kabul ettirmiş ve bu sayede Osmanlı Devleti'nde ilk kez meşruti yönetime geçilmiştir (23 Aralık 1876). Osmanlı Devleti'nde bu ilk anayasal gelişmeye karşılık Osmanlı Devleti'ndeki Gayrimüslim tebaa, anayasa ve meclis fikrine çok da yabancı değillerdi. Çünkü Fransız İhtilali'nin etkisi ve büyük devletlerin destekledikleri bağımsızlık hareketleri sonucunda 1830'lu yıllardan itibaren Yunanistan'da, Romanya'da, Sırbistan'da bu tarz oluşumlar çok daha öncesinde ortaya çıkmaya ve gelişmeye başlamıştı. Ayrıca, Osmanlı Devleti'ndeki Gayrimüslimler, Islahat Fermanı'ndan sonra cemaat nizamnameleriyle meclis ve anayasa kavramlarıyla tanışma imkanları bulmuşlardı.² Bu gelişmeler nedeniyle ilan edilen Kanuni Esasi'nin hazırlanmasında, 29 Mart 1863'te ilan edilen Ermeni Milleti Nizamnamesi'nden örnek alındığı ve Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin Batı etkisinin Osmanlı Devleti'nde etkili olmasında son derece büyük bir rol oynadığı ileri sürülmektedir.³ Bu iddiaların gerçekliği hala günümüzde de tartışma konusu olmakla birlikte Kanuni Esasi'nin baş mimarlarından olan Mithat Paşa'nın yakın dostlarından biri olan Ermeni Odyan Efendi'nin, Paşa'nın parlamenter sistem hakkında görüşlerinin gelişmesinde etkili olduğu inkar edilemez. Hatta Mithat Paşa'nın sadrazamlığı dönemlerinde haftada bir Odyan Efendi'nin evinde yemeğe geldiği ve bu ziyaretleri sırasında Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin yazarlarından Serviçen ile

¹ Enver Ziya KARAL, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, TTK, Ankara, 1995, s.7.

² Bülent TANÖR, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Afa Yayınları, İstanbul, 1995, s. 100.

³ M. Kemal ÖKE, *Ermeni Sorunu*, İz Yayınları, İstanbul, 1996, s.73; Taner AKÇAM, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu (İttihat Terakki'den Kurtuluş Savaşına)*, İmge Kitapevi, Ankara, 1999, s. 63.

birlikte bazı ileri gelen Ermenilerin de hazır buldukları belirtilmektedir.⁴ Ayrıca Kanun-i Esasi'nin hazırlanması ile görevli komisyonda Ermeniler de görevlendirilmiştir.

Kanun-i Esasi'nin hazırlanmasında diğer Gayrimüslimlerin olduğu gibi Ermenilerin de durumları göz önünde bulundurulmuştu. Bu nedenle gerek kanuni uygulamalarda gerekse halkın mecliste temsili konularında elden geldiğince adaletli davranmak istenilmişti. Bu bağlamda I. Meşrutiyet Meclisi'nde mebus olarak bulunan Ermeniler şunlardı:

- Ohannes Efendi (ikinci başkan)
- Sebuh Maksutyanyan (İstanbul)
- Rupen Yazıcıyan (Edirne)
- Sahak Yavrucyan (Bursa)
- Hamazasp Ballaryan (Erzurum)
- Manuk Karacıyan (Halep)
- Mikael Altıntop (Ankara)
- Agop Şahinyan (Sivas)
- Taniyel Karacıyan (Erzurum)
- Kirkor Bızdıkoğlu (Adana)
- Osep Kazazyanyan (Diyarbakır).⁵

Gayrimüslimlerin I. Meşrutiyet Meclisine girmeleriyle yönetimin sadece Müslümanlara ait bir ayrıcalık sayan Şeriattan yavaş yavaş uzaklaşmıştır. Meclisi Mebusandaki Gayrimüslim mebusların meclis dışındaki örgütler ve kitle hareketleriyle pek ilgileri ve bağlantıları olmadığından, I. Meşrutiyet Meclisi, azınlıkların geniş bir şekilde temsil edildiği ve ulusçuluk hareketlerinin en az olduğu meclistir denilebilir.⁶ Ancak Ermenilerin de dahil olduğu Gayrimüslim mebuslar, mecliste Osmanlılık ilkelerine bağlı kalmakla birlikte özellikle azınlık dillerinin de Türkçe ile beraber resmi dil olarak kabul edilmesi gibi etnik konuları meclis gündemine getirmekten de geri kalmamışlardır.⁷

Ermeniler I. Meşrutiyetin ilanını büyük bir coşku ve sevinç ile karşılamışlardır. Meşrutiyetin ilanı nedeniyle yapılan törenlerde, okullarda isyan şiirleri okunmakta ve konuşmalar yapılmakta, Gedikpaşa'daki tiyatrodaki halkın bağımsızlık ve isyan duygularına hitap eden ve Ermeni milli kahramanlarının hayatlarının anlatıldığı piyesler oynanmaktaydı.⁸ Ancak başlangıçta Meşrutiyetin ilanından ve yönetiminden memnun olan Ermeniler giderek

⁴ ÖKE, a.g.e, s. 73.

⁵ Cemal ANADOL, *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası*, Turan Kitapevi, İstanbul, 1982, s. 64.

⁶ TANÖR, a.g.e, s.120.

⁷ Ali GÜLER, *Türkiye'deki Gayrimüslimler*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1996, s. 21.

⁸ Mehmet KANAR, *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri (Meşrutiyetten Önce ve Sonra)*, Der Yayınları, İstanbul, 2002, s. 13-14.

bu tavrılarını değiştirmeye başladılar. Meşrutiyet rejimiyle amaçladıkları hedeflerine varamayacaklarını anlayan Ermeniler, yeniden sözde zulüm iddialarını ortaya atmışlardır. Ermenilerin ayrıcalıklarını genişletmek için, eski Patrik Hırimyan zamanında hazırlanan muhtıraya bazı eklemeler yapılarak Papaz İzmirliyan tarafından II. Abdülhamit'e sunulmuştur.⁹

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı Meclis-i Mebusandaki Ermeni mebusların tavrılarını etkileyen en önemli gelişmelerden biri olmuştur. Savaşın Osmanlı Devleti aleyhine gelişmesiyle birlikte meclisteki, Ermeni ve diğer Gayrimüslim mebuslar, kendi milletinden olanları askere gitmemeleri için kışkırtmaya başladılar.¹⁰ Ermenilerin Ruslardan kendileri için ayrıcalıklar koparmak üzere bir takım isteklerde bulunmaları, Meclisin kapatılması aşamasında bardağı taşıran son damla olmuştu.¹¹ Abdülhamit'in Osmanlı-Rus savaşını ileri sürerek Meclis-i Mebusan'ı kapatması üzerine meclisteki Ermeni mebusların faaliyetleri sona ererken, bu kez II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte meclise giren Ermeni ve diğer Gayrimüslim mebuslar, daha şiddetli ve planlı bir propaganda içerisine girmişlerdir.

4. 2. İTC VE ERMENİLER ARASINDAKİ İLK İLİŞKİLER

Jön Türkler, bir taraftan Abdülhamit'e karşı mücadelelerini sürdürürlerken diğer taraftan da Abdülhamit rejimine muhalif olan kesimlerle ittifak oluşturmak gayretindeydiler. Aslında Jön Türkler, ülke içerisinde teşkilatını güçlendirmeden herhangi bir harekette bulunmayı düşünmemektedirler. Konferanslar ve seminerler vermek, toplantılar düzenlemekle yetinen İTC¹², Ermenilerin eylemciliği karşısında kendi yetersizliklerinin farkına varmasıyla bir takım faaliyetlere girmiştir.¹³ 1890'lardan itibaren ortaya çıkan bu Ermeni isyanları, bir yandan Müslümanlarda vatanseverlik duygularını geliştirirken, diğer yandan da Abdülhamit yönetimine karşı zaten var olan muhalefeti iyice güçlendirmiştir.¹⁴ Bu durum yani, Ermeni eylemleri dolayısıyla ortaya çıkan şiddet ortamı ve II. Abdülhamit yönetimin giderek özgürlükçülere karşı daha da sertleşmesi, İTC'nin şiddet yöntemlerini benimsemesine ve II. Abdülhamit'i devirmek üzere suikast planları yapmasına yol açmıştır.¹⁵

⁹ İhsan SAKARYA, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Gençkurmay Basımevi, Ankara, 1984, s. 40-41.

¹⁰ Standford SHAW, Ezel Kural SHAW, (Çev: Mehmet HARMANCI), *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. II, E Yayınları, İstanbul, 1982, s. 234.

¹¹ Orhan KOLOĞLU, *Abdülhamit Gerçeği*, Gür Yayınları, İstanbul, 1987, s. 251.

¹² Sina AKŞİN, "II. Jön Türk Hareketi'nin Dönemlendirilmesi", *VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, TTK, Ankara, 1983, s.1791.

¹³ Sina AKŞİN, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1987, s. 26.

¹⁴ Enver Ziya KARAL, *Osmanlı Tarihi*, C.VIII, TTK, Ankara, 1995, s. 514-515.

¹⁵ AKŞİN, a.g.e, s.35.

İstanbul'da Ermenilerin Babıali baskınından sonra Abdullah Cevdet tarafından kaleme alınan ve başta İstanbul olmak üzere tüm yurttaki gizlice dağıtılan bildiride; bu tür olayların gerçekte zulüm ve baskıcı idareden doğduğunu, cemiyetlerin tüm Osmanlılar gibi bu kötü hükümetten ıslahat ve hürriyet istediğini, Ermenileri terbiye etmek yerine idaresizlik, zulüm ve istibdattan meydana gelen Babıali'yi, Şeyhülislam kapısını ve Yıldız'ı basarak bu duruma son vermelerini ve hürriyete layık olduklarını tüm dünyaya göstermelerini istemekteydi.¹⁶ Söz konusu bildiriler¹⁷ ve bazı resimler, halkı Abdülhamit'e karşı kıskırtmak ve Avrupalı devletlerin dikkatlerini çekmek amacıyla polisin sıkı tedbirlerine rağmen Saray ve hatta karakol duvarlarına bile asılmaktaydı. Ayrıca, İTC, bu faaliyetlerden başka, dönemin sadrazamı Cevat Paşa tarafından Mabeyn Başkıtabetine iletilen bir rapora göre, 30 ekim 1893'te, Ermenilerin asılsız şikayetlerini ve II. Abdülhamit yönetiminden duydukları rahatsızlıkları içeren bir kitap yayınlamışlardır. İTC, bu kitapta Ermeni isyanlarının Avrupa'da büyük bir yankı uyandırdığı, bunun ise olaylara dini bir boyut kazandırdığını iddia etmekteydi.¹⁸

1894-1896 arası dönemdeki Ermeni olayları ve diğer ayrılıkçı eylemleri yorumlayan ve buna çözüm yolları arayan İTC, Ermeni isyanlarının ve Balkanlardaki terör olaylarının nedenlerini meşrutiyet yönetiminin yokluğuna bağlamakta ve II. Abdülhamit'i suçlu

¹⁶ Ahmet Bedevi KURAN, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, Çeltik Matbaası, İstanbul, 1959, s.159; Ali Birinci ise "Cemiyet imzasını taşıyan ilk yaprak beyannamem, 30 Eylül'deki Ermeni patirtisi üzerine, ekimin ilk haftası içerisinde İbrahim Temo ve arkadaşları İshak Sükuti, Dr. İsmail İbrahim ve eczacı Mehmet tarafından 1000 nüsha kadar basılır ve dağıtılır... ilk beyannamenin Dr. Abdullah Cevdet tarafından kaleme alındığı iddiasının herhangi bir delili bulunmamaktadır." demektedir. Bkz. Ali BİRİNCİ, "Jön Türklüğün Tenkidine Dikkate Değer Bir Kitap Hakkında", *Tarih Uğrunda*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2001, s.119; Petrosyan da bu bildirinin İbrahim Temo, İshak Sükuti ve Doktor Dobrucalı İsmail İbrahim Efendi tarafından Debreli Behçet Efendi'nin evinde hazırlandığını savunmaktadır. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adıyla dağıtılan bildiride şunlar denilmektedir: "*Müslüman ve yurtsever Türkler Türkler!.. Ermeniler öylesine yüz buldular ki, tüm yabancılara saygıdeğer ve devletimizin en yüksek katı olan Babıali'yi basıyorlar. Başkentimizi tir tir titretiyorlar. Bu küstahça hareketler, yurtsever ordumuzun üzüntü nedeni olmaktadır. Ancak, bu meydan okurcasına, bu acı ve üzüntü veren hareketler, despotların, pis yöneticilerin, ezgi ve baskı yapmalarına neden olmaktadır. Biz Türkler, tüm Osmanlılar gibi, bu despotik yönetimden kurtulmak istiyoruz. Örgütümüz bu amaç uğruna eylem veriyor. Gelin, bugün Babıali'ye yürüelim ve Ermenileri kanayalım. Ezginin, kıyıcılığın merkezi olan, şeyhülislamın konağına ve Yıldız Sarayı'na saldıralım. Despotları ortadan kaldıralım, yok edelim. Birleşip elele verelim, gücümüzü çoğaltalım. Bizim özgürlük ateşiyle yandığımızı, ona layık olmak için tuttuğumuzu tüm uygar dünyaya kanıtlayalım!*" Bkz. Yuriy Aşatoviç PETROSYAN, (Çev: Mazlum BEYHAN- Ayşe HACIHASANOĞLU), *Sovyet Gözüyle Jöntürkler*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974, s.179-180.

¹⁷ Ermeni olayları nedeniyle İttihatçıların ilk defa kaleme aldıkları bildiriler karşısında yönetim büyük bir telaşa kapılmıştır. Giderek artan bu tür muhalefet hareketlerinden başka Ermeni komitelerinin giderek artan isyan teşebbüsleri karşısında bunalan ve her an bir darbe şüphesi içerisinde olan yönetim karşısına bu defa çoğunluğunu Türklerin ve Müslümanların oluşturduğu bir cemiyet almaktaydı. Bkz. M. Şükrü HANİOĞLU, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, C.I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989, s.181.

¹⁸ Ali GÜLER vd., *Her yönüyle Ermeni Sorunu*, Kara Harp Okulu Basımevi, Ankara, 2001, s.80-81.

göstermekteydi.¹⁹ İttihatçılar, Meşrutiyet ilan edildiği takdirde tüm tebaanın kanun önünde eşit olacağını ve bu gurupların parlamentoda kendilerini temsil etmeleri ile ayrılıkçı akımların zayıflayacağını, bundan sonra büyük devletlerin de azınlıkları bahane ederek, devletin iç işlerine karışamayacaklarını ileri sürerek Osmanlı Devleti'nin dağılmaktan kurtulacağını savunmuşlardır. Gerçekten de cemiyet, Müslüman olmayanlara düşmanca duygular beslememiş, aksine imparatorlukta çeşitli unsurlar arasında bir kardeşlik havası estirerek, onların haklarını anayasal güvence altına almaya söz vermiştir.²⁰ İTC, "*İttihad-ı Anasır*" politikaları sayesinde azınlıkların sisteme daha iyi bir şekilde dahil edilebileceğine inanmaktaydı.²¹ Bu düşünceleri çerçevesinde İTC, hem Anadolu'da hem de Balkanlarda Türkler aleyhine kurulmuş olan Bulgar, Sırp, Yunan ve Ermeni isyan komiteleriyle ülkede etkili olmak ve Abdülhamit'e karşı mücadelelerini güçlü bir şekilde sürdürmek için işbirliğine yönelmiştir.²² Bu politikalar çerçevesinde, İttihatçılar, Meşveret'te ve diğer yayın organlarında, Ermenilerin izledikleri yolun yanlış olduğu, ayaklanmadan önce çok iyi hazırlık yapmaları gerektiği, bunun için de kendileri ile işbirliğine gitmelerinin çok daha iyi sonuçlar doğuracağı yolunda yayınlar yapmaktaydılar.²³ Nitekim Ermeniler de yayınlarında, Ermenilerin de Rumlar gibi Türklerle işbirliğine giderek daha akıllı davranmaları gerektiğini ve İttihatçılarla birlikte Kanun-i Esasi'nin ilanı için çalışmalarını tavsiye etmekteydiler.²⁴

İTC, Talat Paşa'nın belirttiğine göre Ermeni komiteleriyle işbirliği bağlamında komitelere ilginç bir teklifte bulunmuştu. İTC, bu teklifte, II. Meşrutiyet öncesinde cemiyetin Abdülhamit üzerinde etkisini artırmak ve örgütü geniş ve sağlam bir temele dayandırmak için Ermenilere, örgüt teşkilatının zayıf olduğu İstanbul ve Selanik merkezleriyle birlikte hareket etmelerini ve buralarda kimseye zarar vermeden bombalama eylemleri gerçekleştirmelerini önermekteydi. Ermeniler ise İTC'nin bu teklifini, böyle bir hareketin ne İstanbul'da, ne de Selanik'te kendileri için faydalı sonuçlar doğurmayacağını belirterek, reddetmişlerdir.²⁵ Her ne kadar Ermeniler, İTC'nin bu önerisini kabul etmemişlerse de, Türklerin faaliyetleri

¹⁹ Süleyman KOCABAŞ, *II. Abdülhamit'in Şahsiyeti ve Politikası*, Vatan Yayınları, İstanbul, 1985, s.378.

²⁰ Feroz AHMAD, (Çev:Nuran YAVUZ), *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1995, s.24-25.

²¹ ÖKE, a.g.e, s.92, 94.

²² İsmail Hami DANİŞMENT, *31 Mart Vakası*, İstanbul Kitapevi, İstanbul, 1961, s.121.

²³ Yusuf İzzettin UÇAR, *Taşnak Komitesinin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1890-1922)*, Ankara Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1994, s.27.

²⁴ Yusuf Hikmet BAYUR, *Türk İnkılabı Tarihi, C.I-Kısım.I*, TTK, Ankara, 1991, s.374, Murat Bey, Abdülhamit yönetimine karşı Ermeni komiteleriyle ilk görüşen İttihatçının, kendisi olduğunu ileri sürmektedir. 1897'de Cenevre'de yayınladığı broşürde, Ermeni komiteleri tarafından işbirliği yapılması yolundaki teklifleri, Türkiye'de bir Ermeni sorununun veya suni bile olsa bağımsız bir Ermenistan'ın kurulmasının söz konusu olamayacağını belirterek reddettiğini belirtmekteydi. Bkz.Erdal İLTER, *Türkiye'de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri (1890-1923)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1993,s.24.

²⁵ *Talat Paşa'nın Anıları*, (Haz. Alpay KABACALI), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2000, s.50.

hakkında bilgi edinmek için İttihatçılarla bir işbirliğine sıcak bakmaktaydılar. Dahası Osmanlı Devleti ile bağlarını tümüyle kopardıkları takdirde Rus tehlikesine maruz kalacaklarını ve bu nedenle de Ermeni milliyetçiliğinin çok fazla gelişemeyeceğinin bilincinde olan Taşnaklar, İTC'nin Osmanlı Devleti'nin iç düzeninin sağlamaştırılması yolunda ortak mücadele teklifini olumlu karşılamışlardır. Bu durumda Taşnak komitesinin çok fazla kaybedeceği bir şey yoktu. Üstelik görünürde diğer Osmanlı milletleriyle kaynaşmış olmak Taşnakların faaliyetlerini gölgeleyeceğinden, bu durum işine bile yarayabilirdi. Bu nedenle Ermeni komiteleri, İTC'nin 1902 ve 1907 kongrelerine katılmışlar ve bu kongrelerde ortak eylemlerde bulunma kararları almışlardır.²⁶

4.2.1. 1902 Jön Türk Kongresi ve Ermeni Komiteler

Şubat 1902'de, Paris'te toplanan kongreye; azınlıkları temsilen Ermenilerden başka Rumlar, Yahudiler, Araplar da katılırlarken, Makedonlar katılmamışlardır. Kongrede, İTC, Ermeni sorunundan çok 1876 Anayasası'nın yeniden Avrupa'nın müdahalesi olmaksızın uygulanmasını isterken, Ermeni temsilciler ise 1876 Anayasası'nı yeterli görmediklerini, Berlin Antlaşması ile kendilerine verilen hakların kabulünü ve Avrupa devletlerinin müdahalesinin gerektiğini savunmaktaydılar. Bu esaslar çerçevesinde Kongrede Taşnaksütyun ve Reforme Hınçak temsilcileri şu isteklerde bulunmuşlardır,²⁷

1-Ermeni örgütleri, mevcut yönetimin değiştirilmesi için yapılacak tüm eylemlere katılmaya hazırdırlar.

2-Ermeni örgütleri, devam edecek olan faaliyetleri ile Türk hakimiyetini değil sadece mevcut rejimi hedef almışlardır.

3-Ermenilerin amaçlarının sadece Berlin Antlaşmasınının 61. maddesiyle 11 Mayıs 1895 muhtırası ve ekindeki ıslahatın uygulanmasının sağlanmasıdır.

Kongrede Prens Sabahattin'in Ermeni sorunu ve yabancı devletlerin müdahalesi gibi konularda izlediği ılımlı politika, Ahmet Rıza ve grubu tarafından merkezîyetçilik düşüncesi vurgulanarak sert bir şekilde eleştirilmiştir.²⁸ Bu ise kongrenin toplanış amacının tersine, İttihatçılar arasında bir hizipleşmeye yol açmıştır. İTC içerisinde farklı bir niteliğe sahip Prens Sabahattin'in "Adem-i Merkeziyet"²⁹ düşüncesinden dolayı kongredeki Arnavutlar ve

²⁶ Ahmed Rüstem Bey, *Cihan Harbi ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2001, s.37.

²⁷ Esat URAS, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1987, s. 543.

²⁸ AKÇAM, a.g.e, s. 113-114, Aslında İTC, ihtilalcilik ve laiklik gibi kavramlarla birlikte yabancı müdahalesini de ilk olarak 1902 Jön Türk kongresi ile tartışmaya başlayacak ve bu durum çeşitli yaklaşımlarla birlikte II. Meşrutiyete kadar sürecektir. Bkz. BAYUR, a.g.e, s.244.

²⁹ "Adem-i Merkeziyet" ilkesine göre Osmanlı topluluklarında birinin diğerine üstünlüğünü reddedilmekte, merkezi hükümetin idari ve mali yetkileri kısıtlanarak, Osmanlı topluluklarının bu konularda yönetime daha fazla katılmalarını ana politikaları olarak benimsenmekteydi. Bkz. KARAL, a.g.e, s.536; Prens Sabahattin'e göre.

Ermeniler, Prens Sabahattin ve grubunu desteklemişlerdir. Padişah'ın tebaası olan tüm Osmanlıların birliği noktasından hareket eden, Ermeni sorununda da padişah ve çevresini suçlu bulan Ahmet Rıza'ya göre ise³⁰, Ermenilerin isteklerinin kabul edilmesi, şu hususların kabulü gelmekteydi;³¹

-Büyük devletlerin adil bir hakem olduklarını kabul etmek,

-Türklerin kendi kendilerine ülkelerini düzeltemeyecekleri için ihtirasları pahasına da olsa büyük devletlerin ülkenin iç işlerine karışmalarına ses çıkarmamak,

-Yurt düşüncesi dışında özel düşüncelerin peşinden gitmek.

Ahmet Rıza ve grubunun kongrede karşı çıktıkları noktalar, programlarında da "İsteklerimizin temeli topraklarımızın birliği ve ayrılmazlığıdır. Topraklarımızın bazılarını devletten ayırmak isteyenler, yurdun düşmanıdır." şeklinde yer almaktaydı.³²

Prens Sabahattin ise, Ermenilerin önerileri ile ortaya atılan yabancı müdahalesi fikrinin bazı zararları olabileceğini kabul etmekle birlikte devrim kargaşalığı sırasında rast gele çıkarıcı müdahaleleri engellemek için "menfaati menfaatimize uygun...hür ve demokrat hükümetlerle..." anlaşılarak bu durumun önünün alınabileceğini savunmaktaydı.³³ Prens Sabahattin'e göre II. Abdülhamit, Osmanlı-Rus savaşını bahane ederek Meşrutiyeti kaldırmış, hürriyet taraftarı Türklere daha sonra da Ermenilere karşı şiddet politikası izlemiştir. Eğer Meşrutiyet kaldırılmamış olsaydı Ermeni kısımlarının gerçekleşmeyeceğini, Ermenilerin Hıristiyan oldukları için değil Jön Türklerle işbirliği yapabilecek bir unsur olarak görüldüklerinden baskı gördüklerini ileri süren Prens Sabahattin Ermeni sorununa dair görüşlerini bu esaslar üzerine oluşturmuştu.³⁴

Kongrede alınan kararlar ve tartışmalar üzerinde bir genel değerlendirme yapmak gerekirse, Prens Sabahattin'in azınlıkları tatmin edebilmek için ortaya atılmış fikirleri azınlıkların milliyetçilik hareketlerinin yoğunlaştığı ve yabancı devletlerin baskılarının arttığı bir dönemde çok fazla etkili olamamıştır.³⁵ Kongrede Ermeniler, her ne kadar Osmanlı liberalleriyle siyasi düzenin değişmesi için işbirliği yapacaklarını bildirmişlerse de bu

merkeziyet sisteminin, Osmanlı Devleti'nin bünyesinden kaynaklanan bir sakıncası vardı, o da Doğu sorununun, ancak "Türklerin anasır-ı muhtelifle ile hem dest-i vifak olarak" meydana getirecekleri "muvazene-i içtimaiye" sayesinde halledebilmesiydi. Prens Sabahattin'i adem-i merkeziyete yönlendiren düşünceler için bkz. Şerif MARDİN, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908). İletişim Yayınları, İstanbul, 1992. s.287-298.

³⁰ PETROSYAN, age, s.191.

³¹ BAYUR, age, C.I-Kısım.I, s.169.

³² age, s.260, Yabancı müdahalesiyle ilgili olarak, İTC'nin yayın organı Şura-i Ümmet'in 10 Nisan 1902 tarihli sayısında "Müdahale-i Ecnebiyye" başlıklı yazıda; yabancı devletlerin savaş durumunda Kırım Savaşında olduğu gibi yardım edebilecekleri, ancak iş ıslahat konusuna gelince tıpkı Kıbrıs, Tunus, Mısır, Bosna-Hersek örneklerinde olduğu gibi kendilerine göre bir paylaşım yapacakları belirtilmekteydi. Bkz. age, s.270.

³³ AKŞİN, a.g.e, s.44.

³⁴ BAYUR, age, s.287.

³⁵ Bernard LEWIS, (Çev. Metin KIRATLI), Modern Türkiye'nin Doğuşu, TTK, Ankara, 2000, s.202.

mücadelede kendi özel eylemlerini ve programlarını sürdüreceklerini belirtmişlerdir. Kongreye sonradan katılan bazı Ermeniler ise fikirlerini değiştirerek, çıkarlarına aykırı ve zamansız buldukları Meşrutiyet için ortak mücadeleyi bile reddetmişlerdir.³⁶

4.2.2. 1907 Jön Türk Kongresi ve Ermeniler

II. Jön Türk kongresinin toplanması hakkında bir takım görüşler mevcuttur. Ahmet Bedevi Kuran, Ermeni cemiyetlerinin 1906'da birleştikten sonra Paris'te bir kongrenin toplanması teklifinin Taşnaklardan geldiğini ileri sürerken³⁷, Yusuf Hikmet Bayur ise, İTC'nin Paris merkezi mektuplarına dayanarak, kongre için ilk girişimin Ahmet Rıza'dan geldiğini savunmaktadır.³⁸ Sina Akşin ise Rusya ve İngiltere arasında İran, Afganistan ve Tibet gibi anlaşmazlık konusu olan sorunların çözümlenmesi ile Rusya'nın Osmanlı Devleti aleyhinde bir genişleme siyaseti karşısında İngiltere'nin tutumunun değişmiş olması, devletin parçalanacağı düşüncesini doğurduğunu, bu nedenle kongre teklifinin İttihatçılardan gelmiş olması ihtimalinin daha yüksek olduğunu belirtmektedir.³⁹

Aslında İttihatçılar, Abdülhamit'i devirmek ve Meşrutiyeti koruma konusunda Rum ve Bulgar komiteleriyle ittifak yapmak istemişse de söz konusu komiteciler, birbirleri ve Osmanlı Devleti'ne karşı giriştikleri eylemler ile Meşrutiyetin kurulmasındansa Osmanlı Devleti'nden göz koydukları toprakları kopararak bağımsızlıklarını elde etme mücadelelerinden vazgeçmemişlerdir.⁴⁰ Nitekim, 28-29 Aralık 1907'de Ahmet Rıza Bey, Prens Sabahattin ve Taşnak komitesinden Malumyan Efendi'nin ortak başkanlıklarında Paris'te toplanan II. Jön Türk kongresine katılan Bulgar komitecileri, kongreye kendilerini Ermenilerin davet ettikleri için katıldıklarını ve kongreye katılmaktaki amaçlarının Ermenilerle Ruslar arasındaki ilişkilerin güçlenmesi için Ermenilere cesaret vermek olduğunu, Bulgarların Türklerle işbirliği yapmalarının Makedonya'daki amaçlarına uygun olmadığından böylesi bir şeyi düşünemeyeceklerini belirtmişlerdir. Buna rağmen Makedonya'da Jön Türk hareketine sıcak bakanların İTC bünyesine alınmasında herhangi bir mahzur görülmemiş ve Bulgar örgütlerinden Sandanski adlı örgütle çok yakın ilişkiler kurulmuştur.⁴¹

³⁶ AKŞİN, a.g.e, s.45.

³⁷ Ahmet Bedevi KURAN, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, s.289.

³⁸ BAYUR, age, s.388-389.

³⁹ AKŞİN, a.g.e, s. 65.

⁴⁰ BAYUR, age, s.402.

⁴¹ Gül TOKAY, *Makedonya Sorunu*, Afa Yayınları, İstanbul, 1996, s.167-168.

Ermeni Hınçak komitesine kongreye katılması teklif edilmişse de, teklife Hınçaklar tarafından herhangi bir cevap verilmemiştir.⁴²

Ahmet Rıza ve grubu, Türk olmayan örgütlere karşı büyük bir kuşku duymaktaydı. Bu nedenle kongrede, önceden belirlediği şu esasları kabul ettirmek istemiştir;⁴³

-Saltanatta veraset sisteminin değiştirilmeyecektir.

-Kongreye Osmanlı ülkesinde örgütü bulunmayan komiteler alınmayacaktır.

-Yabancı müdahalesinin kabul edilmeyeceği ortak bir notayla bildirilecektir.

-Ülkeyi kana bulayarak, yabancı müdahalesini sağlamaya yönelik yöntemlerin kesinlikle reddedilecektir.

Kongrede Ahmet Rıza'nın hilafet ve saltanat haklarının kongrede kabul edilmesini istemesi karşısında Ermeniler, "Biz burada saltanat ve hilafet haklarını korumak için değil, mazlum Osmanlıların gasp edilmiş haklarını geri almak amacıyla toplandık...dolayısıyla bir ihtilal kongresinde hükümdar hukukundan bahsetmek, ihtilal kelimesinin içerdiği anlamı ve ruhu anlamamak demektir." diyerek karşı çıkmışlardır.⁴⁴

Kongrede Taşnak üyesi Malumyan, Abdülhamit'e karşı yapılan başarısız suikast girişimi nedeniyle paralarının boşa gittiğini, ülke içinde ve dışında Ermeni komitelerinin bağımsız hareket etmelerinin Ermeniler için iyi olmadığını, istenilen amaca ulaşmak için ortak bir programın hazırlanmasının ve izlenecek yolun belirlenmesinin gerektiğini savunmuşlardı. Kongrede, genel anlamda bu düşünceler kabul edilmişse de ortak bir programın hazırlanması aşamasında fikir ayrılıkları nedeniyle kesin bir sonuca ulaşamamış ve hatta görüşmeler bu nedenle bir ara kesintiye bile uğramıştır. Sonuçta her cemiyetin kendi kimlikleri altında baskıya son verilmesi için ortak bir program altında çalışılmasına ve çalışma yöntemlerinin ise cemiyetlerin gizlice seçtikleri üyeler tarafından belirlenmesi kararlaştırılmıştır.⁴⁵

Kongrede alınan kararlar kısaca şu şekildeydi;⁴⁶

-Şimdiki yöntemlerden vazgeçilmesi,

-Meşrutiyet'in kurulması,

-Tüm bunlara ulaşmak için normal yöntemlere veya ihtilale başvurulması,

Birinci madde: Abdülhamit'i tahtı bırakması için zorlanması ve bu gerçekleşmediği sürece, silahların bırakılmayacaktır.

⁴² BAYUR, a.g.e, s.388-389.

⁴³ AKŞİN, a.g.e, s.65.

⁴⁴ KURAN, İnkılap Tarihimiz ve..., s.289.

⁴⁵ KOCABAŞ, a.g.e, s.379.

⁴⁶ URAS, a.g.e, s.547.

İkinci madde: Amacımız memleketimizde hürriyet, eşitlik ve milletin hukukunu sağlayacak bir meşrutiyet hükümetinin kurulmasını sağlamaktır.

Üçüncü madde: Kongre kararlarını uygulamak için daimi ve karma bir komitenin kurulacaktır. Genel hedefler olarak da şunlar belirlenmişti;⁴⁷

1-Genel isyan,

2-Silahlı veya silahsız, hükümete karşı koyarak hukuku koruma,

3-Hükümete vergi vermemek,

4-Orduyu hükümetin aleyhine çevirerek, isyancılara karşı silah kullanmalarını önlemek.

Kongrede; Türkçe, Arapça, Bulgarca, Kürtçe, Ermenice ve diğer dillerde bildirilerin bastırılmasına, köylülere, askerlere, ulemaya, yüksek sınıftan kişilere ve kadınlara uyarı niteliğinde yazılar yayınlanması yolunda kararlar alınmıştır. Ancak kongrede sosyalist Ermenilerin bulunmasına rağmen hitap edilen kesimler arasında işçi sınıfı ısrarla göz ardı edilmiştir.⁴⁸ 5 Ocak 1908 tarihli "Pro-Armenia" adlı Ermeni dergisinde bazı yönleri dolayısıyla gizli kalması gereken kongre kararlarının yayınlanması ve kongrede Ermeni yöntemlerinin benimsendiğinin ileri sürülmesi üzerine, Ahmet Rıza, *Meşveret*'te Ermenilerin kongre kararlarını yayınlamalarını eleştirmiş ve Türklerin toplantıda tedhişçiliği benimsedikleri yolundaki haberleri de yalanlamıştır.⁴⁹

Kongre sonunda yayınlanan bildirinin altında katılımın fazlasıyla kalabalık olduğu izlenimini vermek için kongreye katılan parti veya komiteler yerine bazı isyancı örgütlerin yayın organları olan gazetelerin isimleri yazılmıştır.⁵⁰ Kongrenin bu bildirilerinde imzası bulunanlar;⁵¹

- Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti yayın organı; *Halk Kongresi* ve *Meşveret*,
- Taşnaksütyun ve yayın organı; *Truşak*,
- Şahsi Teşebbüs ve Bağımsızlık ve Meşrutiyet Cemiyeti yayın organı; *Terakki*,
- Mısır İsrail Cemiyeti ve yayın organı; *Lavara*,
- Armenia gazetesi idare heyeti; (Marsilya'da),
- Razmik gazetesi yazı heyeti; (Balkan memleketleri),
- Hilafet yazı heyeti Türkçe ve Arapça yazı heyeti; (Londra'da),
- Ahd-i Osmani Cemiyeti (Mısır),

⁴⁷ a.g.e, s.548.

⁴⁸ AKŞİN, a.g.e, s.68, 81.

⁴⁹ a.g.e, s.68.

⁵⁰ BAYUR, a.g.e, s. 400.

⁵¹ URAS, a.g.e, s.548-549.

-Hayrenik idare heyeti ihtilalci yayın organı (Amerika) idi.

Düzenlenen bu Jön Türk kongreleri karşısında II. Abdülhamit, Ermenilerle Jön Türkler arasındaki ilişkileri şöyle yorumlamaktaydı; "Ben Ermenilerin istiklal sevdasına kapılmalarına şaşmıyorum; hele büyük devletler tarafından durmadan tahrik edildiklerini bildikten sonra...Fakat Avrupa'ya kaçıp orada benim aleyhime gazete çıkaran bazı Jön Türklerin, Ermeni komitecileriyle işbirliği yapmalarına, hatta onlardan para almalarına hala şaşıyorum. Hem Osmanlı ülkesini parçalanmaktan kurtarmak istediklerini söylüyorlar hem de parçalayanlarla işbirliği, ahit yapıyorlar! Eğer aralarına nifak düşürmeseydim, işi nerelere kadar götüreceklerdi acaba? Anadolu'nun göbeğinde bir Ermeni devleti kurmak, vatanperverliklerinin bir ispatı mı olacaktı?..."⁵²

Sonuçta İTC'nin diğer azınlıklarla anlaşma girişimleri pek başarılı olamazken Ermenilerle olan ilişkileri II. Meşrutiyetin ilanıyla daha da yoğunlaşarak devam edecektir.

4.3. İTC VE II. MEŞRUTİYET'İN İLK DÖNEMLERİNDE ERMENİLER

Osmanlı Devleti, II. Meşrutiyetin getirdiği hürriyet ortamında önceki yıllarda hiç yaşamadığı bir deneyimi yaşamaya, basında ve yeni parlamentoda din, milliyet, hürriyet ve hükümet yöntemlerini tartışmaya başlamıştır.⁵³ Meşrutiyetin ilanı ülke içerisinde tam bir barış ve iyimserlik havası estirmiş, İTC'nin bu başarısı en çok Gayrimüslimleri ve özellikle de Ermenileri memnun etmiştir. Nitekim 26 Temmuz 1908'de içinde kalabalık bir Ermeni grubunun da bulunduğu, Türk, Rum, Bulgar ve Musevilerden oluşan yüz bin kişilik bir gurup, Beyazıt Meydanı'nda yapmış oldukları gösterilerde anayasaya bağlılık yemini ederek Yıldız Sarayı'na kadar yürümüşlerdir. Bu gösteriden bir ay sonra Ağustos 1908'de de İstanbul'da Ermeni Devrimci Federasyonu ile Türk devrimcileri arasında dayanışma gösterileri yapıldı. Balık Pazarı Üç Horan Ermeni Kilisesi'nde özgürlük uğruna ölen Müslümanların anısına düzenlenen ayinde Ermeni Patrikhane vekilinin vatansever konuşmasından sonra, içlerinde çok sayıda Müslüman'ın da bulunduğu topluluk, Taksim'e kadar yürümüş ve burada toplanmış olan kalabalığa katılarak anayasal düzeni ve Türk-Ermeni dostluğunu kutlamışlardı.⁵⁴ Artık Ermenilere özel törenlerde, Ermeni hayır cemiyetleri için düzenlenen müsamereler ve konserlerde, İzmirliyan'ın Kudüs'ten dönüşü nedeniyle yapılan karşılama

⁵² İsmet BOZDAĞ, *Abdülhamit'in Hatıra Defteri*, Kervan Yayınları, İstanbul, 1975, s.59.

⁵³ LEWIS, a.g.e, s. 212.

⁵⁴ Ersal YAVI, *Emperyalizm Kıskaçında Türkler, Ermeniler, Kürtler (1856-1923)*, Yazıcı Yayınevi, İzmir, 2001, s. 29-30.

merasimi...vb toplantılarda İTC'nin ve devletin ileri gelen simaları da katılmaktaydı.⁵⁵ Yine 1896 olaylarında ölenlerin anıldığı Ermeni mezarlığında yapılan törene, İttihatçılar yanında çok sayıda Türk de katılmış ve konuşmalar yapılmıştır.⁵⁶

Meşrutiyetin ilk yıllarında, Ermenilerin İTC ile münasebetleri daha çok Abdülhamit döneminde ülke dışına çıkan Ermenileri geri getirmek ve emlaklarını geri almaya yönelikti.⁵⁷ Sonuçta Meşrutiyetten sonra halktan gelen baskılar ve İTC'nin "ittihad-ı Anasır" politikası doğrultusunda ilan edilen siyasal mülteciler ve sürgünleri kapsayan genel bir af ile binlerce tutuklu ve sürgün İstanbul'a dönmeye başlamıştır.⁵⁸ Yurda dönen bu guruplar arasında "...şapkalarıyla, kelebek siyah boyun bağlarıyla, Rus lehçesiyle görüştikleri Ermeniceleriyle Taşnaksaganlar..." özellikle dikkat çekmekteydiler.⁵⁹ Dönemin kaynaklarına göre yurt dışında bulunan Ermeni mültecilerin sayısı 80.000, Müslüman mültecilerin sayısı ise 60.000 kadardı.⁶⁰

Ermeniler, II. Meşrutiyeti Jön Türklerin olduğu kadar Ermeni Taşnak komitesinin de bir başarısı olarak görmekteydiler.⁶¹ Bu nedenle Ermeniler, II. Meşrutiyet hareketini keyfi bir idarenin aşırılıklarına karşı bir garanti değil, aynı zamanda kendi eğilimlerinin doğrultusunda gelişen ve gelenekleri içinde yer alan bir ilerlemenin benimsenmesi olarak da nitelendirmekteydiler.⁶²

Meşrutiyetten sonra Makedonya'daki çeteler yıllardan beri mücadelenin vermiş olduğu bezginliğin de etkisiyle, şehirlere inerek faaliyetlerini durdurduklarını ilan etmişlerdir.⁶³ 1908'ten sonra İstanbul'da kurulan ve kendinden önceki kuruluşların yerini aldığı ilan eden "Bulgar Meşrutiyet Kulüpleri"ni örnek alan Rumlar ve Ermeniler de bu örgütün adını taşıyan kulüpler açmaya başlamışlardır.⁶⁴ Ermeni komite başkanları ise, meşrutiyetin korunması için kanuni bir şekilde çalışacaklarını ilan etmişlerdir. Bu gelişmelerle birlikte Hınçak başkanı Sabah Gülyan, Beyoğlu Ermeni Kilisesi'nde yaptığı konuşmada;

⁵⁵ Erdoğan CENGİZ (Yay. Haz.), *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekat-ı İhtilaliyesi*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1983, s.59.

⁵⁶ URAS, a.g.e, 571.

⁵⁷ İttihatçıların bu konudaki iyi niyetini göstermek için taşınmaz malların iadesi konusunda hazırlamış olduğu kanun teklifi, o bölgeden olan Kürt ve Türk mebusların büyük muhalefetine neden olmuş ve bu nedenle İttihatçılar aleyhine geniş bir muhalefet cephesi oluşmaya başlamıştır. Bkz. Talat Paşa'nın Anıları, s.55.

⁵⁸ Süleyman KOCABAŞ, *Jön Türkler Nerede Yanıldı?*, Vatan Yayınları, İstanbul, 1991, s. 187.

⁵⁹ CENGİZ, a.g.e, s. 59.

⁶⁰ "The Political Refugees", The Levant Herald and Eastern Express, 29 Temmuz 1908, s.1'den naklen Aykut KANSU, *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s.140.

⁶¹ Yılmaz ÖZTUNA, *Büyük Türkiye Tarihi*, C.VIII, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1978, s.217.

⁶² Abdurrahman KÜÇÜK, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ocak Yayınları, İstanbul, 1997, s. 90.

⁶³ Yusuf Hikmet BAYUR, *Türk İnkılabı Tarihi*, C.I-Kısım.II, TTK, Ankara, 1991, s.65.

⁶⁴ Başta İstanbul olmak üzere büyük kentlerde görülen ve Osmanlı basınıının "Kanun-i Esasi Örgütleri" olarak tanıttığı bu kulüpler, Osmanlı Meşrutiyetine karşı sert bir tutum izlemiş, İTC'ni Abdülhamit'in yöntemlerine başvurmakla suçlamışlardır. Bkz. Tarık Zafer TUNAYA, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C.II, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984, s.518-519.

“Osmanlı meşrutiyeti ilan edilmiş olduğundan biz, Hınçaklılar, eğilimlerimizi, ihtilal fikirlerimizi bırakıyor ve faaliyetlerimizi memleketimizin ilerlemesine adıyoruz” demektedir.⁶⁵ Taşnak başkanlarından Rusyalı Agnoni de aynı törende yaptığı konuşmada; “*Taşnakların öncelikli vazifelerinden biri de Osmanlı Meşrutiyeti’ni koruma, Osmanlı unsurlarının iyi şekilde uyumunu sağlama ve İTC ile ortak çalışmaktır.*”⁶⁶ şeklindeki ifadesi ile komitesinin bundan sonra Osmanlı Devleti’nin karşısında yer almayacağını bildirmekteydi.

İstanbul’daki Ermeniler bu dönemde Meşrutiyet’in ilanı ile oluşan iyimserlik havasının da etkisiyle Rus aleyhtarı bir tutum izlemeye başlamışlardı. Komiteler, meşrutiyetin ilanını kutlayan gösterilerden başka Kafkas Ermenilerini, Rus zulmünden kurtarmak üzere bir takım faaliyetlere girişerek gösteriler düzenlemişlerdi. Bu gösteriler sırasında Taşnak Komitesinden bir Ermeni düşüncesini şu şekilde dile getirmekteydi; “*Osmanlı Devleti zindanlarında siyasi mahpus yok. Rusya’da ise hiçbir hapisane yok ki boş bulunsun. Kafkas Ermeni Taşnaksaganları hapisten, işkenceden, Sibiryadan kurtulmak için İstanbul’a, Osmanlı ülkesine iltica ediyorlar.*”⁶⁷

II. Meşrutiyetin ilanından sonra ortaya çıkan yeni durum nedeniyle, komiteler programlarında bir takım değişikliklere gitmişlerdir. Örneğin Taşnak, 1908 programında Türkiye Ermenistan’ı ile ilgili olarak şu esaslara öncelik vermiştir;

-Mahalli, geniş bağımsızlık ve federasyon özelliklerine sahip siyasi ve iktidarî bir hürriyet olacaktır.

-Halk temsilcilerinden oluşacak merkezi hükümet askeri, posta, gümrük, maliye gibi işlerle uğraşacak diğer hizmetler mahalli bağımsız bölgelere bırakılacaktır.

-Türkiye Ermenistan’ında bünyesindeki diğer halklar da iç işlerinde tıpkı Ermeniler gibi federatif yapı içinde mahalli bağımsızlıktan yararlanacaklardır.

-Türkiye Ermenistan’ındaki tüm kuruluşlar fark gözetilmeksizin adilane bir oylama ile oluşturulacaktır.⁶⁸

Meşrutiyetin ilanından sonra komiteler faaliyetlerine son verdiklerini, meşrutiyetin gözcüleri olarıktan devletin iktisadi ve uygarlık açısından ilerlemesi için çalışacaklarını ilan etmelerine rağmen bu durum aslında bir aldatmacaydı. II. Meşrutiyete kadar Islahat Fermanı’ndan sonra oluşturulan nizamnameler ve bunların getirdiği hukuki durumlar çok

⁶⁵ URAS, a.g.e, s. 571.

⁶⁶ CENGİZ, a.g.e, s.58.

⁶⁷ Sadi KOÇAŞ, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Altınoluk Matbaaları, Ankara, 1967, s.60.

⁶⁸ URAS, a.g.e, s.571-572.

fazla bir farklılık göstermeden devam etmiş ve azınlıklar Osmanlı Devleti ile ilişkilerini bu esaslar çerçevesinde devam ettirmişlerdir. II. Meşrutiyet'in vaat ettiği "eşitlik ilkesi" ise tıpkı diğer düzenlemelerde olduğu gibi (Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı ve I. Meşrutiyet) millet liderlerinin kendilerinin ve cemaatlerinin imtiyazlarının kısıtlanacağı düşüncesini oluşturmuştu.⁶⁹ Bu bağlamda gerçekte ne Ermeniler ne de Rumlar, Meşrutiyet rejimine rağmen Osmanlı Devleti'nin kendilerini temsil eden bir otorite olduğunu kabul etmekteydiler. Özellikle kapitülasyonların kendilerine getirdiği ayrıcalıkları devam ettirme fikrinde ısrarcı⁷⁰ olan Rumlar ve Ermeniler, Meşrutiyetin getireceği eşitlik ile Avrupa kültür ve iktisadi seviyesine en yakın unsurlar olarak devlet kademelerinde önemli mevkilere gelmeyi ve eskisinden daha hızlı zenginleşmeyi, dahası toplu buldukları yerlerde iktisadi gücü ele geçirerek ileride muhtariyet veya başka devletlere katılmayı düşünmekteydiler.⁷¹ Bu nedenle temel düşünceleri tam bağımsızlık olmasa bile en azından bir özerk idareye kavuşmak olan Ermeniler, İttihatçıların benimsedikleri merkeziyetçi devlet anlayışına sıcak bakmamaktaydılar. Gerçi İstanbul Ermeni cemaati içerisinde İttihatçıların bu düşüncelerini destekleyen Ermeniler olmuştaysa da bunların sayıları oldukça azdı.⁷²

Komiteler ise Meşrutiyetten önce hükümetin sıkı denetimleri nedeniyle faaliyetlerini gizli bir şekilde sürdürürlerken, II. Meşrutiyet ile birlikte bu girişimlerini açıkça gerçekleştirmeye başlamışlar, Taşnaklardan başka Hınçak, Veregamyal-Hınçak, Ramgavar vb. isyancı komiteler ayrılıkçı eylemlerine Meşrutiyetin özgürlükçü havası içinde rahatlıkla devam etmişlerdir.⁷³ Meşrutiyetten önce bu Ermeni komiteler, Ermeni bağımsızlığı için yabancı müdahalesi, isyanlar gibi konularda aralarında bazı fikir ayrılıkları olmasına rağmen aynı amaç etrafında birleşmişlerdi. Meşrutiyetten sonra ise aralarında bu ittifak gittikçe bozulmaya başlamıştır. Ermeniler üzerinde etkili olmaya çalışan Taşnaksütyun, Hınçak, Veragazmiyal Hınçak, Sahma Natragan, Ramgavar "Hukuk-i Avam" gibi Ermeni komiteleri, teşkilatlarını genişleterek başta İstanbul olmak üzere Anadolu'nun çeşitli yerlerinde şubeler açmaya, Patrikhane ve murahhaslıkları ele geçirmeye çalışmışlardır. Bu gayretler sonucunda ise Ermeni Milli Meclisi, siyasi oyunların merkezi olmuş, önemli mevkiler Rusya'dan kovulmuş veya Avrupa'dan gelmiş beceriksiz diplomatların ve kişilerin eline geçmiştir. Milli Mecliste önemli mevkileri ele geçiren bu kişiler, Osmanlı Devleti'ni bir hükümet olarak

⁶⁹ GÜLER, a.g.e, s. 27.

⁷⁰ Feroz AHMAD, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996, s.28-29.

⁷¹ BAYUR, a.g.e, C.I-Kısım.II, s.66.

⁷² AHMAD, *İttihatçılıktan...*, s.28-29.

⁷³ DANIŞMENT, a.g.e, s.122.

tanımadıklarını belirtmekle birlikte Ermeni bağımsızlığının gerçekleşmesi için Rusya'nın desteğini sağlamak üzere Eçmiyazin Katogikosluğundan yardım talebinde bulunmuşlardır.⁷⁴

II. Meşrutiyet döneminde gerek Ermeni din adamlarının ve gerekse komitelerin, yoğunlaşan bağımsızlık hareketleri dışında seçimler dolayısıyla da faaliyetlerini tüm hızıyla devam ettiklerini görmekteyiz. Seçimlerde başarılı olmak üzere Ermeni kilisesi liderleriyle Rum kilisesi liderleri, İstanbul seçimlerinde ortak bir cephe oluşturmaya karar vermiş ve şikayetlerini iletmek için hükümete ortak bir heyet göndermişlerdi. Seçimle ilgili olarak mecliste cemaatlerinin nüfusları oranında temsil edilememesinden duydukları sıkıntıları dile getirmeleri karşısında hükümet, cemaatlerin talep ettikleri isteklerin çoğunu reddetmekle birlikte cemaatlerin haklarının korunması için ellerinden geleni yaptıklarını belirterek Ermeni ve Rum cemaatlerine güvence vermiştir.⁷⁵ Hükümetin izlediği bu politika karşısında Patrikhane başta Rusya olmak üzere diğer ülke elçilikleri ile birlikte Osmanlı Hükümeti'ni ele geçiren İTC aleyhine ittifaklara ve eylemlere girişmiştir.⁷⁶ Ermeni komitelerinin ve Patrikhane'nin Ermeni bağımsızlığı için Rusya'ya bel bağlamaları sonucunda önceden de değindiğimiz gibi II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında Rusya aleyhine gelişen Ermeni propagandaları, artık kısa bir süre sonra tekrardan Osmanlı Devleti'ni hedef almaya başlamıştır.⁷⁷

Ermeni komiteleri ise amaçlarını gerçekleştirmek ve özellikle de seçimleri kazanmak için mahallelerde ve okullarda propagandalara başlamışlardı. Özellikle mebus seçimlerini bir fırsat olarak değerlendiren Hınçaklar sözlerinden dönerek dış ülkelere firar eden muhalif kesimlerle iş birliğine girişirken, Taşnaklar ise Osmanlı ordusundaki Ermeni askerlerinin firar etmeleri için propaganda yapmaktaydılar.⁷⁸ Okullardaki öğretmenler genellikle Hınçak, Ramgavar ve Taşnak üyelerinden seçilmekte, Galata'daki Ermeni Merkez Mekteb-i Kebiri "Ketronagan" ile "Sanasaryan" okulları bir fesat yuvası haline getirilerek, komite görüşmeleri ve toplantıları bu okullarda gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Komiteler, kendileri lehinde bir kamuoyu yaratmak için Ermeni komitecilerinin kartpostallarını, Ermeni krallarının büyük boy resimlerini, Ermenistan armasını, Sason ve Zeytun kahramanlarının resimlerini sokaklarda satmakta veya diğer illere dağıtım yapmak üzere göndermekteydiler. Kamuoyunu kazanmak için yapılan bu faaliyetler, komiteler arasında şiddetli tartışmalara

⁷⁴ KANAR, a.g.e, s. 58-59.

⁷⁵ KANSU, a.g.e, s. 247.

⁷⁶ KANAR, a.g.e, s. 78.

⁷⁷ Necla BAŞGÜN, Abdülhamit'in Cülusundan Zamanımıza Kadar Türk-Ermeni İlişkileri, San Matbaası, Ankara, 1970, s. 61.

⁷⁸ KANAR, a.g.e, s.78.

neden olmuş, İstanbul ve İzmir’de büyük çatışmalar yaşanmıştır.⁷⁹ “Nur”, “Aşharh” ve “Yeni Dünya” gazetelerinde yazan Sabah Gülyan ise işi, kurulacak Ermenistan devletinde Hariciye Nazırı olma sözü karşısında muhaliflerle birlikte suikastlar düzenlemeye kadar götürmüştür.

II. Meşrutiyet’in ilanından sonra Ermeni yazarları ve aydınları komitecilik, isyan ve Ermeni bağımsızlığının gerçekleşmesi uğrunda eserler ortaya koymakta, her yıl çıkarılan yıllıklarda bile propaganda yapılmaktaydı. Özellikle Teodik adlı bir Ermeni’nin her yıl İstanbul’da çıkardığı “Amenon Darasvisi” isimli yıllık Ermeni komitecilerinin resimleri, yazıları ve şiirleriyle birlikte Ermeni davası için çalışan yabancıların resimlerini basmaktaydı.⁸⁰ Meşrutiyetten sonra Ermeni tarih ders kitaplarının sayısında da bir artış olmuştur. Bu kitaplarda Bizans imparatorlarından 14-18 kişinin Ermeni olduğu ileri sürülmekte, Ermenilerin tarihlerinin köklü ve zaferlerle dolu olduğu vurgulanmaktaydı. Beyoğlu ve Üsküdar’da ise hiçbir ülkede oynanmasına izin verilmeyen “Vartan Mamigonyan” adlı piyes sahnelendiğinde, galeyana gelen Ermeniler, “Yaşasın Ermeniler” diye bağırarak, şarkılar ve marşlar söylemekteydiler.⁸¹ Görünüşte birlikten ve uzlaşmadan yana bir politika izleyen komiteler bağımsızlıklarını kazanmak üzere İstanbul ve diğer illerde tarihi önemi olan anlamlı isimler verdikleri kütüphaneler ve kulüpler açmışlardır. Bu isimlerden bazıları, “Aharonyan”, “Rafi”, “Vasporagan”, “Daron”, “Vreje” (İntikam), “Gayzak” (Yıldırım), “Haçinler” (Haçın Dağı) idi. Açılan kütüphanelerde okutulan kitaplar genellikle komiteler tarafından Cenevre’de ve Rusya’da basılmış olan Ermeni milliyetçiliği konusunda Türklere karşı düşmanca duygularla kaleme alınmış olan kitaplardı. Bunlar; “Ermeniler İçin”, “Sosyalizm Nedir?”, “İhtilal”, “İslahat Meselesi”, “Zindandan Zindana”, “Kan Yolu Üzerinde”, “Unutulmuş Kahramanlar”, “Yıldız Bombası”, “Ermenistan’ın Mazisi”, “Ermenistan Tarihi”, “Ermeni Kahramanları” gibi kitaplardı.⁸²

II. Meşrutiyet ortamında daha iyi silahlanan komiteler, nihayetinde aradıkları fırsatı 31 Mart ayaklanmasının çıkması ve devletin bir süreliğine başsız kalması ile yakalamış oldular. 31 Mart olayları sadece İstanbul ile sınırlı kalmamış, ayaklanmadan kısa bir süre sonra Adana’da büyük bir Ermeni isyanı patlak vermişti.⁸³ Adana olaylarının nedenleri farklı olarak gösterilmekte, Avrupa olaylar karşısında Türkleri suçlarken Müslümanlar da Ermenilerin

⁷⁹ a.g.e, s.60.

⁸⁰ a.g.e, s.66.

⁸¹ CENGİZ, a.g.e, s.72.

⁸² KANAR, a.g.e, s.59.

⁸³ UÇAR, a.g.e, s.61.

küstahlığı ve Avrupa devletlerinin iki yüzlü politikalarından şikayetçiydiler.⁸⁴ Ermeniler, Adana olaylarının İstanbul'daki 31 Mart ayaklanması ile ilgili olduğunu ve her tarafta Müslümanların düşmanlıklarına hedef olduklarını ileri sürmekteydiler.⁸⁵ Gerçektende İstanbul ile Adana'daki olayların birbirleriyle bağlantılı olduğunun en açık göstergesi, dönemin Edirne mebusu ve Adana olaylarının sorumlularını araştıran meclis heyetinin üyesi Agop Babikyan'ın Adana'daki olayların, İstanbul isyanı haberlerinin geldikten sonra başladığını bildiren raporuydu. Babikyan'a göre, Adana isyanı, Ermenilerin Meşrutiyete bağlılıklarını hazmedemeyen karşı-devrimcilerin eylemlerinin bir sonucuydu.⁸⁶ Yine Meclis'de Adana olayları tartışıldığı sırada Vartkes Efendi; "...bu vukuatın İstanbul vukuatlarıyla beraber olduğunu hepimiz bilirsiniz. Aynı gün 2. Ordu İstanbul'a geliyor, yine orada da aynı vukuat zuhura geliyor. Demek isterim ki aynı bir aprmak nasıl ki burada karıştırdı ve bütün yerlerde karıştıracak idi..." şeklindeki sözleri ile Adana olaylarının çıkışını, İstanbul'daki olaylara bağlarken, olayları karıştıranların başında II. Abdülhamit'in olduğunu savunmaktaydı.⁸⁷

Feroz Ahmad, Adana isyanının arkasında tıpkı İstanbul'da yaşanan gerici eylem gerisindeki İTC aleyhtarı liberallerin bulunduğunu, İstanbul'da İslamiyet'in tehlikede olduğunu savunanların Adana'da Ermenilerin ayaklanarak Müslümanları katledeceklerini yaymaları sonucunda Adana'daki isyanın başladığını belirtmektedir.⁸⁸ Bu nedenle Adana ve İstanbul olaylarının çıkmasında yabancı müdahalesinin daha kuvvetli bir ihtimal olduğunu ileri sürmekteydi.⁸⁹ Bahriye Nazırı ve 4.Ordu Komutanı Cemal Paşa da, Adana ve 31 Mart olaylarının nedenlerini, II. Meşrutiyetin ilanıyla halkın artık söz dinlemez olmasına, küçükten büyüğe devlet memurlarının halk üzerinde otoritelerinin kalmamasına, söz hürriyetinin halk ve gazeteler tarafından yanlış anlaşıldığından herkesin ağzına geleni söylemesine bağlamaktaydı.⁹⁰

Adana olayları sırasında İstanbul'daki Ermeni basını, Ermeniler lehinde yayınlar yapmaya başlamıştır. İstanbul'da çıkan "*Aravelk*" adlı gazetenin 28 Şubat 1908 tarihli nüshasında, meşrutiyet döneminde de istibdat dönemindeki baskı ve zulümlerin devam ettiğini, Ermenileri öldürenlerin cezalandırılmadığını, bu olaylara karşı milletçe harekete geçmenin zamanı geldiğini ileri sürerek hareket için şu tavsiyelerde bulunmaktaydı;

⁸⁴ LEWIS, a.g.e, s. 218.

⁸⁵ URAS, a.g.e, s.577.

⁸⁶ AHMAD, *İttihatçılıktan...*, s.115.

⁸⁷ Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri, Devre: I, İçtima Senesi: I, C. III, TBMM Basımevi, Ankara, 1982, s.110.

⁸⁸ AHMAD, *İttihatçılıktan...*, s.114.

⁸⁹ Feroz AHMAD, "Unionist Relations With The Greek, Armenian, and Jewish Communities of The Ottoman Empire, 1908-1914", (Der: Benjamin Braude-Bernard Lewis), C. I, Newyork, 1982, s. 421.

⁹⁰ SAKARYA, a.g.e, s. 131.

1-Patrikhane'nin tüm işlemleri ve meclislerin toplantıları tatil edilecek hatta Patrikhane kapatılacaktır.

2-Genel meclis sadece Anadolu'daki Ermenilerin durumlarıyla ilgilenmelidir.

3-Milletvekilleri meclisi usulüne göre Babialı'ye baş vurarak Anadolu'daki Ermenilerin durumlarının düzeltilmesini istemeli, sonuç alınıncaya kadar isteklerini tekrarlamadılar.

4-Ruhban sınıfı da aynı yöntemlere baş vurmalıdır.

5-Başkentte birkaç gün veya birkaç hafta sürecek büyük mitinglerle istibdat döneminde devam eden baskı ve zulme Meşrutiyet döneminde son verilmesi istenecektir.

6-Bu gösteriler devam ederken diğer taraftan kiliseler kapatılıp çanları sık sık çalınarak Ermenilerin yasta oldukları ilan edilmelidir.

7-Benzer eylemler, Ermenilerin buldukları illerde de devam ederek, ıslahatların yapılması için hükümet zorlanmalıdır.

Aravelk, ayrıca "...eğer yine eski halimizde kalacaksa, meşrutiyeti ne yapacağız?.." şeklinde devam ederek, "*Şahsi Teşebbüs*" ve "*Bağımsızlık*" esaslarının sadece komitecilerin işlerine yaradığını ileri sürmekteydi.⁹¹

Adana olayları sonrasında Meclis'e sunulan ve Adana mebusu Ali Münif Bey, Vartkes (Erzurum), Hallaçyan (İstanbul), Boyacıyan (Kozan), Dagavaryan (Sis), Abdülhamit Zehravi (Hama) gibi mebusların imzalarının bulunduğu tavrında; bu zamana kadar anasır-ı muhtelif arasında herhangi bir huzursuzluk yaşanmamışken, böylesi hassas bir zamanda Adana'da meydana gelen olayların civar vilayetlere de sıçrayacağı ihtimalinin olduğu bildirilmekle birlikte Dahiliye Nezareti'ne olayların önünün alınması için ne gibi tedbirlerin alındığı sorulmaktaydı.⁹²

Adana isyanından sonra İstanbul'daki Ermenilerle Türkler arasında oluşan bu gergin ortamı yumuşatmak için Hareket ordusunun İstanbul'a girişinden sonra çıkan çatışmalarda ölen 50 kişinin resmi bir törenle ortak bir mezarlığa gömülmesi sırasında Enver Paşa yaptığı konuşmada şöyle demektedir: "*Müslümanların ve Hıristiyanların yaşarken ve ölürken, bundan böyle hiçbir ırk ve inanç ayrımı tanımaksızın, yurtsever arkadaşlar olduklarının nişanesi olarak yan yana yaşamaktadırlar.*"⁹³

Adana olaylarının yarattığı olumsuz havayı dağıtmak ve Ermenilerle Türkler arasında olası büyük çatışmaları engellemek için İTC Genel Merkezi ile Taşnaksütyun Komitesi

⁹¹ URAS, a.g.e, s. 555.

⁹² MMZC, C.III, s.69.

⁹³ LEWIS, a.g.e, s.217.

İstanbul Sorumlu Heyeti arasında yapılan görüşmeler sonucunda Vatanın bağımsızlığı ve bütünlüğünü korumak ve unsurlar arasında iyi ilişkiler kurmak amacıyla bir antlaşma yapılmıştır. Bu antlaşmaya göre;

“1-Söz konusu iki cemiyet, meşrutiyeti güçlendirmek ve halkın kültürel eğitimini en sağlam esaslar üzerinde kurmak için bütün kuvvetleriyle ve hiçbir fedakarlığı esirgemeyerek çalışacaklardır.

2-Her türlü gerici hareketler ihtimaline karşı kanuni şartlar dairesinde kararlı ve belirli yönde hareket edeceklerdir.

3-Kutsal Osmanlı vatanını bölünme ve ayrılıktan uzak bulundurmamak, her iki cemiyetin faaliyetlerinin tek hedefi olduğundan, Ermenilerin bağımsızlık eğiliminde olduklarına dair istibdat döneminden kalan ve kamuoyunda mevcut olan söylentilerin ortadan kaldırılmasına çalışılacaktır.

4-Her iki cemiyet de vatanın ilerleme ve yükselmesine el verişli olan illerin yetkisinin genişletilmesi usulü hakkında aynı düşüncededirler.

5-İ.T.C ile Taşnaksütyun Komitesi 31 Mart olaylarıyla, Adana faciasını bir uyarı olarak kabul ederek yukarıda sayılan esaslı noktaların uygulanabilmesi için el ele vererek çalışmaya karar vermişlerdir.”⁹⁴

Söz konusu antlaşmaya rağmen Taşnaksütyun’un resmi organı *Truşak*’da çıkan Osmanlı meşrutiyetiyle ilgili görüşler oldukça ilginçtir. *Truşak*’da, meşrutiyet yönetiminden memnun olunmadığı, yeni rejimin Avrupa’daki örnekleri gibi ne halka ne de burjuvazi gibi bir sınıfa dayandığını, bu rejimin sadece güçlü bir askeri darbe olduğunu, Abdülhamit’in istibdat politikasının yerini şimdi de ırkçılık politikasının aldığı yolunda haberler çıkmaktaydı.⁹⁵ Ermenilerin bir nevi ikinci yüzü olan Ermeni Patrikhanesi ise “*Puzantion*” adlı yayınında antlaşmanın samimi olmadığını, Taşnakların yeni cemiyetler kanunu karşısında varlığını kabul ettirmek için bu işbirliğine yöneldiklerini ileri sürmüştür.⁹⁶ Bu dönemde Hınçak komitesi ise, İTC’nin işbirliği ve anlaşmak için kendileri yerine Taşnak komitesini tercih etmelerine büyük tepki göstermişler ve Taşnak komitesinden daha aşırı bir program ve politika izlemeye başlamışlardır.⁹⁷

Hınçak komitesi, 17 Eylül 1913’te Köstence’de yapılan 7. kongresinde Meşrutiyet yönetimi ve İttihatçılar hakkında dile getirdikleri düşüncelerinde meşrutiyetin sadece lafta

⁹⁴ URAS, a.g.e, s.575, Gülnihal BOZKURT, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, T.T.K, Ankara, 1996, s.202.

⁹⁵ URAS, a.g.e, s.577.

⁹⁶ AHMAD, *İttihatçılıktan...*, s.118.

⁹⁷ Ahmed Rüstem Bey, a.g.e, s.38.

kaldığını ve hükümetin kabiliyetsiz olduğu, İTC'de oligarşinin hüküm sürdüğünü ve bu cemiyetin görünürdeki amacının çeşitli unsurları birleştirmek ise de gerçek siyasetinin bu unsurları baskı altında bulundurarak zamanı geldiğinde yok etmeğe dayandığını. Ermenilerin izlenen bu politika nedeniyle yok olma derecesine geldiğini, bu durumdan kurtulmanın ancak devamlı ve mücadelecı bir yol izlemekle mümkün olacağını, insan hakları ve millı amaçlara ulaşmak için siyasi ve iktisadi şartlar sağlanıncaya kadar gayri-meşru yöntemlerin kullanılması konusunda oy birliğiyle karar alındığını belirtmekteydi. İTF'nın yaratmaya çalıştığı Türk sosyalizminin farklı unsurların zararına olduğu düşünülerek söz konusu fırka ile herhangi bir iş birliği yapılamayacağı ve bu fırkayı düşürmek için mümkün olan her şeyin yapılacağı, diğır komitelerle de bu konuda ittifak yapmaları gerektiği savunılmaktaydı.⁹⁸

Bu dönemlerde İTC ile Taşnak komitesi arasında göreceli olumlu ilişkilere Hınçaklar kadar karşı olan Ermeni Patrikhanesi ile İTC bir türlü ortak bir paydada buluşamamaktaydı. Patrik, cemaati üzerindeki nüfuzunu korumaya çalışırken, İTC ise patriğin ayrıcalıklarına son vermeyi amaçlamaktaydı. Ne Taşnakların radikal söylemlerini ne de İTC'nin politikasını benimseyen Patrik İzmirliyan cemaatine; *"Ermeniler için biricik güvenli yolun... basiretli ve ılımlı bir çizgide Türklerle sadık bir birlik içinde çalışmak..."* olduğu şeklinde tavsiyelerde bulunmuş, diğır taraftan Hınçak, Truşak ya da diğır Ermeni komitelerine prim vermektense görevinden istifa edebileceğini ima etmekteydi. Ermenilerin bağımsızlığı yolundaki istekleri bir gerileme olarak değerlendiren İzmirliyan, Ermeni burjuvazisinin çıkarlarının Doğu Anadolu'da özerk ya da bağımsız bir devletin kurulmasıyla değil de kozmopolit bir imparatorlukta korunabileceğini savunmaktaydı.⁹⁹ Ermeni Patrikhanesi, giderek güçlenen ve İTC ile yaptığı antlaşma ile prestijli hale gelen Taşnak komitesi üzerinde otorite kurmak istemekte, Taşnaklar ise, Patrikhane'nin kendileri üzerinde otorite kurma isteğine karşı çıkmakta ve Patrik ile destekçilerini *"paraya tapanlar ve sahte yurtseverler"* olarak tanımlamaktaydı.¹⁰⁰

Meşrutiyetten sonra giderek güçlenen Taşnaklar, İTC ile yakın ilişkiler kurmuşlarsa da saldırganlıklarını arttırmaya başlamışlardır. Taşnakların, *"Copenhague Sosyalist Kongresi"*ne gönderdiği muhtıra bunu gözler önüne sermektedir;

"1908'e kadar, komitemizin Türkiye'deki faaliyeti gizli ve yalnız geceleri yapılırdı. Gündüzleri komite üyeleri çıkamıyorlardı. Silahlanma, eğitim daima geceleri oluyordu. Faaliyetimiz daima siyasi ve ihtilalcı idi. Bu faaliyet bugün de Osmanlı hükümetinin bütün

⁹⁸ KANAR, a.g.e, s.84, 89.

⁹⁹ AHMAD, İttihatçılıktan..., s.113.

¹⁰⁰ a.g.e, s.112.

merkezlerinde devam etmektedir. Yalnız şu fark vardır ki, şimdi açıktan açığa ve gündüz yapılmaktadır. Türkiye'nin Ermeni yerleşmiş olan diğer kısımlarında da komitelerimizin tam teşkilatlı ve tertipli büyük ihtilalci çeteleri vardır.”¹⁰¹

Gayrimüslimlerin ve Ermenilerin hükümete, parlamentoya ve partilere yoğun olarak katılmaları normalde bu unsurların devletle daha fazla bütünleşmelerini gerektirirken olaylar durumun bu şekilde olmadığını ortaya koymuştur.¹⁰² Gerçekte bu durum büyük bir sürpriz sayılmazdı. Çünkü çeşitli din guruplarını önce “cemaat” sonra “anasır” sözcükleriyle tanımlayan İTC'nin Osmanlıcılığını, hem Gayrimüslimler hem de Türk olmayan Müslümanlar, Türk milliyetçiliği olarak görmüşlerdir.¹⁰³ İTC'nin, -yönetime geçtiği zaman, tüm ayrıcalıklı sınıfların durumlarını sarsacak, küçük-orta burjuvaziye iktidar yolunu açacak bir arayış içerisinde olması ise liberal Türkler ve Müslümanların yanında Rum ve Ermeni azınlıkların da İttihatçılara ve onların şahsındaki yeni rejime karşı tavır almalarına neden olan bir başka etkidir.¹⁰⁴ Ermeniler, İttihatçılardan reform alanında radikal olmaları dolayısıyla da ayrılmaktaydılar. Ermenilerin bu radikal yönleri, Hıristiyan olmaları ve Şeriata dayanan bir sistemde yaşamak istememelerinden kaynaklanmaktaydı. Osmanlıcılığın Türk-Ermeni ilişkilerinin sürdürülmesine yönelik olduğunu ve bu ilişkiler sürecinde Ermenilerin ikinci sınıf statüsünün devam edeceğini ileri sürmekteydiler.¹⁰⁵

İTC yönetimi, bu olumsuz düşünceleri önlemek istemişse de yabancı devletlerin destekledikleri milliyetçi akımların etkisiyle azınlıkların bağımsızlık düşüncelerine kendilerini iyice kaptırmaları sonucunda hükümet bazı tedbirler ve düzenlemeler yapmak zorunda kalmıştır.¹⁰⁶ Nihayetinde, “Cemiyetler Kanunu” ile “Şekavet ve Mefsedetin Men'ine dair” kanunların kabul edilmesiyle birlikte etnik gurupların adını taşıyan derneklerin açılması yasaklanmış ve var olan Rum, Bulgar ve diğer unsurlara ait dernekler de kapatılmıştır. Ordu birliklerinden özel takip müfrezeleri kurulmuş, Balkan komitecilerinin etkinliğinin azaltılması için şiddetli tedbirler alınmış, komiteci faaliyetlerini bildirmeyenler ve ruhsatsız silah taşıyanlar için ağır cezalar verilmiş, Gayrimüslimleri askere almak üzere ilk adımlar atılmıştır.¹⁰⁷

¹⁰¹ URAS, a.g.e, s.577.

¹⁰² GÜLER vd, a.g.e, s. 40.

¹⁰³ Cevdet KÜÇÜK, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Tanzimat”, Mustafa Reşit Paşa Dönemi ve Semineri, TTK, Ankara, 1985, s.22.

¹⁰⁴ TANÖR, a.g.e, s.161.

¹⁰⁵ Taner TİMUR, “Sultan Abdülhamit, Uluslararası İlişkiler ve Ermeniler (1877-1897)”, Osmanlı Çalışmaları, İmge Kitapevi, Ankara, 1998, s.339.

¹⁰⁶ GÜLER, a.g.e, s. 27.

¹⁰⁷ LEWIS, a.g.e, s. 217.

II. Meşrutiyet meclisinde bölücü faaliyetlerini olanca hızıyla devam ettiren azınlıklar karşısında hayal kırıklığına uğrayan Sait Halim Paşa fikrini; *“Acaba Meşrutiyetin kabul edildiği her yerde siyasi faaliyetler sadece bu bölücü şekilde mi cereyan etmeye mahkumdur?”* şeklinde belirtmekteydi.¹⁰⁸

Böylece II. Meşrutiyetin hemen öncesinde başlayan İTC ve Ermeni ilişkileri, Balkan Savaşlarına kadar devam etmiştir.

4.3.1 II. Meşrutiyet Meclisi'nde Ermeniler

II. Abdülhamit, Kanun-i Esasi'yi yürürlükten kaldırdıktan sonra kurduğu jurnal örgütü ve uyguladığı sansür sayesinde ülkede güçlü bir istibdat yönetimi kurmuştu. Bu rejime karşı ortaya çıkan ve gittikçe büyük bir destek sağlayan muhalif hareketlerden İTC'nin yurt dışında ve özellikle Rumeli'de II. Abdülhamit'e karşı giriştiği mücadele sonucunda, yeniden meşrutî yönetime geçilmiştir.

II. Meşrutiyet meclisinde, tıpkı I. Meşrutiyet meclisinde olduğu gibi Gayrimüslimlerin temsil edilmesi konusunda son derece titiz ve adaletli davranılmaya çalışılmıştı. Kaldı ki bu yönde büyük devletlerin gözü de İTC üzerindediydi. Mecliste Gayrimüslimlerin temsil edilmesini son derece tehlikeli gören II. Abdülhamit ise konu ile ilgili olarak; *“...anlattım, yine anlatacağım, düşünmüyorlar mıydı ki Osmanlı ülkesi, birçok milletlerin bir araya gelmesinden meydana gelmiştir. Böyle bir ülkede Meşrutiyet, ülkenin unsuru aslisi için ölümdür. İngiliz parlamentosunda bir Hintli, Afrikalı, Mısırlı, Fransız parlamentosunda bir Cezayirli mebus var mıydı ki, Osmanlı parlamentosunda Rum, Ermeni, Bulgar, Sırp ve Arap mebusu bulunmasını istemeye kalkıyorlar!...”*¹⁰⁹ şeklinde düşünmekteydi. Gerçekten de II. Meşrutiyetin ilanı sonrası başta Ermeniler olmak üzere ortaya çıkan aşırı özgürlükçü ortamdan yararlanan Gayrimüslimler, ayrılıkçı faaliyetlerini meclis içinde ve dışında öncesine nazaran daha rahat ve etkili bir şekilde sürdürmüşlerdir.

II. Meşrutiyet meclisindeki mebusların sayıları ile ilgili olarak çeşitli değerler verilmektedir. Örneğin İstanbul Rus büyükelçisi Mandelstam'a göre; 142 Türk, 60 Arap, 25 Arnavut, 23 Rum, 12 Ermeni, 5 Yahudi, 4 Bulgar, 3 Sırp ve 1 Ulah olmak üzere 275 mebus bulunmaktaydı.¹¹⁰ Feroz Ahmad ve D.A Rustow'a göre ise mebus sayısı şu şekildedir; 147 Türk, 60 Arap, 27 Arnavut, 26 Rum, 14 Ermeni, 4 Yahudi, ve 10 Slav olmak üzere toplamda

¹⁰⁸ ÖKE, a.g.e, s.91.

¹⁰⁹ BOZDAĞ, a.g.e, s.61.

¹¹⁰ GÜLER, a.g.e, s.56

288'tir.¹¹¹ Necla Başgün'e göre ise II. Meşrutiyet Meclisi'nde 9 Ermeni mebusu bulunmaktaydı ve meclis başkan vekilliğine de, bir dönem Ohannes Allahverdi adlı bir Ermeni getirilmişti.¹¹² Belirleyebildiğimiz Ermeni mebusların adları şunlardır.¹¹³

- Krikor Zohrap (İstanbul)
- Bedros Hallaçyan (İstanbul)
- Agop Babikyan (Tekirdağ)
- Agop Boyacıyan (Tekirdağ)
- Artin Boşgezenyan (Halep)
- Dr. Nazaret Dagavaryan (Sivas)
- İstapan İspartalyan (İzmir)
- Hamparsum Boyacıyan (Kozan)
- Kegam Dergarabedian (Muş)
- Karakin Pastirmacıyan (Erzurum)
- Vahan Papazyan (Van)
- Ohannes Allahverdi

II. Meşrutiyet meclisindeki mebus olan Ermenilerden başka Ayan mebusu olarak görev yapan Ermeniler de bulunmaktaydı. Bunlar,¹¹⁴

- Ohannes Kuyumcuyan
- Abraham Eremyan
- Manuk Azaryan
- Gabriel Noradunkyan Paşalardı.

II. Meşrutiyetin ilk genel seçimlerinde seçilen 12 Ermeni mebusun hemen hemen hepsi çeşitli komitelerde etkin olarak görev alan Ermenilerdi. Hatta bu özelliklerini meclis kürsüsünden övünerek açıklayan Ermeni mebuslar bile mevcuttu. Bunlardan Hovhannes Serengilyan (Vartkes) meclisteki bir konuşmasında; *"Ben Erzurum'dan intihab olduğum vakit İttihat Terakki'nin oraya programı geldi. Bunu kabul ediyor musunuz dediler. Ben de Taşnaksütyun Fırkası'nın programını gösterdim ve bu programla beni intihab ederseniz*

¹¹¹ AHMAD, *İttihat ve Terakki...*, s.47; GÜLER, a.g.e, s.56

¹¹² BAŞGÜN, a.g.e, s.15.

¹¹³ ANADOL, a.g.e, s.67; BAŞGÜN, a.g.e, s.15.

¹¹⁴ KOÇAŞ, a.g.e, s.95; Söz konusu bu Ermeni Ayan mebusların eğilimleri Osmanlı düzenin korunmasından yanaydı. Ayrıca kendi mesleki bilgi ve birikimlerini ilgili alanlarda devletin hizmetine sunan bu mebusların, Ermeni milliyetçiliği kaygısı taşıdıklarına dair herhangi bir işaret yoktur. Bu mebusların faaliyetleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için Bkz. H. Aliyar DEMİRCİ, "İkinci Meşrutiyet Birinci ve İkinci Yasama Döneminde (1908-1912) Osmanlı Ayan Meclisi'nin Ermeni Üyeleri ve Faaliyetleri", *Ermeni Araştırmaları Türkiye Kongreleri Bildirileri*, C.I, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Ankara, 2003, s. 315.

ediniz” demiştir.¹¹⁵ Meclise giren Ermeni mebusların bir diğer özellikleri ise bunların Osmanlı Devleti’ndeki ilk komünist politikacılar olmalarıydı.¹¹⁶ Meclisteki bu Ermeni mebuslar ön plana çıkarak, ilerici bir program etrafında toplanmışlardı ve İTC ile birçok konuda iş birliğine gitmişlerdir.¹¹⁷

İTC ise, Meşrutiyetin ilk dönemlerinde Meclis içinde ve dışında azınlıklara karşı hoş görülmesi ve sert tedbirler almaktan kaçınması, İTC ile azınlıklar arasındaki bu iş birliğini daha da kolaylaştırmıştır. “İttihad-ı Anasır” politikasına uygun olur düşüncesiyle İTC, bu dönemde Ermeni Gabriel Noradunkyan’ı Hariciye Nazırlığına getirmiştir.¹¹⁸ Ancak Meşrutiyetin ilerleyen dönemlerinde azınlıkların bağımsızlık isteklerinin daha da şiddetlenmesi üzerine İTC giderek milli bir politika izlemeye başlamış bu ise meclisteki Ermeni mebuslar da dahil olmak üzere diğer Gayrimüslim mebuslarının İTC’den uzaklaşmasına neden olmuştur.

II. Meşrutiyet meclisinde Ermeni mebuslarıyla Rum mebuslarının eğitim, askerlik hizmeti ve derneklerle ilgili yasaların tartışıldığı zamanlarda iş birliği yaparak hükümetin siyasetini eleştirmişlerdir. Ancak yine de Ermeni mebuslar bu konuda hiçbir zaman için Rum mebuslar kadar ileri gitmemişlerdir.¹¹⁹ Cemiyetler kanunu tartışılırken Hampursam Boyacıyan; “...devr-i istibdatta bir cemiyet hakkında böyle bir esası koysa idik, şu hali hazırdaki hürriyetimizi elde edemeyecektik. O vakit mesela Hınçak komitesi muzırdır veyahut İttihat ve Terakki Cemiyeti muzırdır diyecek mi idik...” şeklindeki sözleri ile bu kanuna karşı tepkisini Meclis kürsüsünden dile getirmekteydi.¹²⁰ Yine Adana olayları dolayısıyla Dagavaryan, Muratyan, Varteks, Zehrap gibi Ermeni mebuslar Meclis’de ateşli konuşmalar yaparak hükümeti olaylar karşısında izlediği politika nedeniyle eleştirmişlerdir.¹²¹

Ermeni mebuslar Meclis’te ittihatçılar karşısı tavırlarını sürdürmekteydiler. Örneğin Boyacıyan ve Hallaçyan Efendilerin “Serbesti” gazetesi başyazarı Hasan Fehmi’nin öldürülmesi ve katilinin bulunmaması nedeniyle Dahiliye Nezareti’ne verdikleri 25 Mart 1325

¹¹⁵ Oğuz ÇAKIL, *Osmanlı İmparatorluğu-Amerika Birleşik Devletleri-Ermeni Münasebetleri (1890-1896)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1993, s.40.

¹¹⁶ UÇAR, a.g.e, s. 57.

¹¹⁷ KANSU, a.g.e, s.355.

¹¹⁸ İTC’nin bu davranışını çok sert bir dille eleştiren II. Abdülhamit, Fethi Bey’e “Bu harp zamanında onu mu Hariciye Nazırı yapmışlar?...Tevfik Paşa, Rıfat Paşa gibi tecrübeli Türk vezirleri hatırlarına gelmedi mi” şeklinde düşüncelerini belirtmiştir. Bkz: Süleyman KOCABAŞ, *Jön Türkler Nerede...*, s.292.

¹¹⁹ Feroz AHMAD, *İttihatçılıktan...*, s. 117; Ayrıca konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. MMZC, C. III, s. 177-193,194-200, 502-505, 507-508; Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri, Devre: I, İçtima Senesi: I, C. IV, TBMM Basımevi, Ankara, 1982, s. 173-176, 416-419, 429, 477-478, 482; Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri, Devre: I, İçtima Senesi: I, C. V, TBMM Basımevi, Ankara, 1982, s. 3, 179-192, 328-331, 481-485, 115-122, 550, 552;

¹²⁰ MMZC, C.V, s. 93.

¹²¹ MMZC, s.107-119, 119-136, 240-251, 361-365.

4 Nisan 1909) tarihli takrirden; siyasi katillerin milli haysiyete zarar verecekleri, Hasan Vehmi'nin katilinin bulunmamasının İstanbul'da asayiş koruyan bir hükümetin var olmadığı anlamına geldiğini belirtmekteydiler.¹²²

Meclis'te Ermenilerin etkin çalışmaları bununla kalmamış, Ramgavar Partisi Meclise bir beyanname ve program sunmuştu. Beyanname bölümünde parti, istibdadın kalkmasıyla tüm Osmanlı ülkelerinde bir ilerleme ve mutluluk devrinin başlaması dolayısıyla artık ihtilal komitelerine gerek kalmadığı, çeşitli toplumların siyasi gruplar halinde teşkilatlandıkları, Ermenilerin de sosyal statü dikkate alınmaksızın ortak bir faaliyet sahası oluşturmaları için bu partinin kurulduğunu ifade etmekteydi. Bunun dışında Ramgavar Partisi, programında Osmanlı Devleti'nin oluşturan çeşitli unsurlar arasındaki cins ve kavim ayrılıklarının ortadan kaldırılarak birleşik bir yapı oluşturulamayacağı ve bunun devlete zarar vereceği düşüncesindeydiler. Parti, Osmanlı İmparatorluğu Devleti'nden ayrılmayı reddetmekle birlikte "*Ermenilik Osmanlılıkla beraber*" ifadesini ilke edinmişti.¹²³

Bunlardan başka seçimlerde aday gösterilmesi konusunda İTC ile Ermeniler arasında bir takım anlaşmazlıklar da çıkmıştır. İstanbul'dan aday gösterilen Zohrap Efendi'yi İTC kabul etmemekteydi. Ermeniler ise Ermeni mebuslarının seçilmesinin bir protokolle belirlenmiş olduğunu ve Anadolu'da nüfuslarının dağınık olması nedeniyle fazla mebus çıkaramamış olduklarını ileri sürerek seçim sonuçlarından sonra bir sorun çıkarmanın yersiz olduğunu vurgulamışlardır. Sonuçta İTC, Zohrap Efendi'nin seçilmesine itirazdan vazgeçmek zorunda kalmıştır.¹²⁴

İTC'nin giderek benimsemeye başladığı "*Türkçülük*" ideolojisinden memnun olmayan ve bunu amaçlarına ulaşmakta bir engel olarak gören Gayrimüslim ve Ermeni mebuslar, 14 Eylül 1908'de İTF'a muhalif olarak kurulan Ahrar Fırkası'nı desteklemiş vehatta bu partiye katılmışlardır. Meclisteki bu durum ile ilgili olarak Ahmet Bedevi Kuran'ın "*...Benim kanaatime göre Meşrutiyet ilanında İstanbul'da birdenbire her sınıf halk tabakasını arayan uygun olan-olmayan fırka cereyanları, şahidi olduğumuz o korkunç şekli almamış olsaydı, memleketin maruz kaldığı felaketler bu kadar müthiş olmaz ve imparatorluk*

¹²² Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri, Devre: I. İctima Senesi: I, C. II, TBMM Basımevi, Ankara, 1982, s. 651-654; Ayrıca Zehrap Efendi'nin Dahiliye Nezareti'ne İstanbul ve diğer yerlerde yaşanan asayiş problemleri ve Kanun-i Esasi hükümlerini koruma gibi konularda ne gibi tedbirlerin alındığı yolundaki istihzahuna karşılık mail Bey: memlekette asayişin devam ettiğini, İstanbul'da istibdat döneminden daha az oranda suç işlendiğini, her yerde bazı suçların meydana gelebileceğinin ancak bunun o yerde asayişin olmadığı anlamına gelemeyeceği şeklinde cevap vermişti. Bkz. Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri, Devre: I, İctima Senesi: I, C. I, TBMM Basımevi, Ankara, 1982, s. 542-543.

¹²³ Erdal İLTER, "Ramgavar Partisi Tarafından II. Meşrutiyet (1908) Meclis-i Mebusan'ına Sunulan Beyanname ve Program". O.T.A.M. C. IV, Ankara, 1993, s. 519; Parti programı ve Meclise sunduğu beyanname hakkında daha fazla bilgi için Bkz. a.g.e. s. 521.535.

¹²⁴ AKŞİN, a.g.e. s.124.

ıkmazdı."¹²⁵ şeklindeki sözleri II. Meşrutiyetin getirdiği özgürlükçü ortamdan yararlanan Ermenilerin ve diğer azınlıkların siyasi faaliyetlerinin ne derecede olduğu hakkında bize bir fikir vermektedir.

4.3.2 Dahiliye'de Ermeniler

Ermeniler çeşitli dönemlerde önemli devlet kademelerinde yer almışlardır. Ancak devlet içerisinde nüfuzlarının güçlenmesi reformlardan sonra mümkün olmuştur. Özellikle 1830'un isyanından sonra Rumlara duyulan güvenin sarsılmasıyla birlikte önemli devlet kademelerindeki Rumların yerine Ermeniler getirilmeye başlanmıştır. Öncelikle İstanbul'un sarraflık işlerini ele geçiren Ermeniler, giderek sarayın sarraflık işlerini de almaya başlamışlar ve Darphanenin başına getirilmişlerdir. 1724'lerden itibaren Ermeni Düz ailesi, Darphane yönetimini ele geçirmiş, ve bu aileden kişiler önemli devlet görevlerine getirilmişlerdir. III. Selim döneminden itibaren ise Baruthanenin başına geçirilen ünlü Dadyan ailesinden Boğos Bey, Abdülmecit'in güvenini kazanarak sarayda padişahın özel işlerine bakmakla görevlendirilmiş, Tophane emrine verilmişti. Yine Harem-i Hümayun'un alış-veriş işlerini Boğos'un yakınlarından Beran, Mahsutzade Simon ve Ayoş Efendiler üstlenirken Harem-i Hümayun'un terziliğini ise Gümüşgerdan ailesi yapmıştır. Saray hekimliği görevlerinde de görevli olarak Ermenileri görmekteyiz. Bunlar; Gabriyel Şevyan, İstapan Aslanyan, Dikran Aştamalciyan, Antranik Gırcıkıyan, Andon Nafilyan, Dikran Papazyan gibi daha birçok kişiyi sayabiliriz. Yine Karamanlı Balyan ailesi, 200 yıl boyunca sarayın mimarlığı görevini yürütmüşlerdir.¹²⁶ Ermenilerin uğraştıkları işlerden dolayı ekonomik durumları oldukça zayıftı. Hatta bu dönemlerde Köçekoğlu Agop Sultan Abdülaziz'in halli için V. Murat'a yüksek faizlerle borç para bile vermişti.¹²⁷

Abdülhamit döneminde Ermenilerin saraydaki etkinlikleri devam etmiştir. Örneğin, Dolmabahçe'den yetişmiş çok iyi Fransızca ve Türkçe bilen Ermeni Nişan Efendi, yabancı basında devleti ilgilendiren yazıları tercüme ederek Abdülhamit'e sunmaktaydı.¹²⁸ Yine bu dönemde Ermeniler, devlet dairelerindeki statülerini de devam ettirmiş ve önemli görevlere atanmışlardır. 1894 yılında sadece devletin merkezi idarelerinde ve basında çalışan

¹²⁵ KURAN, *İnkılap Tarihimiz....*, s.317.

¹²⁶ İstanbul'un imar ve bayındırlığında son derece önemli katkıları olan Ermeni mimarlar ve ustabaşılar tarafından İstanbul'da birbirinden güzel eserler inşa edilmiştir. Bunlardan en önemlileri: Beyazıt Kulesi, Dolmabahçe Kışlası, Davut Paşa Kışlası, Nusretiye Camii, İstanbul Harbiye Okulu, Dolmabahçe Sarayı, Beşiktaş, Yıldız, Çırağan saraylarından başka daha pek çok eseri sayabiliriz. Bkz: KOÇAŞ, a.g.e, s. 113, A. İsmail GAZİGİRAY, *Ermeni Terör Örgütlerinin Kaynakları*, Gözen Matbaası, İstanbul, 1982, s. 54.

¹²⁷ GAZİGİRAY, a.g.e, s.54-55.

¹²⁸ Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2002, s.27.

Ermenilerin sayısı 1.000'i aşmaktaydı.¹²⁹ Ermenilerin bu dönemlerde belli başlı görevlere getirildikleri nazırlıklar ve devlet memurlukları şunlardı:

Hazine-i Hassa dairesinde çoğunlukla Ermeniler çalışmaktaydı. Hatta Hazine-i Hassa Nazırlığı yapan Ermeniler bile bulunmaktaydı. Bunlar, Agop Kazazyan (Osmanlı Bankası Tercüme Odası Şefliği görevinden sonra bu göreve getirilmiştir), Mikael Portukalyan (1886'da Maliye Nezareti Müşavirliği, Ziraat Bankası müdürlüğü gibi görevlerde bulunmuş ve 1893'te vezirlik rütbesine atanmıştır), Sakızlı Ohannes Paşa (Şurayı Devlet üyeliği de yapmıştır) idi.¹³⁰ Artin Zeki, Agop Cinciyen, Aram Hurdacı, Mıgırđıç Hekimyan, Aram Dil, Kevork Torkomyan, Melkon Miloyan, Behram Yakupyan, Sahak Yeremyan, Levon Papazyan, Krikor Takvoryan gibi kişiler, bu nezarete çalışan diğer Ermeniler idi.

Nafia Nazırlığı yapan Ermeniler: Krikor Ağaton, Davut Paşa, Gabriel Noradunkyan, Bedros Hallaçyan ve Krikor Snapyan idi. Yine bu dairede Ziraat müdürü olarak görev yapan Amasyan Efendi ise, Anadolu'daki çiftçileri tarımsal yöntemler hakkında bilgilendirmek üzere tarım müfettişlerini Anadolu'ya, çoğunluğunu Ermeni gençlerinin oluşturduğu Osmanlı gençlerini de Avrupa'ya tarım okullarında öğrenim görmeleri için göndermiştir.¹³¹ Bunlardan başka Bedros Horasancıyan (Nafia ve hukuk müşavirliği yardımcılığı), Kevork Pakarad, Boğos Hanlıyan, Melkon Nazikyan, Karakin Gazarosyan gibi Ermeniler üst düzeyde bulunan memurlardı.¹³²

Posta ve Telgraf Nazırlığında bulunan Ermeniler: Osgan Mardıkyan, Andon Tıngır Paşa gibi isimlerdi. Yine bu birimde Eremyan Efendi (Ortaköy şube müdürü), İsteyan Efendi (Yeniköy şube müdürü), Ağaton Efendi (Osmanlı Posta Telgraf umum müdürlüğü), Hampursum, Garabet ve Fran Efendiler gibi daha bir çok Ermeni hizmet vermekteydi.¹³³

Adliye Nezareti ve buna bağlı devlet dairelerinde çalışan Ermeniler, Vaham (müsteşar), Serkis Karakoç, Artin Şinasi Pekmezyan, Diran Pargamyan, Bogos Şaşyan, Dikran Yusufyan, Ohannes Torosyan, Ovakim Reisyen, Diran Aşnanyan idi. Ayrıca çeşitli mahkemelerde farklı kademelerde çalışan Ermeniler de vardı.

Devletin en önemli organlarından biri olan Şurayı Devlet'de üye olarak görev alanlar, Krikor Odyan, Artin Dadyan Paşa, Sakızlı Ohannes Paşa, Mihran Düz, Andon Tıngır Yaver Paşa, Bedros Kuyumcuyan, Apraham Yeremyan...idi. Şurayı Devlet'te görev almış diğer

¹²⁹ Ali KARACA, "Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesi'ne Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği (1878-1915)", *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar, Tarih ve Tabiat Vakfı*, İstanbul, 2001, s. 14.

¹³⁰ Rh. Y.G. ÇARK, *Türk Devlet Hizmetinde Ermeniler (1453-1923)*, Yeni Matbaa, İstanbul, 1953, s.163.

¹³¹ SHAW, a.g.e. C. II, s.283.

¹³² ÇARK, a.g.e, s.196.

¹³³ a.g.e. s. 206.

Ermeniler ise; Ohannes Tingır, Bogos Mısırlıyan, Krikor Odyan, Serkis Düz, Artin Dadyan, Sahak Abro, Zareh Dilber, Ohannes Nuryan, İlyas Çayan, Duran Dadyan...vs idi.¹³⁴

Dahiliyede Dernerseyan Haçadur, Nişan Kazazyan, Mikael Mamigonyan, Bedros Kapamacıyan, Karekin Devecıyan, Mareşal Garebet Artin Davut Paşa, Vartan Paşa, Krikor Şabanyan (93 Harbinde askeri idare komisyonuna üye olarak seçilmiş ve bu görevde gösterdiği başarıdan dolayı hem terfi ettirilmiş hem de ödüllendirilmiştir.), Osep Amira ve Servet Palacıyan gibi Ermeniler görev almışlardır.¹³⁵ Ayrıca Demiryolları İdaresinde, komiser ve müfettişliklerde, gümrüklerde ve istasyon müdürlüklerinde çalışanların büyük çoğunlu Ermeni idi.

Eğitim alanında da Hovsep Yusufyan (Darülfünun'da yüksek Matematik öğretmenliği), Yervant Osgan (Güzel Sanatlar okulu müdürlüğü) gibi Ermenilerin Osmanlı eğitimin sistemine büyük katkıları söz konusu olmuştur.¹³⁶

Basın alanında Ermenilerin etkinlikleri ve çıkardıkları belli başlı yayın organlarını çalışmamızın I. Bölümünde "Ermeniler ve Basın" başlığı altında ayrıntılarıyla değindiğimiz için burada kısaca üzerinde durmayı yeterli görmekteyiz. Gerek Türk ve gerekse Ermeni basınında önemli rol oynayan Ermeniler şunlardı: Vartan Paşa: Türkçe harfli Ermenice *Mecmuayı Havadis*'i (1855-1872) yayınlamış, "Manzumeyi Efkar" ve "Tercümanı Efkar" gazetelerinde baş yazarlık yapmış, Ovakim Reısyan (Hariciye Basın Bürosunda), "Asya" adlı Ermenice-Türkçe haftalık bir dergi çıkarmıştır (1872). Bazı gazeteci ve yazar Ermeniler ise şunlardı; Edvar Manas, Jozef Manas, Karakin Devecıyan, Armenak Sakız, Ohannes Mühendisyan, Agop Boyacıyan, Garabed Keşişyan, Avedis Berberyan idi.¹³⁷

¹³⁴ KOÇAŞ. a.g.e. s.111, 104.

¹³⁵ a.g.e. s. 106, 1896'da yalnız İstanbul'da istihdam edilen 1.700 Müslüman memura karşılık 597 Gayrimüslim memur çalışmaktaydı. Bkz. KARACA, a.g.e. s. 14.

¹³⁶ ÇARK. a.g.e. s.216.

¹³⁷ a.g.e. s.173-175, KOÇAŞ. a.g.e. s.112.

Tablo 4.1 Osmanlı Devleti'nde kamu hizmetinde çalışanların dinsel dağılımları¹³⁸

Nezaret adı	Yıllar	Müslüman %	Gayrimüslim%	Ermeni %
Adliye	1883	81	19	8
	1900	89	11	6
	1908	89	11	5
Maliye	1883	96	4	0
	1900	96	4	2
	1908	97	3	1
Harbiye	1883	98	2	0.4
	1900	98	2	0
	1908	98	2	0.1
Şurayı Devlet	1883	89	11	4
	1900	92	8	2
	1908	94	94	2
Meclisi Ayan	1883	73	73	9
	1900	43	43	0
	1908	77	77	8

Görüldüğü üzere hemen hemen her devlet kademesinde önemli mevkilere gelen ve görev alan Ermenilerin sayısı oldukça fazlaydı. Abdülhamit kendi döneminde devlet memurlarının 1/3'nü Ermenilerin oluşturduğunu belirtiyorsa da bu oran sadece Hariciye ve Maliye Nezareti ve bunlara bağlı birimler için geçerliydi.¹³⁹ 1894'te devlet merkezinde ve basında çalışan Ermenilerin sayısı şöyleydi; Dahiliye Nezaretinde; 15, Hariciye Nezareti'nde; 49, Adliye ve Mezahip Nezareti'nde; 147, Sıhhiye Nezareti'nde; 4, Şura-yı Devlet Dairesi'nde; 5, Maliye Nezareti'nde; 40, Askeriye, Jandarma ve Fabrika-i Hümayun Dairelerinde; 208, Tophane-i Amire Dairesi ile alt birimlerinde; 110, Mekatib-i Askeriye'de; 12, Bahriye Nezareti'nde; 184, Maarif Nezareti'nde; 104, Rüşumat Emanet-i Celilesi'nde; 109, Defter-i Hakani Nezareti'nde; 13; Hazine-i Hassa'da; 202, Ticaret ve Nafia Nezareti ile Ziraat Bankası'nda; 113, Zaptiye Nezareti'nde; 284, Posta ve Telgraf Nezareti'nde; 288, Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'nde; 64, Divan-ı Muhasebat Riyaseti'nde; 3, Duyun-u

¹³⁸ Ertan GÖKMEN. "Osmanlı Devleti'nin Kamu Hayatında ve Sosyal Hayatında Gayrimüslimler". *Türk Kültürü Dergisi*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. S.469. Ankara. Mayıs-2002. s.276.

¹³⁹ GÜLER vd. Her Yönüyle Ermeni.... s.185.

Umumiye'de; 257, Reji İdaresi'nde; 264, İstanbul Şehremaneti ve buna bağlı yerlerde; 58 olmak üzere 3.000'e yakın Ermeni çalışmaktaydı. Bundan başka vilayet idari meclislerde, sandık eminliği, belediye ve rüsumat gibi yerlerde çalışan Ermenileri de dikkate alırsa, bu miktarın iki katı gibi bir sayıya ulaşılacağını bildirmekteydi. Ayrıca bu görevlerde başarılı olan Ermenilere bâlâ, birinci Mecidi, ikinci Osmani nişanları gibi bir takım ödüllerde verilmiştir.¹⁴⁰

4.3.3 Hariciye'de Ermeniler

Osmanlı Hariciyesinde ağırlıklı olarak Gayrimüslimlerin özellikle de Ermenilerin hakimiyeti söz konusuydu. Bunun nedeni ise, Osmanlı Devleti'nde askeri okullar ve Galatasaray Sultanisi'nden başka yabancı dil eğitimi veren okulların veya kuruluşların olmaması nedeniyle yabancı dil bilenlerin sayılarının çok az olmasıydı. Oysa Gayrimüslim ve özellikle Ermeni okullarında Fransızca, İngilizce, Almanca veya en az bir batı dili öğretilmekteydi. Hariciyede diplomasi faaliyetlerini yürütebilecek yabancı dil bilen elemanlara ihtiyaç duyulduğundan Ermenilerin, Hariciye Nezaretinde ve bu nezarete bağlı dairelerde nüfuzları giderek artmıştır.¹⁴¹

Hariciyede, bir dönem nazırlık yapmış Gabriel Noradunkyan'dan başka elçilik görevlerinde bulunan Ermeniler şunlardır: Diran Aleksanyan Efendi (Brüksel), Yetvar Zohrab Efendi (Londra), Garabet Artin Davut Paşa (Berlin ve Viyana elçilikleri), Ohannes Nafilyan Efendi (Tiflis), Hovsep Azaryan Efendi (Malta), Levon Efendi (Paris), Mıgırdiç Eremyan Efendi (Zanta), Minas Yeram Efendi (Napoli), Hovsep Misakyan (La Haye) idi. Konsolosluk görevinde bulunanlar. Hrant Düz, Ohannes Magakyan, Serkis Balyan, Miyas Yeram, Hrant Noradunkyan, Rupen Manas. idi. Müsteşarlık yapanlar: Ohannes Sakız Paşa, Artin Dadyan Paşa, Harutyun Dadyan Paşa, Manuk Azaryan, Dikran Tıngır Efendi, Mihran Kavafyan idi. Elçilik sekreteri olarak görev alan Ermeniler ise şunlardır: Ohannes Abrahamyan, Harutyun Markaryan, Leon Yeremyan, Dikran Dadyan, Avedik Sahumyan, Zenop, Sebuğ ve Piyer Manas ve Diran Aliksanyan.¹⁴²

¹⁴⁰ TUNAYA, a.g.e, C.II, s.590.

¹⁴¹ Burhan GÖKSEL. "Meşrutiyet Öncesi ve Sonrasına Ait Resmî Devlet Yayınlarına Göre Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri ", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu*, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları: 628. 12-18 Ekim 1984, Erzurum, 1984, s.163.

¹⁴² KOÇAŞ, a.g.e. s.98-101.

Tablo 4.2 Hariciye’de çalışan Ermenilerin yıllara göre dağılımları (1883-1908)¹⁴³

	Yıllar	Müslüman%	Gayrimüslim %	Ermeni %
Hariciye	1883	75	26	13
	1900	85	16	8
	1908	86	15	6

Tablo 4.3 İstanbul bazında Hariciye’de çalışanların dinsel dağılımları (1893-1897)¹⁴⁴

Yıllar	Müslüman	Ermeni	İstanbul Nüfusu
1893	% 49	% 21	873.000
1897	% 55	% 15	1.052.000

Görüldüğü üzere gerek hariciyedeki ve gerekse dahiliyedeki memurluklarda çok sayıda görevli olan Ermeniler, görevlerini başarılı bir şekilde sürdürmüşlerdir. Osmanlı Devleti, Müslüman-Gayrimüslim gözetmeksizin görevlerinde başarı gösteren Ermenileri de ödüllendirmekten geri kalmamıştır. Örneğin 1864-1890 arası dönemde devlet hizmetlerindeki görevlerinden dolayı ödüllendirilen Ermeniler şunlardır;¹⁴⁵

- Tomacıyan Efendi: Konsolosluk memuru, 4. derecede Osmani nişanı,
- Naum Efendi: Konsolosluk memuru, 3. sınıf Osmani nişanı,
- Persih Efendi: Konsolosluk memuru, 3. dereceye terfi. 5. derecede Mecidi nişanı,
- Mıgırdıç Efendi: Malta Başkonsolosluğu memuru, 3. dereceye terfi,
- Artin Efendi: Cenevre Başkonsolosluğunda görevli, Mütecaviz derecesine terfi,
- Azaryan Efendi: Vidin Ticaret ajanı, 2. dereceye terfi.
- Civanyan Efendi: Memur, Mümtaze derecesine terfi,
- Stefan efendi: Konsolosluk görevlisi, Mümtaze derecesine terfi,
- İram Efendi: Petersburg Elçiliği Görevlisi, Müsteşarlığa terfi,
- Zally Efendi: Atina Elçiliği Katibi, 4. sınıf Mecidi nişanı,

¹⁴³ GÖKMEN, a.g.m. s.276.

¹⁴⁴ GÖKMEN, a.g.m. 281.

¹⁴⁵ GÜLER vd. a.g.e. s.83.

-Dikran Efendi: Odessa Konsolosluğu memuru, 2. dereceye terfi.

Görüleceği üzere gerek II. Abdülhamit döneminde ve gerekse İTC döneminde Ermeniler, devletin en yüksek mevkiilerine gelebildikleri gibi herhangi bir ayrımcılığa da maruz kalmamışlardır.

SONUÇ

1876-1909 döneminde Ermeni sorununun doğuşunu, gelişimini, bu sorunun Ermeni toplumuna etkisi ve devletin bu soruna bakışını incelediğimiz bu çalışmamızda en başta dikkatimizi çeken şey inanç temeline göre şekillenen Osmanlı millet sisteminde, aslında devletle en fazla bütünleşmiş olan toplulukların başında Ermeni toplumunun gelmesiydi. Ermeniler sahip oldukları ticari potansiyelin yanında ayrıca devlet dairelerinde de itibar görmekte, en yüksek mevkilere kadar gelebilmekteydiler. Tüm bunların yanında Ermeniler, Türklerle uyumlu bir şekilde yaşadıkları gibi eğitim ve basında da önemli bir noktaya gelmişlerdi.

Peki tüm bu olumlu şartlara rağmen Osmanlı Devleti'nde niye bir Ermeni sorunu yaşanmıştı? Bu sorunun yanıtını tek bir nedene bağlamak yanlış olacağından nedenlerin en başında Osmanlı Devleti'nde çıkar çatışmaları olan Avrupalı devletlerin emperyalist politikalarının geldiğini söyleyebiliriz. Bu devletlerin kışkırtmalarıyla Ermeni bağımsızlığı düşüncesinde olan Ermeni Patrikhanesi ile Hınçak ve Taşnak gibi Ermeni komitelerinin eylemleri ve bu dönemlerde Ermenilerde başlayan kültürel uyanış, sorunun sadece göz önünde olan yönüydü. Osmanlı Devleti'nde açılmış olan misyoner okullarında eğitim gördükten sonra yurt dışına çıkan Ermeni gençleri, Ermeni kültürünü geliştirmek ve Ermeni bağımsızlık düşüncesini yaygınlaştırmak için geri dönmekteydiler. Bu durum aynı zamanda söz konusu büyük devletlerin emperyalist politikalarının bir uzantısıydı.

Ermeni sorununun en önemli aktörleri ise İngiltere ve Rusya devletleri olmuştur. Başta Enver Ziya Karal olmak üzere bir çok tarihçinin savunduğu gibi aslında Ermeni sorunu Ermenilerin değil, Osmanlı Devletinde çıkarları çakışan iki büyük devletin, yani İngiltere ile Rusya'nın ortaya çıkardığı bir sorundur.

Gerçekten de Ermeni sorununun uluslararası gündeme gelişi 1877-78 Osmanlı- Rus savaşı sırasında olmuştur. Özellikle Kafkasya Ermenilerinin Rus ordusuna yardımlarından ve Ermeni generallerinin Rus ordusundaki hizmetlerinden dolayı, bu savaş sonrası imzalanacak olan Ayastefanos Antlaşması'nın hükümleri arasına Ermeni maddesinin konulmasıyla var olmayan bir sorununun yaratılması yolunda da ilk adımlar atılmış oldu.

İngiltere ise ilk dönemlerde Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünden yana olduğu için azınlıkların milliyetçi hareketlenmeleri karşısında tepkisiz kalmıştır. Ancak İngiltere daha sonra Rusya'nın giderek güçlendirdiği ayrılıkçı akımları kendi lehinde kullanmak ve Hindistan yolu üzerinde yeni tampon devletler kurarak Rus tehlikesini ortadan kaldırmak için kendisi için hedef kitle olarak Ermenileri seçmiştir. Özellikle Ayastefanos'un geçersizliği

üzerine imzalanan Berlin Antlaşması'ndan sonra, Ermeniler üzerinde Rus nüfuzu zayıflarken İngiltere ise gittikçe güçlenmekteydi.

Diğer yandan Fransa ise Ermeni sorununun ilk dönemlerinde, Ermeni komitelerine ve isyancılarına destek sağlayarak yardımlarda bulunmasına karşın daha sonra Ermeni sorunun en çok gündemde olduğu dönemlerde, iç muhalefete rağmen Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunmaya başlamıştır. Almanya ise Osmanlı Devleti ile kurduğu iyi ilişkiler çerçevesinde Ermeni sorununda hükümeti desteklemekteydi. Böylece Abdülhamit, Almanya'nın bu politikasından yararlanarak Anadolu'da bağımsız Ermenistan kurulmasını isteyen İngiltere ve Rusya'nın taleplerini bertaraf edebilmiştir.

İstanbul'da bulunan patrikhane, özellikle Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin sağladığı imkanlar çerçevesinde, tüm çalışmalarını bağımsızlık yolunda yoğunlaştırmıştı. Patriklerin çoğu Ermenilerde milli bilincin uyanması ve Ermeni sorununu uluslararası gündeme taşımak için olağanüstü çabalar harcamışlardır. Nitekim Patrikhane ve Ermeni din adamlarının bu alandaki en önemli çalışmaları, Berlin Kongresi sırasında olmuştur. Ayrıca şunu da unutmamak gerekir ki bu dönemde din adamları, komitelerle sıkı bir işbirliği kurdukları gibi planlanan eylemlerin pek çoğundan ya bizzat yer almışlar ya da perde arkasından maddi-manevi destek vermişlerdir.

Hatırlanacağı üzere aslında 1860'lardan itibaren görmeğe başladığımız Ermeni cemiyetleri, Ermeni toplumu arasında sosyal dayanışmayı, kültürel birikimi ve hayır işlerini artırmaya yönelik kurulmalarına rağmen, zamanla devlete karşı isyan fikirlerini aşıl原因an, belli bir teşkilatı ve programı olan bir yapıya kavuşmuşlardır. Büyük devletlerin ilgilerini çekme görevi özellikle Hınçak ve Taşnak gibi Ermeni komitelerine düşmekteydi. Nitekim bu iki komite bu amaç uğruna Kumkapı olayları, Babıali Baskını, Osmanlı Bankası Baskını gibi Osmanlı topraklarında bir çok kanlı eyleme imza atmışlardır. Sözde Ermenileri uyandırmak ve Ermenilerin sefaletini Babıali'ye duyurmak amacıyla düzenlenen bu eylemlerde Komiteler, son yıllarda Babıali tarafından Ermenileri kendi memleketlerinde yok etmek amacıyla sistematik bir politika izlendiğini; zulümlerin, siyasi tutuklamaların ve işkencenin inanılmaz boyutlarda olduğunu; Kürtlerin Ermenilere vahşice saldırdıklarını; devlet memurlarının uygulamaları ile halkı bezdirdiğini; Hükümetin tüm bunlara rağmen vaat ettiği ıslahatları uygulamadığını ve uygulamayacağını, dahası Doğuda haklarını savunmak için ayaklanan Ermenilerin binlercesinin Osmanlı askerleri tarafından merhametsizce öldürüldüğünü iddia ederek halkı isyana teşvik ediyorlardı. Sonuçta gerçekleşen eylemlerde her ne kadar Osmanlı Hükümeti son derece ılımlı bir tutum sergilemişse de Ermenilerin saldırgan tutumları sonucunda hem Ermeniler hem de Türkler büyük can kayıpları vermişlerdir. Fakat olaylarda ölen Ermenilerin

sayısı komiteler ve yabancı ve Ermeni basını tarafından maksatlı olarak oldukça abartılmış ve gerçekler tahrif edilmiştir. Nitekim her eylemden sonra daha olayların niteliğini bilmeksizin Avrupalı Devletlerin Osmanlı Devleti aleyhinde bir tutum sergilemeleri, bu devletlerin Ermeni sorununda ne kadar tarafgir ve yanlı bir politika izlediklerini ispatlamaktadır. Örneğin Kumkapı olayları sonrasında İngiltere’de yayınlanan Daily News gazetesinde olaylara sinirlenen Abdülhamit’in gece binlerce Ermeni’yi boğazda boğdurtarak denize attığı gibi asılsız haberlerin yayınlanması, bu tarafgir politikaları ortaya koymaktaydı.

Ermeni sorununun Avrupalı devletlerin kışkırtmalarıyla ortaya çıktığını düşünen Abdülhamit, daha fazla toprak kaybetmemek için Avrupalı devletler tarafından desteklenen Ermeni isteklerini görünüşte yerine getireceğini belirtmişse de bu projelerin uygulanmasına pek sıcak bakmamıştır. Abdülhamit Ermeniler lehinde yapılacak her ıslahatın Ermenileri cesaretlendirerek kabul edilemeyecek yeni isteklere neden olabileceğini düşünen II. Abdülhamit, Ermeni Sorununun çözülebilmesi için bir yandan kışkırtmaların ve anarşi olaylarının önünü almaya çalışmış, diğer yandan da büyük devletlerin Anadolu’daki nüfuzunu kırmak için oyalama politikası izlemiştir.

İstanbul’da düzenlenen eylemlerin Avrupalı Devletlerin müdahalesini sağlamak amacıyla gerçekleştirdiğini bilen Abdülhamit, dış müdahalelere fırsat vermemek için son derece dikkatli olmuştur. Özellikle olaylar sırasında güvenlik kuvvetlerinin tutumlarına çok önem vermiştir. Müslüman halk ile Ermenilerin birbirleriyle çatışmalarını engellemek için de gerekli önlemlerin alınmasını sağlamıştır. Ancak tüm bunlara rağmen Avrupa kamuoyu Abdülhamit’i bir Ermeni katliamcısı olmakla suçlamıştır. Ermeniler ise Abdülhamit var oldukça isteklerini gerçekleştirmeyeceklerini bildiklerinden Padişah’a karşı başarısız olan bir suikast girişiminde bulunmuşlardır.

İstanbul’da gerçekleştirilen eylemlerin her ne kadar Ermeniler lehine ıslahatları hızlandırdığı görülmüş ise de algılansa da sonuç itibariyle Türklerle asırlardan beri kardeşçe yaşayan Ermeni toplumu için olumlu hiçbir getirisi olmamıştır. Söz konusu senaryo tıpkı tarihsel süreçte olduğu gibi günümüzde de aynı aktörler tarafından sahneye konulmaya çalışılmaktadır. Ancak burada üzerinde durulması gereken bir nokta varsa bu da politik oyunlara yine Ermeniler ve Türkler kurban edileceklerdir.

KAYNAKÇA

1. ARŞİV BELGELERİ

- B.O.A, Y.A.Hus, 1323.6.28, D.N:432, G.N: 42
- B.O.A, A. MKT.MHM, 1323. Z. 17, D.N:635, G.N:4.
- B.O.A, Y.PRK.AZN, 1323.Ş.7, D.N:24, G.N:38.
- B.O.A, A. MKT. MHM, 1322.S.20, D.N:549, G.N: 4.
- B.O.A, Y. PRK. A, 1323.C. 20, D.N:14, G.N:9
- B.O.A, Y. MTV, D.N: 81, G.N:81.
- B.O.A,Y. MTV, 23.R.1322, D.N: 261, G.N:125.
- B.O.A, Y. PRK. EŞA, 1322.Ra.30, D.N:46, G.N:12
- B.O.A, Y. PRK. UM, 1323.M. 8, D.N:74, G.N:123.
- B.O.A, Y.PRK.TKM, 1307.Z.24, D.N:18, G.N: 39.
- B.O.A, Y.PRK.ZB, 1308.C.18, D.N:7, G.N:38.
- B.O.A, Y.PRK.ASK., 1323.Ca.19, D.N:231, G.N:53.
- B.O.A, Y.PRK. ZB, 1323.Za.16, D.N:36, G.N:37
- B.O.A, İ.D-461, 1323.T.13, (ZB. D.N: 22, G.N: 23)
- B.O.A, Y.PRK.Kom, 1323.C.26, D.N: 14, G.N: 69.
- B.O.A, Y.EE, D.N:14, G.N: 147.
- B.O.A, Y. EE, DN: 15, G.N: 160.
- B.O.A, A. MKT. MHM. 1323.C.9, D.N: 699, G.N: 17.
- B.O.A, A.MKT.MHM, 1322.M.12, D.N: 689, D.N: 19.
- B.O.A, A.MKT.MHM, 1314.Ra, 21, D.N: 628, G.N:33.
- B.O.A, Y.PRK.TKM, 1307.Z. 29, D.N: 18, G.N: 49.
- B.O.A, Y.PRK.TKM, 1307.Z. 24, D.N: 18, G.N: 41.
- B.O.A, Y.PRK.TKM, 1307.Z.19, D.N:18, G.N:36.
- B.O.A, Y.PRK.TKM, 1307.Z.25, D.N: 18, G.N:42.
- B.O.A, Y.PRK.S GE, 1313.R.10, D.N: 6, G.N: 101.
- B.O.A, A.MKT.MHM, 1322.Ra.4, D.N: 634, G.N: 19.
- B.O.A, Y.PRK.Kom. 1323.C.26, D.N: 14, G.N: 69.
- B.O.A, Y.PRK.ASK. 1313.R.14, Dosya No: 107, G.N:10.
- B.O.A, Y.PRK.TKM, 1324, D.N: 49, G.N: 77.
- B.O.A, Dosya Usulü İradeler, 74-1, Sıra No: 24.

- B.O.A, Dosya Usulü İradeler, DÜİT, Sıra No:25.
- B.O.A, DÜİT, Dosya Usulü İradeler, 74-1, 13.
- B.O.A, Y.E.E, Kısım 36, Evrak. 545/45, Zarf:141, Karton:13, Sıra No: 45, s.24.
- B.O.A, Y.E.E, Kısım: 31, Evrak: 1903, Zarf: 126, Karton:86.
- B.O.A, Y.E., D.N: KS 36, Ev. 368, İç No: Zarf. 141, Karton: 13, No: 156, s.63
- B.O.A, Y.Sad.Hus. 20-S.1308, İç No: 4 239/69.1, 2.
- B.O.A, Y.Sad. Hus., D.N: 11 Z 1307, No:237/47.
- B.O.A, Y.Sad. Hus., D.N: 12 Z 1307, İç No: 237-149.
- B.O.A, Y.Sad.Hus., D.N: 15 Za 1307, İç No: 6 236/52.
- B.O.A, Y.Sad. Hus., D.N: 16 Z 1307, İç No: 237/56-1,2,3.
- B.O.A, Y.Sad.Hus., D.N: 20. S. 1308, İç No: 4 229/69
- B.O.A, Y. Sad. Hus., D.N: 23. R. 1307, İç No: 2 231/59.
- B.O.A, Y.Sad.Hus., D.N: 5. N. 1306, İç No:225/ 11.
- B.O.A, Y.Sad.Hus., D.N: 15. Z. a 1307, İç No: 6-236/52.
- B.O.A, Yıldız Sadaret Mütenevvia, D.N: 21 S 1308, İç No: 1455/702-126, D. No: 45/97.
- B.O.A, Hazine-i Evrak, Karton 109, Tercüme Odası, No, 540.
- B.O.A, Yıldız Arşivi, Kısım 36/ 152
- B.O.A, İrade-i Hususi, 1313 Ca. /80
- B.O.A, İrade-i Hususi, 1312 B. /25

2. RESMİ YAYINLAR

- MMZC, Devre: I, İçtima Senesi: I, C. I, TBMM Basımevi, Ankara, 1982.
- MMZC, Devre: I, İçtima Senesi: I, C. II, TBMM Basımevi, Ankara, 1982.
- MMZC, Devre: I, İçtima Senesi: I, C. III, TBMM Basımevi, Ankara, 1982.
- MMZC, Devre: I, İçtima Senesi: I, C. IV, TBMM Basımevi, Ankara, 1982.
- MMZC, Devre: I, İçtima Senesi: I, C. V, TBMM Basımevi, Ankara, 1982.
- Hüseyin Nazım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi**, C. I, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1998.
- Hüseyin Nazım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi**, C. II, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1998.
- Ermeni Komiteleri (1891-1895)**, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 2001.

3. DERGİLER

- Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi

Belgelerle Türk Tarihi Dergisi

Belleten

İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi

İ.Ü. Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi

İ.Ü.E.F. Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi

Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi (O.T.A.M)

Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi

Tarih ve Toplum

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi

Türk Kültürü Dergisi

Türk Yurdu

4. KİTAPLAR

Abdülhamit, **Siyasi Hatıratım**, Hareket Yayınları, İstanbul, 1974

AHMAD Feroz, (Çev:Nuran YAVUZ), **İttihat ve Terakki (1908-1914)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1995.

AHMAD Feroz, **İttihatçılıktan Kemalizme**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996

Ahmed Rüstem Bey, **Cihan Harbi ve Türk-Ermeni İlişkileri**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2001.

AKÇAM Taner, **İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu (İttihat Terakki'den Kurtuluş Savaşına)**, İmge Kitapevi, Ankara, 1999.

AKDAĞ Mustafa, **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi (1243-1453)**, C.I, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995.

AKŞİN Sina, **Türkiye Tarihi**, C.III, Cem Yayınevi, İstanbul, 1997.

AKŞİN Sina, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1987.

AKYÜZ Yahya, **Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993'e)**, Kültür Koleji Yayınları, İstanbul, 1994.

ALAN Gülbadi, **Osmanlı Devleti'nde Amerikan Misyoner Okullarının Ermenilere Bakışı (1820-1914)**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1997.

AMİCİS Edmundo De, (Çev. Beynun Akyavaş), **İstanbul (1874)**, T.T.K, Ankara, 1993.

ANADOL Cemal, **Tarihin Işığında Ermeni Dosyası**, Turan Kitapevi, İstanbul, 1982.

BAŞGÜN Necla, **Abdülhamit'in Cülusundan Zamanımıza Kadar Türk-Ermeni İlişkileri**, San Matbaası, Ankara, 1970.

- BAYUR Yusuf Hikmet, **Türk İnkılabı Tarihi, C.I-Kısım-I**, TTK, Ankara, 1991.
- BAYUR Yusuf Hikmet, **Türk İnkılabı Tarihi, C.I-Kısım.II**, TTK, Ankara, 1991.
- Belgelerle Ermeni Sorunu**, T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1983.
- BOZDAĞ İsmet, **Abdülhamit'in Hatıra Defteri**, Kervan Yayınları, İstanbul, 1975.
- BOZKURT Gülnihal, **Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)**, TTK, Ankara, 1996.
- BOZKURT Gülnihal; "İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri", **9 Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Kudret Ayter'e Armağan'dan ayrı basım, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1988.
- BOZKURT Gülnihal, "Azınlık İmtiyazları-Kapitülasyonlardan Tek Hukuk Sistemine Geçiş, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, XIV, S. 40, Ankara, Mart 1998.
- CENGİZ Erdoğan (Yay. Haz.), **Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekat-I İhtilaliyesi**, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1983.
- ÇAKIL Oğuz, **Osmanlı İmparatorluğu-Amerika Birleşik Devletleri-Ermeni Münasebetleri (1890-1896)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1993.
- ÇALIK Ramazan, **Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamit Döneminde Ermeni Olayları**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.
- ÇARK Rh. Y.G., **Türk Devlet Hizmetinde Ermeniler (1453-1923)**, Yeni Matbaa, İstanbul, 1953.
- DABAĞYAN Levon Panos, **Sultan Abdülhamit Han ve Ermeni Meselesi**, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2001.
- DANIŞMENT İsmail Hami, **31 Mart Vakası**, İstanbul Kitapevi, İstanbul, 1961.
- DAVİSON Roderic H., (Çev: Osman AKINHAY), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876)**, C.I, Papirüs Yayınları, İstanbul, 1997.
- DAVİSON Roderic H., (Çev: Osman AKINHAY), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876)**, C.II, Papirüs Yayınları, İstanbul, 1997.
- DEMİROĞLU Faiz, **Van'da Ermeni Mezâlimi (1895-1920)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1985.
- DERİNGİL Selim, (Çev: Gül Çağalı GÜVEN), **İktidarın Semboller ve İdeoloji -II. Abdülhamit Dönemi (1876-1909)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.
- Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu**, Dış Politika Enstitüsü, Ankara, 1989.
- Ermeni Sorunu Rehberi**, Kocaeli Üniversitesi Yayınları, No: 44, Kocaeli, 2001.

- EROĞLU Mecbure, **Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivinden Rusça Belgelere Göre Ermeni Meselesi**, Kök Sosyal ve Stratejik araştırmalar Serisi:14, Ankara, 1999.
- EROĞLU Veysel, **Ermeni Mezalimi**, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1995.
- ERTÜRK Hüsamettin, **İki Devrin Perde Arkası**, Sebil Yayınları, İstanbul, 1996.
- ETHEMOĞLU Mehmet, **Ermeni Terörünün Kısa Tarihi**, Dicle Üniversitesi Yayınları, Diyarbakır, 1987.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (Seyit Ali KAHRAMAN, Yücel DAĞLI), C. III, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (Seyit Ali KAHRAMAN, Yücel DAĞLI), C. IV, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (Seyit Ali KAHRAMAN, Yücel DAĞLI, İbrahim SEZGİN), C. V, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (Yücel DAĞLI, Dr. Cevat KAYA)C.I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (Zekeriya KURŞUN, Seyit Ali KAHRAMAN, Yücel DAĞLI), C. II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.
- GAZİGİRAY A. Alper, **Ermeni Terör Örgütlerinin Kaynakları**, Gözen Matbaası, İstanbul, 1982.
- GÜLER Ali, **Türkiye'deki Gayrimüslimler**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1996.
- GÜLER Ali vd., **Her Yönüyle Ermeni Sorunu**, Kara Harp Okulu Basımevi, Ankara, 2001
- GÜRÜN Kamuran, **Ermeni Dosyası**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986.
- HANİOĞLU M. Şükrü, **Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)**, C.I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989.
- HASLIP Joan, **Bilinmeyen Taraflarıyla Abdülhamit**, (Çev: Nusret KURUOĞLU) Toker Matbaası, İstanbul, 1964.
- HAYDAROĞLU İlknur Polat, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar**, Ocak Yayınları, Ankara, 1993.
- HOCAOĞLU Mehmet, **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, Ertu Matbaası, İstanbul, 1976.
- HOCAOĞLU Mehmet, **II. Abdülhamit'in Muhtıraları**, Kamer Yayınları, İstanbul, 1998.
- İLTER Erdal, **Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytun İsyanları (1780-1880)**, Ankara, 1998.
- İLTER Erdal, **Ermeni Propagandasının Kaynakları**, Kamu Hizmetleri Araştırma Vakfı, Ankara, 1994.

- İLTER Erdal, **Türkiye’de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri (1890-1923)**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1996.
- İRTEM Süleyman Kani, **Şark Meselesi Osmanlı’nın Sömürgeleşme Tarihi**, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul, 1999.
- İstatistik Umumi İdaresi, **Devlet-i Aliyye-i Osmaniyyenin 1313 Senesine Mahsus İstatistik-i Umumiyesi**, Alim Matbaası, İstanbul 1316.
- KANAR Mehmet, **Ermeni Komitelerin Emelleri ve İhtilal Hareketleri (Meşrutiyetten Önce ve Sonra)**, Der yayınları, İstanbul, 2002.
- KANSU Aykut, **1908 Devrimi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.
- KARABEKİR Kazım, **İttihat ve Terakki Cemiyeti (1896-1909)**, Emre Yayınları, İstanbul, 2000.
- KARAL Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C.VIII, T.T.K, Ankara, 1995.
- KARAL Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, TTK, Ankara, 1995.
- KILIÇ Davut, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler**, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara, 2000.
- KOCABAŞ Süleyman, **Jön Türkler Nerede Yanıldı?**, Vatan Yayınları, İstanbul, 1991.
- KOCABAŞ Süleyman, **Osmanlı İsyenlarında Yabancı Parmağı**, Vatan Yayınları, Kayseri, 1992.
- KOCABAŞ Süleyman, **Sultan II. Abdülhamid Şahsiyeti ve Politikası**, Vatan Yayınları, İstanbul, 1985.
- KOÇAŞ Sadi, **Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri**, Altın oluk Matbaası, Ankara, 1967.
- KOÇER Hasan Ali, **Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)**, MEB Yayınları, İstanbul, 1991.
- KODAMAN Bayram, **Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi**, TTK, Ankara, 1991.
- KOLOĞLU Orhan, **Abdülhamit Gerçeği**, Gür Yayınları, İstanbul, 1987.
- KURAN Ahmet Bedevi, **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.
- KURAN Ahmet Bedevi, **Osmanlı İmparatorluğu’nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele**, Çeltüt Matbaası, İstanbul, 1959.
- KURAT Yuluğ Tekin, **Henry Layard’ın İstanbul Elçiliği (1877-1880)**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1968.
- KÜÇÜK Abdurrahman, **Ermeni Kilisesi ve Terör**, Ankara, 1997.

- KÜÇÜK Cevdet, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No:3263, Yayın No:3201, İstanbul,1984.
- LEWIS Bernard, (Çev: Metin KIRATLI), **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, TTK, Ankara, 2000.
- MANTRAN Robert, (Çev. Server TANILLI) **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, C. II**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995.
- MARDİN Şerif, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.
- MAZICI Nurşen, **Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni (1878-1918)**, İstanbul, 1987.
- MCCARTHY Justin, (Çev: Bilge UMAR), **Ölüm ve Sürgün**, İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 1995.
- MCCARTHY Justin, (Çev:İhsan Gürsoy), **Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfusu**, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1995.
- MINASSIAN Anaide Ter, (Çev: Mete Tunçay), **Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.
- MOLTKE Helmuth Von, **Moltke'nin Türkiye Mektupları**, (Çev. Hayrullah Örs), Remzi Kitapevi, İstanbul, 1995.
- Münir Süreyya Bey, **Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı, Yayın No:53, Ankara, 2001.
- NURİ Osman, **Abdülhamit-i Sani ve Devr-i Saltanatı**, İstanbul,1327.
- Ottoman Arshives Yıldız Collection the Armenian Question**, (Ed: Ertuğrul Zekai Ökte), C. I, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezi Kurma ve Geliştirme Vakfı Yay, İstanbul, 1989.
- ÖKE Mim Kemal, **Ermeni Sorunu**, İz Yay, İstanbul, 1996.
- ÖZTUNA Yılmaz, **Büyük Türkiye Tarihi, C.VIII**, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1978.
- PAMUKÇIYAN Kevork, **İstanbul Yazıları**, Aras Yayınları, İstanbul, 2002.
- PETROSYAN Yuriy Aşatoviç, (Çev: Mazlum BEYHAN- Ayşe HACIHASANOĞLU), **Sovyet Gözüyle Jöntürkler**, Bilgi Yayınevi, Ankara,1974.
- Sait Paşa'nın Hatıratı**, C.I, Sabah Matbaası, Dersaadet, 1328.
- SAKARYA İhsan, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1984.
- SARAL Ahmet Hulki, **Ermeni Meselesi**, Ankara, 1970.

SENCER Muammer, **Osmanlılarda Din ve Devlet**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1997.

SEVİM Ali -YÜCEL Yaşar, **Türkiye Tarihi**, C I, TTK, Ankara, 1990.

SHAW Stanford, SHAW Ezel Kural, (Çev:Mehmet HARMANCI), **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, C.I, E Yayınları, İstanbul, 1982.

SHAW Stanford, SHAW Ezel Kural, (Çev:Mehmet HARMANCI), **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, C. II, E Yayınları, İstanbul, 1982.

SIRMA İhsan Süreyya, **II. Abdülhamit'in İslam Birliği Siyaseti**, Beyan Yayınları, İstanbul, 1994.

SÜRÜEL Özer, **Sözde Ermeni Sorunu (İsyanlar ve Soykırım İddiaları)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri Anabilim Dalı, İstanbul, 1989.

ŞAHİN Hayrettin, **Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı-Ermeni Patrikhanesi Dini İlişkileri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1996.

ŞAKİR Ziya, **Abdülhamit'in Son Günleri**, Anadolu Türk Kitapevi, İstanbul, 1943.

ŞİMŞİR Bilal, **Osmanlı Ermenileri**, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1986.

Tahsin Paşa'nın **Yıldız Hatıraları**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2002.

Talat Paşa'nın **Anıları**, (Haz. Alpay KABACALI), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2000.

TANÖR Bülent, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, Afa Yayınları, Ankara, 1995.

TEKELİ İlhan -Selim İLKİN, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, T.T.K, Ankara, 1993.

TERNON Yves, **Ermeni Tabusu**, Belge Yayınları, İstanbul, 1993

The Cambridge Encyclopedia, (Ed: David Crystal), Third Edition, Cambridge University Press, 1997.

The Hutchinson Encyclopedia, Eleventh Edition, Helicon Publishing, Oxford, 1999

The Turco-Armenian Question, The Turkish Point of View, The National Congress of Turkey, İstanbul, 1919.

TOKAY Gül, **Makedonya Sorunu**, Afa Yayınları, İstanbul, 1996.

TOPUZ Hıfzı, **Yüz Soruda Türk Basın Tarihi**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1973.

TUNAYA Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C. II, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1984.

TÜRKGELDİ Ali Fuad, **Mesail-i Mühimme-i Siyasiye**, C. II, TTK Basımevi, Ankara, 1957.

UÇAR Yusuf İzzetin, **Taşnak Komitesinin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1890-1922)**, Ankara Üniversitesi Atatürk ilkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1994.

URAL Gültekin, **Ermeni Dosyası**, Kemer Yayınları, İstanbul, 1998.

URAS Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, İstanbul, 1987.

Urfalı Mateos **Vekayi-namesi (952-1136)**, (Çev:Hrant D. Andreasyan), TTK, Ankara, 1962.

ÜÇOK Coşkun - MUMCU Ahmet, **Türk Hukuk Tarihi**, Savaş Yayınları, Ankara 1987.

WOODS Henry F., (Çev. F. ÇOKER), **Türkiye Anıları**, İstanbul, 1976.

YAVİ Ersal, **Emperyalizm Kıskaçında Türkler, Ermeniler, Kürtler (1856-1923)**, Yazıcı Yayınevi, İzmir, 2001.

YE'OR Bat, **The Decline of Eastern Christianity Under Islam: From Jihad to Dhimmitude:seventieth-twentieth Century**, London 1996.

YERASİMOS Stefanos, (Çev: Babür KUZUCU), **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye (Tanzimat'tan I. Dünya Savaşına)**, Belge Yayınları, İstanbul, 1987.

YILMAZ Durmuş, **Fransa'nın Türkiye Ermenilerini Katolikleştirme Siyaseti**, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya, 2001.

5. MAKALELER

AHMAD Feroz, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Düşünceler", **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

AHMAD Feroz, "Unionist Relations With The Greek, Armenian, and Jewish Communities of The Ottoman Empire, 1908-1914", (Der: Benjamin Braude-Bernard Lewis), C. I, Newyork, 1982.

AKGÜN Seçil, "Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları", **OTAM**, S. III, Ankara, 1992.

AKGÜN Seçil, "Ermeni Sorunu", **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç**, T.T.K, Ankara, 15-17 Ekim 1997.

BAĞIŞ Ali İhsan, "İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun Toprak Bütünlüğü Politikası ve Türk Diplomasisinin Çaresizliği", **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç**, T.T.K, Ankara, 15-17 Ekim 1997.

- BİRİNCİ Ali, "İttihat ve Terakki'nin İlk Risalesi: VATAN TEHLİKEDE" Tarih Yolunda, Dergah Yayınları, İstanbul, 2001.
- BİRİNCİ Ali, "Jön Türklüğün Tenkidine Dikkate Değer Bir Kitap Hakkında", Tarih Uğrunda, Dergah Yayınları, İstanbul, 2001.
- BOZKURT Gülnihal, "Azınlık İmtiyazları-Kapitülasyonlardan Tek Hukuk Sistemine Geçiş, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, XIV, S.40, Ankara, 1998.
- BRAUDE Benjamin, "Foundation Myths of the Millet System", *Christians and jews in the Ottoman Empire*, I, Holmes & Meier Publishers, inc, New York & London, 1982.
- ÇETİN Attila, "Maarif Nazırı Ahmed Zühüdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkındaki Raporu", İ.Ü.E.F. Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, S. 10-11.
- ÇİÇEK Rahmi, "Tarbzon'da Ermeni Nüfusu ve 1895 Ermeni Olayları", *Türk Kültürü Dergisi*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, S. 451, Yıl:XXXIX, Kasım 2001, Ankara,2001
- ERCAN Yavuz, "Ermeniler ve Ermeni Sorunu", *Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, C. I, S. 37, Ocak-Şubat, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001.
- ERCAN Yavuz, "Ermenilerin Maskesi Düşüyor", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001.
- ERGİN Vahdettin, "Sultan II. Abdülhamit'e Düzenlenen Ermeni Suikasti ve Bu Sebeple Belçika ile Yaşanan Diplomatik Kriz", *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, (Yay: Erhan AFYONCU), Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul, 2001.
- ERSAN Mehmet, "Selçuklu Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri", *Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, C. II, Yeni Türkiye Yayınları, S. 38, Mart-Nisan, Ankara, 2001.
- ERYILMAZ Bilal, "Osmanlılarda Millet Sistemi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, VI, Ağaç Yayınları, İstanbul, 1993.
- GENCER Ali İhsan, "İhtilalci Ermenilerin "Kaza İhtilal Teşkilatı" Talimatı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.XIII, İstanbul, 1987.
- GÖKMEN Ertan, "Osmanlı Devleti'nin Kamu Hayatında ve Sosyal Hayatında Gayrimüslimler", *Türk Kültürü Dergisi*, Türk Kültürünü araştırma Enstitüsü, S.469, Ankara, Mayıs-2002.
- GÖYÜNÇ Nejat, "Osmanlı Devleti'nde Ermeniler Hakkında", *Osmanlı*, C. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.
- GÜRBÜZ Adnan, "XV.-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Anadolu Toplumunda Gayr-ı Müslimlerin Durumu: Amasya Örneği", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S.IV, Ege Üniversitesi Basımevi, Bornova-İzmir, 2000.

LOWRY Heath W., "19.ve 20. Yüzyıl Ermeni Terörizmi, Devamlılık Bağı", **Ottoman Archives Yıldız Collection The Armenian Question**, C.I, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezi Kurma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989.

İLTER Erdal, "Ramgavar Partisi Tarafından II. Meşrutiyet (1908) Meclis-i Mebusan'ına Sunulan Beyanname ve Program", **O.T.A.M**, C. IV, Ankara, 1993.

İLTER Erdal, "Ermeni Meselesinin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü ", **A.Ü O.T.A.M**, S. VI, Ankara, 1995.

İPEK Nedim, "Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü", **O.T.A.M**, S. VI, Ankara, 1995.

KARACA Ali, "Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesi'ne Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği (1878-1915)", **Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar**, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul, 2001.

KARATEPE Şükrü, "Osmanlılarda Devlet Yönetimi" **Osmanlı Ansiklopedisi**, C.I, Ağaç Yayınları, İstanbul, 1993.

KARPAT Kemal H., "Millet and Naitonality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era" **Christians and Jews in the Ottoman Empire**, I, Holmes & Meier Publishers, inc, New York & London, 1982.

KESKİN Mustafa, "Atatürk'e Göre Millet ve Türk Milliyetçiliği" **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi- Prof. Dr. Fahir Armaoğlu Özel Sayısı**, XIV, S. 41, Temmuz 1998.

KHAN Arshi, "Osmanlı İmparatorluğu Çok Kültürlülüğün Doğulu Mimarı", **Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001.

KILIÇ Davut, "İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Bağımsızlık Hareketlerine Yönelişi (1850-1896)", **Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001.

KILIÇ Davut, "Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazın Kilisesinin Rolü (1828-1915)", **Türk Kültürü Dergisi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, S.461, Eylül-2001, Ankara, 2001.

KILLIOĞLU İsmail, "Hukuk Felsefesi Açısından Devlet ve Tanzimat", **Osmanlı**, C.VII, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul, 1999.

KOCABAŞOĞLU Uygur, "Amerikan Okulları", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. II, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

KOÇAK Cemil, "Tanzimat'tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. II, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

KODAMAN Bayram, "II. Abdülhamit Hakkında Bazı Düşünceler", **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yılı Özel Sayısı, S. 4, Isparta, 1999.

KODAMAN Bayram, "Şark Meselesi Emperyalizm ve Ermeniler", **Ermeni Macerası (Tarihi ve Siyasi Bir Değerlendirme)**, Süleyman Demirel Üniversitesi, Yayın No: 12, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Isparta, 2001.

KODAMAN Bayram, "Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri", **Türk Kültürü Dergisi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, S.219, Mart-Nisan, 1981, Ankara, 1981.

KODAMAN Bayram, "Bir Amerikalı Gazeteci Gözüyle Ermeni Macerası (1897)", **Ermeni Macerası (Tarihi ve Siyasi Bir Değerlendirme)**, Süleyman Demirel Üniversitesi, Yayın No: 12, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Isparta, 2001.

KODAMAN Bayram, "Türk-Ermeni İhtilafının Başlangıcı (1877-1897)", **Ermeni Macerası (Tarihi ve siyasi Bir Değerlendirme)**, Süleyman Demirel Üniversitesi, Yayın No: 12, Isparta, 2001.

KODAMAN Bayram, "Ermeni Meselesi (Tarihi ve Siyasi Bir Değerlendirme)", **Ermeni Macerası (Tarihi ve siyasi Bir Değerlendirme)**, Süleyman Demirel Üniversitesi, Yayın No:12, Isparta, 2001.

KOLOĞLU Orhan, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

KRYAJİN V. Gurko, "Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nde Ermeni Sorunu", **Tarihten Güncelliğe Ermeni Sorunu, (Tahliller-Belgeler-Kararlar)**, Kaynak Yay, İstanbul, 2001.

KURAN Ercüment, "Şark Buhranı Karşısında II. Abdülhamit'in Siyaseti (1876-1878)", **Türk Çağdaşlaşması, (Der:Mehmet Erdoğan)**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1997.

KURAN Ercüment, "Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu (1877-1897)" **Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler, (Der. Mümtaz'er TÖRKÜNE)**, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.

KURAN Ercüment, "II. Abdülhamit'in Büyük Devletlere Karşı Uyguladığı Siyasetin Esasları", **Türk Çağdaşlaşması, (Der: Mehmet Erdoğan)**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1997.

KÜRŞAD Cengiz, "Ermeni Terörü", **Ottoman Arshives Yıldız Collection The Armenian Question, (Ed: Ertuğrul Zekai Ökte)**, C. I, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezi Kurma ve Geliştirme Vakfı Yay, İstanbul, 1989.

MARDİN Şerif, "19. yy'da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. II, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

- PAMUKCİYAN Kevork, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Nüfusu", **Tarih ve Toplum**, Ekim-1995, İstanbul, 1995.
- PAMUKCİYAN Kevork, "Ermeniler", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. III, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994.
- PAPAZIAN Denis R., "The Changing American View of The Armenian Question: An Interpretation", **Armenian Review** 39, No:4-156, (S.47-72) America, 1986.
- SAKAOĞLU Necdet, "Osmanlı Bankası Olayı", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. IV, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994.
- SAKAOĞLU Necdet, "Ermeni Ayaklanması", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.III, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994.
- SAKAOĞLU Necdet, "Bomba Olayı", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. II, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994.
- SELAHATTİN İlhan, "Ermenilerin İstanbul'daki Osmanlı Bankası Baskını", **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi**, Ayrı Basım, İstanbul, 1987.
- SEROPYAN Vağarşag, "Ermeni Basımevleri", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.III, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994.
- SEROPYAN Vağarşag, "Ermeni Kiliseleri", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. III, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994.
- SEROPYAN Vağarşag, "Ermeni Kültür Kurumları", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.III, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994.
- SEROPYAN Vağarşag, "Ermeni Patrikliği", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. III, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994.
- SEROPYAN Vağarşag, "Ermenice Basın", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. III, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994.
- SERTOĞLU Mithat, "Türkiye'de Ermeni Meselesi", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, C. I, S.2, Kasım-1967, Ankara, 1967.
- SERTOĞLU Mithat, "Türkiye'de Ermeni Meselesi", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, C. I, S.3, Aralık-1967, Ankara, 1967.
- SERTOĞLU Mithat "Türkiye'de Ermeni Meselesi", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, C. I, S.4, Ocak-1967, Ankara, 1967.
- SEZER Ayten, "Ermeni Meselesinde Misyonerlerin Rolü", **Türk Kültürü Dergisi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, S.467, Mart-2002, Ankara, 2002.

- STEFANOV Svetoslav, "Millet System in the Ottomon Empire-Example for Oppression or for Tolerance?" **Bulgarian Historical Review-Revue Bulgare d'Historie**, Institute of History, Sofia 1997.
- TANÖR Bülent, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
- TAŞDEMİRCİ Ersoy, "Osmanlı İmparatorluğunda Azınlık okulları ve yabancı okullar", **Türk Yurdu**, X, S.35, Temmuz 1990.
- TEKELİ İlhan, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. II, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
- TİMUR Taner, "Sultan Abdülhamit, Uluslararası İlişkiler ve Ermeniler (1877-1897)", **Osmanlı Çalışmaları**, İmge Kitapevi, Ankara, 1998.
- TOKAY Gül, "Ayastefanos'tan Berlin Antlaşması'na Doğu Sorunu (Mart-Temmuz 1878)", **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç**, T.T.K, Ankara, 15-17 Ekim 1997.
- TUĞLACI Pars, "Osmanlı Türkiye'sinde Ermeni Matbaacılığı ve Ermenilerin Türk Matbaacılığına Katkısı", **Tarih ve Toplum**, C.15, S.86, Şubat-1991, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.
- TUNÇAY Mete, "Cumhuriyet Öncesinde Sosyalist Düşünceler", **Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, C. I, İletişim Yay, İstanbul, 2002.
- TÜRKÖNE Mümtaz'er, "Osmanlılarda Islahat ve Teceddüt" **Osmanlı Ansiklopedisi**, VI, Ağaç Yayınları, İstanbul, 1993.
- TÜRKÖZÜ H.Kemal, "Ermeni Terörü", (Ayrı Basım) **Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı**, S. 36, Afşin Matbaası, İstanbul, 1985.
- URAS Esat, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşına Kadar Ermenilerin Türkiye'deki Durumu", **Ottoman Arshives Yıldız Collection the Armenian Question**, (Ed: Ertuğrul Zekai Ökte), C.I, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezi Kurma ve Geliştirme Vakfı Yay, İstanbul, 1989.
- URSINUS M. O. H., "Millet", **The Encyclopaedia Of İslam**, VII, New York, 1993.
- UZUN Turgay, "Osmanlı Devleti'nde Milliyetçilik Hareketleri İçerisinde Ermeniler", **Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001.
- YILDIRIM Hüsamettin, "Türk-Ermeni İlişkileri Tarihçesi", **Efsane ve Gerçekler, Türk-Ermeni İlişkileri**, Ankara Üniversitesi Araştırma Merkezi, Ankara, 2001.
- YUMUL Aras - BALİ Rıfat N., "Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde Siyasal Düşünceler", **Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, C. I, İletişim Yay, İstanbul, 2001.

BİLDİRİLER

AKŞİN Sina, "II. Jön Türk Hareketi'nin Dönemlendirilmesi", VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, TTK, Ankara, 1983.

ARSLAN Ali, "II. Meşrutiyet Öncesinde Osmanlı-Eçmiyazın Katogigosluğu İlişkileri", Ermeni Araştırmaları Türkiye Kongreleri Bildirileri, C.I, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Ankara, 2003.

ATAÖV Türkkaya, "İki Olağanüstü Ermeni Kaynağı -Papazian ve Katchaznoui-", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu ile İlişkileri Sempozyumu, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları: 628, 12-18 Ekim 1984, Erzurum, 1984.

AYDIN Dünder, "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkmasında Fransa'nın Rolü", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu ile İlişkileri Sempozyumu, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, No:628, Erzurum, 1984.

CÖHCE Salim, "Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları", Ermeni Araştırmaları Türkiye Kongreleri Bildirileri, C.I, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Ankara, 2003.

ÇALIK Ramazan, "Almanların Ermeni Olaylarına Bakışı", Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri, C.I, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2003.

DEMİRCİ H. Aliyar, "İkinci Meşrutiyet Birinci ve İkinci Yasama Döneminde (1908-1912) Osmanlı Ayan Meclisi'nin Ermeni Üyeleri ve Faaliyetleri", Ermeni Araştırmaları Türkiye Kongreleri Bildirileri, C.I, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Ankara, 2003.

DEMİREL Muammer, "İngiliz Belgelerinde Türkler ve Ermenilerle İlgili Terminoloji", Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri, C.I, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2003.

ERSAN Mehmet, "Anadolu'nun Fethi ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin Kuruluş Sürecinde Ermenilerin Türklere Karşı Tutumu", Ermeni Araştırmaları Türkiye Kongreleri Bildirileri, C.I, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Ankara, 2003.

FENDOĞLU Tahsin, "Ermeni Probleminin Doğusunda Amerikan Protestan Misyonerlerinin Rolü (XIX. YY), Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri, C.I, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2003.

GÖKSEL Burhan, "Meşrutiyet Öncesi ve Sonrasına Ait Resmi Devlet Yayınlarına Göre Türklerin Ermeni Toplumunu ile İlişkileri ", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu ile

İlişkileri Sempozyumu, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları: 628, 12-18 Ekim 1984, Erzurum, 1984.

HAYDAROĞLU İlknur, "Ermeni Toplumunu Osmanlı'dan Koparan, Ermeni ve Amerikan-Ermeni Okulları", **Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C.I, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2003.

HENZE Paul B., "The Roots of Armenian Violence, How Far Back Do They Extend?", **International Terrorism (17-18 April 1984)**, Ankara University, 1984.

KARACAKAYA Recep, "İstanbul Ermeni Patriği Mateos İzmirliyan ve Siyasi Eylemleri", **Ermeni Araştırmaları Türkiye Kongreleri Bildirileri**, C.I, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Ankara, 2003.

KILIÇ Selami, "Ermeni Sorunu Suçlanan Almanya ve Almanya'nın Kendini Aklama Politikası", **Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C.I, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2003.

KIZILTOPRAK Süleyman, "Mısır'da Vezirlik Payesine Sahip Nubar Paşa (1824-1899), **Ermeni Araştırmaları Türkiye Kongreleri Bildirileri**, C.I, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Ankara, 2003.

KOP Yaşar, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Ermeniler", **Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C.I, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2003.

KURAT Yuluğ Tekin, "1878-1919 Arasında Türk-Rus İlişkilerinin Siyasal Anatomisi", **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl (1491-1992)**, 12-14 Aralık 1992, T.T.K., Ankara, 1992.

KÜÇÜK Cevdet, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Tanzimat", **Mustafa Reşit Paşa Dönemi ve Semineri**, Ankara, 13-14 Mart 1985, T.T.K., Ankara, 1985.

KÜÇÜK Cevdet, "19. Asırda Anadolu'da Ermeni Nüfusu", **Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu (Tebliğler ve Panel Konuşmaları)**, 9 Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1983.

KÜRKÇÜOĞLU Erol, "Tarihi Süreçte Selçuklu-Ermeni İlişkileri", **Ermeni Araştırmaları Türkiye Kongreleri Bildirileri**, C.I, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Ankara, 2003.

ÖZKAYA Yücel, "Arşiv Belgelerine Göre XVIII.Yüzyıl ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerin Durumu", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu**, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları: 628, 12-18 Ekim 1984, Erzurum, 1984.

SARAY Mehmet, "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, Ermeni Meselesini Ortaya Çıkaranlar", **XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. V, TTK Yayınları, Ankara, 1994.

SARAY Mehmet, "Ermeni Terörü (1887-2002)", **Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C.II, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2003, s. 383.

SELVİ Haluk, "Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeni Faaliyetleri (1892-1896)", **Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C.III, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2003.

SEYFELİ Canan, "İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Kuruluşu", **Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C.I, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2003.

SÜSLÜ Azmi, "Patrikhane ve Kilisenin Ermeni Teröründeki Yeri", **Uluslararası Terörizm ve Gençlik Sempozyumu Bildirileri (24-26 Nisan 1985)**, Cumhuriyet Üniversitesi, Yayın No: 17, Sivas, 1985.

ŞAFAK Ali, "Der-i Saadet Ermeni Patriğinin Suret-i İntihabına Dair Nizamname Hükümleri ve Hukuki açıdan Bir Değerlendirme", **Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C.II, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2003.

ŞİMŞİR Bilal, "Osmanlı Ermenileri ve Büyük Devletler", **Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu (Tebliğler ve Panel Konuşmaları)**, 9 Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1983.

TOKSOY Ahmet, "Ermeni Tarihçi Mateos'ta Alp Arslan ve Melikşah", **Ermeni Araştırmaları Türkiye Kongreleri Bildirileri**, C.I, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Ankara, 2003.

UZUN Turgay, "Osmanlı Devleti'nde Toplumsal Yapı ve Ermeni Hareketi", **Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C.III, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2003.

EK-1

Bir Ermeni

Yavuz ERCAN, Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Turhan Kitapevi, Ankara,

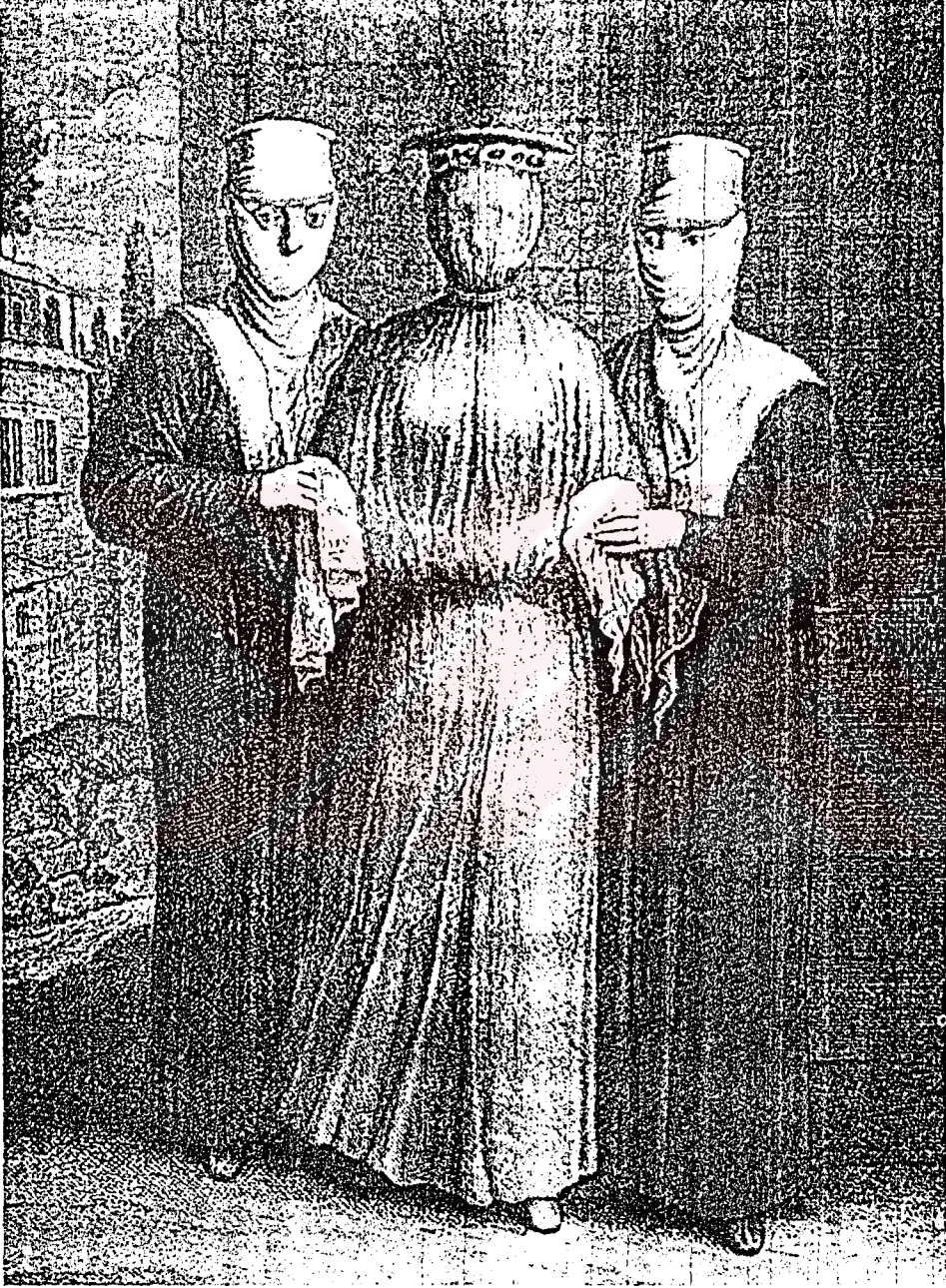
2001, (Resim-9).

EK-II

Ermeni Kadını

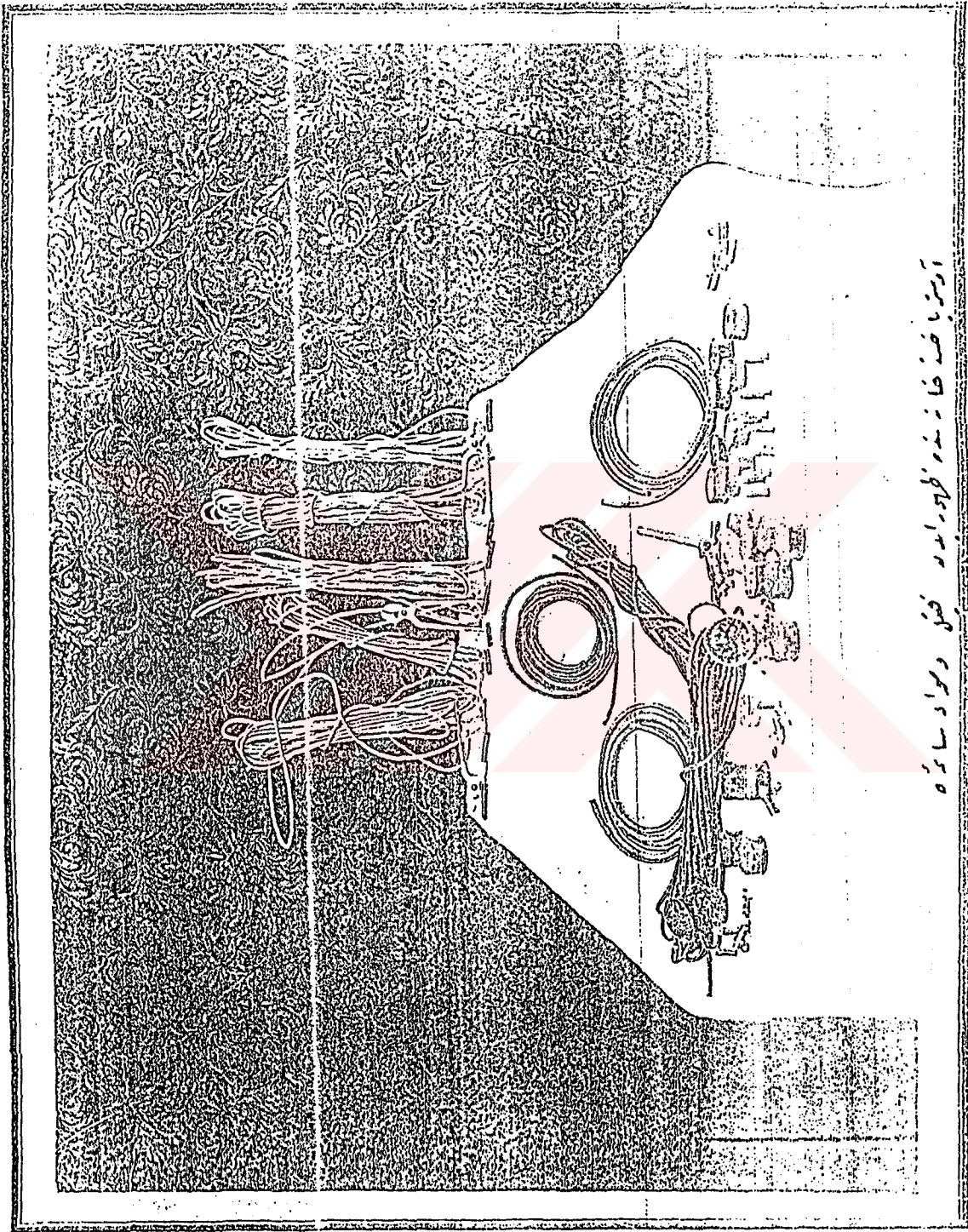
Yavuz ERCAN, Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Turhan Kitapevi, Ankara,
2001, (Resim-10).

EK-III

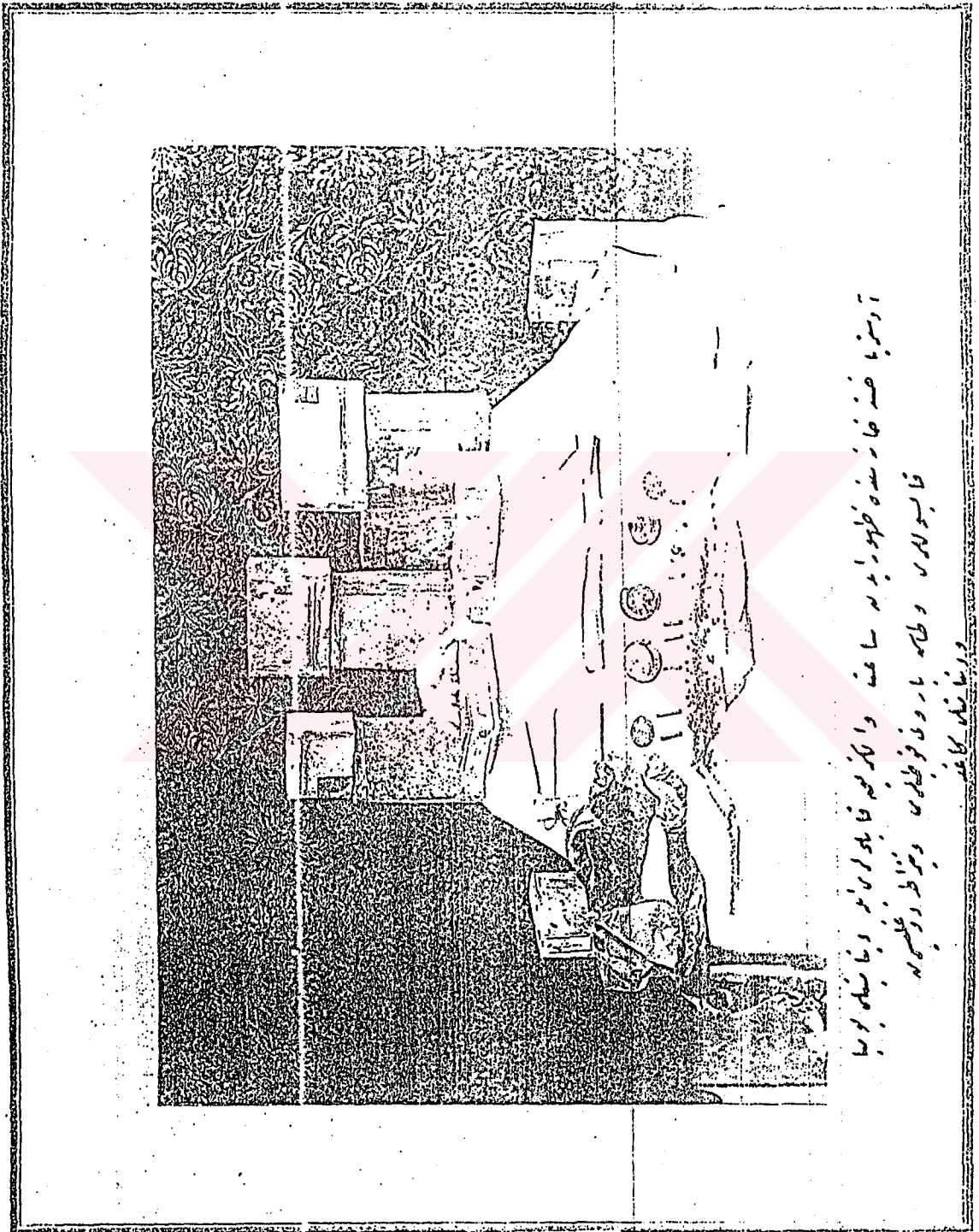
Evlilik Töreni İçin Kiliseye Götürülen Ermeni Kızı

Yavuz ERCAN, Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Turhan Kitapevi, Ankara,
2001, (Resim-11).

EK-IV

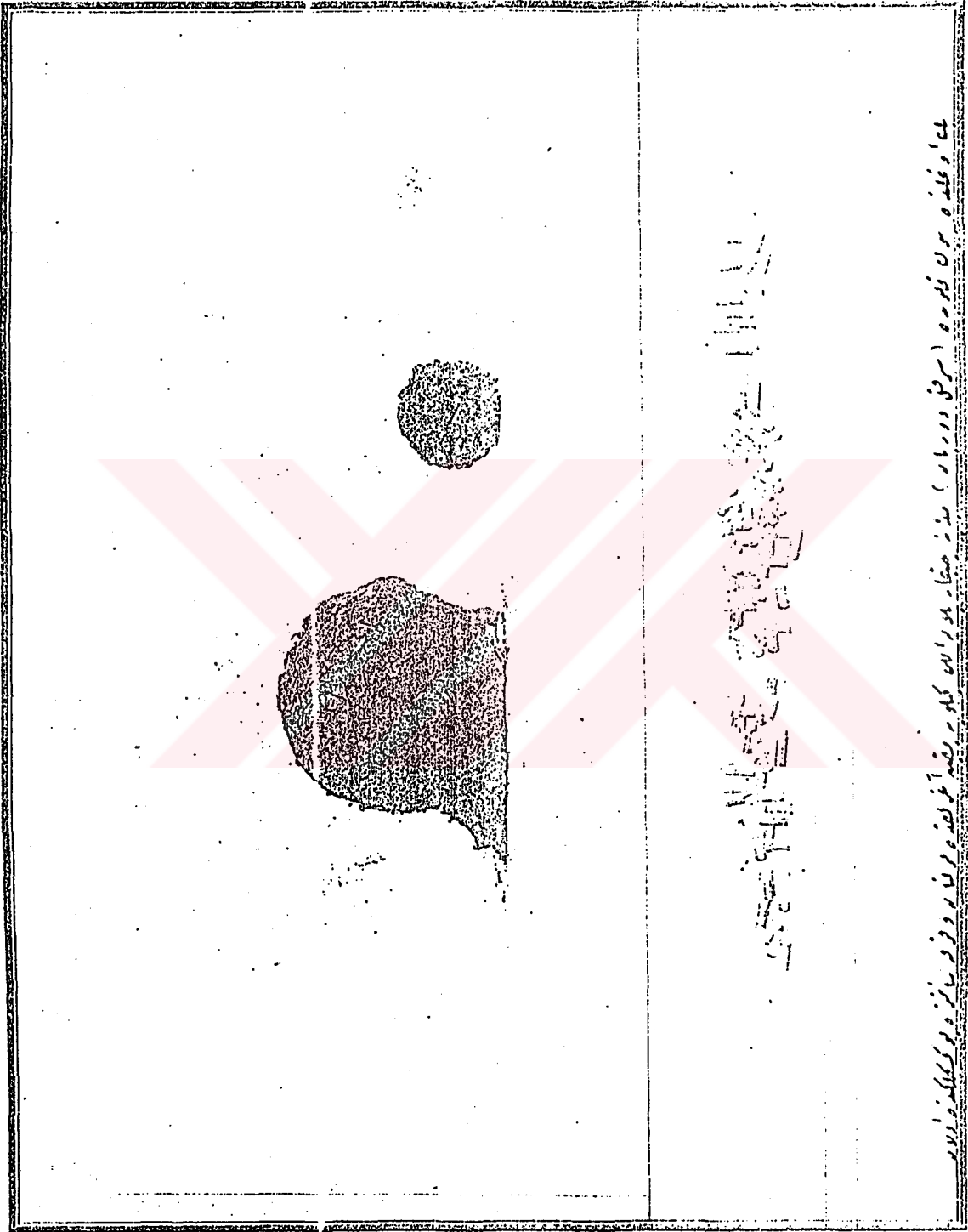
Y.PRK.TKM. (1324), D.N:49, G.N: 77

آرستو خانه خاندان طوبی در ساعه وانکه نیم قایم لری بر و ناسینه لری سا
 قاسبولری و طلمه بارونی نوظلمی و بیطر در عیسیم
 و ناسینه لری لری

EK-V

Y.PRK.TKM. (1324), D.N:49, G.N: 77

PIREUS - Constantinople.

لے او غلنے ہ سون ڈیوہ (سریخ دور بار) سبب متکار ہوا اس کلمہ برقعہ آنر لکھو ہر نام و فوٹو سائز و رنگ لکھو ڈالو
 مقدر کرد ایسہا پیکر اولار غائب مدھمہ کورہ۔

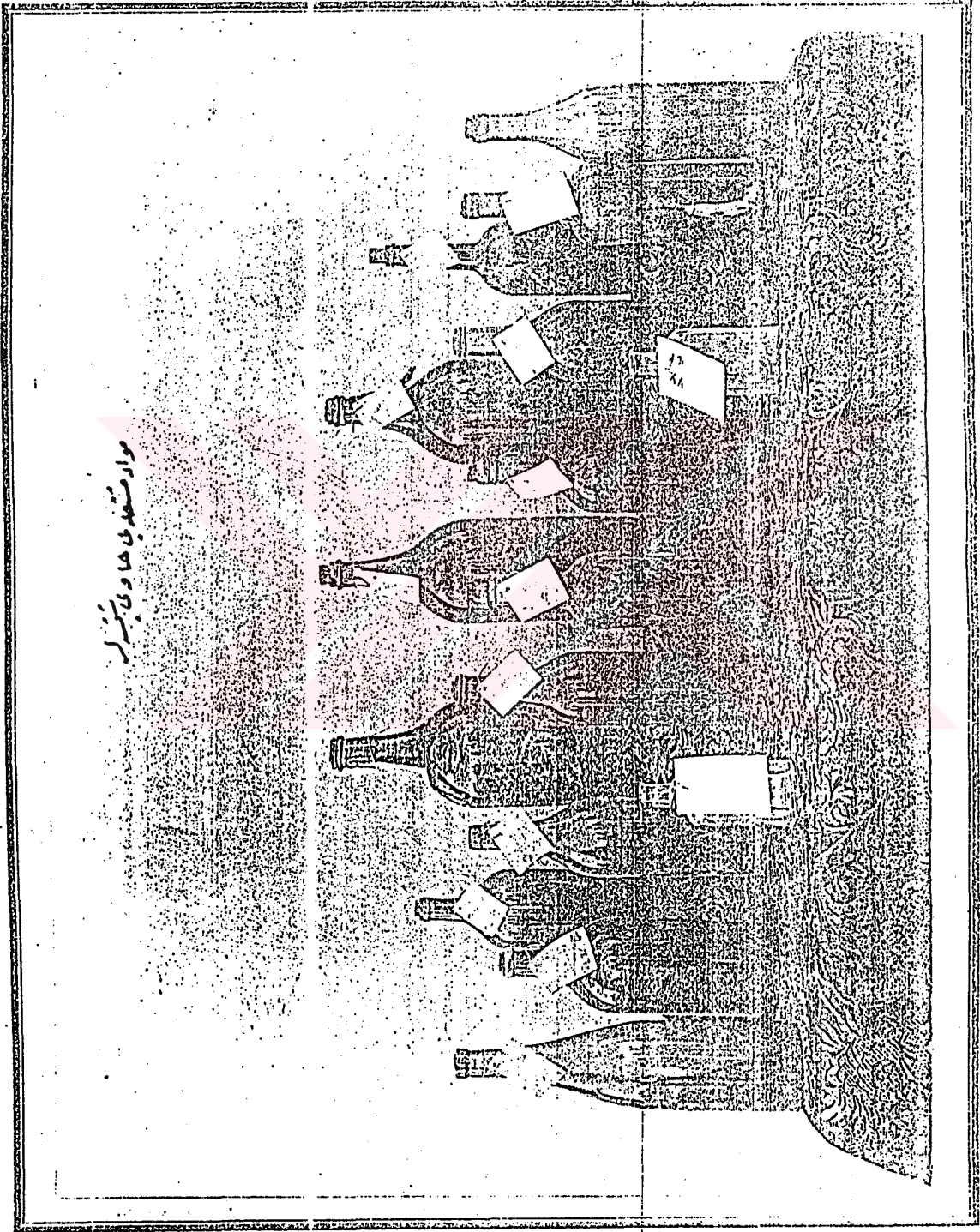
اس فیکرہ ک فیکرہ فاکرہ حور ذہ کلامہ نوز کورہ ہر نامک لکھو ہر نام و فوٹو سائز و رنگ لکھو ڈالو۔

EK-VI

Y.PRK.TKM. (1324), D.N:49, G.N: 77

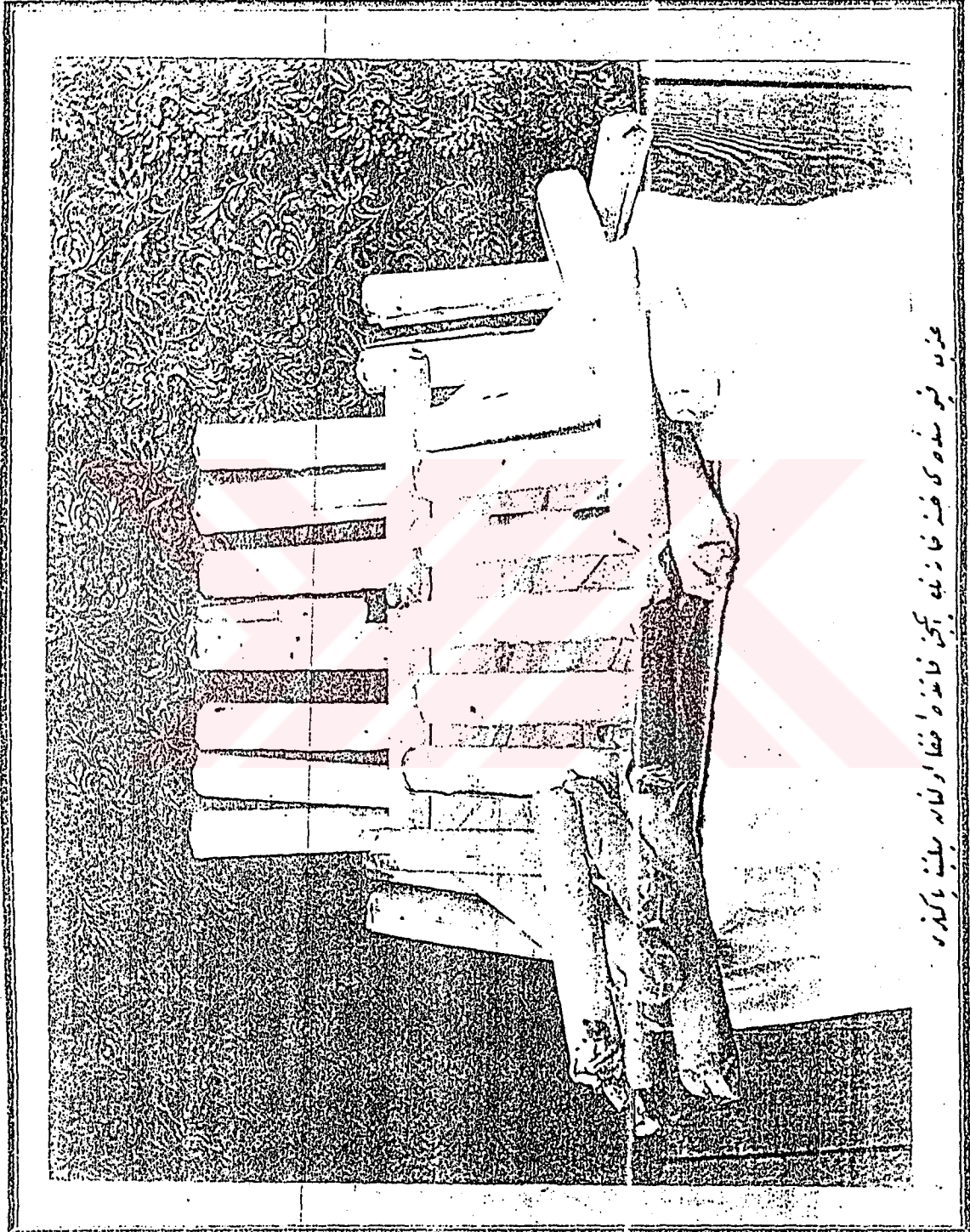
انگلیزانه دولتی نموده موسسه جوشنک آبارخانه فخریه بیه بیشره در

مواد مستعمله های بیشره

EK-VII

Y.PRK.TKM. (1324), D.N:49, G.N: 77

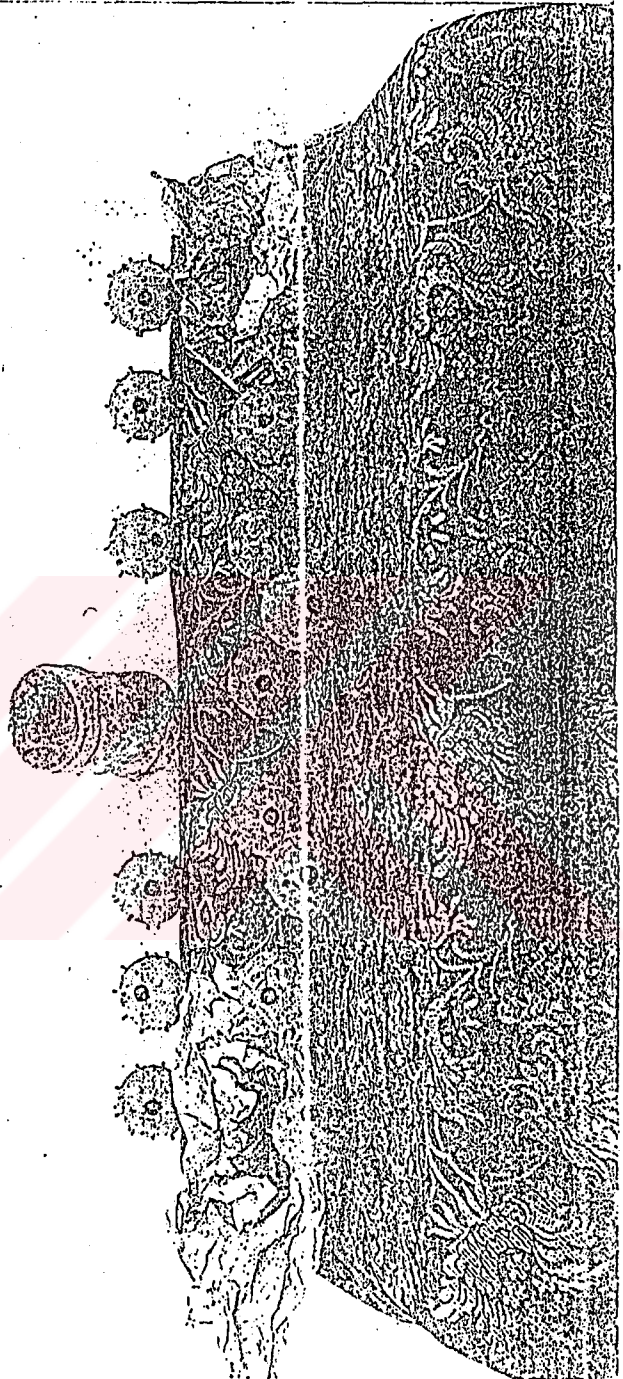

عزیز نیر سده کی هنر خار نه بکین فاخته افطال اولانار بیلین بکدر

EK-VIII

Y.PRK.TKM. (1324), D.N:49, G.N: 77

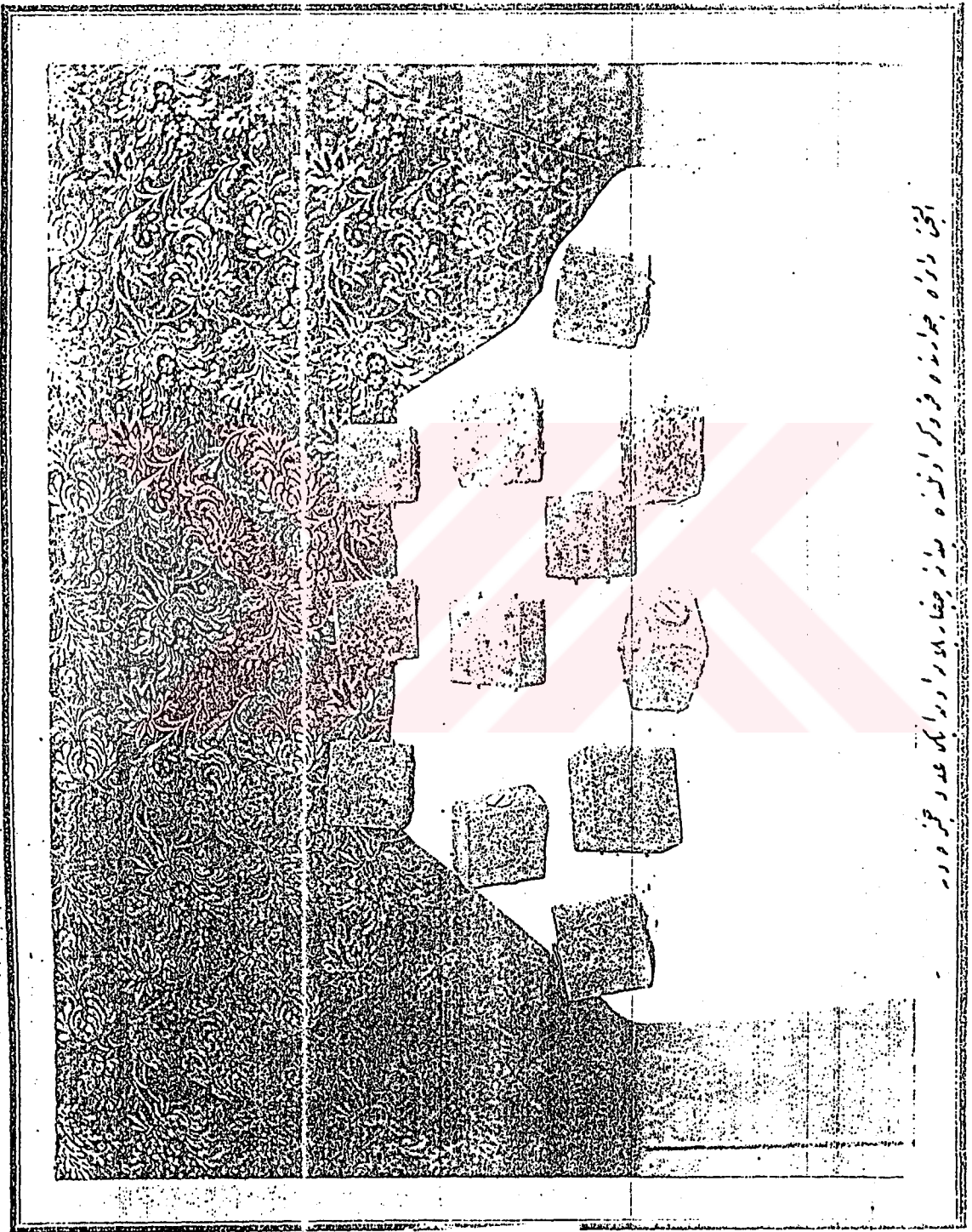
مطابق به بوی بری طرفه نه کر سبب آید چهی خانه مدینه و یکی بر داره دارخانه می دانسته می از سب طرفه نه صافند نسج و در قفسه دره بکرمی کرمه
اول حال از قفسه سلیم این کسبه اول دره بر بره لوله و قفسه غرافه

الکلیف درونی سده سده نه موسوسه هجرتی آید بارخانه نه جیفه لیسره و طوقه نیازه عیاده بر نسجیم الیینه اول دره اول سده سده و بویه رنگ قفسه غرافه

EK-IX

Y.PRK.TKM. (1324), D.N:49, G.N: 77

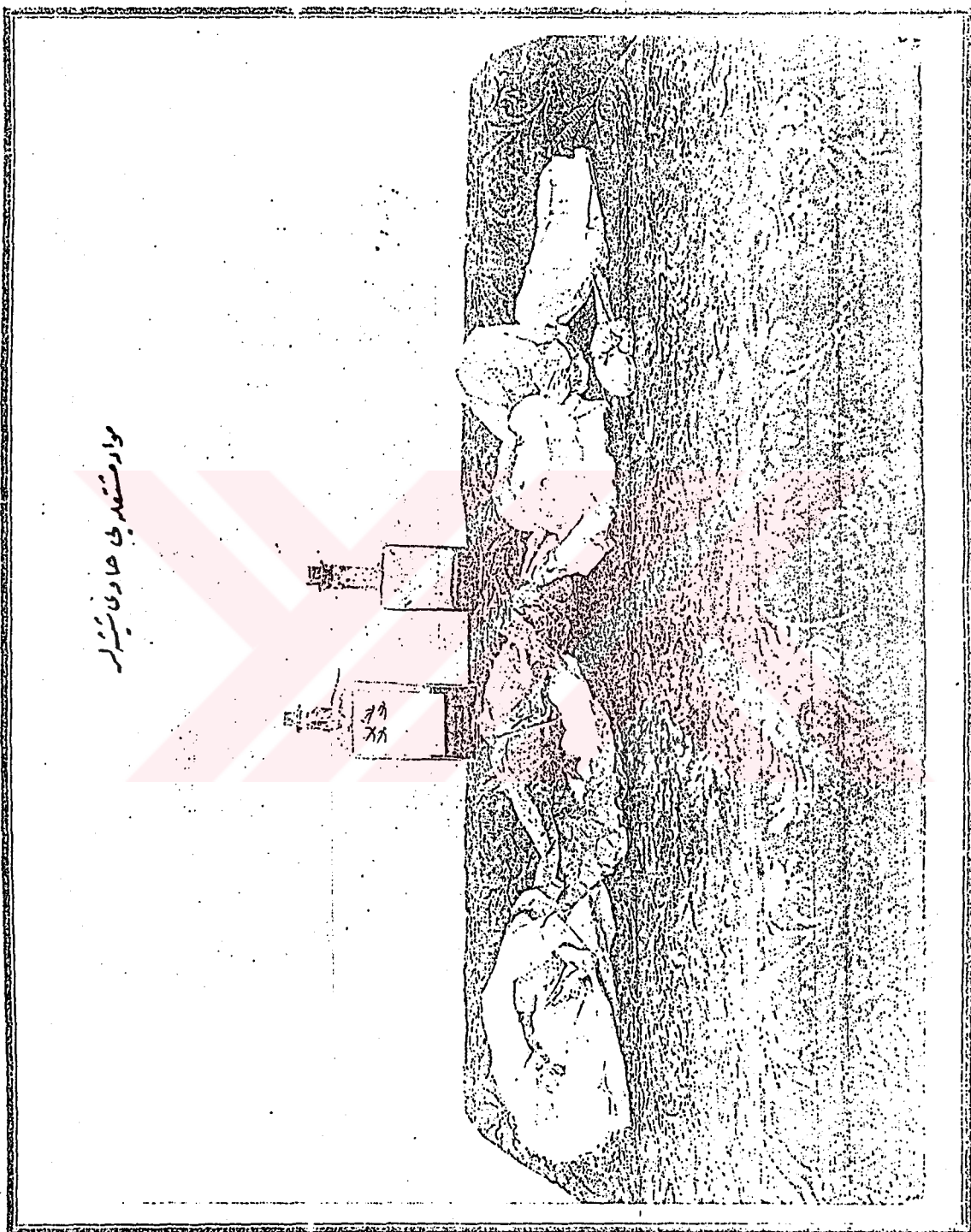
اینجا زاده چهارم فرزند اولی که در حدود ۱۳۲۰

EK-X

Y.PRK.TKM. (1324), D.N:49, G.N: 77

انگیزه دولتی نبوده و عموماً جویندگان آبار نمکند نه نمک را به دست آورند

مواد مستعمله بی حاصلی نبوده

EK-XI

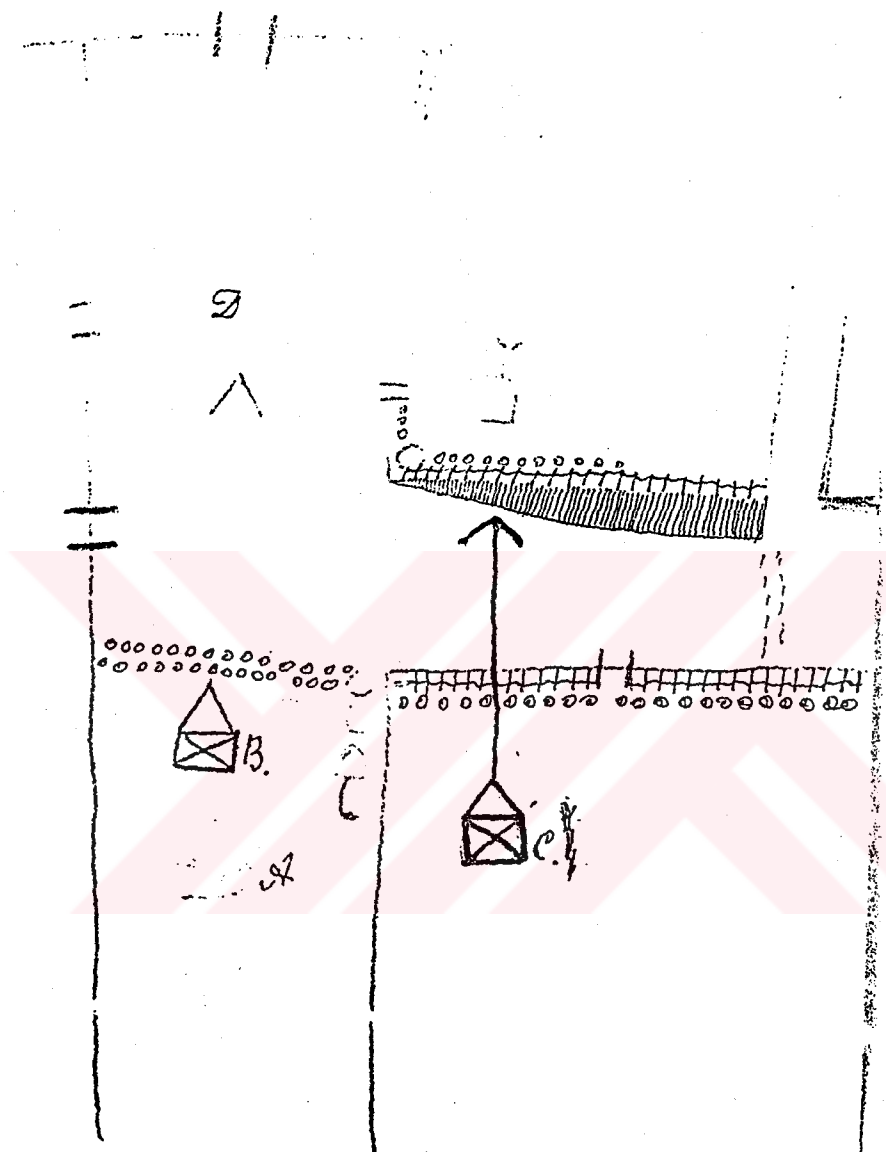
Y.PRK.TKM. (1324), D.N:49, G.N: 77

Osmanlı Bankası Olayı'na karışan Ermenilerden bir grup serbest bırakıldıktan sonra gittikleri Marsilya'da.

EK-XII

Necdet SAKAOĞLU, "Osmanlı Bankası Olayı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. IV, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994, s. 168.

EK-XIII

Y.PRK.TKM. (1324), D.N:49, G.N: 77

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve SOYADI : Fatma ŞİMŞEK

Doğum Tarihi ve Yeri : 03. 08. 1976

Medeni durumu : Bekar

Eğitim Durumu

Mezun Olduğu Lise : Sıdika Avar Anadolu Kız Meslek Lisesi

Lisans Diploması : Akdeniz Üniversitesi, Fen-Ed. Fak., Tarih Bölümü

Yükseklisans Diploması : -

Tez Konusu : “İstanbul’da Ermeni Siyasi Faaliyetleri, (1876-1909)”

Yabancı Dil / Diller : İngilizce

Bilimsel Faaliyetler

- Yüksek Lisans çalışmasını sürdürmüştür.
- Bölümde zaman zaman yapılan seminerleri takip etmiştir.
- Bölümdeki faaliyetlerin yürütülmesine katkı sağlamıştır.

İş Deneyimi

Stajlar : -

Projeler : -

Çalıştığı Kurumlar : Akdeniz Üniversitesi., Fen-Ed. Fak., Tarih Bölümü

Adres : Güvenlik Mah. 283. sok. Uçar Apart.,

Kat: 3, No: 7, ANTALYA

Tel. no. : 0. 242. 335. 24. 52